

Párbeszéd és együttműködés

Területfejlesztési Szabadegyetem

2006–2010

Szerkesztette:
Fábián Attila

Társszerkesztő:
Lukács Amarilla

NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM KIADÓ
SOPRON
2010

©Fábián Attila, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, 2010

Nyelvi lektor • Takács Gábor
Technikai szerkesztő • Takács Eszter

ISBN 978-963-9883-67-3

A szerzők köszönetüket fejezik ki az alábbi támogatóknak:

warimpex

Finanz und Beteiligungs AG, Vienna, Austria

MTA SOPRONI TUDÓS TÁRSASÁG

Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó • 9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky utca 4.
Felelős kiadó • Prof. Dr. Neményi Miklós
tudományos és külügyi rektorhelyettes
Címlapfotó • Marsalkó Péter
Borítóterv • Juhász Márton
Megjelent • 29,5 (B/2) ív terjedelemben
Palatia Nyomda és Kiadó Kft. • 9400 Sopron Bem utca 3.
Felelős vezető • Radek József

Tartalomjegyzék

Előszó	7
A szabadegyetem öt éve – Párbeszéd és együttműködés.....	9
Társadalom- és térszerkezeti folyamatok	13
<i>Kovács Katalin:</i> Területi–társadalmi egyenlőtlenségek a rendszerváltozás utáni Magyarországon	15
<i>Ladányi János:</i> Társadalom- és térszerkezeti átalakulások és a „megszüntetve megőrzött” magyarországi szociális ellátórendszer	33
<i>Szirmai Viktória:</i> Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?.....	41
<i>Alföldi György:</i> Közösségi részvétel a városfejlesztésben.....	57
<i>Buday-Sántha Attila:</i> A vidék sorsa, a vidék helyzete, vidékfejlesztés	67
<i>Beluszky Pál:</i> Mi a helyzet falun?	83
<i>Kulcsár László–Bódi Ferenc–Obádovics Csilla:</i> Munkanélküliség a magyar falvakban a 21. század elején.....	97
<i>Baranyi Béla:</i> Külső (határ menti) perifériák Magyarországon.....	113
<i>Pogátsa Zoltán:</i> Látens vasfüggöny: kelet–nyugati törés az unióban húsz évvel a rendszerváltás után	137
Regionális együttműködés, innovatív gazdaságfejlesztés	145
<i>Horváth Gyula:</i> Gondolatok a Kárpát-medencei magyar közösségek regionális együttműködésének fejlesztéséhez.....	147
<i>Rechnitzer János:</i> Gondolatok a területi menedzsmentről és feladatairól...	161
<i>Lengyel Imre:</i> A regionális és helyi gazdaságfejlesztés megújulásának szempontjai	173
<i>Barta Györgyi:</i> Újraiparosodás – újraiparosítás: nosztalgia vagy valóságos kitorési lehetőség?.....	195
<i>Kiss Éva:</i> Az ipar településhálózati, településszerkezeti összefüggései	207
<i>Michalkó Gábor:</i> Turisztikai tér, desztináció, milió: úton a turizmus társadalom-földrajzi értelmezésének új dimenziói felé .	227
<i>Faragó László:</i> Hatalomértékesítés az uniós tervezési gyakorlatban...	245
<i>Bódi Ferenc–Fekete Attila–Bódi Mátyás:</i> A fejlesztési források abszorpciója az apró- kis- és középvárosok erőterében	261
Egészség – életmód.....	281
<i>Czinner Antal:</i> Gyermekkori elhízás – felnőttkori cardiovascularis halálozás.....	283

Soproni Regionális Tudományi Műhely	293
<i>Tóth Imre:</i>	Historikus jövőképek. Az osztrák történelemtankönyvek és Magyarország.....295
<i>Vissi András:</i>	A partnerség és együttműködés új dimenziója az Ausztria–Magyarország határon átnyúló programokban311
<i>Vértesy László:</i>	A régi jó régió325
<i>Kaufman Ilona:</i>	Korszerű stratégiai tervezési módszerek hatása egy régió innovációs fejlesztésére339
<i>Lukács Amarilla:</i>	Az elmúlt 10 év klaszteresedési folyamatai, különös tekintettel Magyarországra.....357
<i>Tóth Balázs István:</i>	A területi tőke és a lokális gazdaságfejlesztés néhány összefüggése373
<i>Bertalan Laura–Jankó Ferenc–Nagy Mónika–Presits Alexandra:</i>	A kiskereskedelem területhasználatának változása Győrben és Sopronban: a bevásárlóközpontok hatása a belvárosi kereskedelemre389
<i>Kuslits Tibor:</i>	Sopron aktuális helyzete, városrendezési és általános városfejlesztési lehetőségei405
A kötet szerzői	431
Életképek	437
Jónás Tamás	439
Marsalkó Péter Albert	443
Pettendi Szabó Péter	451
Eddigi előadások	457

Előszó

E kötet, melyet az olvasó kezében tart, két szempontból érdemel különös figyelmet. Az *egyik: a tartalom*. A 26 tanulmány a hazai regionális fejlődés különböző elméleti és gyakorlati problémáit elemzi. A társadalom fejlődése a térben *természetesen* egyenlőtlen, hiszen a gazdasági fejlődés adottságai a tér mindegyik pontján mások és mások; a gazdasági eredmények felhasználása is sokféle lehet, a pazarló fogyasztástól a hosszú távú oktatási-kulturális befektetéseikig. Az európai értékrendet sérti, ha e területi különbségek társadalmi kirekesztést, feltűnő elszegényedést, települések leromlását, elnéptelenedését eredményezik. Ezért az 1930-as évektől, az európai kormányok, különböző módszerekkel s különböző mértékben beavatkoznak a társadalmi-gazdasági térfolyamatokba. Területfejlesztési politikát fogalmazznak meg, segítséget nyújtanak azoknak az elmaradott térségeknek a fejlesztéséhez, melyek önerőből erre nem képesek. A területfejlesztési politika csak akkor lehet eredményes, ha tudományosan megalapozott, kutatások tárják fel az egyes régiók erősségeit s gyengéit. E nélkül a kormányzati támogatás gyorsan elfolyó segély lehet, pedig a célja a hosszú távú fejlődés megalapozása, a gazdasági versenyképesség erősítése. Ennek érdekében nagymértékben támaszkodnia kell az egyes régiókban megfogalmazott saját elképzelésekre és erőfeszítésekre.

A regionális fejlődési folyamatok nem állnak meg az országhatároknál, nemzetközi régiók formálódnak ki, melyek fontossága hazánkban – 19 megyénk közül 15 országhatárral rendelkezik – különösen nagy.

A kötet tanulmányai a regionális fejlődés hazai helyzetét, gazdasági és szociális problémáit elemzik. A szerzők e problémák legjobb hazai kutatói, közgazdászok, szociológusok, geográfusok, urbanisták, politológusok. Alkalmunk van megismerni a Soproni Regionális Tudományi Műhely eredményeit is.

A kötet *második* érdekessége, hogy az öt éve működő Soproni Területfejlesztési Szabadegyetem előadásait tartalmazza (tanulmányá szerkesztett formában). E szabadegyetem előadásain 2300 hallgató vett részt; ennyien vállalkoztak a közös gondolkodásra a tudós előadókkal, hogy megszerzett ismereteiket a Nyugat-Dunántúl regionális fejlesztése érdekében kamatoztassák. E régió hazánk legfejlettebb vidékei közé tartozik, ám a nemzetközi – EU-n belüli – verseny érdekében bőven van teendő. E szabadegyetem sikere arra utal, hogy a régió szakemberei tisztában vannak

saját feladatukkal, első renden a maguk – s a régió lakói – erőfeszítéseire támaszkodnak, s ki tudná jobban megfogalmazni a területfejlesztési feladatokat, mint a terület adottságait jól ismerő, a kutatási eredményeknek is birtokában lévő szakember?

A könyvet haszonnal forgathatják egyetemi hallgatók, kutatók, gyakorlati tervezők, területi igazgatási szakemberek. A Szabadegyetem megszervezésének példáját is érdemes lenne követni hazánk más régióiban is!

Enyedi György
akadémikus, az MTA rendes tagja

A szabadegyetem öt éve - Párbeszéd és együttműködés

Tisztelt Olvasók!

A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara és a Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség kezdeményezésében 2006. március 1-jén indítottuk újtára a Területfejlesztési Szabadegyetem előadássorozatot, amely az elmúlt évek során a Magyar Regionális Tudományi Társaság kiemelt rendezvényévé vált. A Soproni Regionális Tudományi Műhely eredeti célja szerint elsősorban Sopron és vonzáskörzete, illetve a Nyugat-Dunántúl kiegyensúlyozott területi fejlődéséhez kívánt hozzájárulni, továbbá az egyetemi képzés gyakorlati oldalának erősítését tűzte célul. Nem titkoltan, szerettünk volna aktívan bekapcsolódni a hazai és nemzetközi regionális tudomány vérkeringésébe.

Az öt év alatt 40 szabadegyetemi estén 74 előadó, 46 kerekasztal beszélgetőpartner és 19 diplomadíjas hallgató lépett fel. Az előadásokat több mint 2300-an hallgatták meg.

Ehelyütt mondunk köszönetet Dr. Szilágyi László főorvos úrnak, aki szállodájának konferenciatermében négy éven át vendégül látott bennünket. A Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Karának, amely magáénak érezte programsorozatunkat. Megtisztelő számunkra, hogy Horváth Gyula professzor úr, az MTA Magyar Regionális Tudományi Társaság elnöke felkarolta és támogatta a Soproni Regionális Tudományi Műhely létrejöttét és valamennyi elképzelését. Nem szabad elfelejtkezni azokról sem, akik kigondolták és megformázták ezt a kezdeményezést. Ágfalvi Boglárka, Bertalan Laura, Füzes Kata, Györffy Gábor, Ilyés Éva, Jankó Ferenc, Kozma Adrienn, Tóth Imre, Vissi András alkotta azt a közösséget, amely életre hívta a Területfejlesztési Szabadegyetemet. Köszönet Kulbert Zsófiának, Kocsi-Szabó Gabriellának, Lukács Amarillának, Polgár Tímeának, Tóth Balázs Istvánnak és valamennyi demonstrátorunknak, akik az utóbbi két évben segítették a szakmai munkát.

Köszönöm Juhász Mártonnak, hogy igényes munkával készítette el számunkra évről-évre a műsorfüzeteinket. Nem utolsó sorban pedig köszönöm, Gosztonyi Miklósnak, a Kisalföld hírlapírójának, a Corvinus Rádióknak, a Soproni Városi Televíziónak és a PULZUS TV-nek, hogy folyamatosan beszámoltak rendezvényeinkről, előadásainkról. Talán rendszeresen, de itt mondok köszönetet Kiss Ferencnek és feleségének Kissné

Lipták Mártának, valamint Kocsi Jánosnak és Tömördi Máténak, továbbá Wilfing Ferencnek és Németh Bélának, akik a legodaadóbb „szabadegyetemistáink” voltak mindvégig.

Kötetünk tartalma: tanulmányok és előadások közös cím alá rendelt füzetére. Tevékenységünk elmúlt öt évében született munkák kerültek így egymás mellé. A szerzők a kötet kedvéért írták meg és bocsátották rendelkezésünkre korábbi előadásuk tömörített változatát.

Közös bennük az a törekvés, hogy a területfejlesztés és a társadalom átalakulásának sajátos folyamatát mutassák be az olvasónak. Munkánkhoz segítségül hívtuk Pettendi Szabó Péter fotográfust és Jónás Tamás Herder-díjas, roma származású fiatal költőt, utalva ezzel arra, hogy olyan tudományterületről beszélünk, amely nem nélkülözheti sem a jelenségek vizuális láttatását, sem azt a mélyről jövő fájdalmat, amelyet a mai Magyarország néhol elfedve magában hordoz.

Szerzőink munkái magukért beszélnek. Az öt év tudatos építkezése meghatározott rendben nyitotta ki az ajtókat, ablakokat, és tárta fel a város és vidék problematikáját, a gazdaságfejlesztés hiányosságait és lehetőségeit, „lapozott bele” a településfejlődés mindennapjaiba. Érdekes és tanulságos világot mutatott be előadássorozatunk egyetemi hallgatóknak, szakembereknek és laikusoknak egyaránt.

A kötetben felvetett kérdések valójában ökonómiai és társadalomelméleti töltésűek. Például hogyan hatnak a gazdasági és társadalmi alrendszerrek egymásra, és miként alkotnak látszólagos egészet? Létezik-e olyan természetes kiválasztódás, amely megkülönböztet sikeres kezdeményezéseket és eleve kudarcra ítélt elképzeléseket, embereket? A gondolkodást és cselekvést milyen gazdasági körülmények akadályozták és mi okozta a társadalom egy részének kirekesztődését? Melyek a területi fejlődés, a felzárkózás vagy a túlélés szükséges feltételei? E problémák némelyikének konkrét elemzésére is sor került. Elsődleges célunk mégis inkább a józan kérdésfelvetés és a továbblépés lehetőségének feltárása volt. Közösségi értékteremtés, a fejlődés társadalmiasítása – milyen erodált kifejezéseké is váltak ezek az elmúlt öt esztendőben! – olvasatunkban nem pusztán lehetőség, hanem alapvető szükséglet.

2006-ban még csak ízlelgettük azokat a lehetőségeket, amelyet Magyarország Európai Unió csatlakozása kínált. A hazai intézményrendszer – gyakorlati értelemben – kialakulóban volt, és javában készült az első igazi megmértetésre, amikor már valódi részesévé váltunk az EU költségvetésének. Szárnypróbálgatásaink során tehát szakirányos hallgatóink-

nak, a szakmai és érdeklődő közönségnek azt a struktúrát és lehetőségrendszerrel mutattuk be, amely eligazodni segített az európai fejlesztéspolitikában és a források rengetegében.

De mit is jelent ma egyáltalán Európa, amiről az elmúlt öt esztendőben vendégeink velünk gondolkodtak. Vajon csak egy földrajzilag jól lehatárolható államközösséget, amelyben a határok összezárnak, és együttműködésre készítetnek nemzeteket, kultúrákat? Mennyiben lehet egységességre törekedni és normatív eszközökkel szabályozni a demokrácia sokszínűségét? Vajon a területi folyamatok mennyiben igazolják a tervezők álmait, és a különbségek a csendes egyensúly felé mozdulnak-e el, vagy tovább mélyülnek a társadalmi szakadékok? Végül is ki vált európai polgárrá és kiből lett csak európai lakos?

Hazánkban a területi egyenlőtlenségek elmélyülése egyre égetőbb kérdéseket tár a döntéshozók elé. A leszakadó térségek önkormányzatai az ellehetetlenülés és kilátástalanság állapotában harcolnak az elnéptelenedés, kiöregedés, lezúllás nehézségeivel. A tartós munkanélküliség generációkon átívelően bénítja meg a helyi társadalmakat, a szociális ellátórendszer segélyezése nem elég ösztönző, ezáltal a társadalmi feszültségek egyre érzékelhetőbbé válnak. Jóllehet, a diagnózist már felismertük, azonban a jelenlegi intézményrendszer még nincs kellően felkészülve a szociális és gazdasági problémák kezelésére.

Mindeközben 2009-ben Közép-Európa megünnepelte az Európai Unióhoz való csatlakozásának öt éves évfordulóját is. Ez az időszak nagyon sok várt és számos váratlan mozzanatot tartogatott a térség országai számára, különösen a csodaváró polgárok számára. Az uniós támogatások beérkezése a reményteljes események közé tartozott, a felhasználás nehézségei, a termelők krízise, a világgazdasági válság előre nem látható fejleményeknek bizonyultak.

Munkahelyek milliói tűntek el nyomtalanul. Települések százai veszítették el korábbi gazdasági funkcióikat. Az uniós tagság alapvetően meghatározza olyan közpolitikák működését, mint az agrár- és vidékfejlesztési politika, a környezetvédelmi politika vagy nem utolsósorban a területfejlesztés. A regionális politikában két területen vált nagyon meghatározóvá az „Európai Unió jelenléte”. Egyrészt az uniós támogatások nagyságrendjükénél fogva és a társfinanszírozási kötelezettség miatt meghatározzák az egyes országok fejlesztési és támogatási politikáit. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ezen országokban az a fejlesztési politika van, amit a közösség is finanszíroz. Másrészt az uniós támogatások felhasználásának haté-

konysága és átláthatósága az egyes országok területpolitikájának intézményrendszerét is meghatározza.

Számos kérdést vetett és vet fel az elmúlt öt esztendő története. Igyekeztünk olyan tudósokat és gyakorlati szakembereket, nagy ritkán politikusokat meginvitálni, akiknek a véleménye, cselekedetei közvetlen hatással vannak kisebb és nagyobb közösségek életére. A szabadegyetem programjában megpróbáltuk figyelemmel kísérfni azokat a társadalmi fordulatokat, amelyekben érezhetően az urbánus környezetet fölé emelte a vidéknek. A társadalom e folyamat partvonalán közben több részre szakadt. Kerestük a választ arra, hogy a deklarált közösségi érdekek mellett miként alakul ki a szabályozás krízise és a morális és erkölcsi válság.

Jól tapintható volt az öt év során, hogy a közerkölcsöt miként *váltja le* a jog, és miként szorul a társadalom jelentős része a perifériára. A kívánatos morális egység mellett végül mennyire válik uralkodóvá a dekadencia? Hol húzható meg a növekedés határa, hol válik a nagyok önös érdekévé a további bővülés? Hogy mindezt átlássuk és megérthessük ismernünk kell önmagunkat, érzékelnünk kell azokat a folyamatokat, amelyek szabályozzák a mindennapjainkat és legfőképp fel kell ismernünk az elkövetett hibáinkat.

Miközben európai versenyképességről beszéltünk, a magyar társadalom több részre szakadását éltük meg. Mi tehát a területfejlesztés? Nosztalgikus értelmiségi álom vagy valós társadalmi igény? Párbeszéd és együttműködés. Ezt kerestük és találtuk meg mindannyiszor akár politikusokkal együtt is, akik hajlandóak voltak másfél órára nem azokká válni.

Szabadegyetemünk összefoglalásának tekintsék ezt a kötetet, amelyben intézetünk kutatói is bemutatkoznak munkáikkal. Köszönöm, hogy a tanulmányok megírására felkért kutatók, előadók vállalták, hogy velünk együtt ünnepeljék meg szabadegyetemünk ötödik születésnapját.

Fábián Attila

Társadalom- és térszerkezeti folyamatok

Kovács Katalin: Területi–társadalmi egyenlőtlenségek a rendszerváltozás utáni Magyarországon

Bevezetés

Jelen tanulmány a területi–társadalmi egyenlőtlenségek rendszerváltozást követő alakulásáról a kollégáimmal korábban készített munkáim¹ aktualizált, rövidített foglatatát tartalmazza. Az elemzések egyrészt tüneteket mutatnak be, másrészt az egyenlőtlenségek okaira is rávilágítanak, elsősorban a kiszolgáltatott tércategóriákra, kistelepülésekre, hátrányos helyzetű téregységekre helyezve a hangsúlyt. A korábbiakat egy szempontnak, és pedig a cigányság és a települési szegénység kapcsolatának részletes bemutatása egészíti ki.

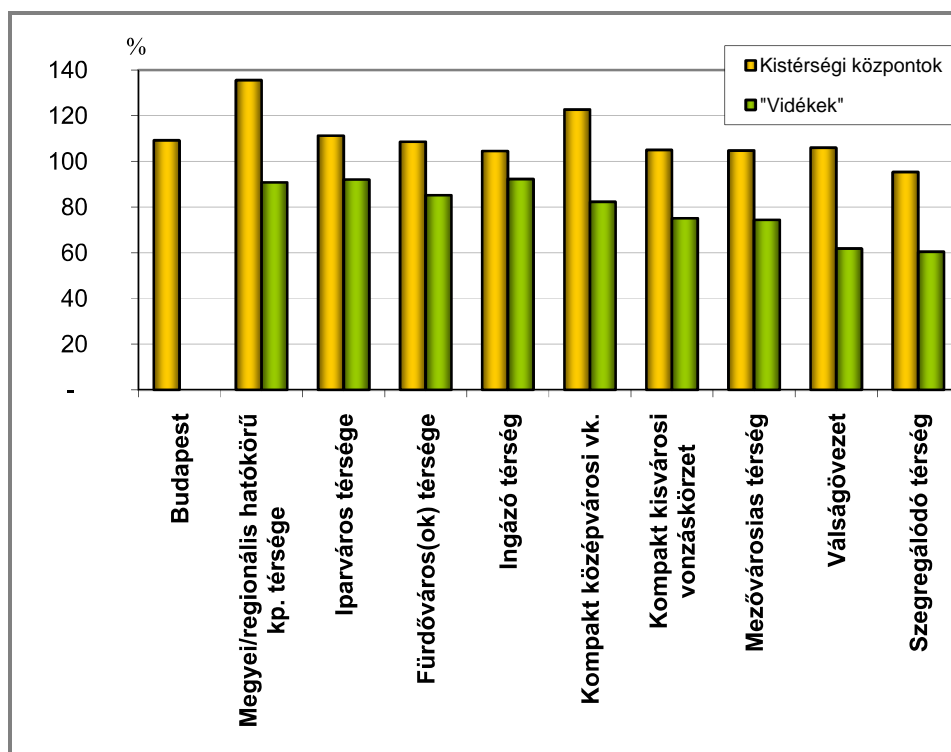
Térbeli pozíciók, „hátrányos helyzetű” tércategóriák

A Bihari Zsuzsával 2004-ben készített, a területi–társadalmi differenciálódás bemutatását célzó munkánk alapját az 1990 és 2001 közötti, a népszámlálások társadalomstatisztikai és foglalkoztatási adataiból kibontakozó változások mérése képezte. Kistérségekkel dolgoztunk, de oly módon, hogy külön megvizsgáltuk a kistérségi központokat, osztályoztuk őket erejük és jellegük szerint (gazdasági és adminisztratív központok, munkaerővonzási körzetek), majd az ingázási adatok alapján megrajzoltuk vonzáskörzeteiket is, s tőlük elkülönítve elemeztük „vidékük”, a városi rang nélküli települések helyzetét. A csoportba osztásnál *a munkahelyek számának visszaesését, foglalkoztatási és ingázási arányokat és irányokat, a foglalkoztató ágazatokat, a jövedelmi és képzettségi viszonyokat* figyeltük, de bizonytalanság esetén továbbiakat is számba vettünk. A született besorolásról összegezve a legfontosabb, témánk szempontjából érvényes eredményeket, az alábbiakat tartom fontosnak kiemelni:

- A települések földrajzi elhelyezkedése, dinamikus központoktól mért távolsága, illetve a központok megközelíthetősége határozza meg lakóinak foglalkoztatási esélyeit és jövedelemszerzési lehetőségeit.

¹ Elsősorban a Faluban, a Tér és Társadalomban és egy aprófalvas kutatást összegző könyv bevezetőjeként megjelent tanulmányaimra gondolok. (*Bihar–Kovács* 2006, *Kovács* 2007, *Kovács K.* 2008)

- Fejlődő téregységek, jó kereseti pozíciók nemcsak nagyvárosi környezetben vannak, hanem olyan kistérségekben is, amelyek sűrű (kis)városhálózattal rendelkező, *integrált terekben vagy ingázó övezetekben helyezkednek el*. A gazdasági dinamizmus térségi kisugárzása, ha ezt a közlekedési feltételek megengedik, a foglalkoztatásban képes volt korrigálni a gazdasági átrendeződés következményeit, amely egyes kistérségekben a munkahelyek számának drasztikus visszaesésével járt az északnyugat-magyarországi országrészben is.
- A földrajzi fekvés és a nagy hálózati elemek közelségének fontosságát mutatja, hogy míg az északnyugati országrészben – a transznacionális befektetéseknek köszönhetően – többé-kevésbé sikerült a strukturális válságon úrrá lenni, ez elmaradt a volt kitermelőipari és nehézipari központokban, *napjaink szerkezeti válságtérségeiben* (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország).
- Maradva a veszteseknél, a 2004. évi lehatárolás során 30 olyan kistérséget különítettünk el, amelyekben megjelent az etnikai színezetű, a cigányság településen belüli és térbeli koncentrációjával összefüggő szegénység, ezért szegregálódó térségeknek neveztük el őket. Az elhatárolás kritériumai: képzetlenség, alacsony foglalkoztatás és jövedelmek, nagyon magas inaktivitási ráta, főleg a női foglalkoztatás körében. Az ingázók számának majdnem felére történő visszaesése egyrészt a kistérségi központok (törpevárosok) meggyengülésének köszönhető, amely mögött főleg a mezőgazdasági vagy az ágazathoz kapcsolódó ipari és szolgáltató munkahelyek tömeges megszűnése áll, másrészt a távolabbi, agrár, ipari és szolgáltató munkahelyek megszűnésével vagy megközelítési nehézségeivel kapcsolatos (kereszt-ingázási lehetőségek hiánya, magas ingázási költségek). (Köllő, 1996; Kertesi, 2000; Bartus, 2003; Kertesi-Köllő, 2003)
- A társadalmi krízis-zónaként definiálható 30 szegregálódó kistérség az észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban a megyeszékhelyek (illetve régióközpontok) által megszakított, folytonos földrajzi teret alkot a strukturális (ipari) válságzónákkal (*1. térkép*). A gazdasági vonzerő híján álló kis- és törpevárosok övezetében, a külső periférián elhelyezkedő, többségében „gazdaság nélküli” falvak helyzete nem utolsó sorban az *ipari válságzóna szomszédsága, az ott elmaradt vagy felemás kilábalás miatt vált reménytelenné*.

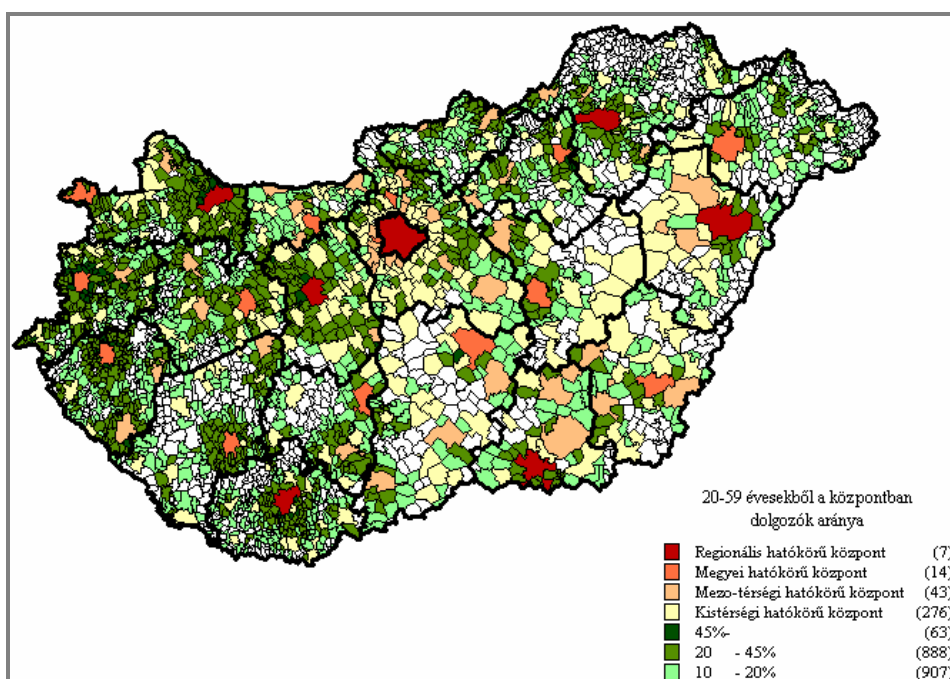
1. ábra: Az ingázás visszaesése a kistérségi központokban és „vidékükön” 2001/1990

Forrás: Saját szerkesztés a 2004. évi kistérségi besorolás adatai alapján

Az 1. ábra egy megítélésem szerint fontos, ugyanakkor viszonylag ritkán emlegetett válságtünetet, az *ingázók számának visszaesését* szemlélteti. A grafikonról leolvasható összefüggések közül elsőként a *legkedvezőtlenebb helyzetű, szegregálódó térségek kettős hátrányát* tartom fontosnak kiemelni.² Azt ugyanis, hogy a periférikus fekvésű „vidéki” övezetekben szűntek meg a legnagyobb arányban a munkahelyek (43%), és itt esett

² A 33 LHH kistérségből 23 tartozik a mi lehatárolásunk szerint is a legsúlyosabb *társadalmi krízis-zónát* alkotó kistérségek körébe. Az LHH-33 csoport fennmaradó tíz kistérségből: egy kistérség új alakulatként jött létre (kadarkúti kistérség), öt kistérség strukturális (ipari) válságtérségbe (illetve depressziós zónába) tartozik (ózd, bátonyterenyi, tokaji, szerencsi, tiszafüredi kistérség), végül négy került a mezővárosias kistérségek kategóriájába (kisteleki, mezőkovácsházi, bácsalmási, jánoshalmi kistérségek).

vissza a leginkább az ingázók száma is (40%-os visszaesés, bár ez utóbbi mutatóban csak 1,5 százalékpontos az eltérés a válságövezetek kistérségeiben tapasztalható visszaeséshez képest). Másodsorban arra hívom fel a figyelmet, hogy a legsúlyosabb hátrányokkal küszködő kistérségek *központjai képezik az egyetlen kivételt a szabály alól, amely szerint minden kistérség-kategóriában nőtt a központokból elingázók száma.*³

1. térkép: Központok típusai és a központba ingázók aránya a 20-59 éves népesség arányában (%)

Forrás: Népszámlálási adatok 2001. ©Szerkesztette: Koós Bálint, MTA RKK TKO

Az *1. térkép*, amelyet Koós Bálint készített 2004-ben, kétféle információt közöl települési bontásban. Egyrészt a városok hierarchiáját mutatja

³ Az ingázási adatok tanulmányozása során figyeltünk fel a keresztíngázás jelentőségére, ami újra a hálózati tényezők fontosságát húzza alá: ha van összeköttetés a városok között, a mobilitási lehetőséggel élnek a munkavállalók (vagy magukra vállalhatják az utazási költségeket, ha jobb kereset reményében vállalnak távolabbi munkát).

be gazdasági és munkaerő-vonzási erejük szerint, majd munkaerő-vonzási hatókörüket szemlélteti. Érzékletesen mutatja az északnyugati országrész városhálózatának viszonylagos sűrűségét és munkaerő-vonzási erejét, amelynek következtében csak néhány megyehatár melletti település marad ki az ingázással elérhető foglalkoztatás lehetőségéből. Ezzel szemben a dél-dunántúli és keleti országrész fehér foltjai azokat a településeket jelölik, amelyekről a 20-59 éves népességnek kevesebb, mint 10%-a ingázik a környező városok valamelyikébe, s ennek két oka lehet. Az egyik az, ha egy község maga is viszonylag jelentős foglalkoztatói kapacitásokkal rendelkezik, s ez a helyzet a Dél-Alföldön; a másik az, ha városi besorolású települések semmilyen, vagy harmatgyenge vonzáskörzeti erővel bírnak. Ilyenek Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék periferiáin vannak jelen északkeleten, összefüggő sávot alkotnak a keleti és déli határövezetben, továbbá a somogyi, tolnai és baranyai megyehatár menti periferiákon.

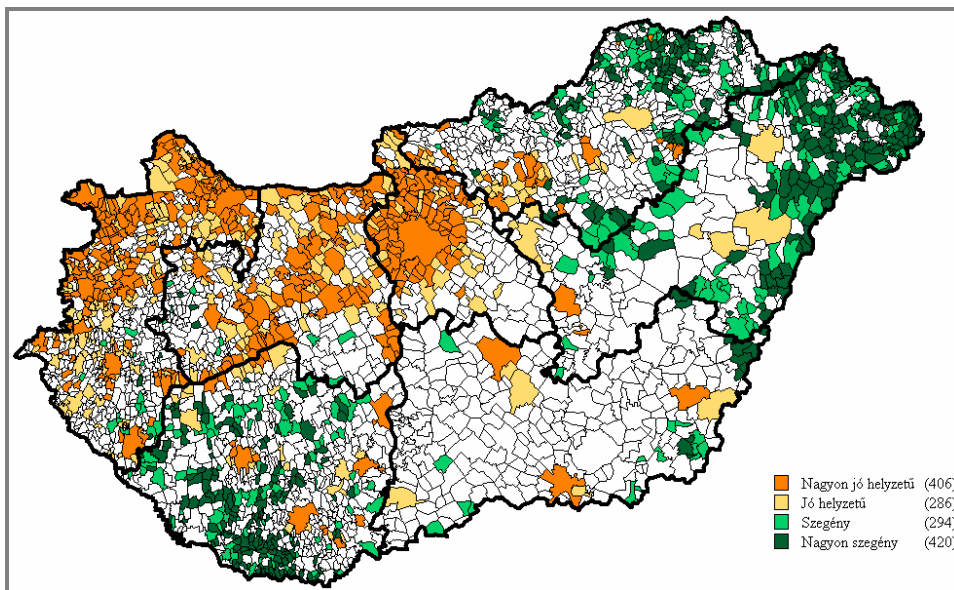
Területi-társadalmi polarizálódás, 1995–2005

2006-ban kollégámmal a szociális tárca megbízásából elvégeztünk egy települési szintű kategorizálást, amellyel a Biztos Kezdet Program célterületi lehatárolását próbáltuk segíteni. Munkánk során a *települési szinten mérhető szegénység* különbségeit kerestük.⁴

A tízes skálán a két legjobb és két legrosszabb pozíciót elfoglaló településeket (1. és 2., 9. és 10. decilis) mutatja a 2. térkép: a sárga árnyalatok azokat a településeket jelzik, ahol (leegyszerűsítve) alacsony a munkanélküliség, magasak a jövedelmek és alacsony a szociális rászorultság. A zöld árnyalatok a másik végletet, azokat a településeket mutatják, ahol a legna-

⁴ Közreműködő kutatók: Bihari Zsuzsa és Koós Bálint. A felhasznált mutatók: 1. Fiatalodási index (a 0-14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában) 2005, 2. Középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában 2001, 3. Egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj 2005, 4. Foglalkoztatott nélküli háztartások aránya 2001, 5. Regisztrált munkanélküliek a 18-59 évesek arányában, 6. Rendszeres gyermekvédelmi támogatásra jogosultak a 0-17 évesek arányában, 7. Nem korbetöltött nyugdíjasok aránya 2005. Mivel lakosságárányos indikátorokat használunk, a nagyvárosok (alkalmasint számbeli fölényben lévő) elesett társadalmi csoportjainak kimutatására ez a módszer nem alkalmas. A kiválasztott változók értékeit a Budapest nélküli átlagértékekhez viszonyítva pontoztuk, majd átlagoltuk a pontértékeket, végül tíz fő kategóriába osztottuk azokat, majd páronkénti összevonásokkal ötös csoportosítást is képeztünk, amely csoportok a település „szegénységi kockázatát” voltak hivatva kifejezni.

gyobb mértékű volt a munkahelyvesztés 1990 és 2001 között (44%), 2005-ben az 1993-as szinten volt a munkanélküliség, s az alacsony jövedelmek mellett nagymértékű volt a szociális rászorultság. A magas aktivitású, jó keresetű népességnek lakóhelyet nyújtó települések nemcsak a nagyvárosokat és vonzáskörzeti „gyűrűiket” rajzolják ki, hanem az autópályák nyomvonalát és a Balaton környékét is, továbbá azokat az ingázásra berendezkedett és/vagy sűrű városhálózattal fedett téregységeket, amelyek 2004-es besorolásunkban is megjelentek. Ugyanakkor a másik véglet, a szegénység által uralt helyi társadalmak a várakozásoknak megfelelően a délnyugat-északkeleti és határ menti perifériákon, a Közép-Tisza vidéken tűnnek fel tömörszerűen. A térképről világosan leolvasható, hogy *három régiót érint súlyosan a települési szegénység problémaköre* (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl), a többi régióban ez nem (Közép-Magyarország), vagy csak szórványosan fordul elő (Közép- és Nyugat-Dunántúl, Dél-Alföld).

2. térkép: A „települési szegénység és gazdagság” területi alakzatai

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO

©Szerkesztette Nikitscher Péter, MTA RKK TKO

A későbbiekben a *polarizáció* mértékének és területi alakzatainak megismerési szándékával, némileg változtatott mutatókkal, Koós Bálinttal elvégeztük a települések besorolását az 1995. és 2005. évekre is. Eredményeink azt mutatták, hogy *a polarizáció szélsőséges formában érvényesül*, tehát a jó helyzetű régiókban, fejlődési gócterületek vagy oda vezető fő közlekedési útvonalak közelében, illetve a regionális központok körül elhelyezkedő (szuburb) települések helyzete rendre javult, *a rosszabb helyzetű régiókban lévőké, illetve a központoktól távolabb elhelyezkedőké éppen ellenkezőleg, tovább romlott, s a kiegyenlítődesre utaló jelek nem, vagy alig mutatkoztak.*

Az észak-alföldi régióban volt a legnagyobb arányú a „szegénységbe süllyedt” helyi társadalmakkal jellemezhető települések és az ott élők részesevé 1995-ben és 2005-ben is, mindkettő megháromszorozódott egy évtized alatt (2. táblázat). E nagyságrend körüli volt a növekedés mértéke az észak-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban is. Ugyanakkor a kedvező helyzetű északnyugati régiókban éppen csak megjelent ez a kategória, a közép-magyarországi régióban pedig nem bukkant fel 2005-ben sem.

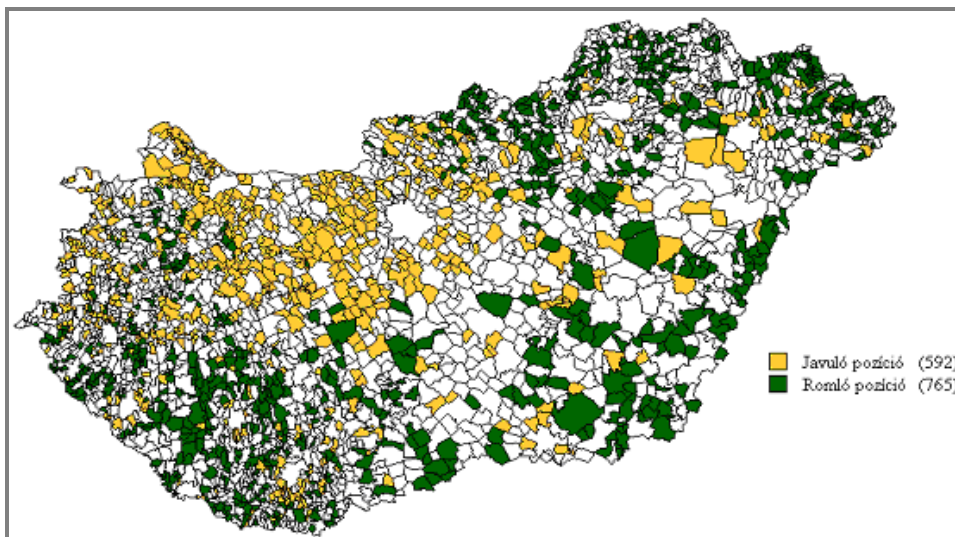
1. táblázat: A nagyon kedvező és a nagyon kedvezőtlen társadalmi összetételű települések népesség-arányának változása, 1995–2005

Régiók	Nagyon kedvező társadalmi összetételű települések				Nagyon kedvezőtlen társadalmi összetételű települések			
	Település-arányok		Népesség-arányok		Település-arányok		Népesség-arányok	
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
Közép-Dunántúl	11,3	29,0	47,8	69,1	0,0	1,8	0,0	0,4
Nyugat-Dunántúl	11,7	25,0	60,5	73,4	0,2	1,9	0,1	0,3
Közép-Magyarország	22,8	41,8	45,2	67,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Dél-Alföld	4,0	2,8	38,7	30,4	0,4	5,1	0,0	0,9
Észak-Magyarország	1,5	3,0	23,8	27,1	5,3	22,3	2,1	9,4
Dél-Dunántúl	5,5	5,8	44,1	42,0	9,0	24,1	1,8	5,8
Észak-Alföld	1,3	2,1	27,7	28,9	9,6	30,7	4,0	12,0

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO

A 3. térkép azoknak a településeknek az elhelyezkedését mutatja, amelyek előre vagy hátra léptek a nagyon jó helyzetű és a szegénységbe süllyedt

társadalmakkal jellemezhető települések között kialakított ötfokozatú skálán. Amint látható, a központi és északnyugati országrészben való fekvés mellett a regionális központokat közvetlenül körülvevő szuburb települések gyűréje ad esélyt az előrelépésre, a foglalkoztatási és jövedelmi helyzet viszonylagos javítására, ami más övezetekben csak nagyvárosoknak, az Alföld erős középvárosainak, és szórványosan, különleges helyzetű településeknek (pl. üdülőfalvaknak) adatik meg. Ezen a térképen jobban kirajzolódik Budapest kisugárzásának terjedése a nógrádi falvak felé. A leszakadó vagy leszakadással veszélyeztetett délnyugati és északkeleti, valamint a keleti határ menti zónákban az uralkodó elmozdulást a visszalépés, a hanyatlás jelenti, de elszórtan ezekben az övezetekben is vannak javuló foglalkoztatási és jövedelmi helyzetű helyi társadalmak, mint ahogyan a nyugat-dunántúli külső és belső perifériákon is megmutatkoznak romló helyzetű falvak.

3. térkép: A fejlődő és a hanyatló települések földrajzi elhelyezkedése a magyar település-állományban

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO.

©Szerkesztette Koós Bálint, MTA RKK TKO

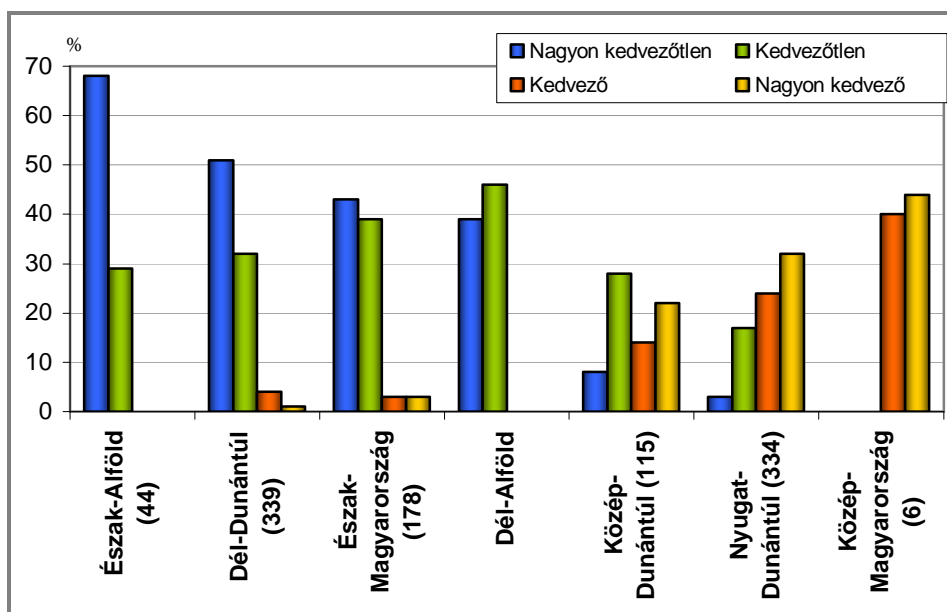
Az alábbiakban két szempont szerint vizsgálom az elmaradottság, a szegénység jelenlétének problémakörét: az egyik a településméret, a másik a cigányság jelenléte.

Településméret és szegénység

Az előző fejezetben ismertetett 2004. évi vizsgálat során nemcsak a kistérségi hovatartozás, hanem településnagyság szerint is kategorizáltuk a település-állományt, méghozzá városokat és községeket külön. Akkor úgy találtuk, s ez ma is így lenne, hogy a települési lejtő kíméletlen következetességgel működik, vagyis a községekben élők a városiakhoz képest, a kisebb falvak lakói a nagyobb községekben élőkhez képest kedvezőtlenebb foglalkoztatási és jövedelmi helyzetben vannak. A falvaknál maradva, a három-ezer főnél alacsonyabb népességűek településnagyság szerinti csoportjait a települési szegénység dimenzióban vizsgálva is következetesen megmutatkozik, hogy minél kisebb egy település, annál nagyobb valószínűséggel lakják elszegényedett, rossz foglalkoztatási és jövedelmi helyzetű társadalmi csoportok és fordítva. Ezt a jelenséget Magyarországon az északkeleti és délnyugati országrészek elszegényedett aprófalvainak a nyugat-magyarországiakéhoz képest megmutatkozó számbeli fölénye okozza.

A települési lejtő működését igazoló elemzések mellett a kistelepülések fokozott „hálózat-függőségére” szeretném felhívni a figyelmet. A fenti, települési szintű térképek jól mutatják, hogy olyan elaprózott településstruktúrában, mint amilyen pl. a nyugat-magyarországi, az ott élők foglalkoztatási és jövedelemszerzési esélyeit inkább a gazdasági környezet és az abba történő „beágyazódás”, a helyben lévő munkahelyek mellett a közeli településeken lévők megközelíthetősége, a településeket összefűző hálózatok sűrűsége dönti el, s nem az, hogy mekkora a falu, ahol laknak. Vannak tehát szerencsés helyzetű aprófalvak is, bár kétségtelen, hogy a mai Magyarországon az ellenkező végtel sokkal gyakoribb, ám ezt a jelenséget idézi elő. Vagyis a térbeli, regionális elhelyezkedés és *nem a méret, a lakosság szám határozza meg döntően a települések fejlődési esélyeit* (lásd még *Beluszky–Sikos, 2007*). A legrosszabb helyzetben a méretből és a fekvésből eredő hátrányok metszéspontjában lévő, a fejletlen régiók peremvidékein elhelyezkedő aprófalvak vannak.

A 2. ábra a kedvező és a kedvezőtlen társadalmi összetételű aprófalvak megoszlását mutatja az egyes régiók ötszáz lelkesnél kisebb településeinek körében. Azonos településméret mellett a földrajzi fekvés hatását mutatja, hogy míg Közép-Magyarországon nincs elszegényedő aprófal, az Észak-Alföldön a kedvező társadalmi összetételű kistelepülések csoportja hiányzik.

2. ábra: Eltérő társadalomszerkezetű aprófalvak a magyarországi régiókban, 2005.

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO.

A helyi társadalmak szöveteinek különbözőségeiben rejlő változatosság a jelent és a jövőt is strukturálja, meghatározza a túlélési esélyeket és a kulturális-közösségi kapcsolatok, a társadalmi tőke erőssége vagy gyengesége mentén a kitörési pontokat is. A kistelepülések vertikális és horizontális településhálózati függőségét és a helyi közösségek erőforrásait feltáró, az empirikus szociológia és/vagy a kulturális antropológia szemléletével közelítő kutatás folyt az MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztályán 2005–2007-ben, melynek eredményeit egy vastag kötet összegzi⁵ (Várad, 2008a). Az esettanulmányokból kibontakoznak a kistelepülések közös gondjai, amelyek a felvétel időpontjában, 2005–2007-ben az intézmények, különösen a kisiskolák megtartása körüli küzdelmekben azonosíthatók, és a nagyon is eltérő problémák: a Tornai medence és a Dráva-

⁵ „Az aprófalvak és aprófalusiak egyenlőségéért”. NKFP 5/051/04 sz. kutatás. Témavezető: Kovács Katalin

szög gettósodó településein tapasztalható nyomorúsághoz, társadalmi dezintegrációhoz, elhanyagoltsághoz és elhagyatottsághoz, fokozódó kiszolgáltatottsághoz képest (Durst, 2008; Feischmidt, 2008; Kovács, 2008; Virág, 2008) a somogyi és szatmári kistalvák helyzete irigylésre méltó, nem is beszélve a zalai dombok között meghúzódó kistelepülésekről.

Az egymástól 20-30 kilométeres távolságban elhelyezkedő kisvárosok gyűrűjében fekvő zalai kistalvákban nem okoz különösebben nagy gondot a foglalkoztatás, annak ellenére, hogy a helyi gazdaság itt is töredékére zsugorodott, mert a tömegközlekedéssel is jól megközelíthető városok elegendő munkát adnak a környékben élőknek. Annál nagyobb veszélyt jelent az elöregedés, a külföldiek betelepülése, az ezzel kapcsolatos tanácstalanság. Ezen a vidéken nincsenek gettófalvak, az elöregedő kistelepüléseken erőforrást jelent a néhány beköltöző, integrációra képes és erre törekvő cigány család (Szijártó, 2008; Glózer-Váradi, 2008; Váradi, 2008b).

A kisvárosi gyűrű hiánya, illetve hézagossága miatt nehezebb helyzetben lévő belső-somogyi kistelepüléseken a gettósodás szórványos megjelenése mellett és miatt nagyobb a megosztottság, a kevesebb ipari munkahely magasabban tartja a mezőgazdaságtól való megélhetési függést. A somogyi esettanulmányokban az új irányok, a falusi turizmus felé történő nyitás, a városiak és külföldiek megjelenésének konfliktusai érdemelnek figyelmet (Schwarcz, 2008; Bódi-Járosi, 2008), míg a szatmári falvakról készült leírások a szociális földprogramok által (is) szervezett, integrált helyi közösségekről, a roma és nem roma együttélés méltóbb formáiról számolnak be (Rácz, 2008; Kiss, 2008).

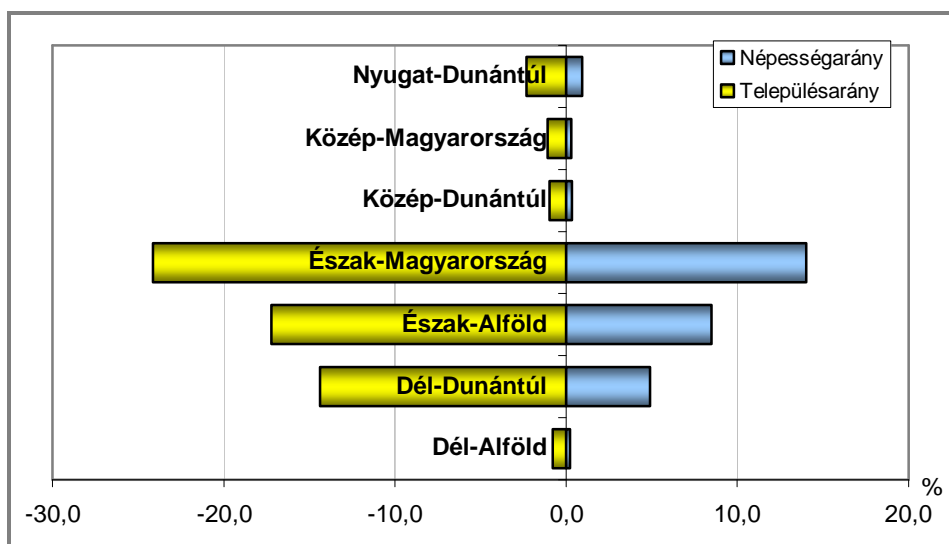
Cigányság, településméret és települési szegénység

A cigányság jelenléte és a települési szinten mért szegénység közötti kapcsolat becslése nem könnyű feladat. Mivel települési szintű információként nem áll más rendelkezésre, mint a 2001. évi népszámlálás, kénytelenek vagyunk ezeket az adatokat használni, jóllehet köztudott, hogy becslések szerint a cigány származású népesség száma mintegy kétszer akkora, mint a népszámlálás során magukat cigánynak vallóké (Kertesi-Kézdi, 2004). Az alábbiakban szereplő adatok tehát csak arányokat érzékeltetnek, a 2001-ben cigány identitású (magukat cigánynak valló), és nem a környezetük által cigánynak tartott népességről vallanak.

Az elemzést azzal kezdem, hogy hazánkban *121 olyan település van, ahol 2001-ben az ott lakók több mint 20%-a vallotta magát cigánynak*. Ez egy olyan mérték, amelyet a kutatók vízvázasztónak tartanak: ha e fölél

megy a cigányság aránya, óhatatlanul elindul egy szelekción folyamat, amely végül, évtizedek múltán gettósodáshoz vezethet (Havas, 1999). Esetünkben azonban a 20%-os arány mélyen alulbecsült, ezért úgy vélem, az biztosan állítható, hogy a szóban forgó településeken a gettósodás folyamata felgyorsult formában van jelen, tíz faluról pedig az is tudható, hogy be is fejeződött. A 121 község közül 69 Észak-Magyarországon, 33 a Dél-Dunántúlon, 17 az Észak-Alföldön van, s 1-1 település található a Dél-Alföldön és a Nyugat-Dunántúlon. *Láthatjuk tehát, hogy a gettósodás térben meghatározható csomósodási pontok mentén zajló folyamat.*

Alacsonyabb (a tényleges 20%-os arányt jobban közelítő) küszöbértéket választva, a 3. ábra azon települések szám- és lakosságárányát mutatja a régiók település- és népességállományában, ahol a cigány identitású lakosok aránya a 10%-ot meghaladta 2001-ben. A grafikon alapján vitathatatlan a regionális érintettség (három régió) és annak mértéke is: az északmagyarországi régió emelkedik ki, ahol 2001-ben, az aprófalvas jellegből adódóan, a települések mintegy negyedében legalább 10%-os volt a magukat cigánynak vallók aránya, s a régió népességének mintegy 15%-a élt ezeken a településeken.

3. ábra: A 10%-nál magasabb cigány népességi aránnyal rendelkező települések részesedése a régiók település- és népességállományában, 2001

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatokból

Ha ugyanezt településnagyság szerint vizsgáljuk, azt találjuk, hogy azok a települések, amelyek lakónépességében a romák legalább 10%-os arányt képviseltek, nagyjából (63%-os arányban) ezer főnél kisebbek, de nyolc olyan települést is azonosíthatunk, amelyek lakosságszáma meghaladja a háromezer főt (2. táblázat). A kistelepülések érintettsége tehát tagadhatatlan, de kizárólagosságról nincsen szó. (A gettósodás természetéről lásd még Virág, 2006.)

2. táblázat: A 10%-nál magasabb cigány népességarányal rendelkező települések és az ott élő romák megoszlása településnagyság szerint, 2001

Megnevezés	Települések	Cigány identitásúak	Települések	Cigány identitásúak
	száma		megoszlása	
1000 fő alatt	205	20 013	63%	29%
1000–3000 fő	112	39 978	34%	59%
3000 fő fölött	8	8 248	2%	12%
Összesen	325	68 239	100%	100%

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO

A 3. térkép azt is kétséget kizáróan jelzi, hogy *ugyanaz a három régió érintett a települési szegénység és a gettósodás problémakörében, tehát az átfedés igazolható.* A 205,7 ezer, magát cigánynak valló állampolgár legjellegzetesebb lakóhelyei a szegénységbe süllyedt települések és a „veszélyeztetett” kategória (előbbiben 35, utóbbiban 22%-uk élt 2001-ben), bár a nagyvárosokban is nagy számban vannak jelen (22%). A lakói számára kedvezőtlen foglalkoztatási és jövedelmi pozíciót nyújtó településkategória érintettsége is érzékelhető: az e csoportba tartozó 714 településen 749,2 ezer ember él, a teljes populáció 7%-a. Ennek a bő hétszáz ezer embernek 10%-a vallotta magát romának, sokkal magasabb arányban, mint bármelyik más kategóriában.

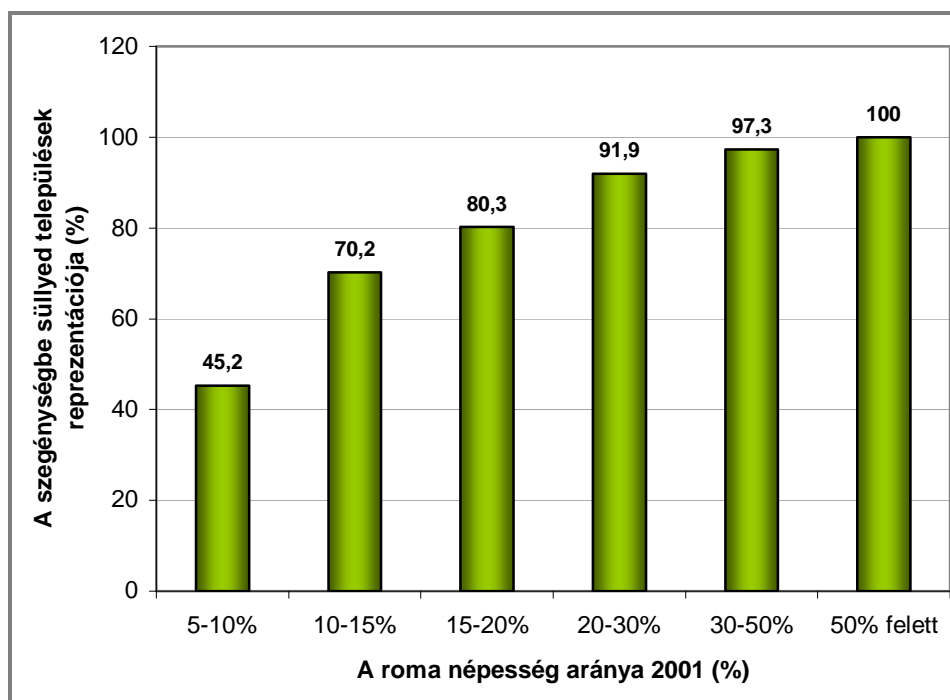
Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a „szegénységbe süllyedő” települések csoportján (714 község) belül milyen arányú a 2001-ben magukat cigánynak vallók jelenléte, azt látjuk, hogy 304 településen (43%) nem élnek cigány identitású személyek vagy jelenlétük marginális, és 16%-os részarányt képvisel az a 114 község, ahol nagymértékű gettósodás vélhető.

3. táblázat: A szegénységbe süllyedt falvak a cigány identitású népesség reprezentációja szerint alkotott kategóriákban

Településkategóriák	A települések	Az állandó népesség	A cigány identitású népesség	A települések	Az állandó népesség	A cigány identitású népesség
	száma			megoszlása		
A cigányság nincs jelen /asszimilált (1% alatt)	129	82 829	206	18%	11%	0%
A cigányság jelenléte marginális (1-5%)	175	217 470	6 406	25%	29%	9%
A cigányság jelenléte számottevő (5-10%)	145	168 122	11 844	20%	22%	16%
A cigányság markáns kisebbségi csoportként van jelen (10-15%)	96	109 130	12 684	13%	15%	17%
A cigányság expanzív helyi csoportként van jelen (15-20%)	53	71 132	12 120	7%	9%	17%
Gettósodó helyi társadalmak (20-30%)	68	60 785	14 499	10%	8%	20%
Cigány többségű társadalmak (30-50%)	36	28 854	9 881	5%	4%	14%
Gettófalvak (50% felett)	10	8 211	4 954	1%	1%	7%
Szegénységbe süllyedt települések összesen	714	749 223	72 594	100%	100%	100%

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatok alapján

Azaz megállapíthatjuk, hogy amiként a nagyon alacsonyan foglalkoztatottak között is számottevő részarányt képviselnek, mégis kisebbségben vannak a romák, úgy a rossz munkaerő-piaci és kereseti pozíciókat nyújtó, „szegény” települések között is viszonylag csekély részarányt képviselnek a súlyosan gettósodott települések, amivel nem szeretném csökkenteni a probléma súlyát, annál kevésbé, mert a helyzet 2001 óta bizonyosan sokat romlott. Megfordítva az összefüggést: minél nagyobb a cigányság részaránya egy településen, annál biztosabban tartozik a „szegény” települések körébe (azoknak a településeknek kevesebb, mint fele tartozik a „szegény” települések körébe, ahol a roma lakosság részaránya 5-10%, a gettótelepülések ugyanakkor mind ebbe a kategóriába tartoznak). Ezt érzékelteti a 4. ábra.

4. ábra: A legalább 5%-ban romák által lakott települések megoszlása a települési szegénység dimenziójában

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO

Ha egyetlen indikátort vizsgálunk meg a „szegénységbe süllyedt” települések csoportjában, éspedig a *foglalkoztatást, nagymértékű romlásról számolhatunk be*. 1990-ben a település-kategória átlagától (46%), ami csak 4 százalékponttal volt alacsonyabb az országos átlagnál(!), csupán a „gettótelepülések” tértek el számottevően, lényegesen alacsonyabb foglalkoztatási aránnyal, mind a férfiak (39%-os foglalkoztatás a férfi népesség arányában), mind a nők esetében (19%-os foglalkoztatás a női népesség arányában). Tíz évvel később egyrészt szélesre nyílt az olló az országos átlag és a „szegény” településeken élők foglalkoztatási arányai között, másrészt már nemcsak a gettótelepüléseken, hanem „a cigány többségű településeken” is lényegesen alacsonyabb a foglalkoztatás: a férfiaknak 19, a nőknek csupán 13%-a dolgozott 2001-ben! (Hozzátezzük, hogy az egész kategóriában borzalmasan alacsonyak a foglalkoztatási arányok, különösen a nőké.)

4. táblázat: A foglalkoztatás alakulása nemek szerint a szegénységbe süllyedt falvakban, 1990–2001 (N=714)

A cigányság reprezentációja	Foglalkoztatott férfiak	Foglalkoztatott férfiak	Foglalkoztatott nők	Foglalkoztatott nők
	1990	2001	1990	2001
	a megfelelő nemű állandó népesség %-ában			
Nincs/asszimilált (1% alatt)	47	25	28	17
Elenyésző arány (1–5%)	46	26	28	18
Számottevő arány (5–10%)	46	25	27	17
Markáns kisebbség (10–15%)	45	25	27	18
Expanzív kisebbség (15–20%)	45	23	26	18
Gettósodó települések (20–30%)	45	22	27	16
Cigány többségű (30–50%)	45	19	26	13
Gettófalvak (50% felett)	39	10	19	8
A szegénységbe süllyedt falvak átlaga	46	24	27	17
Országos átlag	50	41	37	32

Forrás: Saját szerkesztés népszámlálási adatok alapján

A fejezet summázataként azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a társadalmi polarizálódás mértékét a globális térformáló folyamatok determinisztikus hatása mellett a tágabb és szűkebb környezet, továbbá a legsúlyosabb helyzetű, északkeleti és délnyugati perifériák strukturális sajátosságai határozták meg. „Struktúraformáló erő”-nek tekinthető (I.) a helyi gazdaság összeomlása mellett az ipari válságzónák közvetlen szomszédsága, (II.) a határmenti helyzet térségi sajátosságai, (III.) az elaprózott településszerkezet, (IV.) a mobilitási esélyek hiánya (V.) és a gettósodás, vagyis a nagyon alacsonyan képzett, csekély mobilitási képességgel rendelkező cigány népesség átlagosnál lényegesen magasabb arányú jelenléte. Ezen tényezők *együtt, egymást átfedő térbeli csomósodásuk következtében* váltak meghatározó erejűvé, és tették a szóban forgó külső perifériákat legalább olyan mértékben társadalmi, mint gazdasági értelemben vett krízisövezetökké.

Összegzés, kitekintés

A tanulmányban foglaltak összegzéseként csak néhány hangsúlyos következtetésre szeretném felhívni a figyelmet.

Az egyik a *globális térformáló folyamatok meghatározó ereje*. Ezeket csak apró elmozdulásokban megmutatkozó, regionális és országos szintű, sőt, országok közötti, összehangolt, partnerségen alapuló és távlatokban gondolkodó fejlesztéspolitikával lehet befolyásolni. A másik: a *tanulmányban azonosított, súlyos gazdasági és krízis-területeken nyilvánvalóan az eddigieknél eredményesebb beavatkozásokra van szükségesség*. A megfelelő beavatkozási pontok és módszerek keresésekor egyrészt feltétlenül támaszkodni kell a korábbi (jelenlegi) tapasztalatokra – ami a monitoring eljárások mélyítését igényli –, másrészt a nemzetközi tapasztalatokat is számba kell venni, különösen az új tagállamokét, amelyek hozzánk nagyon hasonló jellegű és léptékű problémákkal küzdenek. Végül: *a fejlesztéshez idő kell!* Olyan mély válságócok helyzetén, mint amilyenek az északkeleti és dél-nyugat-magyarországi perifériákon vannak, hosszú, szívós, átgondolt és összehangolt, „helyhez szabott”, *de nem csupán helyben* (hanem pl. a legközelebbi nagyvárosban) megvalósuló fejlesztő munkával, a kapcsolati szálak, az integráció erősítésével, ösztönzésével lehet csak javítani.

Referenciák

- BARTUS T. (2003): Ingázás. In: Fazekas K. (szerk.): *Munkaerő-piaci tükrök 2003*. Budapest, MTA Közgazdasági Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 88–101.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. (2007): *Változó falvaink. (Magyarország falutípusai az ezredfordulón.)* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ
- BIHARI ZS.–KOVÁCS K. (2006): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* 4. 49–66.
- BÓDI J.–JÁROSI K. (2008): „Itt nyolcvanháromféle külön világ van” – Nagyszakácsi mozaik. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 323–369.
- DURST J. (2008): „Bárók”, patrónusok, versus „komák” – Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 232–281.
- FEISCHMIDT M. (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In: Váradi M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 102–132.

- GLÓZER R.–VÁRADI M. M. (2008): „Jó itt lenni”. Sümegcsehi, egy él(het)ő kisfaluk. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 592–643.
- HAVAS G. (2004): Kistelepülések és a romák. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Cigányok Magyarországon*. Társadalomkutató Központ, Budapest, 163–204.
- KERTESI G. (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. október, 775–798.
- KERTESI G.–KÉZDI G. (2004): A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Cigányok Magyarországon*. Társadalomkutató Központ, Budapest, 73–102.
- KERTESI G.–KÖLLŐ J. (2003): Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben In: Gál Róbert Iván és Szántó Zoltán (szerk.): *Cselekvésemélet és társadalomkutatás*. In memoriam Csontos László. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 375–407.
- KISS M. (2008): Kis falu nagy tervekkel. „A kicsi szép” – Tiszacsécse, a beágyazott falu. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 412–490.
- KOVÁCS É. (2008): „Ki vagyok esve a külvilágtól” – A lengyári kolónia. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 133–159.
- KOVÁCS K. (2006): A leghátrányosabb helyzetű térségek, települések fejlesztési lehetőségei. *A Falu*. 2007. nyár, 67–79.
- KOVÁCS K. (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 7–28.
- KÖLLŐ J. (1996): A napi ingázás költségei és a helyi munkanélküliség. Esély 3.
- RÁCZ K. (2008): Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal – megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 370–411.
- SCHWARCZ GY. (2008): „Ide elkötelezett emberek, akik élhető falvakat akarnak”. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 282–322.
- SZIJÁRTÓ ZS. (2008): „...olyan ez a hely, mint egy igazi Bermuda-háromszög...” Nagygörbői perspektívák. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 530–567.
- VÁRADI M. M. (szerk.) (2008a). *Települések lépéskényszerben*. ÚMK Budapest, 661 p.
- VÁRADI M. M. (2008b): „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé tenni.” In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*, ÚMK Budapest, 490–529.
- VIRÁG T. (2008): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. ÚMK Budapest, 70–101.
- VIRÁG T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006/1.

**Ladányi János: Társadalom- és térszerkezeti átalakulások
és a „megszüntetve megőrzött”
magyarországi szociális ellátórendszer**

Az 1990 előtti és utáni magyar szociálpolitikai rendszerek összehasonlítása

Az 1990 előtti és utáni magyar szociálpolitikai rendszerek összehasonlításakor abból indulok ki, hogy a rendszerváltás óta eltelt csaknem húsz év alatt nem sikerült olyan szociális ellátórendszert kialakítanunk, amely alkalmas lenne akár a legalapvetőbb szociális problémák kezelésére. Ellenében azzal, ahogyan a legtöbb közgazdász gondolja, a magyar jóléti állam nem koraszülött, hanem még meg sem született. Mint erről egy Szelényi Ivánnal közösen írt korábbi tanulmányunkban már írtunk, a közgazdászok által évtizedek óta ismételtetett metafora – annak ellenére, hogy súlyos tévedésen alapul –, igen beszédesen írja le a kialakult helyzetet: koraszülötteket ugyanis, legalábbis civilizált államokban, nem szokás megfojtani – inkább inkubátorba szokták tenni őket.

A rendszerváltás előtt is inkább túlméretezett kollektív fogyasztás, mint korszerű szociálpolitikai rendszer volt, hiszen – mint ezt az 1960-as évek végéről, az 1970-es évek elejéről származó adatok annak idején általam elvégzett másodelemzése bizonyította – mind az árrendszerbe beépített adók és szubvenciók, mind a pénzbeli és természetbeni szociális juttatások rendszerén keresztül megvalósuló rejtett jövedelem-újraelosztás elsősorban a magasabb státusú és magasabb jövedelmű társadalmi csoportoknak kedvezett. Ráadásul az 1980-as évek végének szociálpolitikáját teljesen felkészületlenül érték az olyan nagy szociális kihívások, mint amit például a tömeges munkanélküliség, a tömeges szegénység, a lakhatás biztonságának tömeges ellehetetlenülése, vagy a tömeges hajléktalanság megjelenése jelentett.

Az azóta eltelt két évtizedben sem került sor a magyar szociálpolitikai rendszer átfogó reformjára. Míg a szűken értelmezett gazdasági szférában a piac úgy-ahogy kikényszerítette a piackonform működéshez szükséges átalakulásokat, a hatékony piacgazdasági működéshez elengedhetetlen reformok a gazdaságon kívüli területeken rendre elbuktak vagy vakvágányra sodródtak a rendszer kedvezményezetteinek privilégiumaikhoz való görcsös ragaszkodása miatt. Ezen kívül elmondható még az is, hogy a rendszerváltás óta regnáló kormányok és szociálpolitikai szakapparátusok jó-

val találékonyabbnak bizonyultak a megörökölt szociálpolitikai rendszer erodálása, mint megújítása terén.

A rendszerváltást követő gazdasági válság

A rendszerváltást követő gazdasági válság Magyarország békebeli történetének legmélyebb, legkiterjedtebb és – most már tudjuk ezt is – leghosszabban tartó válsága volt. Akármilyen fontos gazdasági mutatót nézünk, az összehasonlítás azt mutatja, hogy a válság jóval súlyosabb volt, mint az 1929-32-es „nagy válság”. Az utóbbival ellentétben nemcsak azoknak a családoknak az életszínvonala esett vissza, amelyekben egy vagy több fő munkanélkülivé vált, hanem a társadalom túlnyomó többsége lett szegényebb. Nemcsak az a békeidőben példátlan mértékű munkahelyvesztés ment végbe, mint amikor az 1990-es évek elején három év alatt elveszett a magyarországi munkahelyek egyharmada, hanem a helyzet még azzal is súlyosbodott, hogy a munkahelyek száma az 1990-es évek második felének gyors gazdasági növekedésének hatására sem haladta meg számottevően az 1993-as mélyponton mért számot. Az 1995–2002 közötti gazdasági növekedés következtében ugyan mind a szegények száma, mind pedig a szegénység mértéke csökkent az országban – ezért is fulladt ki 2002-ben az egyaránt a „szegényebbek vagyunk, mint korábban” lózunggal érvelő jobboldali, ellenzéki és dogmatikus baloldali propaganda –, azonban a gazdasági növekedés jótékony hatása nem „csorgott le” mindenhová. Szinte meg sem érintette a magyar társadalom igen jelentős szeletét, és érintetlenül hagyta a magyar településrendszer igen jelentős részét.

Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a piacgazdasági átmenet során alapvetően megváltozott a magyarországi szegénység jellege. Az államszocialista rendszer összeomlását követő válság ugyanis együtt járt azzal a másikkal, nálunk sokkal fejlettebb és gazdagabb országokban is hatalmas társadalmi megrázkódtatást okozó válsággal, amit posztindusztriális átalakulásnak neveznek. Az államszocialista rendszer a hetvenes években természetesen nem volt képes feltartóztatni ezt a gyökeres gazdaság- és társadalomszerkezeti átstrukturálódást, legfeljebb késleltette és valamilyen „szocialista mederbe” terelte azt. Ez óriási áldozatokkal járt. Magyarországon ugyan nem voltak olyan súlyos ellátási problémák, mint azokban az országokban, amelyek ideológiai okokból nem vettek fel külföldi hiteleket, vagy amelyek – szintén ideológiai okokból – mindenáron gyorsan vissza akarták fizetni azokat, de az ország nagymértékű eladósodásának kezdete erre az időszakra tehető. A rendszerváltást követően azután ennek

az erősen eladósodott országnak egyszerre kellett szembenéznie a poszt-kommunista és a posztindusztriális válságok következményeivel.

A posztindusztriális válság hatására drámaian leértékelődött, mintegy a munkamegosztás új rendszere számára „feleslegessé vált” az a szocialista nagyiparban foglalkoztatott, alacsonyan iskolázott, kvalifikálatlan, magas arányban vidékről ingázó, cigányok által erősen felülreprezentált munkaerő, amely az államszocializmus utolsó két évtizedében a magyarországi munkaerő-állomány legutolsó tartalékait jelentette. Ők – a megszűnő szakmák, sőt egész gazdasági ágazatok más, korábban jól fizetett, megbecsült munkát végző feleslegessé váltjaival együtt – nem egyszerűen munkanélkülivé, hanem tartósan kirekesztett „felesleggé” váltak.

Nem igaz, hogy a rendszerváltás előtt nem voltak szegények és kirekesztettek Magyarországon. Míg azonban az államszocialista periódus szegénysége jellemzően „életciklushoz köthető”, mert – ha megtorpanásokkal és lelassulásokkal terhelt is – fokozatosan csökkenő mértékű és leginkább demográfiai mutatókkal (életkor, gyermekszám, kereső/eltartott arány) magyarázható szegénység volt, az újkapitalista korszak szegénysége alapvetően strukturális jellegű. Leginkább olyan változók magyarázzák, mint amilyen a szakképzettség és az iskolai végzettség, a lakóhely jellege és annak munkahelyektől való távolsága, és – egyre inkább – a cigány etnikumhoz való tartozás. Ezek pedig az életciklussal párhuzamosan egyáltalán nem, vagy nem automatikusan változó tényezők, sőt olyanok, amelyeket a leghátrányosabb helyzetűek nagy valószínűséggel átörökítenek a következő generációkra.

Az államszocialista rendszer szociálpolitikája természetesen nem lehetett felkészülve a rendszerváltás után jelentkező olyan nagy szociális problémák kezelésére, mint amilyen például a tömeges munkanélküliség, a lakhatás tömeges ellehetetlenülése vagy a tömeges hajléktalanság. A rendszerváltás utáni szociálpolitika potentáitjai azonban annyira belefeledkeztek az univerzális szociális ellátás dogmájába, hogy még az 1990-es évek elejének rendkívül mély válsága közepette sem tettek semmiféle komolyan vehető kísérletet arra, hogy legalább enyhítsenek a leginkább rászorulóknak szociális problémáin. Az idevonatkozó ideológia úgy szólt, hogy a rászorultság elvű szociálpolitika azzal, hogy párhuzamos ellátórendszereket hoz létre, a társadalom szétszakadását eredményezi. Ez igen megfontolandó érv egy olyan országban, ahol a társadalom részekre szakadása még nem történt meg. Olyan országban azonban, mint amilyen már az 1990-es évek Magyarországá volt, ahol mély és alig átjárható szakadék keletkezett a tár-

sadalom legalján, szegények és nagyon szegények között, ez az ideológia azt eredményezi, hogy – miközben a szociálpolitika „az egész társadalomról”, de legrosszabb esetben is annak legalább egyharmadáról „kíván gondoskodni” – a legszegényebbek a legalapvetőbb szociális ellátásból is kiszorulnak. Nagyfokú képmutatás a különböző okokból, különböző intézmények által nyilvántartott, munkanélküli és szociális segélyért, gázár-támogatásért és lakbér-kiegészítésért, közgyógyellátásért és ki tudja még miért kuncsorogni kényszerítettek pont attól félteni, hogy igazolni kelljen rászorultságukat ahhoz, hogy hozzájussanak a számukra legfontosabb szociális ellátáshoz! Ez az ideológia – amelyet bal- és jobboldalon egyaránt nagy előszeretettel hangoztattak és hangoztatnak – valójában semmi másra nem alkalmas, mint arra, hogy az „antiszociális szociálpolitika” által kedvezményezettnek privilégiumait védje.

Így aztán a posztkommunista válság időszakában – miközben mindegyik munkaügyi miniszter a teljes foglalkoztatás megteremtését ígerte és sok-sok milliárdot költöttek a munkaügyi hálózatok kiépítésére, különböző „remek” átképzési, szociális foglalkoztatási és más fantázianevű programokra – a munkaerő-politika gyakorlatilag feltett kézzel szemlélte, hogy a magyar munkaerő-állomány, olyan áron korszerűsödik, hogy leselejteződik az egyharmada. Így aztán az oktatáspolitikai – amely 2003-ban azt ígerte, hogy öt éven belül teljesen felszámolják a magyar közoktatási rendszerben a roma tanulók szegregációját – hihetetlen pénzeket költött különböző lila integrációs programokra, miközben a magyar oktatási rendszer ma sokkal szegregáltabb mint valaha volt.

Mindent összevetve: a magyar szociálpolitika, hatalmas állami pénzek felhasználásával még ma is a túlságosan is kiterjedt kollektív fogyasztást támogatja, miközben nem sokat foglalkozik a leginkább rászorultak problémáinak kezelésével. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a ténylegesen foglalkoztatottak aránya – mint említettük – egyetlen évben sem haladta meg számottevően az 1993-as szintet, amikor pedig a magyar gazdaság a válság mélypontján volt, és hogy a társadalomból a rendszerváltás után kihullott mintegy 700 ezer fő számát szintén nem sikerült számottevően csökkenteni. Sőt, szegény közösségekben járva ma már tömegesen lehet találkozni második generációs munkanélküliekkel, nagyon szegény közösségekben harmadik, sőt negyedik generációkkal is.

Tévednek azok a közgazdászok, akik azt gondolják, hogy a magyar szociálpolitikai rendszernek az a legnagyobb baja, hogy nagyon sok pénzbe kerül, ugyanis sok olyan ország van, amelyik a gazdaság fejlettségi

szintjéhez viszonyítva legalább annyit költ szociálpolitikára, mint Magyarország. Tévednek azok a szociálpolitikusok, akik a magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek mértékével és a szegények számával riogatva még több pénzt szeretnének szociális célokra elkölteni, ugyanis sok olyan ország van ahol legalább olyan nagyok a jövedelmi egyenlőtlenségek, és legalább olyan sok szegény él, mint Magyarországon, mégsem költenek többet szociálpolitikára. Olyan ország azonban csak egy van a világon, ahol olyan rengeteget költenek szociálpolitikára és mégis olyan sok tartósan kirekesztett pária él, mint nálunk – ez az egyik szomorú hungaricum.

A jelenlegi már a negyedik válság

Értelmezésünk szerint a jelenlegi már a negyedik válság, amely a rendszerváltás óta sújtja az országot. Mint korábban említettük, az 1990-es évek elejének békeidőben példátlan mértékű gazdasági visszaesése esetében voltaképpen két válság, a *posztindusztriális átalakulással járó krízis* és a *posztkommunista válság* egymásra torlódásáról beszélhetünk.

Ma ismét két válság egymásra torlódásával van dolgunk. Ez a kettős válság jóval a *világgazdasági pénzügyi válság* kirobbanása előtt, már valamikor 2002 táján elkezdődött nálunk. Ezzel magyarázható az, hogy már évekkel ezelőtt lelassult a gazdaság növekedésének üteme, növekedett az állami költségvetés és a lakosság eladósodásának mértéke, és már akkor súlyos egyensúlyhiány és egyéb szerkezeti problémák léptek fel.

A *második tranzíciós válságnak* az okai szorosan kapcsolódnak mindahoz, amit a magyar szociálpolitikai rendszer hiányosságairól korábban elmondtunk. Ezt az alapvetően a hazai viszonyokban gyökerező válságot, némi leegyszerűsítéssel azzal szokták magyarázni, hogy mindezidáig gyakorlatilag érintetlenül maradtak az olyan nagy ellátó rendszerek, mint az egészségügy, az oktatás, a nyugdíjrendszer és a szociálpolitikai újraelosztás egyéb területei vagy az önkormányzati rendszer. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy mindez olyan gazdaság- és társadalomszerkezeti torzulásokat hozott létre, ami aláássa a tartós és gyors gazdasági növekedés feltételeit. Az apartheid-szerűen szegregált magyar közoktatás, a szélsőségesen szegregált magyar településrendszer, a tényleges foglalkoztatottság egyik legalacsonyabb európai mértéke, a szociális bérlakásoknak a fejlett világban az egyik legalacsonyabb aránya, a katasztrofálisan magas morbiditási adatok, a várható életkor harmadik világbeli szintje nemcsak szociális problémákat jelentenek. Ilyen tömegű rossz fizikai és mentális állapotban lévő, a munkaerőpiacról kiszorult, a társadalomból tartósan kirekesztett embert ugyanis – többé-kevésbé de-

mokratikus és többé-kevésbé európai feltételek mellett – legalább valamilyen minimális szinten el kell valahogy tartani, és ez rettenetesen sok pénzbe kerül. Mindez jelentősen megemeli az adók és járulékok szintjét, végső soron megnöveli a munkabérek járulékos terheit, ami előbb-utóbb azzal jár, hogy kevesebb munkahely létesül az országban. És a kör itt bezárul, hiszen a kevesebb munkahely alacsonyabb foglalkoztatottságot eredményez.

A tartós kirekesztettség kormányzati kezelési technikái

Az évtized közepén fokozatosan megváltoztak a tartós kirekesztettség igen súlyos társadalmi kérdésének a problémák szőnyeg alá söprését nagy osztogatásokkal váltogató kormányzati kezelési technikák. Először csak azt lehetett észlelni, hogy – bár a szövegek még nagyon is a régié maradtak, sőt éppen akkor hirdették meg az újabb, ezúttal éppen a „gyermekszegénység felszámolására” hivatott grandiózus programot – egyre kevesebb pénz és energia jutott a különböző szociálpolitikai osztogatásokra. Később azonban a kormányzat – észelve azt, hogy a probléma a korábbi módon nem kezelhető – nekilátott a leghátrányosabb helyzetűek által legmagasabb arányban lakott települések illetve önkormányzatok helyzetének szisztematikus ellehetetlenítéséhez.

A magyar településrendszer túlzott szétaprózottságával kapcsolatos dogma felelevenítése és a kistelepülések önkormányzatainak különféle társulásokba való bekényszerítése semmilyen számottevő megtakarítással vagy szolgáltatás-javulással nem járt, csak azzal, hogy mára a kistelepülések önkormányzatainak többsége fizetéképtelenné vált, és így legalapvetőbb feladatait sem tudja ellátni.

A leghátrányosabb helyzetűek településeinek ellehetetlenítését a legkiszolgáltatottabbak megbélyegzését célzó kampány követte. Ez a „segélyért munkát” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampány a 2008-as év elején kezdődött, és nyomában az ország legújabb kori történetében példátlan intenzitású, hosszúságú és kiterjedésű, napjainkban is tartó erőszakhullám bontakozott ki. Rendszeressé váltak a szélsőjobb oldali erődemonstrációk, a romák házai elleni Molotov-koktélos támadások, a fegyveres atrocitások, amelyeknek eddig már hat halottja, rengeteg fizikai és lelki sérültje van. Mindennek következtében a megbélyegzett romák egyre távolabb szorulnak a társadalmi és munkaerő-piaci beilleszkedést egyáltalán lehetővé tevő településektől, az ország pedig egyre közelebb kerül az európai felzárkózást nagymértékben megnehezítő etnikai megosztottság elmélyüléséhez és az etnikai összeütközések rendszeressé válásához.

Mindez visszatérést jelent az ország legrosszabb történelmi hagyományaihoz. Az aprófalvaknak kistelepülési társulásokba való belekényszerítése körülbelül úgy viszonyul egy, a lehetséges előnyök és hátrányok kölcsönös mérlegelésén alapuló, önkéntes társuláshoz, mint mondjuk az első éjszaka joga egy kölcsönös vonzalmon alapuló együttéléshez. Különösen szomorú, hogy a területfejlesztésre fordított első EU-s pénzek legnagyobb részét Magyarországon eddig nagykoalícióban elkövetett klientúraépítésre, mi több, egy már évtizedekkel ezelőtt zsákutcának bizonyult, félfeudális területigazgatási modell újraélesztésére költötték el.

Nem sokkal jobb a helyzet a „segélyért munkát” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampánnyal kapcsolatban sem. Ez a program sok feleslegesen elköltendő állami pénzre épül, és az igen súlyos gazdasági és szociális válsághelyzetben, amikor minden felelős kormány az állampolgárok közötti szolidaritás megerősítésén fáradozik, semmi másra nem alkalmas, mint a legnyomorultabbak egzecíroztatására és megszegyenyítésére. Körülbelül annyi köze van a munkaerőpiacról tartósan kihullottak munkába való visszavezetéséhez, mint az, amikor annak idején súlyosan kiszolgáltatott és megalázott embereket „sáncásásra” vagy málenkij robotra kényszerítettek.

Az állami közmunkaprogramok persze mindig és mindenhol fontos eszközt képeztek a munkanélküliek válságidőszakokban való foglalkoztatásának. Ezért különösen elgondolkodtató, hogy mindezidáig egyetlen félig-meddig komolyan vehető állami közmunkaprogramot sem sikerült kidolgozni. A közmunkák megszervezését a szociális kormányzat most azoktól a helyi önkormányzatoktól várja, amelyeknek jelentős részét nemrég még a legalapvetőbb helyi feladatok elvégzésére is alkalmatlannak tartott, és ezért pénzügyileg teljesen ellehetetlenítette őket. Arról már nem is beszélve, hogy a tartósan munkanélküliek által magas arányban lakott települések és önkormányzataik egy ilyen programhoz a legszükségesebb feltételekkel sem rendelkeznek: sem megfelelő számú munkaalkalom, sem a minimális szakértelem és pénz, de még a társadalomból kihullottak visszaintegrálására irányuló szándék sincs jelen ezen önkormányzatok túlnyomó többségének esetében.

Fontos tudni, hogy a térbeli és társadalmi folyamatoknak sokkal nagyobb a tehetetlenségük, mint a gazdasági ciklusoknak. Erre a gazdasági válságra – akármekkora megrázkódtatással is fog járni – már csak a nagyon öregek fognak egészen haloványan emlékezni, amikor a kistérségi társulások vagy a segélyért munkát program „ügyes” kormányzati trükkje

még mindig éreztetni fogja pusztító hatását. Mint ahogyan annak a butaságnak még ma is – sőt, ma igazán! – látjuk a kárát, hogy csaknem négy évtizeddel ezelőtt valakik úgy gondolták, hogy „túlzottan elaprózódott a magyar településrendszer”, jobb lenne azt – a dolgokat valahol a központban, „szakszerűen” eldöntve – egy kicsit körzetesíteni. Soha senki sem tudta még kimutatni azt, hogy az ily módon megtakarított pénzt milyen korszerű célokra fordították, mint ahogyan azt sem, hogy milyen megtakarítások jártak a mostani újrakörzetesítési kampánnyal, az azonban már ma is elég pontosan látható, hogy a kistelepüléseken rekedt, illetve oda kirekesztett páriák milyen szociális és politikai terhet jelentenek, és fognak még hosszú évtizedekig jelenteni az országnak.

Hatékony szociálpolitika

Hatékony szociálpolitika ma elképzelhetetlen anélkül, hogy legalább a kormányon belül konszenzus jöjjön létre arról, hogy kiemelt szociális prioritás a rendszerváltás utáni válság következtében a társadalomból kihullott mintegy 700 ezer fő lehető legnagyobb részének a társadalomba való visszaillesztése, és a most kibontakozó válság szociális hatásainak a minimalizálása. Az utóbbi mindenekelőtt azt jelenti, hogy akár a munkahelyek egy részének dotálásával, továbbá értelmes közmunkaprogramok szervezésével minden lehetségest meg kellene tenni annak érdekében, hogy minél kevesebben szoruljanak ki a munka világából. Minden lehetségest meg kellene tenni annak érdekében is, hogy a lehető legkevesebb – lakhatásában ellehetetlenülő – család szoruljon ki a nagyvárosokból és a munkahelyekhez közeli településekről. Mindkét említett preferencia mögött ugyanaz a logika húzódik meg: a szociális problémák kezelése sokkal olcsóbb és hatékonyabb a munka világában, illetve a rokoni, szomszédsági, baráti kapcsolatokba beágyazottan, mint a szélsőséges munkahelyi, lakóhelyi, és iskolai szegregáció körülményei között. Az elmélyülő válság tehát megköveteli a tömeges munkanélküliség, a tömeges eladósodás és lakóhelyvesztés, a tömeges éhezés és a tömeges hajléktalanság hatékony kezelését szolgáló intézményrendszer megteremtését.

A magyarországi modern jóléti állam tehát nemcsak, hogy nem született még meg, de még azt se lehet mondani, hogy napjainkban bármelyik számottevő politikai tényező annak megszületése érdekében fáradozna. Nem mondhatunk mást: talán a válság és az európai környezet majd kikényszeríti ezt is.

Szirmai Viktória: Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?

A társadalmi versenyképesség felfogás jelentősége¹

A híres történész és filozófus Lewis Mumford „A város a történelemben” című művének bevezető fejezetében (1985:11) azt kérdezi, hogy „lehet-e olyan új típusú város felépítése, amely a belső ellentmondásoktól megszabadulva mozdítja elő és gazdagítja majd az emberiség fejlődését?” Az 1961-ben feltett kérdésre², az azóta is eltelt időszakok városfejlesztési folyamatai alapján is alapvetően nemmel lehet válaszolni. Miközben a mai nagyvárosok ellentmondásosságai alapján egyre időszerűbb nemcsak a kérdés, hanem a válasz is, de legfőképpen a megoldás, a várostérségi társadalmi problémák kezelésének a törekvése, amelyre a modern nagyvárosi térségek ellentmondásos természete miatt lenne szükség.

Ezt az ellentmondásosságot mutatja, hogy miközben a nagyvárosi térségek kiemelkedő szerepet töltenek be a globális gazdaságban, ők az innováció, a termelés, a szolgáltatás központjai, a gazdasági fejlődés parancsnoki helyei (Hall, 1996; Sassen, 2000), a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és problémák sokaságát is magukba zárják. A különböző kutatások szerint az Egyesült Államokban, Japánban és az európai országokban is a nagyvárosi régiók, a nagy településegységek koncentrálnak a leghatalmasabb intézményeket, a leggazdagabb családokat és az adott országokra jellemző szegénység számottevő részét is (Mollenkopf-Castells, 1993; Cadene, 2000). A globális gazdaság térségi hatásai a népesség várostérségi elhelyezkedéseiben, a belső társadalmi polarizáció éles trendjeiben, a különböző városi társadalmi csoportok térbeli elkülönülésének a folyamataiban, továbbá éles társadalmi konfliktusokban is meg nyilvánulnak (Sassen, 1991).

A fejlett nyugat-európai ipari társadalmakban a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben széles társadalmi és szakmai konszenzus volt arról, hogy

¹ A tanulmány „A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői” (szerk.: Szirmai Viktória, Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2009) című könyv zárófejezetében megfogalmazott legfontosabb eredmények átdolgozásával, valamint a publikálás óta felmerült új szempontok figyelembevételével készült.

² Az eredeti angol változat 1961-ben jelent meg (L. Mumford: *The City in History*, Harcourt Brace, World, 1961.), a magyar változat csak később 1985-ben készült el (L. Mumford: *A város a történelemben*, Gondolat, Budapest, 1985).

a városi térségek versenyképességét túlnyomórészt gazdasági, illetve az ahhoz kapcsolódó egyes társadalmi szempontok biztosítják (gazdasági funkciók és hatásaik, centrumszerepeikkel is összefüggő infrastrukturális jellegzetességeik, a szolgáltatás színvonala, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a foglalkoztatottság). Ezt a versenyfelfogást támogatják a tőkés társadalmi berendezkedés strukturális törvényei, a kialakult normarendszerek és ideológiák is.

A korábbi gazdasági fejlődés térbeli, társadalmi hatásaival, a gazdasági hatékonyság széles körű jólétet teremtő következményeivel, a gazdasági fejlődésre fókuszáló városfejlődéssel kapcsolatban azonban egyre több kétely jelent meg. Mégpedig azért, mert a globalizálódó világgazdaság által teremtett városhálózatok, a városok és térségeik (és az érintett nemzeti társadalmak) fejlődési lehetőségei és versenyhelyzete is erőteljesen differenciálódtak. A centrumok és a perifériák között, illetve az egyes településeken belül élesedett a társadalmi polarizáció, a térben is megnyilvánuló, fokozatosan felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek rendszere. Boltanskiék (1999) által a kapitalizmus „kirakat-városainak” nevezett globális városokban is nyilvánvalóvá váltak a társadalmi feszültségek, a korábbi gazdaságra koncentrááló terület- és városfejlesztési modellek sikerének árnyoldalai.

Ma már egyre több kutató állítja, hogy a fejlett gazdaságok hosszú távú dinamizmusa, de a nagyvárosok jövője, megújulása érdekében is szükség van a társadalmi problémák kezelésére. (Ascher, 1995; Bagnasco-Le Gales, 1997.) Ez a szemlélet a mai globális gazdasági válság hatására eddig még nem látott megerősítést kapott, mégpedig a Stiglitz-jelentés révén.

A „Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress” (Stiglitz *et al*, 2009) című tanulmány a Columbia Egyetem professzorának Joseph Stiglitznek vezetésével készült 2009-ben. A bizottság tagjai nemzetközileg ismert és elismert közgazdászok, társadalomkutatók voltak. A riportot a Francia Köztársaság elnöke, Nicolas Sarkozy kérésére készítették, mégpedig azért, hogy megvizsgálják a mai gazdasági, pénzügyi és társadalmi válság főbb meghatározó tényezőit, a GDP (vagyis a Gross Domestic Product, a bruttó hazai termék) mérésével kapcsolatos korlátokat. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a GDP, mint a társadalmi és gazdasági folyamatok méréséhez használt indikátor nem képes a társadalmi fejlődés mérésére. A dokumentumot megalapozó elemzések megállapították, hogy a GDP valóban nem megfelelő mutatója a társadalmi fejlődésnek, a társadalmi jóllétnek, és hogy ezért új mérőeszközökre van szükség. Nevezetesen olyanokra, amelyek magukban foglalják a fenntartha-

tó fejlődés szempontjait, annak három fő pillérét, a gazdasági, a környezeti és a társadalmi összefüggéseket is. A jelentés egyértelműen hitet tett amellett, hogy a termelés-, a gazdaságorientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jóllétére kell a hangsúlyokat helyezni.

A Stiglitz-jelentésben megfogalmazott társadalmi jóllét fogalma több tényezőt is magában foglal, így az anyagi életkörülményeket, az egészség, az oktatás, az egyéni aktivitások szempontjait, a politikai érdekérvényesítés biztosítását, a megfelelő kormányzást, a társadalmi kapcsolatrendszer kialakítását, a mai és a jövőbeni környezeti viszonyok védelmét, a társadalmi bizonytalanságok enyhítésének a dimenzióit.

Rendkívül fontosnak tartom ezeket a szempontokat, részben azért, mert én magam is hosszú évek óta hasonló kutatói szemlélettel köteleztem el magam (Szirmai *et al*, 2002). De nem öncélúan, hanem azért, mert az utóbbi évtizedben megvalósított különböző hazai városkutatásainkból egyértelműen olyan problémák derültek ki, amelyek arra utaltak, hogy ezek orvoslása érdekében túl kell lépni a szűk gazdasági szemléleten, és az azokra alapozott városfejlesztési modelleken.

A paradigmaváltás magyar viszonyok közötti szükségességét és relevanciáját egy 2009-be publikált interdiszciplináris kutatás eredményei már átfogóan is igazolták (Szirmai, 2009). A magyar nagyvárostérségek társadalmi versenyképességét a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi konfliktusok szempontjából vizsgáló projekt^{3, 4} szerint a mai város-

³ A „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás 2004 és 2007 között valósult meg, konzorciumi keretben, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok támogatásával (nyilvántartási szám: 5/083/2004). A konzorcium vezető intézménye az MTA Szociológiai Kutató Intézet volt. A konzorcium tagjai: az MTA Regionális Kutatások Központja, a Kodolányi János Főiskola, a PESTTERV Pest megyei Terület-, Település-, Környezet Tervező és Tanácsadó Kft. és a Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány voltak. A projektet Szirmai Viktória vezette. A kutatás megvalósításában Baráth Gabriella, Balogh Eszter, Baranyai Nóra, Borbély Béláné, Burányi Endre, Csizmadia Zoltán, Hervainé dr. Szabó Gyöngyvér, Molnár Balázs, Károlyi János, Schuchmann Péter, Szépvölgyi Ákos és Váradi Zsuzsanna vettek még részt.

⁴ A kutatás számos módszerre épült, a legfontosabbak az 5248 fő megkérdezésére épülő reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és a 108 elit-mélyinterjú, valamint a statisztikai adatbázis-elemzések. A kutatás mintaterülete kilenc magyarországi nagyváros: Budapest és agglomerációja, továbbá nyolc 100 ezernél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak.

verseny számos társadalmi szereplőt kiszorít a nagyvárosi előnyökből, s ez hosszú távon akadályozza a nagyvárostérségek versenyképességét, gazdasági dinamizmusát, és rontja az ott élők életminőségét is.

A magyar nagyvárostérségek társadalmi szerepei

A nagyvárostérségi kutatás egyértelművé tette, hogy miként a globális világban, benne Európában, a magyar nagyvárosok is kulcsszereplők a gazdaságban, a társadalmi és a politikai életben. A nagyvárosok sikeresen megoldották a rendszerváltást megelőző történelmi időszakokból fakadó gazdasági és társadalmi válságaikat, megvalósították a gazdasági és a társadalmi szerkezetváltást. A gazdasági fejlődésnek ők a motorjai. Jelentős szerepet töltenek be a nemzeti gazdaságban, részt vesznek a nemzetközi gazdasági versenyben. Az ország lakosságának a 38%-a, 3,8 millió ember a nagyvárostérségekben él. A népességkoncentráció szerepük jóllehet fokozatosan csökken, 1993 és 2006 között a nagyvárosok népességcsökkenése nagyobb mértékű (9,75%) volt, mint az országos csökkenés (2,26%), főként Budapest, de legújabbban Pécs és Miskolc népességszámának a visszaesése miatt is.

A nagyvárostérségekben az országos átlagokhoz képest jóval magasabb a foglalkoztatottság, az aktív keresők, köztük a szellemi foglalkoztatottak aránya. Az újonnan épített lakások száma, azok változásának a dinamizmusa is jóval magasabb. A nagyvárostérségekben (főként a városokban) magasabb az adóalap összege is, nagyobbak a jövedelmek. A társadalmi, gazdasági problémák is enyhébbek az országos átlaghoz képest, a nagyvárosi (különösképpen a tartós) munkanélküliségi ráta alacsonyabb, mint az országos ráta (azt kivéve, hogy a felsőfokú tartós munkanélküliek aránya magasabb a városokban, mint az országban, de ez a területi elhelyezkedésük sajátosságából adódik). Kisebb a városi szegénység mértéke is. Ezt a legalacsonyabb jövedelműek, illetve a (főként a centrumokban megjelenő) rendszeres szociális segélyek országos átlaghoz képest alacsonyabb arányai is mutatják.

Főként a nagyvárostérségek központjaiban található az egészségügyi, a köz- és felsőoktatási, a közművelődési intézmények, a városi szolgáltatások, a fejlett infrastrukturális adottságok. Ezek városi koncentrációja 1993 és 2003 között tovább növekedett. A központi városokban összpontosul az országos gazdasági potenciál jelentős része, a globális gazdaságban erőteljesebb mértékben részt vevő vállalkozások is.

A nagyvárostérségek számos övezete újult meg, a történelmi belvárosok sokasága alakult át a városrehabilitációs folyamatok, az épített környezetet megújító beavatkozások, fejlesztések révén, modernizálódtak a közterületek is. A nemzetközi trendeknek megfelelően a nagyvárosi térségekben helyezkednek el a legképzettebb és legmagasabb jövedelmű elit csoportok, noha a magyar nagyvárosokban és térségeikben élő magas státusú elitszociális csoportok aránya alacsonyabb, mint a világ nagyvárosaiban.

Az európai tapasztalatok magyarországi érvényesülését igazolja az is, hogy a magasabb társadalmi státus csoportok inkább a városokban, az alacsonyabb társadalmi státusúak pedig a városkörnyékeken helyezkednek el. A történelmi várospusztulás mind a mai napig érzékelhető folyamatai miatt rossz állapotban lévő, leromlott, még nem felújított belső negyedek, a városrehabilitációk mozaikos jellege következtében a belvárosokban is élnek marginális helyzetű társadalmi rétegek. A városközpontból a város külső negyedei, illetve a város környéki települések felé haladva hierarchikusan csökken a magas társadalmi státuscsoportok (a magasan képzettek, a kvalifikált munkát végzők) aránya, és növekszik az alacsonyabb társadalmi státusban lévők (az alacsonyan képzettek, a szakképzetlenek) jelenléte.

A magyar nagyvárostérségi centrumok nemcsak a magas státusú társadalmi csoportokat, nemcsak a gazdagságot (az azt kifejező fejlett infrastruktúrát, intézményeket, és szolgáltatást), hanem a fizikai és a társadalmi problémák jelentős részét is koncentrálnak. A várostérségi társadalmak véleménye szerint a nagyvárosok belső tereiben a városkörnyékekhez képest jóval nagyobb mértékben jelennek meg különböző társadalmi problémák és társadalmi konfliktusok, amelyek mértéke a városközpontból kifelé haladva fokozatosan csökken.

A centrumok és a környékek közötti történelmi társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek az 1990-es évek során enyhültek is. A globális gazdaság (az ide érkező külföldi tőkeelhelyezések) területi hatásai, a városkörnyéki gazdasági fejlesztések, a környéken elhelyezkedő vállalkozások térségi integrációi ebben jelentős szerepet játszottak. A városkörnyéki lakóhelyi funkciók bővültek, az újonnan épített, felújított lakások, családi házak számának a gyarapodásával is. A városok peremén, a külső övezetekben új kertvárosi lakóövezetek is találhatóak.

A szuburbanizációs folyamatok átszervezték a városkörnyék társadalmi szerkezetét. Számos előváros, városkörnyéki település indult gyors fejlődésnek a városcentrumokhoz való közelség, a közlekedési adottságok, az elérhetőség, nem utolsósorban a magasabb státusú helyi társadalmi szer-

kezet sajátosságai alapján. Ezeknek a településeknek a társadalmi presztízse is megnőtt.

A városkörnyék megemelkedett jelentőségét egyértelműen mutatják a várostérségi népesség területi elhelyezkedésének változásai is, a nagyvárosi népesség számának a csökkenése, és a jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező, könnyen elérhető városkörnyéki települések népességének dinamikus növekedése, az itt élők elégedettsége, a társadalmi problémák és konfliktusok enyhébb városkörnyéki megnyilvánulásai.

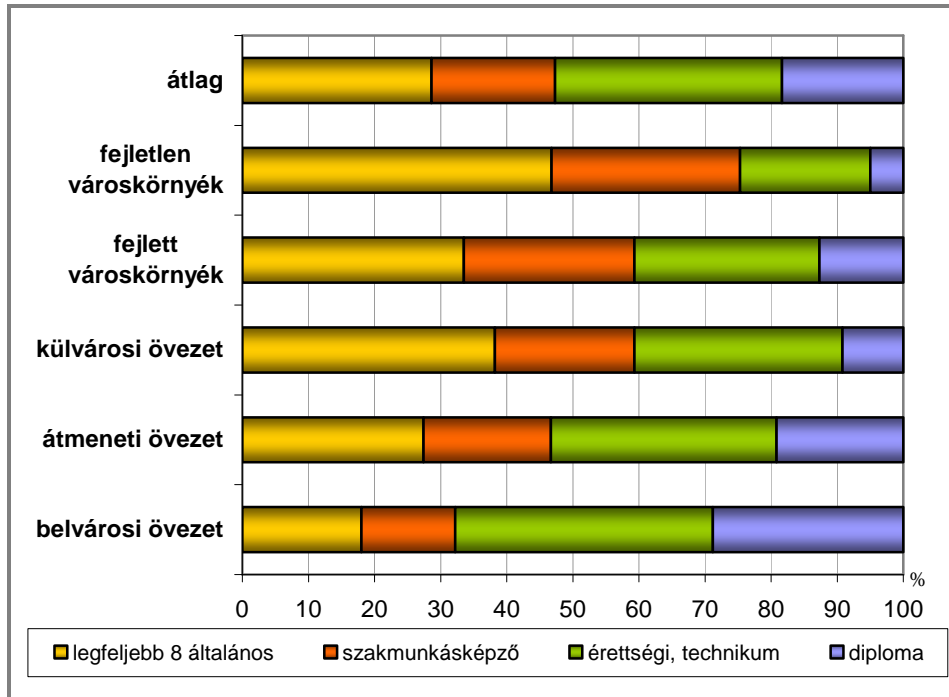
A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek leírására a nemzetközi szakirodalom többféle lehetőséget is kínált. A magyar területi struktúrában a nemzetközi térre is jellemző „duális” térségi társadalmi modell érzékelhető (*Mollenkopf-Castells, 1993*). A városi és rurális terek ellentmondásai, a városcentrumok és környékeik, a nagyvárosi övezetek, átmenet során éleződött egyenlőtlenségei. Az általunk javasolt ún. kettős struktúrájú centrum-periféria modell a duális szerkezet egyik változata, ahol az egyik struktúrát a magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria, a másik struktúrát az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria, vagyis a térbeli (ökológiai) társadalmi lejtő megszakadása, felfelé mutató törései adják. A kétféle struktúrát szemlélteti az *1. ábra*.

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell a történeti folyamatok és a mai modernizáció, a globalizáció térbeli társadalmi következményeit, a centrumok és a környékek átalakulásának mai specifikumait, a magyar nagyvárostérségekre jellemző főbb egyenlőtlenségek közös vonásait foglalja össze.

A kettős térbeli társadalmi hierarchiában szerveződő várostérségi ökológiai társadalmi lejtőn elhelyezkedő társadalmi csoportok különböző szinteken és különböző lokális tereken keresztül kapcsolódnak a nagyváros egészéhez, a történeti jellegzetességekből és mai globális viszonyokból is adódó nagyvárosi élet- és munkafeltételekhez. A megújult belső városi övezetek, a történelmi városközpontok, az új lakóparkok, a jobb kertvárosi, elővárosi negyedek illetve a fejlett városkörnyéki övezetek jó minőségű lakókörnyezeteiben élő felső, illetve felső középosztálybeli, középosztálybeli lakosság, a magasabban képzetek, az iskolázottabbak, a jobb jövedelműek költséges fogyasztási modellek révén veszik igénybe a városi szolgáltatások magasabb minőségét, a várostérség legkedvezőbb életfeltételeit. Ők használják leginkább a modern infrastruktúrát, a nagyváros

kulturális és egyéb szolgáltatásait, és intézményeit. A legjobbak a munkakörülményeik, a legkevésbé tartanak a munkájuk elvesztésétől.

1. ábra: A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a nagyvárostérségi övezetekben (%)

Forrás: NKFP kérdőívek adatai (szerk.: Váradi, Zs.)

A város átmeneti övezetei, a külvárosok, a fejletlen városkörnyéki települések, de a rosszabb minőségű belső negyedek, a régebbi, leromlott lakótelepek alsó középosztálybeli lakossága, az alacsonyan képzettek és alacsony jövedelműek a városi szolgáltatások alacsonyabb minőségét veszik igénybe. A fogyasztási modelljeik kevésbé költségesek, a nagyvárosokban koncentrálódó kulturális szolgáltatásokat többnyire nem használják. A belső városnegyedek leromlott slumjainak, a külvárosi negyedek, régi lakótelepek lepusztult részeinek szegény, vagy „kirekesztett” csoportjai a városi kínálat periférikus, alacsony színvonalú adottságaival élnek, többnyire kiszolgáltatott módon inkább alkalmazkodnak a várostérségek viszonyaihoz.

A társadalmi konfliktusok

A globális városok ellentmondásai társadalmi konfliktusokban is nyilvánulnak (Sassen, 2000). Így a városi tér „militarizációjában”, a nyilvános, demokratikus tér megsemmisülésében, a térbeli társadalmi kirekesztés folyamataiban (Mike, 1992), a magas és az alacsony státusú városrészek között nyíltan kirobbant „harcokban”, meghatározott városnegyedek különböző társadalmi helyzetben lévő csoportjainak ütközéseiben.

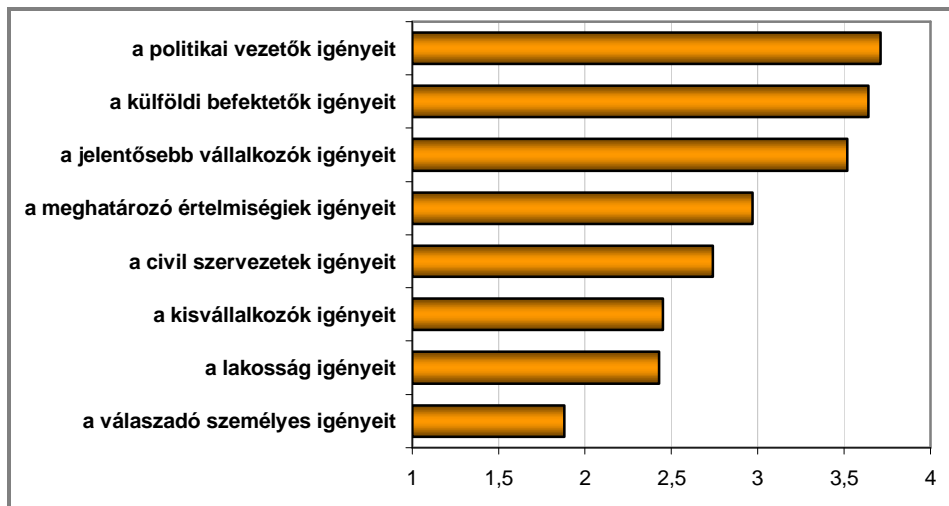
A magyar nagyvárostérségekben nem tapasztalni a kutatás időpontjában a globális városokban érzékelt, a nemzetközi szakirodalmak által jelzett brutálisan éles, az utcára is kikerülő, a térbeli társadalmi egyenlőtlenségekkel összefüggő társadalmi konfliktusokat. A térségi egyenlőtlenségek, a szegregáció, a kirekesztés problémái nem generálnak komoly társadalmi, térségi ütközéseket. A nagyvárostérségi egyenlőtlenségek inkább különböző érdekellentmondásokban, társadalmi konfliktusveszélyekben, különböző társadalmi problémákban nyilvánulnak meg, amelyeket a nagyvárosiak, a belvárosiak, a képzetebbek, a magasabb jövedelműek erősebbnek érzékelnek, inkább tapasztalják azokat, mint a környékbeliek és mint az alacsonyabb státusúak. Ez azt igazolja, hogy a társadalmi konfliktusok minősítését, ahogy a városi társadalmi problémák súlyosságával kapcsolatos értékeléseket is – az ott valóságosan is koncentrálnak helyi feszültségeken túl – alapvető módon meghatározza az emberek társadalmi strukturális helyzete, a lakóhely várostérségi hierarchiában elfoglalt helye is.

A nagyvárostérségek konfliktussajátosságait az is magyarázza, hogy a magyar nagyvárosok korántsem fejezik ki a globális városok átfogó jellemzőit. A történetileg kialakult magyarországi tiltakozási kultúra, a mai politikai rendszer sajátosságai is megtalálhatók az okok között. A nagyvárosi (közte a politikai) elit csoportoknak nem érdekük az egyenlőtlenségekkel összefüggő társadalmi konfliktusok generálása. A társadalmi konfliktusveszélyeket főként a saját érdekeik szempontjából értékelik, illetve a kontrollálhatóság összefüggésében fogalmazzák meg. Az elit csoportok azokat az ellentmondásokat tartják valóban fontosnak, amelyeket a mai városfejlesztési, illetve versenyképességi modelleken keresztül kezelni képesek. A társadalmi és szervezeti helyzetük, érdekeik, társadalmi ismereteik és kapcsolataik szerinti különbségekben ugyan, de a társadalmi ellentmondásokat a statisztikai adatoktól, és a tudományos elemzések eredményeitől eltérően kevésbé tartják figyelemreméltónak.

A további meghatározó ok az is, hogy ma kevés olyan városi civil erő létezik (és ha létezik, főként Budapest centrikusan), amely a területileg hát-

rányos helyzetű társadalmi csoportok érdekeit tudná és akarná képviselni. Erre a társadalmi támogatottság igen alacsony mértéke miatt sem képesek. A nyugat-európai nagyvárosi civil társadalmi szervezetek szerepétől eltérően a magyar civil társadalmi szervezetek nem kívánnak komoly nyomást gyakorolni a politikára, nem jellemző a várospolitikai, a hatalmi irányultság. Bár érzékelhető némi elmozdulás is, a gazdaságilag fejlett nagyvárosok, iskolázott és magasabb jövedelmű népességének erősödő elkötelezettségében a civil társadalmi szervezetek iránt, de ez az elkötelezettség nem fejeződik ki a városi középosztály civil szervezeti aktivitásában.

A nagyvárostérségekben lezajlott globális átalakulások döntő mértékben érintették a lakóhelyi érdekérvényesítés mechanizmusait is. A várostérségi társadalmak véleménye szerint az utóbbi tíz esztendő önkormányzati döntéseiben főként a politikusok, a külföldi befektetők, és a nagyvállalkozók érdekei érvényesültek leginkább. A civil társadalom, illetve az emberek személyes szempontjai alapvetően kívül maradtak az érdekérvényesítés mechanizmusain. S ebben alig találtunk társadalmi illetve térbeli különbségeket. A várostérségi társadalmak számos csoportja ki van rekesztve a térségek fő fejlődési folyamataiból, a várostérségek fejlődése szempontjából lényeges önkormányzati döntési mechanizmusokból. Ezt mutatja a 2. ábra.

2. ábra: Az elmúlt tíz év során az önkormányzati döntésekben mennyire vették figyelembe a következő szereplők igényeit? (1-5-ig terjedő skála)

Forrás: NKFP kérdőívek adatai (szerk.: Baráth, G.)

Sokan állítják, hogy a magyar társadalom pesszimista. Ez korántsem biztos. Lehet, hogy inkább közömbös. Talán az érdekérvényesítés civil korlátozottságai miatt is. S bár ezt nem tudjuk, de azt látjuk, hogy a városrészek szinte minden dolgot alapvetően közepesre értékelnek. Közepes mértékűnek tartják a várostársadalmi egyenlőtlenségeket, közepesen súlyosnak minősítik a társadalmi konfliktusokat, közepes mértékben félnek a munkájuk elvesztésétől, a közép alatt helyezik el magukat a lakóhelyi és a települési társadalmi hierarchiában, és közepesnek tartják a városuk, a városrészük sikereit is. És ugyanígy, csak közepes mértékben vannak megelégedve a lakóhelyi körülményekkel is. A részletes elemzésekből tudjuk, hogy ezek igencsak leegyszerűsített megállapítások, az átlag mögötti eltérések nagyon fontosak, hiszen a nagyvárosokkal kapcsolatos általános vélekedéseket finomítják, pontosítják.

A lakóhelyi elégedettségek, a munkalehetőségekkel, az oktatási és egészségügyi, a kulturálódási feltételekkel, a természeti környezeti jellegzetességekkel kapcsolatos elégedettségek hierarchikus jellegűek. A városközpontokban általában nagyobb, a városok külső övezeteiben csökken az elégedettség, a fejlett városkörnyéken ismét nő, de nem éri el a centrumbeli értéket. A munkalehetőségekkel kapcsolatos elégedettségek a városlejtőn kifelé haladva szintén hierarchikusan csökkennek. Ahogy azt már korábban említettük, a környéken inkább a természeti környezeti adottságokkal elégedettebbek, a városlejtőn kifelé haladva fokozatosan nő az elégedettség, ami a társadalmi státustól függetlenül tapasztalható.

Az átlagos értékelések mögött a mai térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, de az államszocializmus még mindig érzékelhető kiegyenlítő területi strukturális hatásai is megtalálhatók. Az a tény, hogy bár az 1990-es évek során növekedtek a társadalmi különbségek, a területi folyamatok még nem fejezik ki az átmenet során kialakult társadalmi szerkezeti egyenlőtlenségeket, a társadalmi polarizáció még nem jelent meg a maga teljességében a térben.

A magyar nagyvárostársadalmi társadalom a területi egyenlőtlenségek sajátosságait még mindig megpróbálja és még mindig képes valamilyen szinten önerőből ellensúlyozni. Az alacsony társadalmi státusúak, az iskolázatlanok, a szakképzetlenek az életformájukkal, fogyasztási szokásaikkal, azaz oldják meg egzisztenciális problémáikat, anyagi gondjaikat, hogy nem tartanak igényt a centrumba koncentrált városi élet főként kulturális szolgáltatásaira, a szórakozásra. Sokak számára azért is elérhetetlenek a nagyvárosi szolgáltatások, mert a városok külső övezeteiből számos szol-

gáltatás hiányzik. A vizsgálat szerint a nagyvárostérségek közel 67%-a nem veszi igénybe a kulturális szolgáltatásokat. Sokan, főként a városkörnyékiek, az ingázó létformával oldják fel a helyben hiányzó munkalehetőségek problémáit. A belvárosi övezetekben, a budapesti városkörnyéken lakókat, az alacsonyabb iskolázottságúakat, az alacsony jövedelműeket különösképpen érintik az ingázó lét kedvezőtlen hatásai, az ebből adódó költségek, az életmód átalakulásai, a családtól, a saját kedvtelésektől elröbölt idő. Miközben az ingázók harmada számára nem okoz gondot az utazás. Az alacsony státusú fizikai dolgozók a munkásjáratok elterjedtsége miatt könnyebben fogadják el ezt az életformát.

A versenyképesség és a siker

A rendszerváltás után a magyar települések között éles verseny jött létre a gazdasági válság enyhülését biztosító állami és piaci források megszerzéséért, a külső, főként külföldi tőkebefektetőkért, a nemzetközi gazdasági, és a különböző szintű térség hálózatokba történő integráció lehetőségeiért, a gazdasági fejlődésért. A nemzetközi és a hazai piaci törvények, a külföldi és a hazai tőkebefektetők, köztük a multinacionális vállalatok telephelyválasztási stratégiái jóllehet a nagyvárosi térségeket részesítették előnyben, a magyarországi átmenetben nagyon eltérően alakult a városok (továbbá a különböző típusú települések és régiók) versenybeli helyzete, a történeti adottságok, a konkrét válság jellegzetességek, a hazai tőkehiány miatt is.

A vizsgált nagyvárostérségek összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy a nagyvárostérségek között jelentősek a regionális helyzetből, a történeti adottságokból adódó, valamint a globális gazdasági integráció szintjével összefüggő különbségek. Bár a korábban jellemző Budapest és az ún. vidék ellentmondásai a nagyvárostérségek esetében enyhülni látszanak, továbbra is érzékelhetők a budapesti térséggel kapcsolatos előnyök. A budapesti várostérségi népesség kvalifikáltsága jobb, mint a többi várostérségé. A budapesti térségben lényegesen magasabb a képzettebb, közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, mint a vidéki várostérségekben. A szellemi alkalmazottak szintén a budapesti várostérségben jelennek meg a legnagyobb mértékben. A magas jövedelműek szintén inkább budapestiek. Budapesten, Győrben és Székesfehérváron a legmagasabb az egy lakosra jutó adóalap. A legalacsonyabb értékek a kecskeméti, a nyíregyházi, a debreceni és a szegedi városkörnyéki településeken jelentkeznek. (A legnagyobb és a legkisebb értékek között több mint ötszörös a különbség.)

Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya Budapesten a legalacsonyabb. A legkevesebb diplomás a kecskeméti, a nyíregyházi, és a miskolci várostérségben él, itt a legnagyobb az alacsony végzettségűek aránya is. Budapesttel összehasonlítva Miskolcon, Debrecenben, Pécsen és Szegeden sokkal inkább nőtt a szociális segélyekre rászorultak aránya. Budapest, valamint Győr és Kecskemét agglomerációs települései azok, ahol a legkevésbé nőtt a szociális segélyekre rászorultak száma, szemben Miskolc, Szeged és Debrecen háttértelepüléseivel.

A nagyvárosi népesség idősödik. Budapesten és a fejletlen városkörnyékeken kiváltképp magas a 60 év feletti korosztály aránya. A fővárosban (de Miskolcon, Pécsen és Győr várostérségében is) a legalacsonyabb a fiatalok jelenléte. Budapesten több a „szingli”, a vidéki várostérségekben 15%-al magasabb arányban élnek házasságban.

A vidéki nagyvárostérségekben mindenhol érzékelhetők a szuburbanizációs folyamatok. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők városkörnyéki kiáramlása azonban Budapesten a legjellemzőbb. A városok közül Budapest népességszáma csökkent a legnagyobb mértékben (a vizsgált időszakban több mint 300 ezer fővel, 12,5%-kal), míg a háttértelepüléseinek lélekszáma (közel kétszázézer fővel, 22%-kal) nőtt 1998 és 2003 között.

A különbségek nemcsak a főváros és a többi vidéki nagyvárostérség, hanem a vidéki nagyvárostérségek között is érzékelhetők. Győr és Székesfehérvár fejlettsége kiemelkedő, illetve Miskolc, Nyíregyháza és Kecskemét lemaradása egyértelmű. A hagyományos regionális központnak tekinthető Debrecen, Pécs és Szeged adottságaik alapján köztes helyet foglalnak el, noha a vizsgált időszakban, ezekben a térségekben is jelentős fejlődés zajlott le.

A korabeli válságkezelési, illetve a kitörés szempontjait megfogalmazó városfejlesztési elképzelések, főképp azokban a városokban, városi térségekben okoztak csalódottságot, amelyeket elkerültek a globális gazdasági hatások, és ahol ezért továbbra is (a több vagy inkább kevesebb sikerrel járó, a politikai körülményektől is függő) hagyományos érdekérvényesítési megoldásokhoz, az állami kijárási technikáihoz kellett visszatérni.

A városok számára elég hamar kiderült, hogy az 1990-es évek fejlődési folyamataiban a gazdasági átalakulás érdekei, a mögöttes célokban a gazdasági kritériumok érvényesülését biztosító feltételek és ezeknek megfelelő társadalmi (főként foglalkoztatottsági) megfontolások jelentek meg. A gazdasági átalakulás társadalmi érdekviszonyokat érintő hatásai főként a kiemelkedő gazdasági szerepet játszó társadalmi aktorok teljesít-

ményei, növekvő jövedelme szempontjából fogalmazódtak meg. A térbeli, társadalmi csoportok minél szélesebb, ha lehet teljes körére kiterjedő jóléte, az egészséges természeti környezethez való jogra, a társadalmi, politikai részvételt biztosító intézményrendszerek kialakítására és működésére, a térbeli, társadalmi (közösségi) kapcsolatok rendszereire, a települések, a városok és a falvak, a környék együttműködésére vonatkozó elvárásokkal ritkán, illetve legitimációs értelemben lehetett találkozni.

Az átmenet folyamán mindezek eredményeként fokozatosan csökkent a gazdasági irányultságú város- és térségfejlesztési modellek társadalmi támogatottsága. A nagyvárostérségi kutatás eredményeiből az derült ki, hogy a gazdasághoz közelebb álló elitcsoportok még inkább elfogadják a mai városfejlesztési modelleket, a gazdaság, a területfejlesztés, a beruházások városfejlesztési, versenyképességi szerepét, amelyet a társadalmi, politikai rendszersajátosságok, az elitcsoportok szervezeti érdekei, és azokat befolyásoló mai állami támogatási és pályázati rendszerek is magyarázzák. Az erősebb társadalmi kapcsolatokkal rendelkező, önkormányzati, politikai és tudományos téren tevékenykedő emberek, a média elit tagjai azonban már sokkal fontosabbnak tartják a gazdasági tényezőkön túlmutató társadalmi fejlesztési szempontokat, az oktatást, az egészségügyet, a kultúrát, az életkörülmények javítását, a mennyiségi szemléleten túllépő minőségi fejlesztéseket is. Igaz, hogy többek között azért, mert a gazdasági alapú fejlesztéseket már rendben lévőnek vélik.

A nagyvárostérségiek azonban már egyértelműen a társadalmi tényezők versenyképességet javító jelentőségét hangsúlyozták, a jobb életkörülmények, a jobb lakóhelyi légkör (hogyan szeressenek ott élni), a közbiztonság, a döntésekben való részvétel, a hatékonyabb környezetvédelem fontosságát. Az általános értékelés mögötti különbségek itt is figyelemreméltóak, a társadalmi szempontok (különösképpen a megélhetési körülményekkel összefüggőek) a városkörnyékiek és az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok számára kiemelkedően lényegesek. Ezek a finom különbségek a városkörnyéki népesség, illetve az alacsony társadalmi státusú csoportok várostérségi hátrányait mutatják.

Az elemzések alapján nemcsak az egyértelmű, hogy a várostérségi társadalom nagyon is eltérő módon integrálódik a térségi viszonyokhoz, hogy eltérő módon használja azok munkaerő-piaci, kulturális és egyéb szolgáltatásait, hogy a központi övezetek, magas társadalmi státusú csoportjai jobban élnek a nagyvárosi előnyökkel, mint a többiek, hanem az is világos, hogy a sasseni értelemben használt jelenséggel, a nagyvárossal, mint

szervezett fogyasztással (a kulturális szolgáltatásokat kivéve) azok a legelégedetlenebbek, akik azt leginkább fogyasztják. Nevezetesen, a belső nagyvárosi övezetek lakói, a legmagasabb társadalmi státusúak. De azok is elégedetlenek a nagyvárosi életlehetőségekkel, akik a legkevésbé, vagy alacsony minőségben használják – a legalacsonyabb társadalmi státusúak. A középrétegek elégedettsége nagyobb.

Ezek a tények egyrészt a mai város, és várostérség-fejlesztési modellek modernizációs szükségleteit mutatják, másrészt azt, hogy a mai fejlesztési, illetve versenyképességi modellek igen eltérő társadalmi támogatottságot élveznek. A reprezentatív empirikus kutatás eredményei szerint a mai nagyvárostérség fejlesztési modelleket (a fenti elégedetlenségek ellenére is) a legerőteljesebben a magas és a közepes jövedelmű, magas iskolázottságú csoportok, a szellemi alkalmazottak, az önálló vállalkozók, a vezetők, a jobb városi és fejlett városkörnyéki övezetek lakói támogatják, és legkevésbé az alacsony jövedelmű és alacsony iskolázottságú csoportok, a fizikai dolgozók, a külvárosi és a fejletlen elővárosi népesség. Természetesen ebben is vannak belső különbségek, a támogatásokban rések és kritikák is.

A nagyváros és a nagyvárostérségek jövőjével kapcsolatos különböző komor előrejelzések, de a várostérségi népesség szigorúan közepes (a belső elemzések szerint ismét csak igen differenciált) osztályzatai ellenére sem gondoljuk, hogy magyar nagyvárosi térségek társadalmi értelemben válságban lennének. Még pedig több okból sem. Alapvetően azért sem, mert a magyar nagyvárostérségekben érvényesülő, hagyományosnak mondható versenyképességi felfogások, az azokra is épülő, az 1990-es évek eleje óta érvényesülő városfejlesztési modellek meghatározott történelmi korszakok igényeit, a rendszerváltozás első periódusának, történelmi gazdasági, társadalmi és politikai feltételeit, a modernizáció mennyiségi átalakításokra törekvő időszakának rövidtávú szükségleteit fejezték ki.

Talán furcsának tűnik, de a térbeli társadalmi egyenlőtlenségekkel, a társadalmi szegregációval az akkori verseny egyik fontos feltétele jött létre, ez pedig a mai piaci követelményeknek megfelelő, azt működtetni képes magas társadalmi státusú csoportok nagyvárostérségi, városcentrumbeli, vagy éppen a jobb elővárosi koncentrálódása. A versenyképesség és siker európai városokra jellemző egyik kritériuma a globális gazdasághoz erőteljesebb mértékben integrálódott társadalmi csoportok területi koncentrációja volt. Hiszen ez adott módot olyan lakóhelyi körülmények kialakítására, amely az adott csoportok fogyasztási és életstílus igényeinek, társadalmi biztonság érzetének leginkább megfelelt.

A térbeli társadalmi szegregáció eredményeként is létrejött társadalmi kirekesztő folyamatok a mai gazdasági versenyképesség és siker (általában ki nem mondott) további feltételei voltak. A térbeli társadalmi kirekesztés során azok a csoportok szorultak ki általában a sikeres várostérségekből vagy azok fejlett övezeteiből és kerültek a periférikus, marginális pozíciójú térségekbe, övezetekbe, amelyekre a piaci versenyben vagy nincs, vagy csak nagyon hátrányos (kiszolgáló) szerepekben van szükség. A mai gazdasági erőviszonyok és források nem biztosítják, nem is igénylik a várostérségi társadalmak teljes munkaerő-piaci integrációját, ebből adódóan nem igénylik és nem biztosítják (sem a hatósági, sem a piaci eszközökkel) a lakóhelyi integrációjukat sem. Ez nemcsak magyar, hanem nemzetközi jelenség. Mindez tehát azt jelenti, hogy az európai, közte a magyar nagyvárostérségi társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok, a legkülönbözőbb városi társadalmi problémák részben a hagyományos nagyvárosfejlesztési modellek és sikerek feltételei, részben a mai modellek kedvetlen következményei.

Mindezek alapján hogyan válaszolhatunk a tanulmány címében felvetett kérdésre, de a mumfordi dilemmára is, hogyan lehetnek tehát a modern nagyvárostérségek versenyképesebbek? A magyar nagyvárostérségek erőteljesebb vagy fenntartható versenyképessége érdekében a maitól eltérő versenyképességi koncepciókra alapozott komplex nagyvárostérségi fejlesztési modelleket kell kialakítani. A komplex modellek a nagyvárostérség gazdasági, társadalmi, környezeti folyamatainak együttes értelmezésére, város és térsége együtt tervezésére, a stratégiai és az integrált megközelítések használatára is épülnek. Az Európai Unió irányelvek és dokumentumok által ajánlott városfejlesztési tervezési módszerek, az európai jó gyakorlatok példái, és a magyar térségi sajátosságok összekapcsolása, a helyi társadalom által elfogadott jövőképek, koncepciók, tervezési célok, eszközök és programok, és a gyakorlat, a megvalósítás közötti összhang alapján. A komplex modellek kialakítása elképzelhetetlen az érdekeltek és az érintettek tényleges részvétele nélkül. Ez azt is jelenti, hogy végre abba kell hagyni azt a gyakorlatot, amelyben a társadalmi részvétel sokkal inkább legitimációs eszköz, mint valóságos, a várostervezést, a városfejlesztést megalapozó folyamat.

Ezek nem valósíthatók meg egyszerre és főként nem egy csapásra, de el lehetne kezdeni őket, a kis lépéseknek is létjogosultságuk van. Az érdekeltek és az érintettek tényleges részvétele egyrészt a nagyvárostérségi elit különböző csoportjai, köztük a döntéshozók és a várostérségi társadalom (azok képviselői) között létrejött tárgyalásos folyamatok eredményeként, a

kapcsolódó demokratikus intézmények megújult működése során jön létre. Másrészt a várostársadalmi társadalom bonyolult érdekviszonyainak tényleges várospolitikai integrálásával, a térségi érdekstruktúrák figyelembevételével. Ehhez azonban társadalmi konfliktus kezelési eszközökre, technikákra, az érdekek feltárására és egyeztetésére, közelítésére, az ellentmondások feloldására is szükség van. Mégpedig a vonatkozó nemzetközi tapasztalatok, a különböző európai országokban létrejött és jól működő konfliktuskezelési modellek helyi érvényessége, a már létező, egyben kedvező hazai konfliktus kezelési eszközök figyelembevétele alapján.

Hivatkozott irodalmak jegyzéke

- ASCHER, F. (1995): *Métapolis ou l'avenir des villes*. Editions Odile Jacob, Paris
- BAGNASCO, A.–LE GALES, P. (1997): *Villes en Europe*. Éditions la Découverte, Paris
- BOLTANSKI, L.–CHIAPELLO, É. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, Paris
- CADENE, PH. (2000): *La pauvreté du plus grandes nombres et les difficultés de la gestion urbaine*. In: Bailly, A. et. al: *Les très grandes villes dans le monde*. Capes–Agregation d'histoire et de géographie, Éditions CNED, SEDES. pp. 139–165.
- HALL, P. (1996): *La ville planétaire*. In: *Revue internationale des sciences sociales*, Mars, Nr. 147. pp. 19–31.
- MIKE, D. (1992): *City of Quartz*. Random House, New York, pp. 223–226.
- MOLLENKOPF, J. H.–CASTELLS, M. (1993): *Dual City, Restructuring New York*, Russel Sage Fondation, New York
- MUMFORD, L. (1985): *A város a történelemben*. Gondolat, Budapest
- SASSEN, S. (1991): *The Global City*. New York, London, Tokyo, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- SASSEN, S. (2000): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon Kiadó, Budapest
- STIGLITZ, J. E.–SEN, A.–FITOUSSI, J-P. (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris, www.stiglitz-sen-fitoussi.fr.
- SZIRMAI, V.–A. GERGELY, A.–BARÁTH, G.–MOLNÁR, B.–SZÉPVÖLGYI, Á. (2002): *Verseny és/vagy együttműködés?* MTA Szociológiai Kutatóintézet, MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár
- SZIRMAI, V. (szerk.) (2009): *A várostársadalmi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostársadalmak versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest

Alföldi György: Közösségi részvétel a városfejlesztésben

„A tér és az egész negyed újjáépítésére vállalkozó ügynökségtől legalább hatan-heten vannak jelen: egy göndör hajú fiatalember vezeti a beszélgetést, egy szakállas, középkorú úr dolgozik a keze alá a táblán, egy harmadik az egészet videóra veszi, a többiek pedig kenetteljesen mosolyognak, van köztük egy csinos mérnöknő is.”

(Tábori, 2009)

Bevezető

Városaink fejlesztése mindig is a közösség feladata volt, a cím nem erre a hivatalos, intézményes kapcsolatra utal, hanem arra a részvételi folyamatra, melyre napjainkban Magyarországon is erősödő igény mutatkozik. A településeken élő emberek, közösségek az intézményes formákon kívül, azt meghaladó mélységben kívánnak részt venni közvetlenül városuk életében, kiemelten például a fejlesztési kérdésekben.

A közvetlen közösségi részvétel az 1970-es évek óta van jelen az európai és a világ városfejlesztési gyakorlatában, az egyes országokban teljesen eltérő karakterrel és dinamikával, ugyanakkor alapvető kérdések merülnek fel a használat során. A legfontosabb talán nem technikai jellegű hanem elvi, ki képviseli legitim módon a közösség értékeit, érdekeit egy várost érintő kérdésben? Az intézményes formákat az emberek miért nem érzik elegendőnek érdekeik megjelenítésére? De fordítva is fel kell tenni a kérdést, az egyes lokális, formális vagy informális lakossági csoportok, civil szervezetek nem torzítják-e a döntések „igazságosságát”? Azoknak, akik nem tudnak vagy nem képesek ilyen szerveződésben résztvenni nem csorbulnak-e az érdekei egy civilek által túldominált helyzetben?

A világban a 21. században használják, de a 20. században az USA-ban alkalmazták először törvényi előírások alapján az 1960-as évektől a nagyobb környezetet érintő beruházások előtt a „közösségi participáció” eszközét (Creighton, 2005). Az Európai Unió a 20. század vége felé kezdett egységes ajánlásokat megfogalmazni, az egyes tagállamokban akkor már közel 10 éve alkalmazott különféle módszerek alapján. A városokat érő globális társadalmi és környezeti változások tették szükségessé új eszközök alkalmazását a 21. század hajnalán (Couch C.–Fraser C.–Percy S., 2003), mert miközben a versenyképességükkel kell egyre jobban törőd-

niük, nem engedhetik meg a társadalmi, és környezeti konfliktusok kiéleződését. A megállíthatatlannak látszó urbanizáció egyre gyorsabb ütembe vonzza a városokba a jobb élet reményében, mind a magasan kvalifikált a versenyszférában elhelyezkedni kívánó munkaerőt és a néha írni, olvasni – az adott ország nyelvét sem ismerve – sem tudó alacsony státuszú embereket, és így a városokon jelentős jelentős különbségek alakulnak az egyes társadalmi csoportok között (Tallon, 2010). A konfliktusok megoldásából az államok egyre kevesebb szerepet tudnak felvállalni, a városoknak maguknak kell felvállalni a megoldást úgy, hogy közben velük szemben egyre komolyabbak az elvárások. Emellett egyre jelentősebb akciók során próbálják a városlakók érdekeiket közvetlenül érvényesíteni, a rájuk vonatkozó döntések nyitottságát elérni. A települések rájöttek, hogy csak akkor tudnak ennek a komplex igényrendszernek megfelelni, ha motorizálni tudják az ott élőket és kisebb nagyobb szervezeteiket. Mindez persze csak akkor lehet sikeres, ha a hatékony üzemelés fenntartása és a környezeti szempontból kiegyensúlyozott fejlesztés biztosítása mellett menedzselni tudja az egymással és az összárosi érdekekkel vetélkedő lokális érdekek közötti vitát. A társadalmi együttműködés különböző formái ennek az érdekegyeztetésnek az eszközei. A rendszerváltozás után ismerkedtünk meg hazánkban is a társadalmi részvétel különböző formáival is, például a participációval, a lakossági bevonással, vagy a közösségi tervezéssel. Ezek különféle eszközök, és a nemzetközi gyakorlatban más és más esetben alkalmazzák. Hazánkban jelenleg az egyes településfejlesztési aktorokon múlik, melyik eszközt alkalmazzák, és hogyan, mert ezeknek az új eszközöknek nincsenek hagyományai, használhatóságukról nincs társadalmi megállapodás, és a jogszabályi környezet sincs hozzáigazítva.

A cikk egy Józsefvárosban zajló szociális városrehabilitációs programon belüli közterület megújítási projekt keretében alkalmazott lakossági bevonás példáját értelmezve próbál következtetéseket, tanulságokat levonni, és követendő lépéseket felmutatni.

Magdolna negyed – Mátyás tér

A Mátyás tér körüli terület beépítése 1730 körül kezdődött és a 20. század legelején fejeződött be, kisebb-nagyobb foghíjakkal. A 20. század további időszakai sem hoztak jelentős fellendülést a negyednek, az 1990-es évekre Budapest legnagyobb összefüggő krízisterületévé vált kedvező elhelyezkedése ellenére, korábbi gazdasági szerepének leértékelődése és történeti-társadalmi fejlődésének negatív alakulása miatt. A megindult negatív társa-

dalmi folyamatokat az épített környezet degradációja kísérte, és mindezek együttes hatására a negyed egyre inkább Budapest elszigetelődött területévé vált. A Mátyás tér a kezdetektől a negyed egyik központi tere, a 20. század elejétől a környéken letelepedő cigányság életének egyik fő színterére, pozitív kulturális öröksége ugyan a század végére jelentősen megkopott, de központi identitáshordozó szerepét máig őrzi.

A 2005-ben elfogadott józsefvárosi Kerületfejlesztési stratégia¹ jelölte ki a Magdolna negyed fejlesztési irányait a kerület többi negyedével együtt. Ekkor indult el, és máig folyamatosan tart a Magdolna negyed program, mely a negyedben lakók társadalmi és fizikai életkörülményeinek kis lépésekben történő javítását tűzte ki célul. Ez az integrált szociális városrehabilitációs program több komponensből áll, a környezet alakítási akciók mellett kiemelt társadalomfejlesztési elemei is vannak: foglalkoztatási, bűnmegelőzési, civil szervezeteket támogató programok. A negyed programjai közül az elsőt², a fővárosi és a kerületi önkormányzat finanszírozta (Alföldi–Czeplédy–Horváth, 2007), míg a jelenleg is futó második programot a Józsefvárosi önkormányzat mellett a kormány és az Európai Unió finanszírozza.

A programelemek közül kiemelt jelentősége van a Mátyás térnek és a volt kesztyűgyárból kialakított közösségi háznak. A tér zöld közterületének megújítása a program egyik szimbolikus eleme is egyben.

Közösségi bevonás

Amikor 2004-ben nekikezdünk a programnak és a tér megújításának, Magyarországon még nem találtunk olyan példát, amelyet alapul tudtunk volna venni, a társadalmi bevonásnak – community involvement – (Tallon, 2010) abban az időszakban még nem volt kialakult intézményi háttere. A Rév8³ találta ki ezt a programot, ismerve európai regenerációs példákat. Érzékeltük a negyed megújításának igényét és az önkormányzat vágyát arra, hogy történjen valami a területtel, de mind az önkormányzaton belül mind a környék lakói körében érezhető volt egyfajta ellenállás,

¹ Józsefváros 15 éves fejlesztési stratégia, Rév8, felelős tervezők: Alföldi Gy., Sárkány Cs., ifj. Erdősi S., Horváth D.

² Józsefváros, Magdolna negyed program I., Rév8 felelős tervezők: Alföldi Gy., Sárkány Cs., Molnár Gy., ifj. Erdősi S., Horváth D.

³ Rév8 Zrt., a fővárosi és józsefvárosi önkormányzat közös városfejlesztési társasága, 1997-től.

szkepticizmus is. A Rév8, mint egy klasszikus regenerációs ügynökség (továbbiakban: ügynökség) kezdte meg a munkát és a közösségi bevonás kialakítását. Vizsgálva az egész eddigi folyamatot az ügynökség helyzetét a gyenge, kétértelmű felhatalmazás határozza meg. A folyamatot ténylegesen az ügynökség munkájának dinamikája és elkötelezettsége határozza meg a legerősebben, ugyanakkor az egyértelmű és stabil felhatalmazás hiánya miatt a gyors eredmények elmaradásakor, a konfliktusok kialakulásakor, egyedül maradt, és a szereplők őket tették felelőssé a helyzetért. Első lépésben a közösségi bevonás szereplőit és kitapintható érdekeiket igyekszem azonosítani.

Az egyik legfontosabb szereplői kör *a helyiek (locals)*, közöttük több csoportot is lehet azonosítani: a térre néző lakásokkal rendelkezőket (továbbiakban „*Mátyás tériek*”); a környéken élőket (továbbiakban „*környékeliek*”); és a negyed területén élőket (továbbiakban: „*negyedbeliek*”). A negyed érdekes sajátossága az, hogy a „*Mátyás tériek*” csoportjában a magasabb társadalmi helyzetű lakók aránya erősebb, mint a negyed más területén. Őket érdekelte igazán a tér jövője, és többé-kevésbé meg tudták fogalmazni a főbb problémákat: az egész nap a téren élő hajléktalanokat, a vándorló „gyerekhordák” társadalmi és fizikai erodáló hatását, a tér eltérő igények szerinti használhatóságának hiányát, a közbiztonság romló állapotát és természetesen a kutyások helyzetét. Javaslatok is ebben a konfliktusmezőben mozogtak: hajléktalanok, kutyások és a gyerekhordák kiszorítását, csendes funkciók telepítését, és a tér bekerítését kérték.

A „*környékeliek*” társadalmi státusza nem tér el az egész negyedre jellemző státusztól. A csoportba tartozó embereknek komoly igényük van a térhasználatra, értékeik megegyeznek a „*Mátyás tériekéivel*”, de javaslatok, több ponton eltértek, például nem zárták ki a hangosabb sportok számára alkalmas hely kijelölését, és könnyen el tudták fogadni a nyilvános illemhely telepítését, a kialakult vitában nem foglaltak állást. A „*negyedbeliek*” kérdésfeltevésében pedig nagyon hamar felvetődött, hogy miért pont a Mátyás tér kerül megint sorra, és nem a Teleki, vagy a Kálvária tér, és minden javaslatot úgy vitattak meg, hogy ez mennyire befolyásolja a nekik kedves más terek megújítási esélyeit.

A „*Mátyás tériek*” a megújítás tervezésekor bizakodóak voltak, de említettem már, hogy voltak azért jelentős számban olyanok, akik fölöslegesnek tartották a „pénzköltést”, utalva itt az elmúlt 10 évben lezajlott felújítások gyors lepusztulására. Az átadás után nőtt az ellenzők száma, hiszen a felújított tér használati ideje és forgalma nőtt, és jó időben közel 16-18

órás használatú lett. A felújítás második szakaszát pedig már sokan kifejezetten negatívan várták, mert kiderült, hogy csökkenni fog a téren a parkolók száma.

A másik fontos szereplői csoport a „közösségi oldal” („public”, a választott képviselők és testületeik, a polgármesteri hivatal, önkormányzati intézmények, társaságok és a hatóságok). Az európai és amerikai példákban a közösségi együttműködések legfontosabb motorjai az önkormányzatok. Innovatív javaslatokkal, valamint megfogható döntésmegosztási felhatalmazással próbálják a „felülről szervezett alulról jövő kezdeményezés” paradoxonát feloldani. A Magdolna negyed és a Mátyás tér közösségi bevonási folyamatában a helyi önkormányzat végig kételkedő álláspontot képviselt, nagyon kevés képviselő támogatta folyamatosan és állandó erősséggel ezt a programot. Voltak képviselők, akik végig elleneztek, azt hangsúlyozva, hogy nem kellene a participációval foglalkozni, mert az drága és nem elég gyors, és így a meglévő forrásokat nem jól hasznosítjuk. Voltak ingadozó képviselők is akik mindig csak az utolsó, a konkrét támogatási források megszerzéséhez szükséges szavazáskor döntöttek a program mellett, különben lépten-nyomon kétkedésüknek adtak hangot. A megújítás megkezdésénél a képviselői megosztottság kisebb volt, de például a tér gyalogos felületeinek növelésekor, amikor a „Mátyás tériek” egy része is tiltakozott, volt olyan képviselő aki a program ellen ment.

Az önkormányzatot a magyar lakosság jelentős része, de még a szakemberek egy része is azonosítja a polgármesteri hivatallal, pedig két teljesen külön szervezet. A negyed programjának az alapja az integrált megközelítés, a tér megújítása kapcsán is ezt a megközelítést igyekeztünk követni. A magyar, de az európai hivatalok nagy része is, ágazati (funkcionális) felépítésű, csak egymás mellett függetlenül folytatott tevékenységek zajlanak egy épületben. Néha csak véletlenül, illetve egyes elkötelezett munkatársak miatt nem történtek ténylegesen egymásnak ellentmondó lépések. A hivatal egyik legkomolyabb dilemmája a közösségi bevonás ellenőrzése volt, mert nem tudták, hogy milyen mutatószámokkal lehet majd a munkát ellenőrizni. A hivatallal való intézményes kapcsolat így nagyrészt a bizalmatlanságra épült, amit a személyes munkakapcsolatok oldottak csak.

A tér megújítása kapcsán az egyik legerősebb intézményi kapcsolatnak a közelben álló iskolával kellett volna megvalósulnia, ezért már a folyamat elején megpróbáltuk kiépíteni az együttműködést, amely mostanra sajnos megfagyott, részben az itt is uralkodó ágazati szemlélet, valamint a többször változó iskolaigazgatók miatt. A „közoldalhoz” tartoznak még

klasszikusan a hatóságok (authority). Jelentős támogatást kaptunk a legtöbb hatóságtól. Nem próbáltuk döntést befolyásoló szereplővé előrelépni, ha kértük, együttműködtek saját szabályaiknak megfelelően.

A szakmai szereplők közül az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnek munkatársai a kezdetektől a motorjai voltak a programnak, részt vettek az igények, ötletek felmérésében, a fejlesztési tervek lakossági kommunikációjában, és emellett a Greenkey's⁴ program segítségével forrással is támogatták a felújítást, és nem utolsósorban nemzetközi kitekintést tudtak biztosítani az ügynökség munkatársainak.

További szakmai partnerek: Dömötör Tamás, aki ismert volt a részvételi folyamatok iránti elkötelezettsége miatt, továbbá a Budapesti Corvinus Egyetem oktatói és tájépítész szakos hallgatói, akik részt vettek a tervezésben és a kivitelezésben. Három alapvető dilemma merült fel ebben a viszonylatban, főleg az ügynökség építészei és a tájépítész tervezők között. Az egyik az általános beruházói-tervezői viszonyból származik, a források korlátossága miatt. A másik konfliktus abból származott, hogy az ügynökségnél dolgozó építészek nemcsak beruházóként dolgoztak be a programba, részt kívántak venni a tér alakításában is, és ez kompetencia vitákhoz vezetett⁵. A harmadik dilemma, témánk szempontjából alapvető, hogy a szakmai álláspontok „átvitele”, a lakók meggyőzése-e a feladata a közösségi bevonási folyamatnak, vagy a valódi döntési felelősség megosztása. A tájtervezők a meggyőzés, míg az ügynökség munkatársai a közös döntésnek a hívei voltak, még akkor is, ha látszólag sérültek a szakmai szempontok, például amikor megkérdeztük, hogy milyen burkolata legyen a tér közepén a teresedésnek. A szakmai javaslat a kiselemes burkolat volt, míg a lakók az aszfaltburkolatot választották. Dömötör Tamás és kollégái nagyon sokat dolgoztak a lakókkal, mind a tervezési találkozókra, mind a kivitelezésben.

A programok alapvető elhatározása volt, hogy civil szervezetek települjenek le a negyedben, akik segítik a helyiek önszerveződését. A Mátyás tér megújításába is sikerült néhány civil szervezetet bevonni, a fenntartásba

⁴ A „GreenKeys”, Európai Unió kutatási támogatás, Interreg IIIB CADSES (Central Adriatic Danubian South-Eastern European Space) Program, Urban Green as a Key for Sustainable Cities projekt 8 európai ország 15 város, 20 szervezet együttműködése.

⁵ Lásd erről Dömötör Tamás álláspontját, Építészfórum 2008, május 21.10:26 / Mátyás király szerepzavarban – Egy közösségi részvételen alapuló szabadtér-tervezési modell-kísérlet tapasztalatai.

viszont nem, pedig lakók és civilek bevonása mindenképp szükséges lenne, a tér értékeinek őrzése ne csak az önkormányzat feladata legyen. Ez a bevonás nem járt sikerrel, ennek több oka van: bizalomhiány, a szereplők együttműködési képtelensége.

A legnehezebb talán az ügynökség szerepét definiálni. A ferencvárosi városrehabilitációt, mely a rendszerváltás utáni időszak legfontosabb eredményeit mutatta fel, a helyi önkormányzatnál működő beruházási iroda, és a SEMIX városfejlesztési társaság közösen szervezte. A józsefvárosi rehabilitáció szervezeti hátterének kialakítására nem ez a modell került alkalmazásra. A Józsefvárosban valamennyi feladatot a műszaki-építészeti tervezéstől a beruházás lebonyolításán, a humán-szociális programok szervezésén, és a közösségépítésen keresztül a lakossági bevonásig az ügynökség kapta. Ez a feladatmegosztás látszólag tehát teljes jogkört adott, de az önkormányzattal megkötött feladatátadási szerződésben jelentősen korlátozásra került az ügynökség felhatalmazása. Az évek során ezután tovább kerültek szűkítésre ezek a döntési keretek, nem utolsósorban a polgármesteri hivatal „feladat féltékenysége” miatt. A szerződések nem az önkormányzat és az ügynökség cselekvési egységét deklarálták, hanem az ügynökséget különálló társaságként kezelték, és így kialakultak olyan helyzetek, amikor az önkormányzat nem az ügynökséggel egyeztetett megoldásokat ígért meg a lakóknak.

A lakosság viszont az ügynökségre egyértelműen az önkormányzati rendszer részeként tekintett, és a hivatal ténykedését, az önkormányzati társaságok lépéseit is legtöbbször rajta kérte számon. Az emberek kialakult bizalmatlansága alól az ügynökség sem tudott kibújni: kialakított kommunikációját, amely az igények megismerésére, a türelemre, és az emberséges ügyintézésre épült, gyengeségnek ítélték több esetben. A civilek is az önkormányzat részeként tekintettek az ügynökségre, forrást biztosító szervként és nem együttműködő partnerként. Így az ügynökség munkatársai helyenként jelentős belső identitásválságba kerültek, hiszen intézményes közösségi érdekeket képviseltek, de nem érezték magukat az önkormányzat részének, közelebb érezték magukhoz az emberek értékeit, ugyanakkor az emberek és főleg a civilek úgy tekintettek rájuk, mint a hatalom képviselőire.

Eredmények – konfliktusok

A megvalósítás részletes lépéseit jelen cikkben nem írom le (*Alföldi-Horváth, 2009*), hanem a létrejövő eredményeket és a kialakult konfliktusokat

vizsgálom a participáció megvalósulásán keresztül. Kétségtelenül a legfontosabb eredmény, hogy a megújítás első üteme megvalósult és az emberek használják a teret. De az eredményeket nézve több kérdést is fel kell tenni. A tér használatán, vagy a közterület kialakításán látszanak-e a közös munka, a részvételi folyamat eredményei? Sikerült-e az ügynökségnek és az önkormányzatnak maga mellé állítania a helybelieket és a civil szervezeteket, meg tudja-e osztani velük a fenntartás felelősségét? Meg van-e az önkormányzatban a hajlandóság ehhez a munkamegosztáshoz, és a felek tudnak-e egymásnak intézményes vagy informális garanciákat nyújtani? Nehezen megválaszolható kérdések.

Az új funkcionális kialakítás elérte a célzott társadalmi csoportokat, első lépésben a gyerekes családok tértek vissza a parkba, és a 12-18 éves korosztály használja találkozó helynek. A hajléktalanok tiszteletbe tartják, hogy a játszótér körüli területen nem tartózkodhatnak a padokon, és a kutyások is az új felületeket veszik már igénybe. Tapasztalatunk szerint nagyon fontos, hogy a tér központi része az éjszakai időszakra zárva van, és napközben az önkormányzat őrzi a teret, jelenleg közfoglalkoztatottakkal.

A szereplők között projektszerű együttműködés alakult ki, a tervezésben és a kivitelezésben nagyon sok ember mutatta meg, hogy képes és akar dolgozni a környezetéért. Két nagyon fontos momentumot kell kiemelnem a munkák közül. Az egyik az ún. ülődombok készítése volt, amikor 2006-ban két téli hétvégén az Erdélyi utcai iskola tornatermében mintegy 50 fiatal, iskolások, egyetemisták, civilek vettek részt az újrahasznosított alapanyagokból előállított ún. ülődombok készítésében. Az egész folyamat egyik legszebb programja volt, emellett talán a növényültetést lehet még megemlíteni, 2007-ben két őszi hétvégén Dömötör Tamás vezetésével helybeliek, iskolások, egyetemisták, akadémiai kutatók, politikusok, civil szervezetek aktivistái és az ügynökség munkatársai a közbeszerzésen kiválasztott kivitelező segítő közreműködésével ültettek ki több ezer növényt. Itt lehetett megérezni az együttműködésben rejlő hatalmas erőt.

A hosszú távú valódi felelősségmegosztás elérése az igazi kihívás. Tapasztalataink és a felméréseink szerint a lakók a fenntartás felelősségét még egyértelműen az intézményes önkormányzati oldalra helyezik, nem érzik, hogy komolyabban kellene az ott élő használókban tudatosítani az eszközök és növények megóvásának igényét. A civil szervezetek ötleteikkel, és rengeteg önkéntes munkával vesznek részt a munkában, de még nem alakult ki Magyarországon az Európában már több helyen folytatott gyakorlat, hogy szerződés keretében az önkormányzattól át tudnak venni

munkát úgy, hogy nem csak az átvett forrásokra építik a teljes költségvetésüket. Ugyanakkor a civil szervezetek belső mobilitása, állandó változása nehezen követhető teszi még önkormányzati szempontból a munka garanciális jellegét hosszú távon. Így az egyik legfontosabb teendő a munkamegosztás kidolgozása és a bevezetése.

Néhány alapvető konfliktust szeretnék itt megfogalmazni a cikk végén. Mind között a legfontosabb konfliktus a „csodavárás”. A összes szereplő, a civilek, a lakók, a szakma és az önkormányzat is, valamennyi probléma gyors megoldását várják a folyamattól, azzal együtt, hogy a saját igényeiknek is maradéktalanul teljesülniük kellene. A „csoda” megérkezésének hiánya miatt elégedetlenség kísérte a folyamatot végig. A modell kísérleti jellege és a felhatalmazás nem intézményes garanciákra épülése miatt az ügynökség az elején kevés szabályt tudott rögzíteni, és nem tudta pontosan megtárgyalni a felekkel, hogy ki milyen elvárásokkal vág neki a folyamatnak. Erősebb és a negyedre speciálisan kialakított kommunikációval jobb eredmény lett volna elérhető. A szabályok rögzítésének hiánya, a szerepek előzetes tisztázása, a döntések meghozatalának módja is több konfliktus forrása volt. A bevezetőben elemeztem, hogy Magyarországon nincs, még hagyománya az együttműködésnek, hosszú idő kell a változáshoz. A választott testületek jelenleg élnek a döntési felelősséggel, de sokszor úgy érzik, hogy a közvetlen beleszólás a lakosság részéről gyengíti szerepüket. De érzékelik ugyanakkor, hogy hiába akartak „jól” dönteni, az emberek ezt nem mindig értékelik. A szakemberek – építészek, tájtervezők – nehezen találják a helyüket, megőrizve a szakmaiságot, ebben a „sokértékű” világban. A szereplők száma és a döntési helyzetek megváltozása egyértelművé tette, hogy a szakmai szavazat a döntési folyamatban csak az egyik tényező.

Összefoglaló

Egy józsefvárosi példán keresztül kívántam bemutatni, a „közösségi részvétel” összetettségét és helyzetét napjainkban. A példa rámutat a szereplők különböző helyzetére, értelmezésére, és elvárásaira. Átfogó javaslatokat a cikknek nem célja adni. A különféle szereplők közötti együttműködésnek csak az alapja a tanulás, a jobb-gyorsabb információcsere, mert ha a különféle szabályok nincsenek lefektetve a magyar jogi környezettel konform szabályokba, akkor ezek alkalmazása csak a felek akaratán múlik. Az együttműködés különböző formáinak alkalmazása nem más, mint a fennálló képviseleti demokratikus keretek között a közvetlen demokrácia esz-

közeinek helyi szabályrendszereken alapuló beemelése, a felelősség megosztása. Mindenkinek meg kell tanulnia az új szerepeket annak érdekében, hogy a kialakuló és megőrzésre kerülő közterületek, városrészek a társadalmi, gazdasági, az épített és a természeti környezet méltók legyenek az országhoz, méltók legyenek a szakma elvárásaihoz, és híven reprezentálják korunkat.

Végül egy amerikai szakértő (*Creighton, 2005*) összefoglalásával zárom gondolataimat. „A participáció gyakorlása folyamatos kihívást jelent, hogyan lehet a demokrácia ideáljait lefordítani praktikus intézkedésekké, ugyanígy kihívás a közösségi részvétel elméletének lefordítása a mindennapos interakciók kemény valóságára.”

Bibliográfia

- ALFÖLDI GY.–CZEGLÉDY Á.–HORVÁTH D. (2007): Egy ébredő városrész, részvételi típusú városmegújítás a Józsefvárosban. In: Egedy T.–Kondor A. Cs. (szerk.): Városfejlődés és városrehabilitáció – Budapesti és lipcsei tapasztalatok – Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 110 p.
- ALFÖLDI GY.–HORVÁTH D. (2009): Hogyan tovább? Egy részvételi folyamat fenntarthatóságának kérdései – tapasztalatok Budapest–Józsefvárosból: 4 éves a Magdolna Negyed Program. Földrajzi Közlemények 133. évf. (4) pp. 510–515.
- ALFÖLDI GY. (2009): Mátyás tér. In: Szabó J.–Alföldi Gy.–Fülöp J.–Körner Zs.–Locsmándi G.–Rab J.–Varga I.: Közterületi rehabilitáció városfejlesztési hatásai – A budapesti közterület-rehabilitációk funkcionális, városképi, gazdasági, és társadalmi hatásainak elemzése. Kutatás, kézirat. BME Építésztechnológiai Kar Urbanisztika Tsz., Budapest.
- COUCH C.–FRASER C.–PERCY S. (2003): Urban regeneration in Europe. Blackwell, London
- CREIGHTON L. J. (2005): The public participation handbook. Jossey-Bass, San Francisco
- DÖMÖTÖR T. (2008): Mátyás király szerepzavarban – Egy közösségi részvételen alapuló szabadtér-tervezési modellkísérlet tapasztalatai. Építészfórum 2008. május 21.10:26, Budapest.
- JONES P.–EVANS J. (2008): Urban regeneration in the UK. SAGE, London.
- TALLON A. (2010): Urban regeneration in the UK. Routledge, London & New York
- TÁBORI Z. (2009): Magdolna negyed. Osiris, Budapest

Buday-Sántha Attila: A vidék sorsa, a vidék helyzete, vidékfejlesztés

Vidékefejlesztés

A rendszerváltást követő időszak politikai-gazdasági intézkedései sokszorú hatást gyakoroltak a vidéki népességre, a vidékfejlesztés lehetőségeire. Egyértelműen megállapítható, hogy azok a települések voltak képesek fejlődni, amelyek nagy mértékben tudtak integrálódni a városi gazdasághoz, de ez is csak azokra a térségekre, illetve városokra volt érvényes, ahol a városi gazdaság fejlődésre volt képes. A fejlődő városok agglomerációs övezetei egyszerre nyújtanak az ott élők számára könnyen elérhető munkalehetőséget és választékot, a városból kiköltözők számára pedig viszonylag olcsó és kényelmes lakóhelyet. A városi gazdasághoz való integrálódás a jelentős ipari és szolgáltatásfejlődést felmutató közép- és nyugat-magyarországi régiókra jellemző, míg az ország nagy részén inkább csak a nagyvárosok környékén fedezhető fel. Ugyancsak nem tipikus helyzetben vannak a kiemelt üdülőhelyek, a Balaton-parti vagy velencei-tavi közvetlen part menti települések és a felkapott melegvizes gyógyhelyek, ahol a szolgáltatások sokrétű igénye a népesség többségének a foglalkoztatását is megoldja. A vidék helyzetét tekintve atipikus térségek (városi agglomerációk, turisztikai célpontok) közös jellemzője, hogy a települések gazdasági alapja biztosított és az ott élők biztos jövőképpel is rendelkeznek.

A vidék nagy részére azonban nem ez a jellemző. A vidék egésze nem heverte ki a mezőgazdasági nagyüzemek felszámolását, a helyi iparok (állami és szövetkezeti) leépülését és ezzel elvesztette a gazdasági bázisát, és húsz éve nem képes érdemleges, a korábbi szintet megközelítő gazdasági fejlődést felmutatni. Fokozza az ellentmondást, hogy miközben az önkormányzatiság, részben pedig a településfejlesztést szolgáló pályázati rendszer hatására a közterületek, középületek felújításával a települések képe javul, aközben a lakosság foglalkoztatása 30-40% körül alakul, a munkanélküliség aránya rendkívül magas, sok településen 30-80% között mozog és a falvakban koncentrálódik a mélyszegénység annak minden morális következményével. Ebből adódóan a vidék egyet jelent az

- alulképzettséggel,
- az alulfoglalkoztatottsággal,
- az infrastrukturális hiányosságokkal,

- a közszolgáltatás alacsony színvonalával és drágaságával,
- a közbiztonság romlásával,
- a jövőkép hiányával és kiszolgáltatottsággal.

Ezek többsége nem új jelenség, tradicionális gondot jelent, de ezeket a gondokat a rendszerváltás a helyi munkahelyek felszámolásával rendkívüli módon felerősítette. A radikális változás nagyobb mobilitást követelt volna meg az ott lakóktól, de ennek infrastrukturális feltételei hiányoztak. Az új helyzethez a meglévőnél nagyobb fokú és más jellegű szakképzettséggel lehetett volna alkalmazkodni, de ennek megszerzésére nem volt lehetőség. Emiatt csökkent le a vidéki népesség gazdasági aktivitása és a népesség jelentős része alacsony jövedelemre támaszkodó vegetáló életformára rendezkedett be. Ez sajnos a fiatalokra is rányomja a bélyegét, mert nem kapnak megfelelő lehetőséget és ösztönzést a kor követelményeinek megfelelő képzettségi szint megszerzésére, akik pedig képesek erre azok elhagyják a vidéket.

A gazdaságpolitika hatása

A magyar társadalmi és gazdasági fejlődést az utóbbi 300 évben a felzárkózási törekvések és kudarcok jellemzik. Ennek mindig határt szabott a külső környezet kedvezőtlen alakulása, de sokkal inkább minden időszakban a politikai vezetés korlátoltsága és önzése. A magyar vidék gondjai is a XVIII. századig vezethetők vissza. Miközben Nyugat-Európában megtörtént a feudalizmus felszámolása, aközben Magyarországon a városokra is kiterjedő jobbágysági rendszer megszilárdítása volt a cél olyan drasztikus formában, amin Mária Terézia törvényei és II. József rendelkezései próbáltak enyhíteni. Ez a lakosságot a földhöz, vidékhez kötötte, fékezte a városi fejlődést és az ipar kialakulását. A nemesség adómentességére válaszul a Habsburgok által bevezetett belső vámrendszer egyaránt fékezte a kereskedelem és az ipar fejlődését, ezen keresztül a városi polgárság kialakulását, de a mezőgazdaságra is sok tekintetben negatív hatást gyakorolt. A városok lassú fejlődése fékezte a mezőgazdasági termelést, mert nem teremtett kellő belpiaci keresletet (a népesség 85%-a a mezőgazdaságból élt), a külpiacok pedig a termékek többsége számára a rossz infrastrukturális feltételek miatt elérhetetlenek voltak. A termelés korszerűsítését pedig a termelés többségét adó jobbágybirtokok tőkehiánya, magas adóterhei fékeztek, csak az adómentességet élvező nemesi birtokokon nyílt arra a konjunkturális (rendszerint háborús) időszakban lehetőség. Így

alakult ki a máig élő korszerű nagyüzem és a korszerűtlen, rossz hatékonyságú kisüzem képe, már akkor amikor a termelés legfőbb tényezője még az élőkommunka volt. A vidék fejlődésére legnagyobb hatást gyakorló intézkedések az egészséges életfeltételek kialakítását elősegítő vízrendezések, a népélelmezésben és takarmányozásban meghatározó növény (pl. burgonya, paradicsom, paprika, kukorica, napraforgó, lucerna stb.) és állatfajták (merinó juh, angol és arab telivér) meghonosítása, valamint az oktatás korszerűsítése (alap-, közép- és felsőoktatás) jelentette, amely hozzájárult a nép tudásszintjének a növeléséhez és egy felvilágosult, főleg kisnemesi szakértőség kialakulásához. Ez a felvilágosult reformértelmiség jelentette azt a bázist, amely a társadalmi–gazdasági változások végrehajtását kikényszerítette. A kor máig ható tájmeghatározó építészeti emlékeit a konjunkturális időszakokban a nagybirtokokon képződött tőkéből épített templomok és kastélyok jelentik.

A nemesség vezetésével végrehajtott 1848-as forradalom érintetlenül hagyta az egyházi és földesúri birtokokat és 1945-ig rögzítette a vidék gazdasági kétszintűségét, a nagybirtokot és a mellette létező kis parasztbirtokokat és a vidéki nincstelenek tömegét. A 48-as forradalom, majd pedig az azt követő kiegyezés azonban megnyitotta az utat a városfejlődés előtt. Ez az ötven éves időszak nagy eredményei ellenére nem volt elegendő a vidék munkaerő-feleslegének a felszívására, mert főleg a tőkeigényes iparágak (nehézipar, élelmiszeripar) fejlődése volt gyors, nem a munkaerő-igényes iparágaké. A nagybirtokrendszer fennmaradása, illetve a városok befogadóképességének a korlátozottsága a népesség többségét a falvakba rekesztette vagy kivándorlásra kényszerítette. A kedvezőtlen helyzetet csak enyhítette a bel- és külpiacok jelentős bővülése a városi népesség létszáma megkétszereződött, a kiépült vasúti hálózaton pedig a mezőgazdasági termékeket egész Európába el lehetett szállítani), mert a kezdeti gépesítés is (pl. faeke helyett vaseke, sarlós aratás helyett kaszás aratás, gőzgépes cséplés) már jelentős munkaerő felszabadító hatású volt. A vidék fejlődésére legnagyobb hatást a mezőgazdaság belterjessé válása, a vasút fejlődése, a városi népesség növekedése, a Eötvös-féle tanügyi reformmal az általános képzettségi szint javulása és a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparnak (húsipar, Pick és Herz szalámi, gyulai kolbász, pápai sonka stb., cukoripar, szeszipar, malomipar stb.) a nagyobb települések mellett a kisvárosokban, nagyobb falvakban való megjelenése jelentette.

A két világháború közötti rövid politikai és gazdasági válságokkal terhelt időszaka megállította a gazdaság fejlődését, a városiasodást, és lehe-

tetlenné tette a belső és külső migrációt egyaránt, és ez fenntartotta a szintet kizárólag a mezőgazdaságra támaszkodó vidék túlnépesedését. Ezzel tartósította a vidék szegénységét, gazdasági és infrastrukturális elmaradottságát. A vidéki szegénységet egyetlen módon, az arisztokrata és az egyházi nagybirtokok felszámolásával lehetett volna enyhíteni, de erre nem került sor, az arisztokrácia és az egyház az elmúlt 200 évben, immár harmadik alkalommal (1711; 1848; 1920) sikeresen megőrizte vagyonát és politikai befolyását. A vidék helyzetét rontotta, hogy az ország gazdasági egyensúlyának fenntartása a mezőgazdasági jövedelmek fokozott elvonását tette szükségessé, a mezőgazdasági túltermelési válság pedig leértékelte a mezőgazdasági termékeket, és ez egy agrárrollót eredményezett, ami az ágazat fejlődését fékezte. A korszak vidékfejlesztés szempontjából meghatározó eredménye Klebelsberg Kunó oktatási reformjához kötődik, amely a népoktatás kiterjesztésére és a közép- és felsőfokú képzés fejlesztésére irányult.

A háború utáni időszak első átfogó gazdaságpolitikai intézkedése a nagybirtokrendszer felszámolása volt, amelyet a volt uralkodó osztály elleni büntetőintézkedésként, jórészt a gazdasági szempontok figyelmen kívül hagyásával hajtottak végre. Így Magyarországon kizárólagossá vált a kisbirtok rendszer, a maga technikai elmaradottságában akkor, amikor Nyugat-Európában a mezőgazdaság gépesítése, ennek munkaerőt kiszorító (felszabadító) hatására megindult a koncentráció. A koncentráció első fokát Magyarországon az jelentette, amikor a földosztás után elhagyott, illetve visszamaradt földeken állami gazdaságokat szerveztek. Ezt követte volna a föld mint termelőeszköz magántulajdonát teljes mértékben felszámoló szövetkezetesítés (kolhozosítás). Ez a vidék ellenállásán megbukott, legsikeresebb időszakában, 1953-ban is csak a termőföld kb. 20%-a került a szövetkezetekbe. A magyar vidéki lakosság a legnagyobb terror ellenére sem volt hajlandó lemondani a megélhetés alapját jelentő földtulajdonáról.

A korszak szocialista gazdaságpolitikája a nehéziparnak adott prioritást, amelynek fejlesztéséhez a tőkét a mezőgazdaságból történő jövedelemelvonással és az életszínvonal alacsonyan tartásával biztosította. A mezőgazdasági termelés így a rendkívül nagy bel- és külföldi élelmiszerkereslet ellenére sem volt képes fejlődni. Az extenzív iparfejlesztés azonban nagyszámú munkaerőt igényelt, és megteremtette a mezőgazdaságból történő elvándorlás lehetőségét, ez két évtized alatt felszívta a vidéki munkaerő-felesleg nagy részét, az egyre kiterjedtebb képzési programok pedig a képzettségi szint növelését tették lehetővé. A mezőgazdaságban

foglalkoztatottak aránya 1949 és 1960 között 53,8%-ról 38,4%-ra csökkent, és a vidéki népességben is többségbe került a nem a mezőgazdaságból élők aránya. A vidék fejlődésére a legnagyobb hatást a 8 osztály kötelezővé válása, a közép- és felsőoktatás nagyarányú bővülése és a vidék villamosítása, az autóbuszos közlekedés fejlesztésével a vidéki településeknek a szervezett közlekedésbe való bevonása jelentette, amely a korábbi időszakhoz képest jelentősen növelte a vidéki emberek mobilitását. A változásnak azonban súlyos ára volt, amely a lakosság elszegényedésében és a mezőgazdasági termelés stagnálásában mutatkozott meg.

Az 1956-os forradalom bukásának sokkja világosság tette a parasztság számára, hogy a további ellenállásnak nincs értelme, mert a fiatalok sem látnak abban jövőt, és ez tette lehetővé, hogy 1959 és 1962 között, lényegében három év alatt – bár a korábitól már lényegesen eltérő feltételek mellett – szövetkezetekbe tudták szervezni az egész magyar mezőgazdaságot. Az átszervezés politikai sikere (a közösségi tulajdonformák uralkodóvá válása) azonban magában rejtette azt a veszélyt, hogy a termelés visszaesik, és zavarok lépnek fel az ellátásban és az exportban. Ezért átfogó gazdaságfejlesztési intézkedéseket hajtottak végre, amely a műszaki fejlesztés minden területét (képzés, biológiai, technikai és kemizálási feltételek megteremtése) érintette, és azt egészítették ki azok a szociálpolitikai intézkedések (társadalombiztosítás, nyugdíj, ingyenes orvosi ellátás, gyesy), amelyek korábban a parasztságra nem terjedtek ki.

1970-re a mezőgazdasági üzemek megerősödtek, amiben a nagyüzemi termelés kedvezőbb hatékonysága mellett szerepe volt annak is, hogy az 1960–1980 közötti két évtized volt a kiegyezést követő korszak óta az első időszak, amikor nem tőkét vontak ki, hanem tőkét vittek be a mezőgazdaságba.

Az átszervezést követő időszak gazdasági nehézségeinek hatására – kihasználva az extenzíven fejlődő ipar kielégíthetetlen munkaerő-keresletét – nagyszámú ember hagyta el a mezőgazdaságot, amely átmenetileg súlyos munkaerőhiányt teremtett. Ezt csak a mezőgazdaság gépesítésének gyorsütemű fejlesztése szüntette meg, és a gépesítés hatására rövid időn belül, már az 1960-as évek végére munkaerő-felesleg alakult ki. Mivel a szövetkezeteknek foglalkoztatási kötelezettségük volt, kezdetben nagy mértékű szőlő- és gyümölcsstelepítéssel, az állattenyésztés fejlesztésével próbálták a munkaerőt lekötöni, de az ehhez szükséges tőke hiánya ezt korlátozta. A foglalkoztatás bővítésére legjobb megoldásnak a szövetkezetek szervezésével kihasználatlanul maradt eszközök, épületek újbóli termelés-

be vonása, a háztáji rendszer kialakítása, valamint a nagyüzemekben feleslegessé váló épületekben ún. kiegészítő iparágak kialakítása jelentette, amely átvállalta a munkaerőhiánnyal küzdő ipar részfeladatait. Ez tette lehetővé, hogy miközben a nagyüzemi mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak száma fokozatosan csökkent, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma lényegében stagnált, de ennek kb. 1/3-a már nem tényleges mezőgazdasági munkát végzett. A vidéki kisvárosokig terjedő iparosítás, valamint a falvakban a kiegészítő tevékenységként a mezőgazdasági nagyüzemek által működtetett „agráripar” már jelentős munkahelykínálatot jelentett, és azt kiegészítette a háztáji gazdálkodásból szerezhető mellékjövedelem. Ez a kettős jövedelemforrás teremtette meg a lehetőséget a családok számára a házak építésére, korszerűsítésére, korszerű berendezésére, autók vásárlására stb. Mivel az 1960-90 közötti időszak fejlesztéseinek többsége a nagyvárosokba irányult, a vidéki infrastruktúra (út, víz, szennyvíz, gáz, közlekedés, telefon) jelentősen elmaradt az anyagilag gyarapodó lakosság igényeitől és a vidéki gazdaság növekvő követelményeitől. A lakosság anyagi gyarapodása mellett a kor nagy eredménye volt, hogy az oktatás és egészségügy mellett a mezőgazdasághoz kötődően kialakult egy agrármérnökökből, gépészmérnökökből, kertészmérnökökből, állatorvosokból, jogászokból, közgazdászokból, építészmérnökökből álló vidéken élő szakértelmiség, amely a mindennapi tapasztalatai alapján pontosan ismerte a vidéki élet gondjait és a vidékfejlesztés célszerű lehetőségeit. A mezőgazdasági nagyüzemek jelentős közösség-szervező tevékenységet is végeztek azáltal, hogy tagjaik, dolgozóik jobb ellátása érdekében támogatták a sportköröket, kultúr-csoportokat, tűzoltó-egyesületeket, iskolákat és megszervezték tagjaik üdültetését.

Az 1980-as évektől az ország növekvő eladósodottsága már ismét szükségessé tette a mezőgazdaságból való jövedelemelvonást akkor, amikor a mezőgazdasági piacok túlkínálata miatt a világpiaci mezőgazdasági termékárak 40-50%-kal csökkentek, és ezért az Európai Közösségnek is költségvetésének 70%-át már a mezőgazdaságra kellett fordítania. 1982-től a mezőgazdaság a költségvetés nettó befizetőjévé vált, és emiatt 1985-től a termelését már nem tudta növelni, az lényegében 1985–1990 között stagnált.

1. táblázat: Aktív mezőgazdasági keresők száma és aránya

Év	Mezőgazdasági keresők száma és aránya		Nem mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a vidéki népességből*
	fő	%	%
1790	6 000 000	85,0	5,0
1900	1 734 645	61,1	
1910	1 684 673	55,2	
1920	2 127 167	59,7	
1930	2 030 157	54,3	40,0
1941	2 165 130	51,6	
1949	2 197 458	53,8	
1960	1 830 034	38,4	
1970	1 231 157	24,7	54,5
1980	957 461	18,9	65,1
1990	863 300	18,0	
2000	251 700	6,5	88,0-90,0
2005	178 400	4,7	
2008	174 100	4,5	90,0-92,0

* becslés

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest, 1996, 86. és 88. o.

KSH Évkönyvek 2006, 2009

2. táblázat: A mezőgazdasági foglalkoztatottak csökkenési üteme, 1950–2005

Év	Létszám	Létszámcsökkenés	Csökkenés
	fő	%	fő/év
1949–1960 (11 év)	367 424	53,8-38,4	33 402
1960–1970 (10 év)	598 887	38,4-24,7	59 888
1970–1990 (20 év)	367 857	24,7-18,0	18 393
1990–2000 (10 év)	611 600	18,0-6,5	61 160
2000–2008 (8 év)	77 600	6,5-4,5	9700

Forrás: KSH adatok alapján a szerző összeállítása

A rendszerváltást követően a korszerűtlen vidéki ipar összeomlott, a mezőgazdasági nagyüzemek felszámolásával és privatizálással a háztáji és kiegészítő tevékenységek létalapja is megszűnt, és a főleg külföldiek részére

eladott viszonylag korszerű állami élelmiszeripari vállalatokat vagy 1-2 év után bezárták, vagy pedig jelentős munkaerő-csökkentést hajtottak végre. Ez azt eredményezte, hogy a vidék munkahelyhiányossá vált, ahol rendkívüli módon beszűkült a munkával szerezhető jövedelem mennyisége. Eközben a külföldi kézbe került élelmiszeripar csak nyomott áron volt hajlandó átvenni a mezőgazdasági termékeket, továbbá a földeknek nem a mezőgazdaságból élők kezébe kerülésével (Magyarországon a földbérlet aránya meghaladja a 60%-ot) működni kezdett az a jövedelemszivattyú, amely a vidéken megtermelt jövedelem jelentős részét nemcsak a mezőgazdaságból, de a vidékről is kivonta, illetve kivonja. A mezőgazdaság privatizálásával és a termelési szerkezetnek extenzív irányú fejlesztésével (gabona és olajmag-növények foglalják el a termőterület közel 90%-át, az állattenyésztés 50%-kal leépült, a kertészeti termelés is közel 50%-kal csökkent) a mezőgazdaság foglalkoztatása indokolatlan mértékben beszűkült. Itt elsősorban a hatékony, versenyképes termelésről van szó, mert a kevés hozzáadott értékkel járó kistermelés élőmunka-hatékonysága a nemzetközi szinten is kiemelkedően rossz.

3. táblázat: A magyar mezőgazdaság munkaidő-felhasználása nemzetközi összehasonlításban (1800 óra/fő éves munkaidőegységre – ÉME – átszámítva)

Megnevezés	Éves munkaidő egység	ÉME a magyar adat %-ában	Mezőgazdaság éves standard fedezeti hozzájárulása	Standard fedezeti hozzájárulás a magyar adat %-ában
	(1000 ÉME)	(%)	(1000 euró)	(%)
Magyarország	403,4	100,0	2 032 630	100,0
Dánia	55,9	13,9	3 576 170	175,9
Belgium	65,6	16,3	3 374 550	166,0
Svédország	65,5	16,2	1 793 410	88,2
Csehország	137,3	34,0	1 623 670	79,9
Hollandia	165,1	40,9	8 537 800	420,0
Ausztria	163,3	40,5	2 767 090	136,1
Nagy-Britannia	339,1	84,1	9 399 990	462,5
Németország	609,3	151,0	18 328 630	901,7
Franciaország	804,6	199,5	28 258 350	1390,2

Forrás: EUROSTAT adatok alapján a szerző számításai

A rendszerváltás egyik nagy bűne, hogy úgy számolta fel a vidéki gazdaságot, hogy nem tudott helyére másikat állítani, és ezzel megszüntette a vidéki szakértelmiség létalapját is (ezzel fel is számolta azt), amely a vidékfejlesztés szervezője, motorja lehetett volna. Az elmúlt két évtized fejlesztési kudarcai jórészt a vidéki szakértelmiség hiányára vezethetők vissza.

Korszerű vidékfejlesztés

Már elcsépelet gondolat, hogy a vidékfejlesztés komplex tevékenység, amely a gazdasági, szociális és ökológiai tényezők fejlesztését egyaránt magába foglalja. A gyakorlatban ez a hármas követelmény nem érvényesül. Rendszeres kifogás, hogy a fejlesztési forrásokat ne a mezőgazdaságra, hanem elsősorban a települések fejlesztésére és az ökológiai értékek megőrzésére költsek. Sokakat ingerel az, hogy az EMVA források felét a mezőgazdaságra költik. Ebben az esetben a bírálók figyelmen kívül hagyják azt, hogy a fejlesztés célja az egyes térségek önfenntartásának a megerősítése, amelynek alapja a gazdasági tényezők fejlesztése. Ebben a folyamatban a mezőgazdaság kiemelt szerepét az adja, hogy ez a vidék legadekvátabb termelési ága, és a rendszerváltást követően a műszaki fejlesztés terén olyan hátrányba került, amit csak intenzív fejlesztéssel lehet megoldani. A mezőgazdasági fejlettségétől függ, hogy milyen más tevékenységek (pl. mezőgazdasági és erdészeti termékek feldolgozása, bioetanol és biodízel előállítás, biomasz energia-termelés, biogáz fejlesztés stb.) fejlesztethetők, illetve milyen tájkép és kultúrtáj fogadja az érkezőket (turizmus). Csak egy korszerűen működő mezőgazdaság képes tartós foglalkoztatásra és kulturált, egészséges környezet kialakítására. Természetesen a vidékfejlesztés nem egyenlő a mezőgazdaság fejlesztésével, de a vidék képét a mezőgazdaság határozza meg. Az agrárágazat kiemelt fejlesztését az indokolja, hogy az agrártérségek termelési potenciálja a jelenleginél sokkal nagyobb érték előállítását és több ember versenyképes foglalkoztatását tenné lehetővé. Egy gabona- és olajosmag-kultúrára alapozott extenzív jellegű mezőgazdaságnak alacsony a foglalkoztatása, mert egy gépsorral két ember 1000 ha-t könnyen meg tud művelni. De ha ezen az 1000 ha-on kialakítanak egy nagy szarvasmarha- vagy sertéstelepet, illetve intenzív gyümölcs- és zöldségtermelést, továbbá a megtermelt termékeket már a betakarítás után piacra készítik elő, akkor a foglalkoztatás megtízszerezhető, vagy húszszorozható. Jelenleg a legfőbb gondot az jelenti, hogy a mezőgazdaság növekvő támogatás mellett sem képes versenyképes termelésre, amelynek legfőbb oka a termőterületek túlzott tulajdonosi széttagoltsága-

ból adódóan a gazdálkodók nagy száma (2007-ben Magyarországon 626 ezer, NSZK-ban 370 ezer, Dániában 45 ezer gazdaság volt) és a fejlesztési források alacsony hatékonyságú szétaprózottsága, valamint a mezőgazdaságból a bérleti rendszerrel évente kivont több, mint 100 milliárd Ft jövedelem. Természetesen a mezőgazdaság már nem lehet a vidék egyetlen eltartója, de más irányú fejlesztésre rendkívül korlátozottak a lehetőségek. Elsősorban azért, mert az ipar és szolgáltatások fejlesztése erősen a nagyobb városokba koncentrálódik, ezért az ilyen jellegű foglalkoztatási lehetőségek bővítése még a kisvárosokban is nehézséget okoz. A turizmus fejlesztésére pedig csak valamilyen kiemelkedő természeti, illetve kultúrtörténeti értékkel rendelkező településeken van a foglalkoztatásában meghatározó módon lehetőség.

A fejlesztés célját tekintve megkerülhetetlen annak a kérdésnek a felvetése, hogy milyen vidéket akarunk?

A korszerű vidék jellemzői:

- biztos a gazdasági bázisa;
- helyi, elkötelezett értelmiséggel rendelkezik;
- a lakosság magáénak érzi, ismeri és óvja a helyi természeti, építészeti és kultúrtörténeti értékeit;
- a fejlesztéseknél a térségi szemlélet érvényesül és azt nagy fokú együttműködés támasztja alá;
- a mindennapi élet jellemzője a nyugalom és a biztonság;
- a társadalom elismeri a garantált minőséget előállító élelmiszertermelésnek, a kultúrtájnak és a természeti és néprajzi értékeknek a jelentőségét, és támogatást nyújt annak fejlesztéséhez, megőrzéséhez;
- az emberek a kor által elvárt színvonalú lakó- és települési környezetben élnek.

Ahhoz, hogy ez kialakuljon, szükség van a színvonalas foglalkoztatást biztosító termelő- és szolgáltatótevékenységek kialakítására, a vidéki népesség képzettségi szintjének a növelésére és az emberek mobilitását, információszerzését elősegítő fejlesztések végrehajtására. A vidékfejlesztés eddigi eredményeit elsősorban a templomok felújítása, éjszakai kivilágítása, a ravatalozók építése, közösségi épületek felújítása és a falvak ápoltságának (fásítás, virágosítás) a javulása jelentette. Ez mind fontos, a korábbi elmaradásokat pótló, esetenként luxus (pl. kivilágítás) fejlesztés, de a vidéki települések gazdasági alapjai változatlanul hiányoznak. Az elmúlt két évtized vitathatatlan eredményének csak a vidéki információszerzés javu-

lását tekinthetjük, amely az internethálózat kiépítésével és a mobiltelefonok elterjedésével valósult meg.

A vidék biztos gazdasági bázisának megteremtése a világon mindenütt nehézséget okoz és nálunk sem gyorsan megoldható feladatot jelent. A fejlesztés két irányát

- a városi gazdaságba való integráltság növelése, illetve
- a helyi erőforrások hasznosítása jelentheti.

A kettőre együttesen van szükség, de a települések földrajzi helyzetéből adódóan a lehetőségek eltérőek. A városi gazdaságba történő integráltság növelése a szakképzés és a közlekedési infrastruktúra fejlesztését teszi szükségessé. Miközben jelentős autópálya-építések zajlottak le, kevés figyelmet fordítottak a vidéki közlekedést meggyorsító és egyben a falvak közötti együttműködést lehetővé tevő falusi összekötő utak és a zsáktelepüléseket feltáró utak építésére, karbantartására. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a munkaerő a falvakban reked, a képzettebbek pedig elköltöznek, ha lehetőségük van, akkor a városi agglomerációba tartozó településekre, ahol a vidékies életformájukat meg tudják őrizni.

A helyi erőforrások hasznosítása esetén leszögezhető, hogy

- többnyire nincs általánosan érvényes megoldás,
- többnyire nincs egyetlen megváltó (pl. turizmus, energiatermelés) megoldás, csak a megoldások kombinációja hozhat eredményt és
- nem hagyható figyelmen kívül a föld mezőgazdasági és erdészeti hasznosítása sem.

A helyi erőforrások fokozott figyelembevételére egyszerre jelentheti a nagyrendszerekbe történő bekapcsolódást (pl. homok-, kő- és tőzeglányák, villamosenergia-termelés), illetve a nagyrendszerektől való függetlenedést (pl. helyi biomassza erőművekkel, biogáz teleppel, hévizekkel történő fűtés). Az utóbbi nemcsak a foglalkoztatást javítja, de hozzájárul ahhoz is, hogy a megtermelt jövedelem a településen belül hasznosul, nem áramlik ki onnét. A mezőgazdaságon kívüli helyi erőforrásokat

- az ásványi kincsek (homok, kő, tőzeg, kavics);
- a felszíni és felszín alatti vizek;
- a nem, vagy csak alacsony színvonalon hasznosított területek;
- természeti és kultúrtörténeti értékek alkotják.

A fejlesztés számára legtöbb lehetőséget az alacsony színvonalon hasznosított területek jelentik, ahol nem csak az erdők létesítésére, de az erdőre alapozott bionergia-termelésre is lehetőség nyílik, amelyre alapozva egyrészt áru, biofűtőanyag (biobrikett) állítható elő, de a középületek (iskola,

polgármesteri hivatal, faluház, orvosi rendelő stb.) fűtése is megoldható. Ebbe a rendszerbe bekapcsolhatók a mezőgazdaság nem hasznosított melléktermékei (pl. szalma, fanyesedék, szőlővenyige) is, amely ezáltal a mezőgazdaság árbevételét is növelni tudja. Az elhagyott területek energetikai hasznosítása a gazdasági haszna mellett kulturált környezetet és helyi foglalkoztatási lehetőséget is teremt.

Az elhagyott, leromlott területek tudatos hasznosítása lehetővé teszi olyan hárs- és akácerdők létesítését is, amely a méhészet számára nyújt lehetőségeket, illetve víztározók létesítésével olyan többcélú vízfelületek kialakítását (öntözés, horgászat, halhús-termelés), amely a térség vízbázisát növeli, a táj kultúrállapotát javítja és az idegenforgalomnak is egyik célterülete lehet.

A vidéki idegenforgalomnak nagyobb mértékű fejlesztésére elsősorban ott van lehetőség, ahol a település jelentős természeti (pl. folyó, tó, hegy), illetve kultúrtörténeti értékekkel (pl. várrom, kastély, templom, népi építészet stb.) rendelkezik. A helyi fogadás színvonala mellett ezek jelenthetik azt a vonzerőt, amelyért érdemes egy településre menni és ott tartózkodni. Mivel a vendég már elvárja azt a civilizációs szintet, amelyet megszokott, a vízközmű léte (víz és szennyvíz) az idegenfogalom alapvető feltétele.

Egyre több település próbálja kihasználni azt a kedvező lehetőséget, hogy Magyarország nagy részén kis mélységben melegvizet lehet feltárni. Ezt legtöbb helyen a központi és uniós támogatások igénybevételével fürdők létesítésére és az idegenforgalom fejlesztésére próbálják felhasználni. A tapasztalatok szerint (talán Kehidakustányt leszámítva) ez elsősorban ott volt sikeres, ahol a fürdőkultúrának korábbi hagyományai (pl. Hajdúszoboszló, Gyula, Harkány, Sárvár, Bük stb.) voltak, és a vendégek fogadására, gyógykezelésére megfelelő feltételek már rendelkezésre álltak. Más esetekben viszont a település igényeit meghaladó túlméretezett fürdők fenntartása az önkormányzatok számára komoly gondot okoz (pl. Sellye, Marcali, Nagybajom stb.), és közel sem hozza a várt eredményt. Hazánk adottságai sokkal több fürdő létesítésére nyújtanának lehetőséget, mint amennyi színvonalas hasznosítására a feltételeket meg lehetne teremteni, és mint amennyi fürdőre ténylegesen igény volna. Több lehetőséget nyújtana a hévizek fűtésre való felhasználása, amelyet már több kistelepülésen (pl. Bóly, Szentlőrinc) sikeresen alkalmaznak nagymértékben csökkentve függőségüket az energiahordozók piaci áringadozásától.

A vidékfejlesztés feltétele

A XXI. század a globális gazdasági verseny korszaka. A vidékfejlesztés bármely módja csak akkor lehet sikeres, ha az gazdaságilag megalapozott, kellő hatékonysággal rendelkező, versenyképes megoldások kialakításához járul hozzá. A fejlesztőknek letisztult gazdasági elvek alapján kell a feladataikat megoldaniuk, és nem feltételezésekre, megérzésekre alapozva. Hibás fejlesztési elvek alkalmazása a fejlesztési források elpocsékolását és a későbbi gondok forrását jelentik. Ezek:

- Feltétel nélküli másolás – best practice, a legjobb gyakorlat elvének alkalmazása. A hazai fürdőfejlesztések kudarcai mutatják, hogy a hazai és külföldi példák nem kellő körültekintéssel történő lemásolása nem hozza a várt eredményt, kudarchoz vezet. A fejlesztések csak a földrajzi, infrastrukturális pénzügyi és személyi feltételeknek körültekintő mérlegelése alapján hajthatók végre.
- A kicsi a szép. Minden létesítménynek van egy közel optimális mérete, mely mellett kellő hatékonysággal üzemeltethető. A kívánt méret alatt – lehet az falusi fűtőmű, brikettáló, fürdő stb. – a fajlagos költségek olyan magasak, hogy az egész beruházás veszteségesse válhat. Nem véletlen, hogy az alternatív energiahasznosítási megoldásokat – biogáz-telep, biomasszára alapozott fűtőművek, geotermikus energiával történő fűtés – a nagyobb gazdaságok és települések alkalmazzák sikeresen.
- A kistermelés foglalkoztat. A kistermelés munkalehetőséget nyújt, csak a megélhetéshez szükséges jövedelmet nem biztosítja. A kistermelés lényege, hogy tőkeszegény, beleértve a tőke minden fajtáját, a pénzt, eszközöket, a szellemi és kapcsolati tőkét egyaránt, és ezért nem képes a piacon versenyképes termelésre, miközben rendkívüli módon kiszolgáltatott a piaci folyamatoknak. Ezért a vidékfejlesztés elsődleges feladata nem a kistermelés támogatása, hanem a piacon versenyképes tevékenységi formák, gazdasági integrációk (pl. szövetkezetek, TÉSZ-ek) kialakítása lehet, és a koncentrációs folyamatot természetes jelenségnek és a jövőbeni versenyképesség feltételének kell tekinteni.
- A kicsi környezetkímélő, a nagy környezetterhelő. Ez a zöldek által képviselt teljesen téves álláspont. Az egyes tevékenységek közel optimális mérete azért jelenthet optimumot, mert az adott feladatot fajlagosan a legkisebb anyag-, energia-, gép- és élőkommunka-ráfordítással oldják meg. Ebből adódóan a működtetésük, végrehajtásuk a legki-

sebb környezetterheléssel jár. Például 0,5 ha-os parcella megművelése közel négyszer annyi költséggel és hétszer annyi gépi munkaóra felhasználással jár, mint egy 100 ha-os táblában 0,5 ha megművelése. Ez azt jelenti, hogy hétszer annyi környezetszennyezést is okoz, nem beszélve a talajok tömörödéséből és a vegyszerek elsodródásból adódó károkról. Ezt nem ellensúlyozzák a felszabdalt területek nagyobb biodiverzitásából származó előnyök.

- A vidéken természetközeli állapotot kell kialakítani. A természetközeli állapotnak az ember a kultúrtájat tekinti, ahol a különböző módon hasznosított területek (szántó, erdő, szőlő, rét, víztározó tó stb.) váltják egymást és művelt állapotban vannak. Ebbe nem fér bele a területek visszamocsarasítása, vadvilág kialakítása, mert az emberek nem rezervátumokban, kigyók, szúnyogok, bögölyök között akarnak élni.
- A vidék a hagyományok őrzője. Egy vidéki fiatal – aki szereti a települését – épp úgy akar élni, öltözködni és szórakozni, mint egy fővárosi. Az életmódban megnyilvánuló kiegyenlítődés Nyugat-Európában már a XX. században megtörtént, nálunk a vidék lassúbb fejlődése következtében még nem. A hagyományok őrzése azt jelentheti, hogy a lakóépületek formája (de anyaga, berendezése már nem) őrzi a korábbi épületek stílusát, hogy a vidéki fiatalok tudják a régiek táncait, dalait, öltözetükben alkalmazzák az őseik öltözetének egyes elemeit, nagyobb rendezvényekre felveszik a régi ruhákat, de ettől még épp olyan XXI. századi felkészültséggel rendelkező emberek kell lenniük, mint a városiaknak. A vidék nem lehet a város hétvégi néprajzi kiránduló terepe.

A vidéki lakosság képzettségi szintjének a növelése

A vidék fejlődésének anyagi és infrastrukturális feltételei mellett döntő tényezője a vidéki emberek szakmai felkészültsége és a vidéki értelmiség léte. A vidéki oktatás színvonalának sokat ártott, hogy az iskolákat a helyi önkormányzatok irányítása alá helyezték, és azok a települések kulturális szimbólumaivá váltak. Így miközben az oktatással szemben elvárt szakmai követelmények teljesítésének ellenőrzése a szakfelügyelet felszámolásával megszűnt, az iskola a helyi hatalmi érdekszerek hatása alá került, ami a vidéken élő pedagógusok számára egzisztenciális bizonytalanságot okoz. Ez tükröződik az oktatás színvonalában és a pedagógusok megbecsülésében is. A főleg városokból kijáró pedagógusok lényegében már óraadók, a

településhez szinte semmilyen kapcsolat nem fűzi őket. A kis gyerekszám miatt a képzés korszerű feltételeit (szaktanárok, laborok, tornatermek helyi étkeztetés, önképzőkörök, stb.) mindenütt lehetetlen kialakítani. A tanárokkal szemben támasztott idealizált kép pedig a múlt század 30-as éveinek néptanítói korszakából származik, amikor a falu tanítója, a legfőbb írástudó mindenben tanácsot tudott adni a hozzá fordulóknak. Ilyen feltételek mellett az iskola fenntartása lényegében a fiatal korosztályok feláldozása egy téves települési presztízs érdekében. A kisiskolák körüli vitákban nem esik szó arról, hogy az önkormányzatok hogyan teremtik meg a 2-6 éves és a 15-20 éves korosztályok színvonalas ellátásának, időtöltésének a feltételeit, nem is beszélve a felnőttekről és a magukra maradt öregekről.

A megoldást csak a korszerűen felszerelt iskolaközpontok jelenthetik, ahol a gyerekek részére egész napos oktatási-nevelési programot biztosítanak. Nagy szükség lenne ezekben szolgálati lakások kialakítására, ahol a fiatal pedagógusoknak biztos jövőt lehetne teremteni. Az egymástól 4-6 km-re lévő településekről pedig iskolabusszal a gyerekek 10-15 perc alatt be-, illetve hazaszállíthatók. Egy ilyen feltételek mellett kialakított színvonalas képzés teremthetné meg az alapját egy továbbképzésre alkalmas vidéki népesség kialakításának. Az idősek és a fiatalok ellátásának minden településen lényeges feltétele a faluházak kialakítása. Az iskolaközpontokba települt értelmiség a környező települések sport és művelődési programjainak az irányítását is el tudná látni.

Külön feladatot jelent a vidéki szakértelmiség kialakítása, amelynek feltételeit a helyi vidékfejlesztési irodák teremthetik meg.

Zárógondolatok

A vidék fejlesztéséhez tőkére van szükség, amely központi és helyi forrásokból teremthető elő. Ez önmagában nagyon fontos, de nem elegendő feltétele a vidékfejlesztésnek. A vidékfejlesztéshez a helyi adottságokhoz illeszkedő programokra és annak végrehajtására képes szakemberekre is szükség van. Ezek munkája csak akkor lehet sikeres, ha a fejlesztéseknél a térségi szemlélet érvényesül, és a kor követelményeinek megfelelő egységek kialakításához járul hozzá. Ez viszont feltételezi a vidéken élő emberek nagyfokú együttműködési készségét, ami egy nagyfokú önkorlátozást is jelent, a rövid távú előnyökről való lemondást a hosszú távú sikerek érdekében. Ennek az együttműködésnek kell érvényesülnie a települések között és településeken belül is a gazdasági és szociális feladatok megol-

dása terén egyaránt. Az, hogy egy település, vagy térség közössége erre mennyire képes, a társadalmi tőke színvonalának a legfőbb mutatója.

A feladat ellátásában újra kell értékelni az állam szerepét is. A vidék gazdasági és szociális problémáinak megoldásában az államnak sokkal hatékonyabban kellene közreműködnie, mert nem elfogadható az, ha egyes feladatokat a feladatok ellátására alkalmatlan közösségekre ruházzák át.

Felhasznált irodalom

- BUDAY-SÁNTHA A. (2010): Agrár- és vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs
- GOCKLER L. (2009): A mezőgazdaság gépüzemeltetési költsége 2009-ben. Agrofórum, 20 évf. 4. sz.
- GLATZ F. (2008): Új vidékpolitika – Párbeszéd a vidékért. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1996): Magyarország népessége és gazdasága. Budapest

Beluszky Pál: Mi a helyzet falun?

Katasztrofális! – Legalábbis ezt sugallja a média, ezt tartja a közvélekedés, de még a szakirodalom jó része is.¹ S abban is meglehetősen nagy az egyetértés, hogy a magyar falu tönkretételére valóságos összeesküvés szerveződött, falvainkat tudatosan rombolták a különféle „nemzetellenes” (?) erők, technokraták, multik, kozmopoliták, vulgármarxisták (hogy az ütősebb tetteseket ne is említsem). Mindez azért is elkésérítő – folytatódik a gondolatsor –, mert a valamikori falu idilli világ volt, lakói természetközeli életet éltek, minden szükségletüket maguk kielégítették, a falusi közösségek akolmelege mindenkit óvott, a falvak lakói egyszerű és tiszta életet éltek², egyszerűen a falvak már-már a földre szállt mennyországot kínálták lakóiknak.

Az vitathatatlan, hogy falvaink az elmúlt háromnegyed évszázadban – számukra! – kedvezőtlen folyamatok, hatások, erők között hanyódtak, küzdöttek fennmaradásukért. Ám *az is vitathatatlan*, hogy ezen folyamatok egy része – nagyobb része! – nem a faluellenes erők ténykedéséből fakadt, hanem *objektív* (a világméretű gazdasági, társadalmi folyamatokkal azonos, végső soron a társadalom egészére vetítve progresszívnek ítélnélhető) „történések” határozták meg. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a mezőgazdaság által foglalkoztatottak száma *drasztikusan csökkent* a 19. század vége óta, s különösen a második világháború után (*1. táblázat*), hisz a magyar falu még a 20. század közepén is, kevés kivételtől eltekintve a mezőgazdaságból élők s az őket közvetlenül kiszolgálók települése. Márpedig az agrártermelés technológiájának gyökeres átalakulása nagyszámú munkaerőt „szabadított” fel hazánkban is a mezőgazdaságból. Még 1949-ben is az ország keresőinek 53,8%-át, 2 millió 190 ezer főt a mezőgazdaság foglalkoztatta; arányuk viszont 2001-re 5,5%-ra, számuk 203

¹ Csak két, a direkt politikai vonatkozásokat kerülendő forrásmegjelölés nélküli idézet a közelmúlt sajtójából: „Betegségének végső stádiumába fordult a magyar vidék, mert az ország- és vidékromboló ... erők teljesen ellehetetlenítették.” „...a farkaséhes multi-maffia és a kormány miatt befellegzett a magyar vidéknek”. (A szövegkihagyás szintén a depolitizálást szolgálja.)

² A hajdan volt falvakról szóló áradásokat olvasva önkéntelenül a költő sorai jutnak eszünkbe: „Kicsiny kunyhó, szerető szív, Tiszta égbolt, messzi kék...”. S ugyancsak Karinthy Frigyesztől: „...nincsen abban nagy modernség, csak szelídség, szeretet.” (Igaz, ez utóbbi sort nem a falvakról írta.)

ezerre, az 1949. évi 1/11-ére csökkent. Nem lehet vitás, hogy az agrárkeresők számának radikális csökkenése messzemenően kihat a falvak helyzetére, pozíciójukra, demográfiai folyamataikra, „népességmegtartó képességükre”. Ma a mezőgazdaság töredéknyi munkaerőt köt a falvakhoz a korábbihoz képest, csak keveseknek *szükségszerű* lakóhelye a falu. (Természetesen a kép árnyaltabb, hisz a mezőgazdaságból élők ellátása, a falusi turizmus, a falvakban itt-ott fellelhető ipari tevékenység stb. szintén igényel munkaerőt.)

1. táblázat: Az agrárkeresők aránya az összes keresőből

Év	Agrárkereső, %
1870	75,9
1910	60,1
1949	53,8
1960	38,5
1970	24,4
1980	18,6
1990	15,3
2001	5,5

Forrás: Beluszky P.–Sikos T. T.: Változó falvaink. Budapest, 2007

A mezőgazdaság munkaerő-szükségletének drasztikus csökkenése – meg a szövetkezetektől való idegenkedés – az 1960-as évektől kezdődően rendkívül mértékben felgyorsította a falvakból történő elvándorlást. (Az alacsony hatékonyságú kisgazdaságok tömeges fennmaradása mérsékelte volna az elvándorlást.) 1960 és 1970 között 615 ezer fővel csökkent az agrárágazat keresőinek száma, a következő évtizedben pedig újabb közel 300 ezer fővel. Az így „feleslegessé” váló falusi lakosság foglalkozást váltott, s részben elvándorolt; 1960 és 1970 között 600 ezer fős veszteség érte a községet, s az elvándorlás a következő évtizedben is folytatódott. (Az is igaz viszont, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek meglehetősen nagyszámú nem mezőgazdasági jellegű munkahelyet is teremtettek a falvakban: ipari melléküzemeket, feldolgozó üzemeket, „logisztikát”, irodista munkahelyeket és így tovább.) Különösen az aprófalvak lakossága csökkent gyorsan az elvándorlás következtében; egynémely község lélekszáma egy évtized alatt megfeleződött (Tagyon 1960–1970 között 55,6, Korpád 50,9, Debréte 48,7, Libickozma 46,5%-os vándorlási veszteséget szenvedett). A hetvenes évtized

elejére esett az első falu – Gyűrűfű – teljes elnéptelenedése. (Napjainkban az alternatív életmód hívei keltik életre poraiból.) Az elvándorlás nemcsak csökkentette a falvak lélekszámát, hanem torzította a helyben maradók társadalmát, demográfiai szerkezetét. Az elvándorlás ekkor ugyanis szelektív; a fiatalabbak, a szakmával rendelkezők, iskolázottabbak, tehetősebbek költöztek el, kedvezőtlenül változtatva meg a falvakban maradók életkori, iskolázottsági, jövedelmi stb. összetételét. A falvak lélekszámának gyors csökkenése, az elhagyott ingatlanok felszaporodása nyomán a falusi telkek, házak gyorsan elértéktelenedtek, s az alacsony ingatlanárak vonzották, vonzák a hátrányos helyzetű, szegény, munkanélküli – többségében cigány – családokat. Vagyis a rendkívül heveny foglalkozási átrétegződés, illetve ennek nyomán a falvak munkaerő-piaci helyzetének drasztikus megváltozása ma is, az átrétegződési folyamat lezajlása után is érezteti hatását.

A mezőgazdaságból kilépők másik része megtartotta korábbi lakóhelyét, de a városokban, ipari és bányászközségekben vállalt munkát, vagyis *ingázóvá* lett. 1970-re az ingázók száma kb. 1 millióra emelkedett. A falvak többsége lakótelepüléssé vált. (Ma is a községek munkavállalóinak 62%-a ingázó.) Az ingázás az egyénekre és a helyi társadalmakra gyakorolt káros kihatásai mellett ugyanakkor mérsékelte az elvándorlást (mert lehetővé tette a városi munkavállalást a falusi lakás megtartása mellett).

Az „objektív folyamatok” felsorolását még hosszsan folytathatnánk; megemlíthetnénk a *gépi technológiák* fejlődését, elterjedését – ez eredményezte a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének gyors csökkenését –, vagy a „*géperejű közlekedés*” általánossá válását a vidéki térségekben is; ez utóbbi tette lehetővé a lakó- és munkahelyük szétválását, az ingázást, de az alapfokú intézmények „körzetesítését” is. De ide sorolható a nyugdíjas lét általánossá válása a falvakban is (ez gyorsította a többgenerációs családok felbomlását, következőképp befolyásolta a migrációs folyamatokat) vagy a technikai civilizáció – villany, vezetékes víz, gáz stb. – behatolása a vidéki térségekbe.

Ugyanakkor az sem vitatható, hogy az ún. „szocialista éra” évtizedeiben a falu, a „vidék” s évtizedekig a mezőgazdaság hátrányos elbánásban részesült. Mind a politikai, mind a gazdasági és társadalmi irányítás erősen centralizált modellben működött, a megtermelt javak szinte egészére rátette kezét az állam, s azt értékrendje, érdekei s kényszerei alapján újraosztotta. Mivel a szocialista éra erőltetett gazdaságfejlesztésének szűk keresztmetszete a beruházási javak szűkössége volt, az újraelosztás szükség-szerűen szelektíven történhetett; a preferált ágazatok és területek közé az

ipar – kiváltképp az energetikai, a nehéz- és hadiipar –, a hadsereg, a „termelő” infrastruktúra, az állami és pártapparátus, következésképp a városok s az ipari és bányászközségek tartoztak.

A mezőgazdaság, a falu, a lakossági infrastruktúra, a „humán erőforrások”, a környezet a „kiélt” ágazatok közé került. Ebben a szisztémában az újraosztott javak 90-92%-a a városoknak jutott, akkor, amikor még az ország lakosságának több, mint fele a községekben élt. A településpolitika, illetve a településhálózat-fejlesztési koncepciók is ezt a szisztémát „képezték le”. A településpolitika elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az iparosítás; a településhálózat szocialista átalakítása a szocialista iparosítás eredménye lehet, vélték a koncepciók készítői. E koncepciók alapvető metódusa a települések fejlesztési kategóriákba való sorolása. Az első – jogerőre nem emelkedett – 1951-es koncepció a községek többségét az ún. III. kategóriába sorolta. A III. kategória altípusai között a fejleszthetőség szempontjából éles különbséget tettek. A III/C. kategória több, mint másfél ezer településéről igen kedvezőtlenül intézkedett a koncepció: a „...C csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknel fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista községhálózatba és ezért nem is fejleszthetők... A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad”. A koncepció tehát meglehetősen egyértelműen állást foglalt a faluállomány tetemes hányadának fokozatos elsorvasztása mellett. Ha nem is ily egyértelműen, de diszkriminálta a falvakat az 1971-es országos településhálózat-fejlesztési koncepció is, mindenekelőtt az aprófalvakat.

Ha e koncepciók nem is valósultak meg a maguk teljességében – részben a beruházási javak szűkössége, a mezőgazdaság s ezen belül a háztáji gazdálkodás 1970-es évekbeli felértékelődése, részben a tömegessé váló ingázás következtében –, de kölcsönhatásban a „reálfolyamatokkal” alakították a településhálózatot. Az alapfokú intézmények „körzetesítése” megritkította a falvak, mindenekelőtt a kistalvak alapfokú intézményhálózatát. Az alapellátottság a településnagyság függvényévé vált (2. táblázat). A „körzetesítés” azért is különösen hátrányosan érintette a falvakat, mert nem voltak meg annak a feltételei (sűrű tömegközlekedés, kiépült távközlés, magántulajdonban lévő személygépkocsi stb.). Nem meglepő, hogy az

1960-as évek végétől a helyben igénybe vehető szolgáltatások választéka differenciálta elsősorban a faluállományt.³

2. táblázat: Az 5000 főnél kisebb népességszámú községek alapellátottsága, 1979

Megnevezés	A megnevezett intézménnyel ellátott községek aránya a				
	499 és kevesebb	500–999	1000–1999	2000–2999	3000–4999
	népességszámú községekben				
Községek száma (db)	831	752	713	321	222
Népességszámuk (fő)	252 440	551 175	1 010 572	782 643	837 781
Tanácsi székhely (%)	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal (fiókposta) (%)	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Mezőgazdasági üzemközpont (%)	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Iparcikkbolt (%)	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tűzéptelep (%)	7,1	25,9	49,6	79,8	95,5
Körzeti orvosi székhely (%)	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Gyógyszertár (%)	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Bölcsőde (%)	–	1,1	4,2	19,3	40,1
Óvoda (%)	20,0	63,8	95,0	99,4	99,5
Felső tagozatos iskola (%)	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Filmszínház (%)	49,8	86,2	92,3	96,3	98,6
Művelődési otthon (%)	60,6	79,1	87,1	88,5	95,5
Közütemi vízhálózat (%)	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4

Forrás: saját gyűjtés

Nemcsak a hivatalos településpolitika direkt hatásai jelentettek hátrányos megkülönböztetést a falvak kárára, hanem egyéb intézkedések hosszú sora is: az állami lakásépítést és az infrastruktúra-fejlesztést a váro-

³ Beluszky Pál és Sikos T. Tamás az „érett szocializmus” korára végzett vizsgálata szerint (Magyarország falutípusai. Budapest, 1982) az akkori faluállományt elsősorban az alapellátás kiépítettsége s az ezt alakító tényezők – lakosság szám, demográfiai folyamatok – differenciálták.

sokba koncentrálták, a lakásépítési hitelekhez jutás feltételei közötti, a települések milyenségéhez kötött különbségek, a városok jobb áruellátása, de még a településpolitikai viták során is gyakran felemlített eltérések az áramdíjakban is.

Vagyis megítélésünk szerint vitathatatlan, hogy az elmúlt évtizedek településpolitikája sok elemében faluellenes volt, árnyaltabban: kedvezőtlen hatásai elsősorban a falvakban mutatkoztak, ideológiai vagy technokrata megfontolások a városfejlesztést szorgalmazták. (A társadalom- és gazdaságirányítás „szocialista modellje” általában sem kedvezett a helyi társadalmak autonómiájának, a civil kezdeményezéseknek, a tradícióörzésnek, a szerves fejlődésnek és így tovább, városban, faluban egyaránt.) De a cunamiszerűen jelentkező, nem az aktuális településpolitikából következő folyamatokat nem lehetett volna kivédeni, legfeljebb kártételeiket mérsékelni. A közbeszédben, a médiában, a politikában, esetenként a tudományban megnyilatkozók „csúsztatnak”, valótlanúságot állítanak, amikor a falvaink mai állapotában csupán tudatos, rosszindulatú, „felülről” vagy „kívülről” érkező beavatkozások romboló hatását látják.

A tanulmány limitált terjedelme miatt nem térhetünk ki bővebben a hajdan volt falvak idilli világára. Csak megjegyezzük, hogy Tessedik Sámuel, Szarvas evangélikus lelkésze jó kétszáz éve az „ideális” falvakról szólva kárhoztatta a túlságosan kicsiny falvakat, mert „még kovácsuk sincs”. Vagyis „alapellátottságuk” hiányos.

Erdei Ferenc pedig a két világháború közötti magyarországi falvak típusokba sorolásakor megkülönböztette a „csonka falvakat”; ezeknek „...olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...”⁴

Ám az alapellátás hiányos voltánál sokkal súlyosabb gondot jelentett a falvak lakóinak gazdasági és társadalmi helyzete, jövedelmi viszonyai, életkörülményei. Amíg a falu elsősorban és dominánsan a mezőgazdaságból

⁴ Még a „minden faluban volt legalább iskola, tanító, pap” sztereotípiával is le kell számolnunk. Pl. az Őrségben, ezen az aprófalvas dunántúli tájon a két világháború között 51 település létezett; közülük 37-ben nem működött helyben jegyző, harmincban lelkész, kb. ennyiben posta, s tizenötből az elemi iskola is hiányzott! Kétségtelen, hogy az alapfokú intézményhálózat azóta is ritkult a falvakban, de azt állítani, hogy az alapfokú intézmények „hiánya” (?) az elmúlt évtizedek településpolitikájának eredménye lenne, egyszerűen ellentmond a tényeknek.

élők s az őket közvetlenül kiszolgálók lakóhelye volt, addig meghatározó szerepet töltött be a falvak életében a földbirtokmegosztás, az ebből következő jövedelemszerzési lehetőségek s a lakosság társadalmi pozícióinak alakulása. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaságból élők egyes csoportjainak *vagyoni helyzetében* (következésképp lakóhelyének, lakóházának milyenségében, életkörülményeiben, életvitelében stb.), a *településhez fűződő kapcsolataiban* (például tagja-e a közbirtokosságnak, az előjáróságnak, a falusi elitnek vagy sem), „településközi kapcsolatainak” irányában, intenzitásában és jellegében (piacozás, munkamigráció, házasodási-rokoni kapcsolatok stb.), következésképp a világról alkotott képében, kultúrákövetítő szerepében mélyreható különbségek voltak, s mivel e csoportok regionális megosztása, illetve a településeken belüli kombinálódása is különbözött, *településformáló szerepük meghatározónak* bizonyult a falusi térségekben.

Viszont a második világháború előtti statisztikákból kiderül, hogy a mezőgazdasági keresők több, mint fele nem rendelkezett saját földdel.⁵ Több, mint egyharmaduk mezőgazdasági munkás (napszámos, summás) volt – 1910-ben 36,4%-uk –, vagy gazdasági cseléd. De a birtokos parasztok többsége is 10 kh-nál kisebb földön gazdálkodott, ami csak nagyon szűkös életvitelt tett lehetővé, vagy kiegészítő jövedelmek után kellett nézniük a törpebirtokosoknak. A cselédek, napszámosok, törpebirtokosok, summások életkörülményeiről, társadalmi helyzetükről érzékletes képet fest a szépirodalom is (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Móricz Zsigmond stb.), így sorsuk leírásától eltekinthetünk.⁶ Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a falvak többségében a „muskátlis ablakok” mögé pillantva korántsem bontakozik ki valaminő nyugodt, kiegyensúlyozott, kiteljesedett élet képe.

A máról szólva: a „médiakép” vezérmotívuma – mint már említettük – a falvak elszomorító helyzete, agóniája, szétesése; a magyar falu a sajtó

⁵ Az ún. „segítő családtagok” meglehetősen bizonytalan kategóriáját figyelmen kívül hagyva.

⁶ Helyzetüket egy Szabó Zoltántól vett idézettel, egy summáscsalád gyermekének heti étrendjével érzékeltetem: „Hétfőn kenyeret meg főtt cukorrépát, dére kenyeret, estére tésztalevest. Kedden reggel vereshagymát, dére kenyeret, estére keménmagos levest. Szerdán reggel egy darab kenyeret meg répát, dére kenyeret, estére borsólevest meg kompristésztát. Csütörtök reggel kenyeret, dére is kenyeret, estére tésztalevest. Péntek reggel kenyeret, répát, dére kenyeret meg két kocka cukrot, estére bablevest. Szombaton reggel kenyeret, dére nem hoztam iskolába semmit, estére kenyeret meg hagymát. Vasárnap reggel kenyeret, egy kis szalonnát, dére egy kis kalácsot, estére tésztalevest.” (Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Budapest, 1936.)

(meg a közvélekedés) számára a „rémségek kicsiny boltja”. Különösen az aprófalvak. Csak a miheztartás végett említjük, hogy 2008-ban Magyarországon 2854 községi jogállású települést tartott számon a statisztika, bennük élt az ország lakosságának kerekén egyharmada, 3,2 millió fő. A községek nagyobb hányada, 60%-a a hazai megítélés szerint kistalu – lakosságuk nem éri el az ezer főt (3. táblázat).

3. táblázat: A települések nagyságrendi tagolódása Magyarországon, 2008

Lélekszám-kategória	A települések		A községek		A községek népességének	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
–499	1 062	33,7	1 062	37,2	281 425	8,7
500–999	674	21,4	674	23,6	486 440	15,0
1 000–1 999	640	20,3	636	22,3	915 075	28,2
2 000–4 999	496	15,7	438	15,3	1 266 204	39,1
5 000–9 999	138	4,4	42	1,5	271 533	8,4
10 000–49 999	122	3,9	2	0,1	21 285	0,7
50 000–99 999	11	0,3	–	–	–	–
100 000–	9	0,3	–	–	–	–
Összesen	3 152	100,0	2 854	100,0	3 241 962	100,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2008. KSH, 2009

Kétségtelen tehát, hogy a kistalvak a magyarországi faluállomány meghatározó elemei, legalább is ha számukat tekintjük. A bennük élők számát tekintve már nem; a községi népesség kevesebb, mint negyede (23,7%-a) él kistalvakban, mintegy 770 ezer fő. A kistalu-problémát felerősíti, hogy az aprófalvak egyenetlenül oszlanak meg az országban, néhány megyénkben (Nyugat- és Dél-Dunántúlon, az ország északkeleti negyedében) a kistalvak dominálnak (4. táblázat). S a falvak sanyarú helyzetéről szóló hírek is elsősorban a kistalvak gondjairól szólnak (a kisiskolák bezárása, a kistalvak megszüntetése, a rendőri jelenlét hiánya stb.).

Az általánosan elfogadott képpel szemben két ellenvetésünk van:

- egyrészt a falvak – s közöttük az aprófalvak – helyzetében, lehetőségeiben, lakosságuk életkörülményeiben országrészenként *alapotvő eltérések* mutatkoznak a mai Magyarországon;
- másrészt ma már *nem elsősorban* az alapellátás kiépítettsége, hanem *munkaerő-piaci helyzetük* határozza meg a falvak állapotát.

4. táblázat: A kistalvak aránya néhány megyében, 2008

Megye	Az 500 főnél kisebb	Az 500–999 fős	Együtt
	községek aránya		
1. Vas	63,9	26,6	90,2
2. Baranya	71,5	16,7	88,2
3. Zala	63,3	23,0	86,3
4. Veszprém	49,8	27,7	77,4
5. Somogy	48,9	27,6	76,6
.	.	.	.
.	.	.	.
17. Csongrád	7,6	19,6	27,2
18. Bács-Kiskun	9,1	17,2	26,6
19. Jász-Nagykun-Szolnok	8,3	15,0	23,3

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2008. KSH, 2005.

Állításaink még a kistalvak példáján is bizonyíthatóak, e hátrányos helyzetűnek tartott településállományon belül is akadnak szép számmal elfogadható helyzetű falvak, s „van remény”. Az *ötödik táblázatban* néhány apró- és kistalvas megye, illetve kistérség társadalomstatisztikai mutatóit közöljük. Nyugat-Magyarország kifejezetten kistalvas régió; Vas megyében a községek kilenctizedében kevesebben élnek ezer főnél. A vasvári és őriszentpéteri kistérségben nincs is olyan község, amely elérné az ezer fős népességeküszöböt. Jó néhány kistérségben az 500 főnél is kisebb falvak vannak többségben (arányuk a lenti, őriszentpéteri, körmendi és sellyei kistérségben meghaladja a 80, a vasvári, celldömölki, letenyei és zalaegerszegi kistérségben a 60%-ot). E szempontból helyzetük még kedvezőtlenebb, mint Északkelet-Magyarorszáé. A hasonló településszerkezet ellenére a két országrész kistalvas kistérségeinek állapota *alapvetően eltérő*, különösen *munkaerő-piaci helyzetüket* tekintve. A lakosság *gazdasági aktivitása* a nyugat-magyarországi aprófalvas kistérségekben meghaladja az országos átlagot. Az 1000 lakosra jutó adózók száma pl. még az őriszentpéteri kistérségben – ahol „valódi” város nincs, a „címetes” városban, Óriszentpéteren másfél ezren sem élnek – is meghaladja az országos átlagot (446 fő a 431 fős országos átlaggal szemben), nem is beszélve pl. a bodrogközi kistérség 294 főnyi adózójáról. Markáns különbségek mutatkoznak a *munkanélküliségi* adatokban (a csornai kistérségben 3,1, a körmendi kistérségben 3,8% nyilvántartott álláskereső, az abaúj-hegyköziben 24,0, az encsiben 22,4%), a

vállalkozások lakosságához mért arányában vagy a jövedelmi viszonyokra, illetve a szociális helyzetre rávilágító segélyezési adatokban (a bodrogi kistérségben 51-szer több az 1000 főre jutó szociális segélyben részesülő, mint a csornai kistérségben). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a kistársföldi vagy nyugat-dunántúli falvakban jóval nagyobb a munkahelyek kínálata, mint Kelet-Magyarország falvaiban. Viszont a városok az ingázók számára is kínálnak állásokat; a falvak keresőinek többsége bejár dolgozni a munkahely-centrumokba. A falvak kevés kivétellel lakótelepülésekké váltak (a kiingázók aránya pl. Bozsaiban 89,0, Bődén 89,9, Kisunyomban 88,8, Mesterházán 86,6, Nagykölkeden 84,8, Söptén 82,6%). A műszaki infrastruktúra manapság már a községekben is kiépíthető; e téren nem is mutatkoznak oly nagy különbségek az egyes országrészek falvai között, mint a foglalkoztatási mutatók terén. A magasabb jövedelmek, a lakosság jobb közérzete, a polgárosodás erősebb tradíciói következtében „nyugaton” a falvak közterületei, a lakóépületek, porták rendezettebbek, mint „keleten”, a falukép nem tükrözi a lakosság fásultságát, reményvesztettségét. Természetesen ennek következtében az ingatlanárak a kistársföldi, nyugat-magyarországi falvakban jóval magasabbak, mint az ország keleti sávjában, s ez távol tartja e falvaktól a szegény sorsú, munkanélküli „vándorokat”. Újabb előny „kelettel” szemben.

Az kétségtelen, hogy az alapfokú intézményhálózat a dunántúli kistársfalvakban is hiányosan épült ki. A „helyi” alapellátottság megítélésében azonban túl kell lépni a hetvenes években kialakult beidegzettségeinken.

Az alapfokú intézményhálózat szerepe ugyanis változott a falusi térségek településformáló folyamataiban, a falvak életében, a közöttük lévő különbségek kialakulásában. A hetvenes-nyolcvanas évek szakirodalma, a publicisztika, a településpolitikai vitákban elhangzottak egyértelműen az alapfokú intézményekkel való ellátottságban, illetve ellátatlanságban, az alapfokú ellátás színvonalkülönbségeiben látta a falu életének legfontosabb tényezőjét, a hátrányos helyzetű falvak kialakulásáért az alapfokú ellátás hiányosságait, a „körzetesítést” tették felelőssé. Utólag természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a teljes foglalkoztatottság viszonyai közepette. Ma, amikor a gazdasági aktivitás csökkenése, a munkanélküliség, az eltarthatok, a nyugdíjasok arányának növekedése, a mezőgazdasági üzemek jelentékeny hányadának csekély jövedelmezősége a munkaerő-piaci helyzetet, a mellékjövedelmek szerzésének lehetőségeit, a lakosság jövedelmi viszonyait stb. állítják a falusi élet középpontjába, az alapellátás állapota automatikusan hátrébb sorolódik a fontossági sorrendben. De az alapfokú in-

tézmények igénybevételének lehetőségei is változtak. Egyrészt növekedett ezen intézmények száma a falvakban, elsősorban a magánvállalkozások terjedése nyomán – boltok nyitása, sokféle szolgáltatás megtelepedése, a kisiparosok számának növekedése stb. –, de néhány állami, önkormányzati intézmény is visszatelepült a kistalvakba (iskolák, óvodák, jegyzőségek).

5. táblázat: Aprófalvas kistérségek társadalomstatistikai mutatói, 2007

Megye, illetve kistérség	> 1000 lakosú községek aránya	> 500 fő alatti községek aránya	Nyilvántartott álláskezes	1000 lakosra adózó	Közüzemek csatorna	Rendszeres szociális segély/1000 lakos	1000 lakosra jutó vállalkozás	1000 lakosra jutó személygépkocsi
	(%)	(%)	(%)	(fő)	(%)	(fő)	(db)	(db)
Vas	90,2	63,9	4,5	493	66,8	6	111	311
Sárvári kt.	86,7	46,7	4,2	524	45,2	4	90	302
Vasvári kt.	100,0	63,6	7,5	438	16,7	15	71	283
Körmendi kt.	87,5	83,3	3,8	488	55,0	5	87	298
Celldömölki kt.	96,3	69,0	4,6	480	42,4	5	81	295
Óriszentpéteri kt.	100,0	85,7	8,3	446	54,2	11	100	329
Zala	86,3	63,3	7,0	470	66,2	16	127	308
Lenti kt.	94,0	82,0	7,3	454	59,1	19	97	300
Letenyei kt.	92,3	61,5	11,0	410	49,9	32	74	263
Zalaegerszegi kt.	87,6	61,9	5,3	497	67,6	10	133	318
Győr-Moson-Sopron	57,8	31,8	2,9	481	83,3	3	118	315
Csornai kt.	78,8	45,5	3,1	482	52,0	2	84	299
Borsod-Abaúj-Zemplén	66,7	41,4	12,9	377	63,0	54	79	234
Abaúj-Hegyközi kt.	86,4	63,6	24,0	315	6,5	82	50	199
Encsi kt.	85,7	68,6	22,4	313	40,2	92	47	196
Edelényi kt.	87,6	66,7	18,3	323	51,7	85	50	190
Bodrogközi kt.	68,8	31,2	21,7	294	5,5	102	30	186
Sátoraljaújhegyi kt.	100,0	76,5	14,3	398	78,9	64	60	246
Szabolcs-Szatmár-Bereg	42,8	16,2	13,4	360	51,1	49	91	251
Fehérgyarmati kt.	87,5	41,7	19,6	319	37,5	83	69	240
Vásárosnaményi kt.	80,8	23,1	20,1	316	44,2	79	75	241
Sellyei kt. (Baranya)	97,1	88,2	21,4	372	14,5	85	58	223
Országos átlag	60,8	37,2	6,7	431	69,8	19	123	300

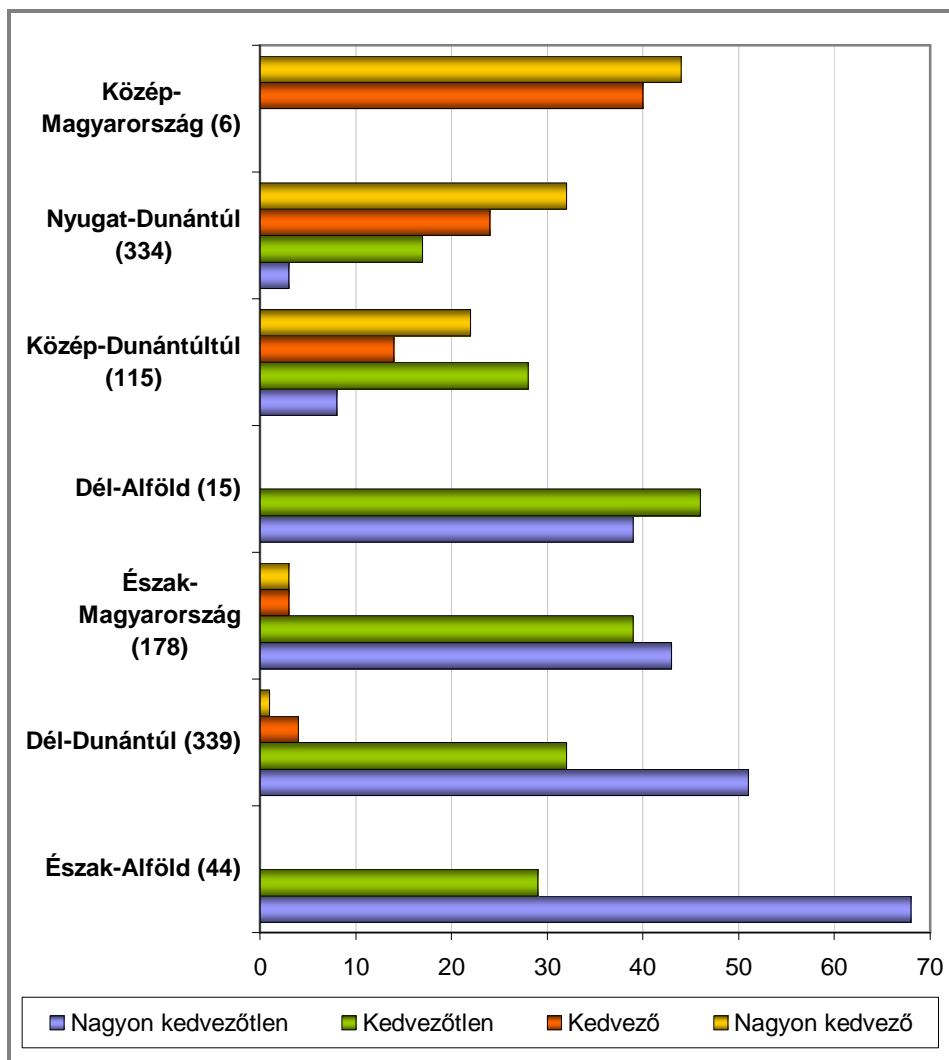
Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2007. KSH, 2008.

Alapvetően megváltoztatta az alapfokú intézmények elérhetőségét a közlekedés és a kommunikáció változása. A személygépkocsi elterjedése – a jobb helyzetű falvakban három család közül kettő rendelkezik gépkocsival, az 1000 főre jutó kocsik száma 300 felett van –, a kommunikáció eszközei – telefon, mobiltelefon, e-mail, internet, teleházak stb. – gyökeresen megváltoztatták az „ellátatlan” aprófalvak és az „alsó fokú központok” intézményei közötti kapcsolatokat, a „világgal” való érintkezés lehetőségeit. Szaporodtak a mozgó szolgáltatások, sok helyütt működik a falugondnoki rendszer, az ingázók is nap mint nap kapcsolatot teremtenek a közeli városokkal. A jövőben a kedvezőbb jövedelmi viszonyok, a vásárlóerő növekedése, az önkormányzatok kedvezőbb költségvetési helyzete esetén az alapfokú ellátás elérhetősége, színvonala tovább javulhat (a gépkocsi és a kommunikációs eszközök további elterjedése, a körzeti iskolák mikrobuszokkal való ellátása a tanulók szállítása céljából stb.).

Mindezekkel magyarázhatóan Közép-Magyarországon, a Nyugat-Dunántúlon, helyel-közzel a Közép-Dunántúlon a falvak helyzete nem gond nélküli, de stabil; itt a falvak többsége lassan-lassan a rendezett kertvárosok jellegét ölti magára. Szó sincs agonizáló falvakról. Ezt igazolja – sok más mellett – az MTA RKK TKO-n Kovács Katalin vezetésével folyó vizsgálat (*1. ábra*). Az aprófalvakat társadalomszerkezetük alapján 4 kategóriába sorolták: nagyon kedvező, kedvező, kedvezőtlen és nagyon kedvezőtlen helyzetű aprófalvak kategóriájába.⁷ Közép-Magyarországon (Pest megye) kedvezőtlen és nagyon kedvezőtlen helyzetű aprófalva nincs is (igaz, aprófalva se nagyon); a Nyugat-Dunántúlon is csak a faluállomány 3-4%-át teszik ki a nagyon kedvezőtlen helyzetű kisközségek. Az is tény, hogy a Dél-Dunántúlon, az Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon a helyzet merőben más: az Észak-Alföldön nincs is kedvező helyzetű aprófalva; az e nagyságkategóriába tartozó települések közel 70%-ának helyzete „nagyon kedvezőtlennek” bizonyul. E régiókban a kistalva mellett a közepes-, vagy akár a népes falvak és kisvárosok munkaerő-piaci helyzete is katasztrofálisan rossz, a gazdasági aktivitás igen alacsony. Egyes falvakban a munkaképes korúak egytizede (!) sem rendelkezik állandó állással, s

⁷ A felhasznált mutatók: 1. Fialalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában) 1995, 2005; 2. Középfokú végzettségük a 18 évesnél idősebbek arányában 1990, 2001; 3. Egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj 1995, 2005; 4. Regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában 1995, 2005; 5. Nem korbetöltött nyugdíjasok aránya 1995, 2005.

tömegével található olyan község, ahol a munkahellyel rendelkezők aránya nem éri el a 20%-ot. Ennek következtében nemcsak a jövedelmek rendkívül alacsonyak, hanem a munkanélküliek nagy száma a lakosság életvitelét, mentalitását, munkakultúráját is kedvezőtlenül alakítja.

1. ábra: Az eltérő társadalomszerkezetű falvak megoszlása a régiók aprófalvainak körében 2005, %

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis. MTA RKK TKO

E régiókban számosan érik el a munkaképes kort úgy, hogy szüleiket, szomszédait sohasem látták munkába indulni. A rendkívül alacsony jövedelmek, a falvak lakóinak lumpen életmódja tükröződik a falvak megjelenésén, településképén (szegényes, romló állagú épületek, elhanyagolt lakóházak, porták, műveletlen kertek stb.). Ezért az ingatlanárak mélyre zuhantak, ami kiváltja a szegénység betelepődését e falvakba. Ennek következtében a legelesettebb falvak demográfiai folyamatai rendhagyóak: vándorlási nyereséget könyvelhetnek el, lélekszámuk növekszik, magas a születések száma, a korszerkezet fiatalos. Megjegyzendő persze, hogy e régiókban a városok, a városokban élők állapota, helyzete is összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb, mint Nyugat-Magyarország városaiban. E falvak áldatlan állapota tehát nem „települési” probléma, nem a falvak problémája, hanem regionális probléma, gazdasági és szociális probléma. Nem a „falurombolás” eredménye, hanem regionális, ha nem országos probléma.

Összegezés

A politikában, médiában, közbeszédben általánosan elterjedt kép, miszerint a hajdan volt barátságos, kellemes falusi állapotokat a szocialista éra kezdetétől napjainkig módszeresen rombolták, rombolják „ellenséges erők”, s mesterkedéseik eredményeként már végveszélybe sodródott a magyar vidék, túlzó féligazságokat tartalmaz, vagy egészen egyszerűen hamis. (Noha kétségtelen, hogy a szocialista éra számos intézkedése, tulajdonképpen az egész „modell” a falvakra nézve hátrányos volt, s a magyarországi falvak nem csekély hányadának állapota siralmas.) Ám ezt a helyzetet nem lehet kizárólag a településpolitika rovására írni, másrészt az ország egyes régióiban reményteljes folyamatok zajlanak a falvakban is.

Kulcsár László–Bódi Ferenc–Obádovics Csilla: Munkanélküliség a magyar falvakban a 21. század elején

Bevezetés

Paul Krugman (1994) egy előadásában említette, hogy a közgazdászok jelentékeny részének felfogása szerint létezik egy úgynevezett természetes munkanélküliségi arány, amely a fejlett piacgazdaságok velejárója. Az már kérdés, hogy vajon megállapítható-e ennek nagysága, de még inkább kérdéses, hogy mit jelent ennek értelmezése az úgynevezett „posztoszocialista” vagy „posztkommunista” vagy „átalakuló” kelet-európai országokban? Ezekben a társadalmakban a munkanélküliség jelensége ugyan ma már megszokottnak tekinthető, de az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a jelenség az egész társadalomra sokkolóan hatott. A szocializmus alatt jelentős vívmányként értékelt teljes foglalkoztatás kényszere létrehozta ugyan az úgynevezett „kapun belüli” munkanélküliséget és a „ti keveset fizettek, mi keveset dolgozunk” munkamorált, de a teljes foglalkoztatottság gyors eltűnése az 1990-es évek elején soha nem látott mértékben megrendítette egyes társadalmi csoportok gazdasági helyzetét. A „ti keveset fizettek” piacgazdasági stratégiai elem megmaradt, de a mondás második fele már kevésbé érvényesült. A tranzitológiai irodalom sokat foglalkozott ezzel a helyzettel, s általában a piacgazdaságra való visszatérés okozta társadalmi–gazdasági feszültségekkel (*Tőkés, 2000; Dobry, 2000; Kornai et al. 2004; Buyandelgeriyn, 2008; Daniau, 2009*). Több tanulmány párhuzamot vont Kelet-Európa és Latin-Amerika diktatórikus berendezkedéseitől való megszabadulása között (*Carothers, 2002; May et al. 2005*), de az összehasonlítás sántít, mivel a politikai rendszer valóban mutatott ugyan hasonlóságot, de annál eltérőbb volt a gazdaság intézményrendszere.

Az átalakulást kísérő feszültségek a legtöbb esetben korábbi történeti és kulturális jellemzők ma is ható lenyomataiként is érzékelhetők, erősítve az útfüggőség elmélet érvényességét, amely elmélet különösen Kelet-Európában talált megértésre (*Chirot, 1989; Greskovits, 2003; Pickles, 2008; Adam et al. 2009*).

Több tanulmány elemezte a munkanélküliség és a társadalmi szerkezet összefüggését (*Spéder, 2002; Soto Hernández–Obádovics, 2008; Obádovics–Kulcsár, 2008*). Megállapították, hogy a veszélyeztetett társadalmi csoportok között kiemelkednek az alacsony iskolai végzettségűek és a 26–

45 éves korcsoportok. A munkanélküliség térségi egyenlőtlenségei, amelyek Magyarországon és más kelet-európai országokban is igen nagyok, az elmúlt húsz évben nem csökkentek, inkább növekedtek (Kertesi–Ábrahám, 1996; Gázsó et al. 2008).

Település és a munkanélküliség

Tanulmányunkban a munkanélküliség magyarországi alakulását a különböző településtípusok szerint elemezzük, a rendszerváltás következtében kialakult nagy munkanélküliségi hullámtól, a 1990-es évek közepétől 2006-ig¹. Egy másik – a területi statisztikai elemzésekben gyakori – megközelítés a térségeket, kistérségeket, megyéket, régiókat vizsgálja, és a tér egyik specifikumaként mutatják be a munkanélküliséget (Ritter, 2009). Jelen írás az egyes településtípusok, településméretetek közötti eltérésekre koncentrálna. Ennek a megközelítésnek elsődleges oka, hogy Magyarország település és igazgatási szerkezete különösen fragmentált, töredezett, akár Franciaországhoz, Svájc vagy Csehországhoz (Pálné Kovács Ilona, 2001).

Ebből adódóan a jövedelemtermelésben való lemaradás és az országos átlagnál magasabb munkanélküliség (az ország észak-keleti és keleti határvidékét érintő régiókban, valamint a Délkelet-Dunántúlon) nem csupán a földrajzi fekvéssel mutat összefüggést, hanem a településszerkezettel és a településtípussal is.

A településméret sok tényezőre hat, amelyek befolyásolják a munkanélküliség mértékét, de nem egyedül vagy kivételesen csak a településméret hat közvetlenül a munkanélküliség mértékére, ez így természetesen téves megfogalmazás lenne, hiszen a társadalmi szerkezet, az iskolázottság, a korösszetétel, mind-mind összefügg a helyi munkaerőpiaccal. Ezek a bonyolult összefüggések sok esetben okok és okozatok is egyszerre. De az bizonyos, hogy a településméret és a munkanélküliség között kölcsönös összefüggés van (lásd *I. táblázat*): ahol kevesebben élnek, ott a munkanélküliség aránya magasabb, ahol kisebb a foglalkoztatási potenciál, onnan folyamatosan elvándorol a népesség, és ez a tendencia már másfél évszázada tart. Itt is igazolódik az a törvényszerűség, hogy a demográfiai szerkezet változásai egyszerre okai és következményei is a társadalmi–gazdasági változásoknak.

¹ Az elemzést nem terjesztettük ki a 2006 utáni időszakra, mert a jelenlegi gazdasági válság okai és következményei terjedelmileg hosszabb kitekintést kívántak volna meg.

1. táblázat: A munkaképes korú népesség és a munkanélküliek megoszlása településtípusok szerint (%)

Település méret	1994		1998		2002		2006	
	18-59 éves lakos	összes munkanélküli	18-59 éves lakos	összes munkanélküli	18-59 éves lakos	összes munkanélküli	18-59 éves lakos	összes munkanélküli
Budapest	18,3	10,5	17,7	8,2	16,9	5,1	16,5	5,2
Község 500 fő alatt	2,5	3,7	2,6	4,0	2,6	5,4	2,7	5,8
Község 500–999 fő	4,8	6,5	4,7	6,7	4,7	8,4	4,7	8,3
Község 1000–2999 fő	15,6	20,0	15,6	20,2	15,6	22,8	15,8	23,5
Község 3000 fő felett	13,4	14,8	12,5	14,8	11,2	11,7	9,3	9,2
Község összesen	36,3	45,2	35,4	45,9	34,1	48,2	32,6	46,8
Városok Bp. nélkül	45,4	44,3	46,9	45,9	49,0	46,7	50,9	48,1
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

A falvak, kistelepülések helyzetét döntően exogén tényezők alakították az elmúlt évtizedekben, amelynek során Magyarországon a helyi társadalmak nagymértékben elveszítették endogén kapacitásaikat. A legnagyobb veszteséget ebben a vonatkozásban a legfontosabb belső erőforrás, az emberi tényezők területén szenvedték el: a humán tőke állapota (az egészség, képzettség szintje, a versenyképes tudás), továbbá a pszichológiai tőke állapota (a vállalkozó kedv, hosszú távú előrelátó képesség, az önértékelés, a kommunikációs készség stb.) jelentősen romlott.

Az 1990-es évek közepén Magyarország népességének 37,4%-a élt falvakban. (Az össznépegségben belül ötszáz fő alatti népességű településen élt 2,6%, ötszáz és ezer fő közötti településen a lakosság 4,9% és ezer léleknél többet számláló faluban lakott a magyar állampolgárok 30%-a. Az ország népességének 16%-a ezer és háromezer közötti lélekszámú, 14%-a pedig annál nagyobb faluban élt). A népesség zöme, 62,6%-a város lakó volt, amely az 1990-es évek közepén 166 várost jelentett. A munkanélküli népesség eloszlása azonban nem ilyen arányokat mutatott. 1994-ben az 546 000 munkanélküli lakhely szerinti eloszlása nem tükrözte az össznépegség településtípusok közötti eloszlását.

A munkanélküliek 45,2%-a 1994-ben községben élt, s ez a szám jóval nagyobb, mint az össznépségen belüli a megfelelő korosztályú falusi népesség aránya, amely alig haladta meg a 36%-ot. Mindegyik falutípusban az apró-, kis- és közepes méretű falvakra is több munkanélküli jutott, mint az a népesség eloszlásából várható lett volna. Drámai változás nem következett be 2006-ra a munkanélküliek lakhely szerinti elhelyezkedését illetően, bár maga ez a változatlanóság is nevezhető drámainak, hiszen a hátrányok változatlanúsága az érintett falvak számára még távolabbi jövőbe helyezte a helyzet javulását. Az országon belül a vizsgált korcsoportoknál az állandó népesség elhelyezkedésében sem történt lényeges változás, azaz nem volt tapasztalható jelentős súlyeltolódás a településtípusok között, leszámítva Budapest népességének dinamikus fogyatkozását (évente 20-25 ezer fővel), amely az ország legkedvezőtlenebb élveszületési rátájából és a folyamatos kifelé történő migrációból adódik. Ez idő alatt a kis- és aprófalvak vonatkozó népessége nem csökkent és nem is növekedett, de a munkanélküliek lakhely szerinti eloszlása mutatja, hogy arányuk ezekben a településekben fokozatosan emelkedett, s lényegesen meghaladta lakossági súlyukat.

2. táblázat: A munkanélküliek arányának változása a munkaképes korú népesség arányához viszonyítva az egyes településtípusokban 1994 és 2006 között

Év	Kevesebb, mint 500 lakos	500–1000 lakos	1000–3000 lakos	Több, mint 3000 lakos	Falvak összesen	Városok	Budapest
1994	1,2	1,7	4,4	1,4	8,9	-1,1	-7,8
1998	1,4	2,0	4,6	2,3	10,5	-1,0	-9,5
2002	2,8	3,7	7,2	0,5	14,1	-2,3	-11,8
2006	3,1	3,6	7,7	-0,1	14,4	-2,8	-11,3

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

Az 1980-as évek végén kezdődő és az 1990-es évek elején robbanásszerűen növekvő munkanélküliség, amely az 1990-es évek közepére tetőzött, egyértelműen erősebben érezte hatását a falvakban, mint a városokban. Az évtized végére a munkanélküliség országos méretekben tapasztalt mérséklődése ellenére a falvakban, különösen a kis lélekszámú falvakban a munkanélküliség állandósult, a helyi társadalmak egyik legsúlyosabb társadalmi–gazdasági problémájává vált.

Az évezred utolsó évtizedének közepén a munkanélküliség aránya a munkaképes korú népességhez viszonyítva a községekben az országos átlag felett volt, míg a városokban alatta maradt. A falvakban a munkanélküliség aránya fokozatosan emelkedett, kivéve a háromezer lakos feletti falvakat, ahol a lakossághoz képest kicsit ingadozott, illetőleg stagnált.

A kilencvenes évtized második felére a munkanélküliség országos méreteiben jelentősen mérséklődött. A statisztikák szerint közel 150 000 fővel csökkent a munkanélküliek száma. Ez a folyamat azonban nem minden településtípusban volt azonos erősségű. A munkanélküliség arányának mérséklődése a kisebb lélekszámú falvakban enyhébb volt, mint a nagyobb községekben.

Az ezredfordulót követően, a kilencvenes évek mérséklődése után a munkanélküliség újból felerősödött, a munkanélküliek száma fokozatosan emelkedett: 403 ezer főre 2006-ig. A munkanélküliek aránya az aktív korúakhoz képest 2002-ben országosan 5,7% volt, amely 2006-ra 6,6%-ra emelkedett. A növekedés különösen az aprófalvakban szembeötlő, ahol a kilencvenes évek enyhülése eltűnt, s a legrosszabb évnek számító 1994-es szintet is meghaladta a munkanélküliség 14%-os aránya.

3. táblázat: Munkanélküliségi ráta alakulása településtípusonként

Település méret	Munkanélküliségi ráta* (%)			
	1994	1998	2002	2006
Budapest	5,1	3,1	1,7	2,1
község 500 fő alatt	13,1	10,3	11,9	14,0
község 500–999 fő	12,2	9,5	10,1	11,6
község 1000–2999 fő	11,6	8,6	8,3	9,8
község 3000 fő felett	10,0	7,8	5,9	6,5
község összesen	11,2	8,6	8,0	9,5
városok Budapest nélkül	8,8	6,5	5,4	6,2
Ország összesen	9,0	6,6	5,7	6,6

*munkanélküliek aránya a munkaképes korú népességben

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

Az ezredfordulót követő években a háromezer főnél népesebb falvak a munkaerőpiacon elért javuló pozíciójukat lényegében meg tudták őrizni, de az ennél kisebb lélekszámú falvak nem. A kis lélekszámú falvak népességének fogyása miatt 2006-ban az aprófalvak és kistalvák száma meghaladta az 1700-at, amelyekben a munkanélküliség aránya az országos átlag

felett volt. Az országos átlagnál csak a háromezer főnél népesebb községekben mértünk alacsonyabb mértékűt, amelyekben a munkanélküliség aránya a városokéval közel egyező volt.

A kilencvenes években az apró- és kistelepülésekben a munkanélküliség arányának mérsékeltebb csökkenése, majd ismételt emelkedése különösen nagy gondot jelentett, mivel ezekben a helyi szociális ellátórendszer és az azt szolgáló szervezetek száma gyérebb, illetve elérhetőségük nehezebb, mint az urbanizáltabb és nagyobb lélekszámú településeken. A szociális ellátás szervezésében szinte teljesen magukra maradtak a vidéki helyi önkormányzatok, amelyeknek más gondjaik – igazgatási, oktatási feladatok, közüzemek fenntartása és fejlesztése stb. – mellett nem volt eszközük a munkanélküliség kezelésére. Számukra törvényileg nem előírt feladat ugyan a munkanélküliség kezelése Magyarországon, de a helyi közösségek szolidaritás iránti igénye különösen nagy a kisebb településeken, s ettől az önkormányzat sem függetlenítheti magát. A kis lélekszámú településekre továbbá jellemző, hogy területükön nincs jelentős gazdasági tevékenység, amely enyhíthetné a munkanélküliségből adódó gondokat és növelhetné a helyi bevételeket, a helyi adókat (Bódi–Fekete, 2006).

A falusi munkanélküliség társadalmi jellemzői

A különböző településtípusokban a munkanélküli népesség társadalmi-demográfiai jellemzőit vizsgálva további részleteket tudhatunk meg a településhálózattal összefüggő sajátosságokról. A következőkben a nem, az életkor és az iskolai végzettség adatait tekintjük át, s figyelmet fordítunk a tartós munkanélküli helyzet elemzésére is.

Férfiak és nők: tartós egyenlőtlenség vagy „emancipáció”

1994-ben a falusi munkanélküliek között több volt a férfi, mint a városiak között. Különösen szembetűnő ez a jelenség a kisebb falvakban. A magyarázat egyszerű: az 1990-et megelőző időszakban száz foglalkoztatottra 44,6 női foglalkoztatott jutott az országban. A nők foglalkoztatottsági aránya a szellemi munkaterületeken volt a legmagasabb (60,8%), a legalacsonyabb a szakmunkások között (20,4%), a fizikai foglalkoztatottak körében összesen alig haladta meg az egyharmadot. Miután az évtized elején a szellemi foglalkoztatottak nagy arányban éltek a városokban és a nagyobb településeken, így a munkanélkülieken belül a falusi munkanélküliek között is több volt a férfi. Ehhez járult hozzá továbbá a férfiak foglalkozásszerkezetükből

eredő kedvezőtlenebb iskolai végzettsége, amely a hátrányosabb helyzetű településeken fokozottan megnehezítette az elhelyezkedést.

4. táblázat: A munkaképes korú népességhez viszonyított férfi többlet a munkanélküliek között településtípusoként (%)

Település méret	1994	1998	2002	2006
Budapest	1,2	-3,1	-1,7	-3,4
község 500 fő alatt	10,7	8,7	5,3	3,4
község 500–999 fő	10,5	7,7	5,6	4,6
község 1000–2999 fő	9,8	7,2	5,8	3,6
község 3000 fő felett	8,5	5,2	3,6	1,3
község összesen	9,6	6,7	5,3	3,4
városok Budapest nélkül	9,0	4,3	3,3	0,7
Ország összesen	8,9	5,2	4,5	2,3

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

A férfi többlet Budapestet kivéve mindenütt fennállt a vizsgált teljes időszakban. Általános tendenciaként megfigyelhető, hogy a férfi többlet ugyan fokozatosan csökkent a munkanélküliek között, de a csökkenés jóval mérsékeltebb volt a falvakban, mint a városokban. A falvak között a vizsgált időszak elején meglévő erős különbségek jelentősen mérséklődtek, de még 2006-ban is fennálltak elsősorban az 500-1000 fős falvakban, illetőleg ellenkező előjellel a 3000 főt meghaladó lakosságszámú településeken.

Véleményünk szerint a női munkaerő mobilabb és könnyebben talál helyet a munkaerőpiacon, mint a férfi. Ez adódhat abból is, hogy a női munkaerő már az 1970-es évek elején többségben volt a terciér szektorban, mivel ez az erőteljesen növekvő szektor nem tudott más munkaerő-tartalékok igénybe venni. Ugyanakkor az 1970-es évek közepétől Magyarországon az ipari foglalkoztatottak száma fokozatosan csökkent. A nőknek tehát egy sikeresebb ágazat „jutott” a munkamegosztásban, de rugalmasabb habitusuk, nagyobb pszichológiai tőkéjük (Cole et al. 2009) következtében (kevésbé rázta meg őket egy szakma, hivatás elvesztése, könnyebben találtak újat, gyorsabban és sikeresebben alkalmazkodtak), valamint munkaerő-piaci esélyeik és nem utolsósorban relatíve olcsóságuk miatt is magasabbak. Hatott továbbá a vidéki élethelyzetnek az a specifikuma, hogy a nők inkább otthon maradtak, a család gondozásával törődtek, s kisebb számban kerültek a munkaerőpiacra, mint a városi kortársaik, ebből eredően a nők a falvakban kisebb számban válhattak munkanélkülivé (Hrubos, 1994).

Az évezred első évtizedének második felére a női munkanélküliek aránya minden településtípusban növekedett, azaz megindult a női munkanélküliség „emancipációja”. A kiegyenlítődés továbbra is a tradicionálisabb életközösségekben volt mérsékeltebb, azaz a kisebb lélekszámú falvakban továbbra is a férfi munkanélküliek tették ki a munkanélküliek többségét.

Védett fiatalok és kiszolgáltatott idősök?

A munkaerő-piaci esélyeket befolyásoló tényezők között szinte kötelezően említik az életkor hatását, többnyire oly módon, hogy bizonyos életkor felett, vagy a nők esetében életük egyes szakaszában az elhelyezkedés lehetőségei jelentősen különböznek (*Soto Hernandez–Obádovics, 2008*). A magyarországi adatok szerint az egyes településtípusok munkanélküli népessége nem mutat jelentős szóródást életkori csoportok között. Ez alól a legfiatalabb és a legidősebb életkori csoportok jelentik a kivételt.

Az első korcsoport, a húsz évnél fiatalabbak rohamos csökkenése 1994 és 1998 között adminisztratív tényezőkkel magyarázható. 1995 után az oktatásból, iskolából kikerülő munkát nem találókat egyszerűen másképpen adminisztrálták, ezért az évtized második felére az ifjú pályakezdő munkanélküliek száma országosan 62 622-ről 22 650 főre „csökkent”. A 20–35 év közötti munkanélküliek minden településcsoportban szinte ugyanannyian vannak, de itt is figyelembe kell venni az eltérő korösszetételt az egyes település típusokban. A kisebb lélekszámú településeken az aktív korcsoporthoz tartozók aránya is kisebb. Az aktív korú népesség aránya 1994-ben és 1998-ban is a városokban még meghaladta a 60%-ot, az aprófalvakban viszont 50% körül mozgott. A 35–50 éves korosztály minden településtípusban valamelyes csökkent vagy stagnált a vizsgált időszakban. A legszembetűnőbb változás az 50 év feletti korcsoportnál van. Budapesten 1998 után, a többi településtípusnál 2000-től jelentősen megugrik a munkanélküli idősök aránya. Ez a tendencia minden településnagyságnál érvényesül és 2006-ra még jellemzőbbé válik. A piacképes tudás és készségek léte vagy hiánya az átalakulás második évtizedében érzékelhető nyomást jelent a munkavállalók számára, amelyhez való rugalmasabb alkalmazkodás az idősebb korcsoportokban nehezebb. Más oldalról a gazdaság felől érkező szívóhatás igen differenciált. A keresett munkaerő jellemzői inkább a fiatalabb korcsoportokat hozza előnyösebb helyzetbe.²

² Az új évezred első évtizedének végén jelentkező gazdasági válság már eléri a magasabban képzett fiatalabb munkavállalókat is a fejlett térségekben. Paradox módon ekkor a

5. táblázat: A munkanélküliek kormegoszlása településtípusonként (%)

Kor-csoport	Év	Budapest	község 500 fő alatt	község 500–1000 fő	község 1000– 3000 fő	község 3000 fő felett	község összesen	városok Budapest nélkül	Ország összesen
20 év alatt	1994	16,1	7,8	9,3	9,6	10,1	10,0	12,4	11,3
	1998	2,1	5,5	5,9	6,0	5,4	5,7	6,0	5,5
	2002	1,9	5,3	5,5	5,5	5,2	5,4	4,8	4,9
	2006	1,7	5,7	5,8	6,0	5,6	5,9	4,9	5,2
20–35 év	1994	33,4	43,2	42,5	42,8	41,4	42,1	40,2	40,3
	1998	37,7	43,1	44,1	45,0	45,3	44,9	45,6	44,7
	2002	37,4	39,1	41,0	43,0	43,6	42,4	44,6	43,2
	2006	34,4	37,0	39,0	41,2	41,3	40,3	41,8	40,7
35–50 éves	1994	41,1	37,8	38,1	38,6	39,0	38,4	38,1	38,9
	1998	45,3	42,7	42,0	41,3	41,4	41,6	40,1	41,3
	2002	37,1	41,5	40,1	39,0	38,3	39,3	36,8	38,0
	2006	35,0	39,9	38,6	37,6	36,7	37,8	35,8	36,7
50 év felett	1994	9,5	11,2	10,1	9,0	9,5	9,5	9,3	9,5
	1998	14,9	8,7	8,0	7,7	7,9	7,8	8,3	8,5
	2002	23,6	14,2	13,5	12,4	12,9	12,9	13,8	13,8
	2006	28,9	17,3	16,6	15,3	16,4	16,0	17,5	17,4

Forrás: Országos Munkügyi Módszertani Központ

Az iskolai végzettség védőernyője

Az emberi erőforrások állapota, más szóval a humán tőke színvonala általánosan elismert tényezője a foglalkoztatási körülményeknek. Jacques és Walkoviak (2009) többek között kiemelik, hogy az alacsonyabb iskolázottságú dolgozók az alacsonyabb problémamegoldó képességeik, humán tőkéjük és alacsonyabb kapcsolatteremtő készségeik miatt nagyobb valószínűséggel nem, vagy csak nagyon nehezen találnak munkát. A kedvezőtlen társadalmi-demográfiai jellemzők, többek között az alacsony iskolai végzettség egyenlőtlen esélyekhez és akár diszkriminációhoz, szegregációhoz vezethetnek a kisebb településeken. A társadalmi-gazdasági hátrányok mérséklése általános törekvés, sikerek azonban csak nagyon nehezen

fejletlenebb településeken élők „védettebbé” válnak. A tanulmányunkban azonban ezzel az időszakkal nem foglalkozunk.

születnek. A humán erőforrások fejlesztése költséges és hosszú távú folyamat, s ezért az átalakuló társadalmakban nem kedvelt célja a választástól választásig harcoló politikai eliteknek. Hasonlóan nehéz az emberi erőforrásokba történő beruházások hatékonyságának vizsgálata, bár abban többé-kevésbé egységes az álláspont, hogy az iskolai végzettség emelése kulcsfontosságú a munkanélküliség elleni küzdelemben.

6. táblázat: A munkanélküliek iskolai végzettsége a különböző településtípusokban (%)

Iskolai végzettség	Év	Budapest	község 500 fő alatt	község 500–999 fő	község 1000–2999 fő	község 3000 fő felett	Község összesen	városok Budapest nélkül	Ország összesen
8 általános alatt	1994	2,9	13,3	11,3	10,1	8,9	10,2	6,3	7,5
	1998	2,4	10,4	9,2	8	6,7	8	4,5	5,9
	2002	2,5	12,4	11	9,6	7,7	9,7	5,9	7,5
	2006	2	11,3	10,1	9,2	7,5	9,2	5,5	7,1
8 általános	1994	29,9	45,3	42	41,9	41,1	41,8	30,8	35,6
	1998	31,4	43,9	42,3	40,8	39,6	40,9	29,6	35
	2002	26,5	45,4	42,5	42,2	39,6	42	30,4	35,8
	2006	23,7	45,7	42,4	42,1	39,1	42	31,1	35,8
szakmunkásképző, szakiskola	1994	28,5	32	34,2	34,5	34,7	34,4	36,9	35,1
	1998	28,8	34,7	35	36	36,2	35,8	37,5	36
	2002	24,9	31,7	33,1	33,2	34	33,2	34,6	33,5
	2006	21,8	31,1	32,4	32	32,4	32,1	32,8	31,9
középfokú	1994	33,4	8,8	11,6	12,5	14,2	12,6	23,1	19,5
	1998	31,6	10,1	12,6	14,1	16,2	14,2	25,1	20,6
	2002	35,2	9,6	12,3	13,6	16,8	13,7	24,8	20
	2006	36,5	10,6	13,3	14,7	18,1	14,6	25	20,7
felsőfokú	1994	5,3	0,6	0,9	1	1,1	1	2,9	2,3
	1998	5,8	0,9	0,9	1,1	1,3	1,1	3,3	2,5
	2002	10,9	0,9	1,1	1,4	1,9	1,4	4,3	3,2
	2006	16	1,3	1,8	2	2,9	2,1	5,6	4,5

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

A táblázatból látható, hogy a kisebb településeken élő munkanélküli népesség iskolai végzettsége elmarad az átlagtól. Különösen igaz ez az 500 fő alatti falvakra. A falvakban a munkanélküliek jellemző végzettsége az alapfokú, vagy annál alacsonyabb végzettség. Az ezer fő alatti falvak-

ban élő munkanélküliek mintegy felének ilyen szintű a végzettsége, s ez a helyzet a vizsgált időszakban nem változott.

Az elmúlt évtizedek életviszonyai láthatóan tehát nem kedveztek a vidéken és különösen a falvakban maradt népesség szakmai és iskolai képzésének. A falusi települések hátrányt szenvednek a városokkal szemben továbbá az egészségügyi ellátás és a kulturális javak, azaz a humán erőforrás elosztásában és fogyasztásának terén is. Ezeken a kistelepüléseken nem találni bölcsődét, csak minden ötödik gyerek járhat helyben általános iskolába, teljesen hiányzik a szakorvosi ellátás, hiányos a gyermek- és fogorvosi rendelés, elvétve találni gyógyszertárat és nincs meg az elemi művelődésnek az intézménye sem (Bódi, 1999; Bódi–Fekete, 2008).

Az emberi erőforrások kedvezőtlen helyzete azonban nemcsak a kisebb falvakra jellemző. A Budapesten nyilvántartott munkanélküliek 1/3-a 1/4-e szintén csak alapfokú vagy alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik. A középfokú és felsőfokú végzettség elsősorban a városi munkanélküliekre jellemző. A vizsgált időszakban a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkanélküliek aránya országosan közel megduplázódott, Budapesten több mint háromszorosára emelkedett, de a többi városban is majdnem megkétszereződött. Összefoglalva elmondható, hogy a vidéken élők az országos átlagtól jóval iskolázatlanabbak és ezáltal kisebb eséllyel tudnak a munkaerőpiacon érvényesülni, s szinte teljesen esélytelenül indulnak a jobb jövedelmet biztosító állások, munkahelyek megszerzéséért.

Tartós munkanélküliség a falvakban

Fokozottabban hátrányos azoknak a munkanélkülieknek helyzete, akik már hosszabb ideje vannak munka nélkül. Ennek az állapotnak értelmezése komoly kihívást jelent a kutatók számára. A szakirodalomban legtöbbször két olyan tényezőcsoportot említene, amelyek a tartós munkanélküliséggel szoros kapcsolatba hozhatók. Nemes-Nagy József³ kifejezését kölcsönözve ezek: a „hely” és a „fej”, azaz a település földrajzi helyzete, amelyhez történeti, kulturális és gazdasági sajátosságok tapadnak, másrészt pedig azok az emberi erőforrás jellemzők, amelyek az értékekkel, ismeretekkel, tudással, továbbá a pszichológiai készségekkel, jellemvonásokkal, személyiség állapottal kapcsolatosak. Az emberi tényezők mellett a település földrajzi elhelyezkedését hangsúlyozza például Détang-Dessendre és Carl Gaigné (2009),

³ A „hely” és a „fej”: A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon. Nemes-Nagy József, Németh Nándor. MTA KTK, Budapest, 2003

amikor kifejtik, hogy a rendelkezésre álló munkalehetőségek térségi sűrűsége a munkanélküliség időtartamát befolyásoló tényező, és ebben a tekintetben a vidéki települések, különösen a marginális helyzetben lévők jelentős hátrányban vannak a városokhoz képest a nagyobb ingázási idő és az elérhető munkahelyek száma miatt. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kisebb vidéki települések munkanélküli lakosai nemcsak a tudásuk, felkészültségük miatt találnak nehezebben munkát, hanem a munkahelyek rosszabb elérhetőségei miatt is. Lindsaya és mások (2003) a tartós munkanélküliség állapotát többdimenziós hátrányként értelmezik, amely a földrajzi helyzetből és számos társadalmi, személyiségbeli jellemzőből áll össze. A tartós munkanélküliek például kevésbé találnak kapcsolatokat olyan hálózatokhoz, amelyek megkönnyítenék a munkavállalást.

7. táblázat: A munkanélküliség időtartama az egyes település típusokban (%)

Időtartam	Év	Budapest	község 500 fő alatt	község 500–999 fő	község 1000–2999 fő	község 3000 fő felett	Község összesen	városok Budapest nélkül	Összesen
Kevesebb, mint 12 hónapja	1994	49,0	31,9	32,8	33,2	36,6	34,2	38,6	38,1
	1998	32,4	66,5	70,1	67,2	67,5	67,6	67,2	67,9
	2002	34,1	11,7	13,1	14,3	17,6	14,5	17,1	16,8
	2006	30,2	9,0	9,8	11,0	14,6	11,3	13,9	13,5
12-24 hónapja	1994	21,1	25,2	24,9	25,7	25,4	25,4	24,2	25,1
	1998	12,8	21,9	20,7	22,2	21,4	21,7	20,9	21,0
	2002	5,6	6,0	6,2	6,6	6,5	6,5	6,7	6,5
	2006	6,7	5,7	5,9	6,3	6,5	6,2	6,5	6,4
24 hónapnál több	1994	29,9	42,9	42,3	41,1	38,0	40,4	37,2	36,8
	1998	54,8	11,6	9,2	10,6	11,1	10,7	11,9	11,1
	2002	60,3	82,3	80,7	79,1	75,9	79,0	76,2	76,7
	2006	63,1	85,3	84,3	82,7	78,9	82,5	79,6	80,1

Forrás: Országos Munkaügyi Módszertani Központ.

A munkanélküliség krízisének csúcsán, az 1990-es évek közepén, az országban a munkanélküliek kétharmada már tizenkét hónapnál hosszabb ideje volt munkanélküli. A tizenkét vagy akár huszonnégy hónapnál to-

vább munkanélküliként regisztráltak közel fele vidéken élt 1994-ben. A tartós munkanélküliség kialakulásának esélye a kisebb lélekszámú településeken nagyobb volt, mint a nagyközségekben vagy városokban. Az aprófalvakban a tartósan munkanélküliek aránya csaknem elérte a 70%-ot.

A kilencvenes évtized második felében a tartósan munkanélküliek aránya valamennyi településtípusban csökkent. 1998-ban országosan a tizenkét hónapon túl munkanélküli státuszban lévők aránya már csak egyharmada az összes munkanélkülinek. A látványos javulás dacára minden második tartós munkanélküli falun élt. A tartósan munkanélkülieken belül a tizenkettő–huszonnégy hónap között munkanélküliek 47,4% élt falun, míg a huszonnégy hónapon túl munkanélküliek 44,1% volt vidéki.

Az ezredforduló után kialakult új munkanélküliség a kilencvenes évek első felét idézi. A kilencvenes években visszaszoruló masszív tartós munkanélküli tömeg újratermelődött. Az aprófalvakban huszonnégy hónapnál hosszabb ideje munkanélküliek aránya 1998-ban lecsökkent 11,6%-ra, 2002-re a masszívan tartós munkanélkülieknek aránya felszökött 82,3%-ra, 2006-ban pedig arányuk elérte a 85,3%-ot. A tartós munkanélküliség arányának ilyen mértékű megnövekedését az magyarázza, hogy az ezredfordulóra csak a legreménytelenebb helyzetben lévők „ragadtak” a munkaügyi hivatalok regisztereiben. Az évezred első évtizedének második felére kialakult egy olyan új munkanélküliség, amelyhez tartozó munkanélküliek jelentős részének „hivatássá” vált a munkanélküli státusz. A halmozottan hátrányos helyzetű térségekben folytatott terepkutatások tapasztalati alapján állíthatjuk: a tartós munkanélküliség életformává vált. Az álláshelyek támogatásának egyetlen pozitív eredménye az volt, hogy ezáltal fenntartható volt a helyi közösségekben a szociális béke, de arra semmiképpen nem volt elegendő, hogy a foglalkoztatásra tartósan hasson a 2002–2006 közötti időszakban (Bódi, 2006).

Összefoglalás

Az 1980-as évek végén megismert, az 1990-es évek elején robbanásszerűen növekvő munkanélküliség, amely az évtized közepére tetőzött, egyértelműen erősebben éreztette hatását a falvakban, mint a városokban. Az évtized végére a munkanélküliség országos méreteiben tapasztalt mérséklődése ellenére a falvakban, különösen a kis lélekszámú falvakban a munkanélküliség állandósult, a helyi társadalmak egyik leg súlyosabb társadalmi–gazdasági tényezőjévé vált.

Az ezredfordulót követő években kialakuló új munkanélküliségben a nők „védettsége” megszűnt, a 2002 és 2006 közötti időszakban a nők nagyobb arányban lettek munkanélküliek, mint a férfiak.

A vidéki munkanélküliek társadalmi profilja több jellegzetes elemet tartalmaz: a vidéken élők az országos átlagnál jóval iskolázatlanabbak, s ezáltal csak kisebb eséllyel tudnak a munkaerőpiacon érvényesülni, s ez a társadalmi tény az ezredforduló utáni években sem változott, sőt a helyzet még súlyosabbá vált, mert az iskolázatlan munkanélküli tömegek immár nem az idős népességből tevődnek ki tömegesen, hanem középkorúakból, s bővülő számban fiatalokból. Magyarországon az ezredforduló után kialakult új munkanélküliségre különösen jellemzők a következők: iskolázatlan, főleg falvakban él, tartós ideje (egy-két éve) munkanélküli társadalmi csoport, amelyhez tartozók rendkívül alacsony életszinten motiválatlanul élik életüket.

A korábbi szociálpolitika nem segítette kimozdítani ezeket az embereket, létüket ma már törékeny, s egyre kevésbé jellemző szociális béke övezi, amelyet ha egy válságba jutó ország nem tud finanszírozni, akkor a kompakt térségekben tömörülő helyi társadalmak biztonságpolitikai kockázata egyre erősebb. A közeljövőben Magyarország sem takaríthatja meg oktatási rendszerének átfogó reformját, jelentős beruházást a humán tőkébe, különösen vidéki térségeiben és településeiben, s ezzel együtt fel kell adnia gyámkodó szociálpolitikáját, amely az egyén és helyi közösségek felelőségét jelentősen tompította, s munka és tanulás nélkül százezreket jutott közpénzekhez segély címén.

Irodalom

- ADAM, F.–PRIMOZ, K.–MATEVZ T. (2009): Varieties of capitalism in Eastern Europe (with special emphasis on Estonia and Slovenia) *Communist and Post-Communist Studies* 42 65–81.
- BÓDI F. (1999): Szociális ellátó rendszerek és a humán erőforrások keretei falun, In: Kovács Ferenc (szerk.): *A falu- és vidékfejlesztés stratégiai kérdései* MTA Agrártudományi Osztálya, Budapest
- BÓDI F. (2006): Az edelényi helyzet – Foglalkoztatás a hátrányos helyzetű térségekben. *A falu XXI. évfolyam, tavasz, 63–77 pp.*
- BÓDI F.–FEKETE A. (2006): Fejlesztések és igények a vidéki önkormányzatokban az EU csatlakozás után. *A falu XXI. Évfolyam, 3. szám, 31–41 pp.*
- BÓDI F.–FEKETE A. (2008): Iskolák–óvodák elhelyezkedése és bezárása Magyarországon az önkormányzatiság korában. In: Bódi Ferenc (szerk.): He-

- lyi szociális ellátórendszer. Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- BUYANDELGERIYN, M. (2008): Post-Post-Transition Theories: Walking on Multiple Paths. *Annual Review of Anthropology*, October Vol. 37, Pages 235–250.
- CAROTHERS, T. (2002): The End of the Transition Paradigm *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 1, January pp. 5–21.
- CHIROT, D. (1989): Causes and Consequences of Backwardness. In: Daniel Chirot (ed.): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. University of California Press Berkeley, Los Angeles, Oxford. 1–14. p.
- COLIN, L.–MCCRACKENA, M.–MCQUAIDA, R. W. (2003): Unemployment duration and employability in remote rural labour markets. *Journal of Rural Studies* 19 187–200.
- DAIANU, D. (2009): Which way goes capitalism? In: *Search of Adequate Policies in a Dramatically Changing World*. Central European University Press, Budapest
- DÉTANG-DESSENDRE, C.–GAIGNÉ, C. (2009): Unemployment duration, city size, and the tightness of the labor market. *Regional Science and Urban Economics* 39 266–276.
- DOBRY, M. ED. (2000): *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe: Lessons for the Social Sciences (GeoJournal Library)* Kluwer Academic Publishers. The Netherlands. Dordrecht
- GAZSÓ F.–LAKI L.–PITTI Z. (2008): *Társadalmi zárványok*. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 170. o.
- GRESKOVITS, B. (2003): Path Dependence of Transitology. In: Bönker–Müller–Pickel (eds): *Postcommunist Transformation and the Social Sciences: Cross-Disciplinary Approaches*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- HRUBOS I. (1994): A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*. Replika, Budapest, 196–208.
- JACQUES, J.-F.–WALKOWIAK, E. (2009): Low wages and high unemployment rates: The role of social interactions in hiring discrimination. *The Journal of Socio-Economics* 38 456–463
- KENNETH, C.–DALY, A.–MAK, A. (2009): Good for the soul: The relationship between work, wellbeing and psychological capital. *The Journal of Socio-Economics* 38 464–474.
- KERTESI G.–ÁBRAHÁM Á. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle* júl.-aug., 653–681. old.
- KORNAL, J.–ROTHSTEIN, B.–ROSE-ACKERMAN, S. (eds) (2004): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. Palgrave MacMillan™ 175 Fifth Avenue, New York, N.Y.

- KRUGMAN, P. (1994): Past and Prospective Causes of High Unemployment. Federal Reserve Bank of Kansas City's 1994 symposium on "Reducing Unemployment: Current Issues and Policy Options", Jackson Hole, Wyoming, August.
- MAY, R. A.–MILTON, A. K. eds. (2005): (Un)Civil Societies: Human Rights and Democratic Transitions in Eastern Europe and Latin America. Lanham: Lexington Books.
- MAY, R. A.–MILTON, A. K. eds. (2005): (Un)Civil Societies: Human Rights and Democratic Transitions in Eastern Europe and Latin America. Lanham: Lexington Books.
- NEMES-NAGY J.–NÉMETH N. (2003): A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon Budapest: MTA KTK.
- OBÁDOVICS CS.–KULCSÁR L. (2008): Tartós munkanélküliség vidéki térségekben. In: Bódi Ferenc (szerk) Helyi szociális ellátórendszer. MTA Politikai Tudományok Intézete. 366. old.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2001): Regional Development and Governance in Hungary. Pécs: Centre for Regional Studies, 41 p. (Discussion Papers, 35.).
- PICKLES, J. (ed.) (2008): State and Society in Post – Socialist Economies. Palgrave, MacMillan. New York, 262. p.
- RITTER K. (2009): A mezőgazdasági munkanélküliség néhány területi aspektusa Magyarországon. In: Kulcsár László (szerk): Térség, gazdaság, társadalom. Innovációs Központ, Gödöllő
- SOTO HERNÁNDEZ, A. L.–OBÁDOVICS CS. (2008): Munkanélküliség Magyarországon. A Falu, 3. 41–49.
- SPÉDER ZS. (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég Kiadó, 2002
- TÖKÉS, R.L. (2000) „Transitology”: Global dreams and post-Communist realities. Central European Review 2, No. 10.

Baranyi Béla: Külső (határ menti) perifériák Magyarországon

A határmentiség újabb kihívásai a Kárpát-medencében

Jó negyedszázada már, hogy az egységesülő Európában a regionális politikák, akárcsak a területi tudományok figyelme megélné a politikai államhatárokat, a határ régiókat, a határmentiséget és a határon átnyúló együttműködés kérdéseinek a tanulmányozása irányába. Több mint nyilvánvaló ma már, hogy a határmentiség, a *politikai államhatárok elválasztó és/vagy összekapcsoló szerepének* a vizsgálata megkülönböztetett jelentőséggel bír Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban is. A múlt század végi rendszerváltó folyamat az 1980-as és az 1990-es évtized fordulóján kedvezőbb helyzetet teremtett a regionális együttműködések számára a Kárpát-medencében és a Magyarországgal érintkező határ régiókban egyaránt. A gyors változások egyszersmind az államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülésével és a határon átvélő kapcsolatok kiszélesítésének a lehetőségeivel kecsegtetnek ebben a problematikus térségben.

A nemzetközi környezet változásai összességében kedvezően befolyásolták a határmentiség és az államhatárokon átvélő kapcsolatok ügyét a Magyarországot övező határ régiókban. Amennyiben ugyanis az egyre határozottabban formálódó gazdasági tér terjedését az integrálódó Európában hosszú ideig politikai államhatárok akadályozták, lefékezve az együttműködés dinamizmusát, még inkább érvényesült ez a hatás Közép- és Kelet-Európában, ahol a korábban önkényesen meghúzott politikai államhatárok mérhetetlen károkat okoztak azzal is, hogy általuk addig szervesen összetartozó és virágzó régiók váltak perifériákká. Az európai integrációs folyamatok tükrében ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy az *összeurópai modellnek nincs reális alternatívája*. Többek között ezért is került előtérbe és értékelődött fel újabban Kelet-Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is az *interregionális együttműködések kérdésköre*. Az uniós tagság távlatos eredménye a Kárpát-medence hajdani, évszázadokon keresztül formálódott integrációs kapcsolatainak modern formában történő újjászerveződése lehet (Horváth, 2005).

A közelmúltban – mindenekelőtt a 2004. és 2007. évi keleti bővítések kapcsán – kiteljesedő és a jelenben is zajló európai integrációs folyamatok tükrében a határon átnyúló együttműködések szerepe és jelentősége, az ál-

államhatárok funkcióinak és a határrégiók szerepének az újraértelmezése az elmúlt évek során nemcsak a területi tudományok művelői körében értékelődött fel, hanem legalább ennyire az európai regionális politika formálói körében is. Annál is inkább, mert az utóbbi években olyan kettős periféria-helyzetbe (a „periféria perifériájára”) szorult határ menti területek kerültek az EU schengeni külső hatáira, ahol továbbra is fontos kérdés maradt az öröklött vagy újratermelődő problémák, feszültségek enyhítése. Ám a határon átnyúló kapcsolatok jövője szempontjából messze nem elhanyagolható kérdés a belső határok mentén húzódó térségek vizsgálata sem, hiszen ezekben a régiókban is számottevő gazdasági-társadalmi, etnikai és kulturális problémák halmozódtak fel az elmúlt évtizedek során, mindezekelőtt magyar–szlovák relációban. Ezen túl, az eleve fejlettebb határrégiókban (magyar–osztrák, magyar–szlovén és magyar–szlovák határ menté nyugati felében) pedig a már megvalósult eredményes együttműködés még erőteljesebb fejlesztése, a kapcsolatok további dinamizálása a tét, kihasználva az EU-tagságból és a belső határok létéből származó előnyöket, helyzeti energiákat.

Megkülönböztetetten fontos *tudományos – és nemzeti – érdek* a térségben az európai uniós csatlakozás után is a határmentiség és a határon átívelő együttműködés kérdéseinek további tudományos, egyszersmind gyakorlati szempontú vizsgálata, valamint a fejlődés, a határrégiók közötti kapcsolatépítés esélyeinek a megalapozása, ami Magyarország külső határai mentén is elősegítheti majd a ma még többnyire csak hátrányokat jelentő határ menti fekvés előnnyé változtatását, az államhatárok merev elválasztó szerepének az oldódását. Kézenfekvő tehát, hogy a részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikro-gazdasági tényezők és hatások következményei, s az egyoldalú gazdaság-szerkezet, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, a krónikus tökehiány, az akut foglalkoztatottsági válság, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen fölöttébb vontatottan fejlődő határon átívelő kapcsolatok miatt az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország számára.

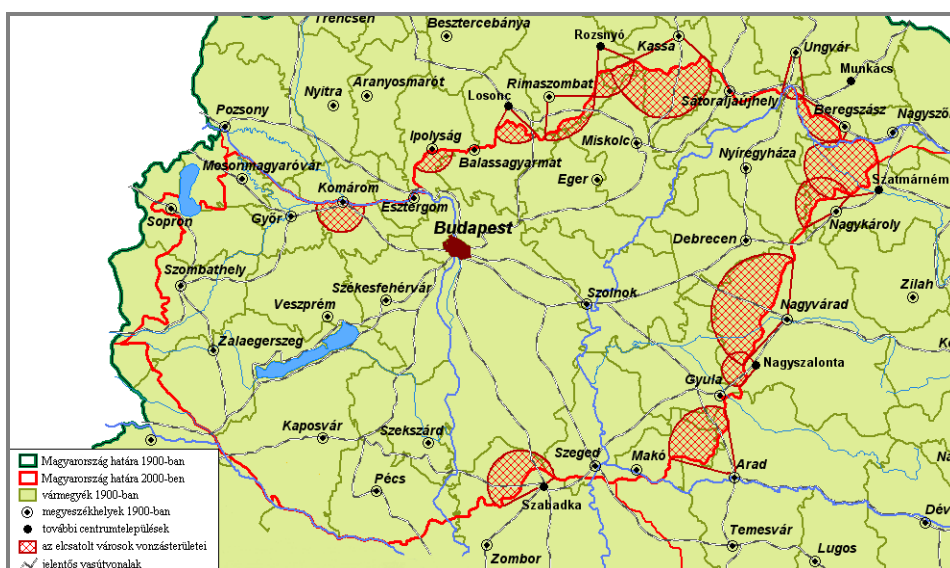
Határmentiség és periféria-helyzet dichotómiája

A magyarországi határrégiók meglehetősen általános jellemzője, hogy számottevő részük ma is gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, *periférikus*

terület. A határ menti perifériák jelenléte szempontjából különösen problematikus területnek tekinthetők a 448 km hosszú magyar–román, még a *külső, ún. schengeni határokat* alkotó a 137 km hosszú magyar–ukrán, a 174 km-nyi magyar–szerb és a 345 km hosszú magyar–horvát államhatárokat övező területek jelentős része, míg a *belső határok* közül pedig a 681 km hosszú magyar–szlovák határszakasznak a Duna–Ipoly torkolatától a magyar–ukrán hármashatárig keletre mintegy 530 km hosszan húzódó, jórészt ugyancsak *halmozottan hátrányos helyzetű periférikus*, esetenként a „*periféria perifériájának*” számító határ menti térségei és települései. Mi sem természetesebb tehát, hogy Magyarországnak az Európai Unióhoz történt csatlakozása után kiemelt jelentőségű feladattá vált a határ menti periférikus helyzetből fakadó problémák, feszültségek enyhítése, valamint az EU-csatlakozásból származó előnyök kihasználása az ország érintett határrégióiban (Baranyi, 1999; 2001; 2007).

A történettudomány, a gazdaságtörténet és a területi tudományok művelői számára régtől fogva, mint ahogy az érdeklődők szélesebb körében is nyilvánvaló tény ma már, hogy a jelenlegi *határ menti területek perifériajellegének* kialakulása döntően az 1920. évi trianoni békeszerződés következménye. A jelenlegi helyzetet ugyanis elsősorban történeti-politikai okok idézték elő jó nyolc évtizeddel ezelőtt. A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően az ország északi és keleti új határai mentén, váltakozó szélességben olyan elmaradott rurális övezet kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött. A trianoni békeszerződés az ország északkeleti, keleti és délkeleti ún. *vasútsabta határait* ugyanis úgy jelölte ki, hogy a *vásárváros vonalon* futó vasúthálózat – és vele együtt a városok: Komárom, Losonc, Rimaszombat, Kassa, Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárada, Arad, Szabadka stb. – az utódállamokba kerültek. Az ellenséges szomszédi viszony pedig eleve lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a „határon kívül rekedt” nagyvárosok és a Magyarországon maradt, központjukat veszített vonzaskörzeteik között. A trianoni határváltozások kedvezőtlen hatásait különösen súlyosbította az a körülmény, hogy az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el vonzasközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – ebből következően nagyobb vonzaskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein (Palotás, é.n.; Rónai, 1989; Romsics, 2001; Baranyi, 2007).

A központjaikat veszített magyarországi határ menti térségeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt. Miután a politikai államhatárok szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül, az Alföld peremén levő vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzasközpontok fejlett ellátó és szolgáltató központokkal történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország – különösen keleti, északi és délkeleti – államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek (1. ábra).

1. ábra: A trianoni békeszerződés következtében vonzasközpontjukat veszített területek Magyarországon

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály

Az új államterületeken belül pedig a demográfiai, gazdasági, igazgatási, településhálózati stb. értelemben fölöttébb túlsúlyossá vált Budapestnek nem maradt versenytársa, miután a perifériákon nem funkcionáltak a történetileg kialakult regionális központok, kvázi „versenytársak” (Hajdú, 2001). Ily módon a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térsé-

geké, nem is szólva a határon átívelő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés.

Trianon következményei természetesen túlmutattak Magyarország új államhatárain is, hiszen a területváltozások révén számos kelet-közép-európai országban ugyancsak szétterjedt az amúgy hagyományosan szerves egységet képező térszerkezet. Régtől fogva kialakult természetes kapcsolatok szakadtak meg, nehezítve az új kapcsolatok építését, akadályokat képezve az európai térszerkezet egységesülésének a folyamatában. Nem egyszer pedig a megelőzőkhez képest egyre nagyobb különbségek is kialakultak a határrégiók között, aminek alapvető okai a centrum-periféria viszonyra, a kisebb és nagyobb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre vezethetők vissza. A regionális fejlődés gátjává vált tehát, hogy a Kárpát-medencét is magában foglaló Közép-Európa egésze is „elaprózódott”, új államok sora jött létre, s az első világháborút követően kialakult ellenségeskedés és bizalmatlanság légrépede pedig távolról sem kedvezett az államhatárokon túlnyúló nemzetközi regionális együttműködéseknek, kapcsolatoknak sem.

A térszerkezeti és vonzáskörzeti kapcsolatokat illetően a trianoni békediktátum természetesen nemcsak a magyarországi határ menti települések és városok életét érintette hátrányosan, hanem az átvonzások révén az új határokon kívül rekedt területek közeli településeinek a kapcsolatrendszerét is nehezítette és akadályozta. Részletes kifejtés nélkül is megállapítható tehát, hogy a Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon legsúlyosabb következménye talán mégis az volt, hogy Magyarországra rákényszerített új államhatárok addig szervesen összetartozó és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztottak fel, amelynek egyik látványos és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi, közigazgatási, infrastrukturális és humán viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó *térszerkezet szétterjedése, a határ menti kettős periférialhelyzet, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet* együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusának” a kialakulása volt. Következésképpen ez a körülmény mind a mai napig szinte jóvátehetetlenül megterhelte a határon átívelő együttműködések ügyét, kapcsolatok fejlesztését (Tóth–Golobics, 1996).

A határmentiség problematikája ma már Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a

periféria-helyzettel, azaz a *halmozottan hátrányos helyzettel* illusztrálható. Gyökeres változásokat eredményezett itt ugyanis az a helyzet, amelybe a határ menti települések a trianoni döntést követően akaratukon kívül kerültek, s egyik pillanatról a másikra *kettős értelemben is perifériákká váltak*. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, ma is alig van kapcsolatuk a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határrégiók között nagy különbségek alakulhatnak ki. Az együttműködést nehezítő tényezők közül a legjelentősebbé a *centrum-periféria viszony* sajátos létrejötte vált (Ruttkay, 1995; Rechnitzer, 1999; Baranyi, 2004).

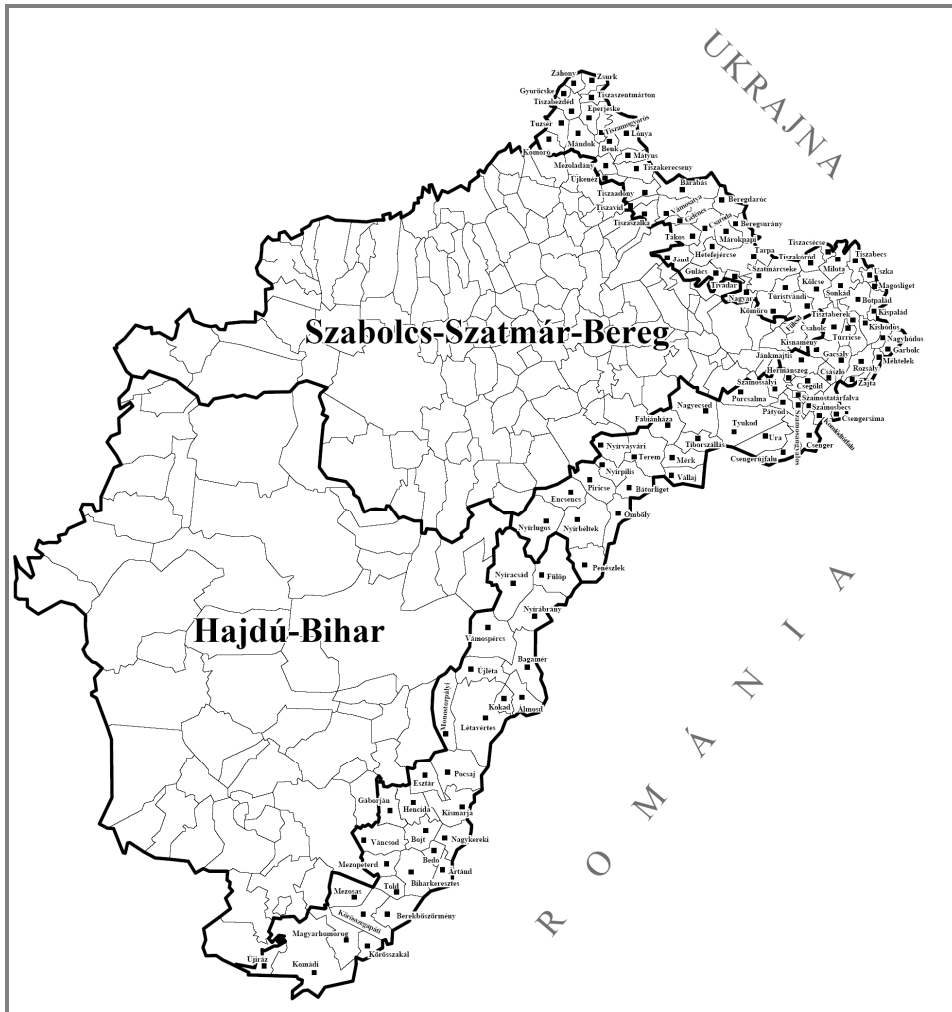
A határmentiség és a periféria-helyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a *perifériaképződés* kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől, derekától figyelt jobban oda a hazai szakmai közösség, főleg a formálódó regionális tudomány képviselői. A határmentiség kapcsán a hazai szakirodalomban már három évtizede találni utalást a *nemzetközi integráció lehetőségére* (Enyedi, 1976), mint a határ menti halmozódottan hátrányos helyzet sajátosságaira (Varga, 1982). A *centrum-periféria fogalompár* összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló újabb tanulmány pedig az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor nemcsak a nagyrégió periféria-jellege, hanem határ menti területein a *határmentiség és periféria-jelleg* között is rendkívül szoros összefüggéseket lát, amelyet adatokkal és empirikus vizsgálatokkal is sikerült alátámasztania (Tóth–Csatári, 1983).

A határkutatás – benne kiemelten szereplő határmentiség és periféria-helyzet – vizsgálatának korszakos állomása volt az 1986 novemberében Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás, amelynek számos előadója (többek között Berényi I., Erdősi F., Hajdú Z., Kovács T., Krajkó Gy., Lackó L., Rechnitzer J., Zala Gy. stb.) a határmentiség és döntően a periférikus helyzet összefüggéseit vizsgálták később kötetbe szerkesztett előadásaikban (Erdősi–Tóth, szerk. 1988). Nem egy közülük (Erdősi F., Tóth J.,

Frisnyák S.) a centrum-periféria ellentét- és fogalompár kapcsán a határ menti területek, főként az alföldi nagyrégió esetében a nagyon szemléletes „periféria perifériái” kifejezést használja. A kifejezés elsősorban az Alföld nagyrégióra, közelebbről pedig főként Magyarország keleti határtérségeire vonatkoztatva született meg abban az összefüggésben, hogy ha az alföldi nagytáj periféria, akkor e régió gazdaságilag elmaradott kiterjedt térségei és mikrokörzetei már egyenesen a „periféria perifériái” lettek. A korábbi, a határmentiséget speciális (demográfiai, szociológiai, rurális) összefüggésekben tárgyaló tanulmányok (Rechnitzer, szerk. 1990; Kovács, 1991) után – mind a mai napig – egyre több munka elemzi részletekbe menően a határmentiség és a centrum-periféria ellentét- és fogalompár sajátosságait (Baranyi, 2004; 2007).

Az elmondottak különösen jól illusztrálhatók az északkelet-magyarországi politikai államhatárok mentén kialakult helyzettel, ahol gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nemegyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeznek egymással, voltaképpen *perifériák találkoznak perifériákkal* (Hardi, 2000). Ma főként azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el. Így váltak tulajdonképpen kettős perifériává a kelet-szlovák, az ukrán és részben a román határrégiók. A horizontot kitágítva a keletről szomszédos hatalmas kiterjedésű térség egészében is könnyen felismerhetők egy öt kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna) átfogó, összefüggő, tartósan azonos jeleket mutató periférikus helyzetű nagyrégió jegyei is (Gorzela, 1998). Mi sem jellemzőbb a térség periféria jellegére mint az, hogy az öt ország találkozáspontjában elhelyezkedő transznacionális Kárpátalja-Galícia Határ Menti Régió, Illés Iván kifejezésével élve a Kárpáti Régió (intézményesült formában a Kárpátok Euro régió – B. B.) pedig az az európai térség, amelyet új európai választóvonal vág ketté. Kelet-Európa divergáló fejlődése következtében ugyanis a térséget alkotó országok keleti határainak egyes szakaszain ma már mélyebb fejlettségi szakadék tátong a határ két oldala között, mint az egykori vasfüggöny mentén. Míg az EU keleti határai mentén általában kettő az egyhez, vagy egyes szakaszokon ennél is lényegesen kisebb a fejlettségi különbség, a Kárpáti Régió belüli választóvonal mentén helyenként három az egyhez különbség tapasztalható, mint például a magyarországi viszonylatban amúgy is szegény Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és az ukrán Kárpátalja között. Tovább bonyolítja a helyzetet és hozzájárul a perifériakép-

ződéshez az is, hogy a térség államhatárai mentén jelentős nemzetiségi problémák is mutatkoznak (Illés, 2002).

2. ábra: A határ menti perifériák Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály.

Magyarországi viszonylatban a történelmileg kialakult helyzetet súlyosbítva, a rendszerváltást követően felerősödött gazdasági-társadalmi

dekoncentrációs folyamatok nyomán az Alföld jelentős része továbbra is döntően elmaradott terület maradt, egyes nagyrégióon belüli térségek, közülük is elsősorban a határ menti régiók periferializálódtak. Az utóbbit bizonyították az Északkelet-Alföld (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) magyar–ukrán és magyar–román határ menti területsávjára, mintegy 119 településére kiterjedt (2. ábra), többször megismételt magában komplex kutatások is. Az empirikus vizsgálatok is alátámasztották, hogy voltaképp az egész keleti határ mente, döntően a magyar–ukrán, kisebb részt a magyar–román határszakasz városkörzetei mind az országos átlagtól, mind a mellette fekvő belső Alföld nagyrégiótól messze elmaradó periféria jellegzetességeit viselik magukon (Baranyi, 1999; szerk. 2001; 2007; Ruttkay, 1995). Ma is érvényes az empirikus vizsgálatokból levont következtetés, hogy az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. Ezt a 20-25 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi, 1996).

Elfogadva azt az elvi álláspontot, hogy a *határmentiség önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt*, sőt bizonyos esetekben kifejezetten előnyös is lehet, nem hagyható figyelmen kívül az az árnyaltabban megfogalmazott összefüggés sem, amely szerint valamely terület határ menti fekvése nem jelent eleve periféria-jelleget, ám a két minősítés közötti egybeesés rendszerint több mint véletlen. Aligha kétséges azonban, hogy a Magyarországot övező *határrégiók többségében a határmentiség Trianon óta – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – mind a mai napig általában elmaradottságot jelent.*

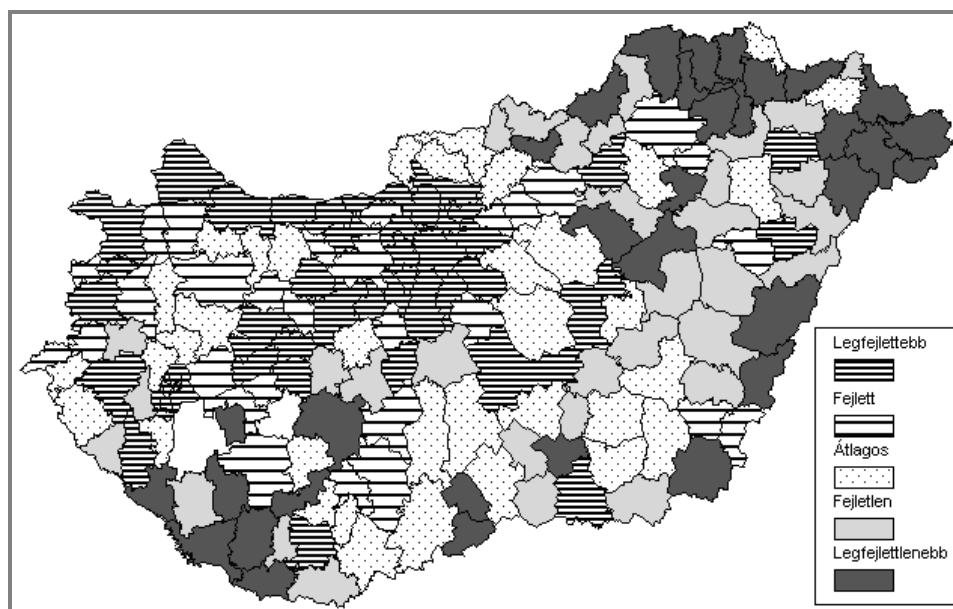
Perifériák Magyarországon

A centrum-periféria viszonyrendszerben a jelenlegi viszonyok közepette a periférikus, hátrányos vagy a – még rosszabb – halmozottan hátrányos helyzetű területek, térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása, az ún. *belső* és a *külső (határ menti) perifériák* jelenléte a jellemző ma Magyarországon. Közülük a *belső perifériák* azok a je-

lentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságtérségeket általában tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, szegénység, a roma népesség koncentrációja stb. jellemzi.

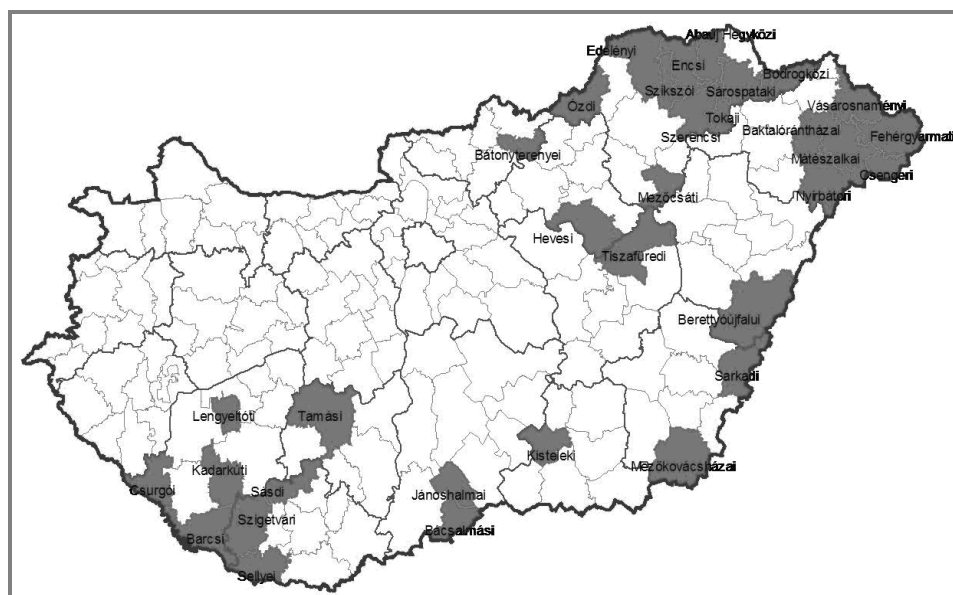
Belső perifériák nagyobb számban többek között a Dunántúl déli felében, jellemzően Tolna és Somogy megyék találkozásánál, valamint Baranya megye északi felében (*tabi, tamási, lengyeltóti kistérség* stb.) illetve Nyugat-Dunántúlon (*vasvári kistérség*), a dél-alföldi régió néhány kistérségében (*Kunszentmiklós, Kunszentmárton, Kistelek* stb.) található, de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk az Alföld nagyrégióban, főként az *észak-alföldi és az észak-magyarországi régió* összesen hat megyéjét magában foglaló, északkelet-magyarországi térségben tapasztalható. Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig a Gyula–Szolnok–Balassagyarmat közötti képzeletbeli vonaltól északra eső területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban, s tulajdonképpen Északkelet-Magyarország egészének gazdasági-társadalmi helyzete ma is periférikusnak minősül. Területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű *belső* (*Bodrogek, Taktaköz, Középtiszavidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát* stb.), illetve – részben az előbbiekből képződött – *külső* (*határ menti*) *perifériák*, ami egyben azt is jelzi, hogy a belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek vagy fokozatosan átmennek, sőt egybeolvadnak a határ menti, ún. külső perifériákkal (3. ábra).

A területi egyenlőtlenségek és a perifériaképződés rendszerváltás utáni alakulását, a belső és külső perifériák elhelyezkedését jelzik azok a hivatalos besorolások is, amelyek a kormányzati szervek részéről különböző mutatók figyelembevételével időről időre meghatározzák a leghátrányosabb helyzetű kistérségeket. Ezek alapján többé-kevésbé plasztikusan ábrázolható a legsúlyosabb helyzetben lévő belső és külső perifériák jórésztének a jelenléte (4. ábra).

3. ábra: A kistérségek fejlettsége, 2007

Forrás: A 67/2007. (VI.28) OGY határozat alapján KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2008

4. ábra: A 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség, 2008

Forrás: www.nfu.hu

Ami a külső (határ menti) perifériákat illeti, azok túlnyomó többségükben – mintegy a Trianon távolra nyúló következményeként – jellemző módon Magyarország északi, keleti és déli államhatárai mentén helyezkednek el. Az egykori, a határ túloldalán maradt természetes vonzáscentrumokat (Komárom, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Beregszász, Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka, Eszék stb.) elveszített határ menti területeken a periféria-helyzet akkumulációját eredményezte az államhatárok mindkét oldalán. Magyarország jelenlegi keleti államhatárai mellett húzódó, az északkeleti-keleti és a déli nemzetközi regionális stratégiai kapcsolódási irányhoz tartozó határrégiók közös jellemzője a periféria-jelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos magyar-román, magyar-ukrán, magyar-szerb, magyar-horvát határvidék, az öröklött történelmi-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is túlnyomórészt elmaradott peremterületeket foglal magában a határok mindkét oldalán. Míg az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar-szlovák, magyar-ukrán, illetve magyar-román viszonylatban súlyosabb, addig az északnyugat-magyarországi magyar-szlovák, illetve a délkelet-alföldi magyar-román térségben kevésbé súlyos gond. A periférikus jelleg a déli határok mentén – főként az utóbbi másfél évtized politikai, gazdasági-társadalmi válságfolyamatai miatt is – a magyar-szerb viszonylatban jelentkezik, illetve a magyar-horvát határtérségben húzódó, a dél-magyarországi határ menti perifériákat jellemzi.

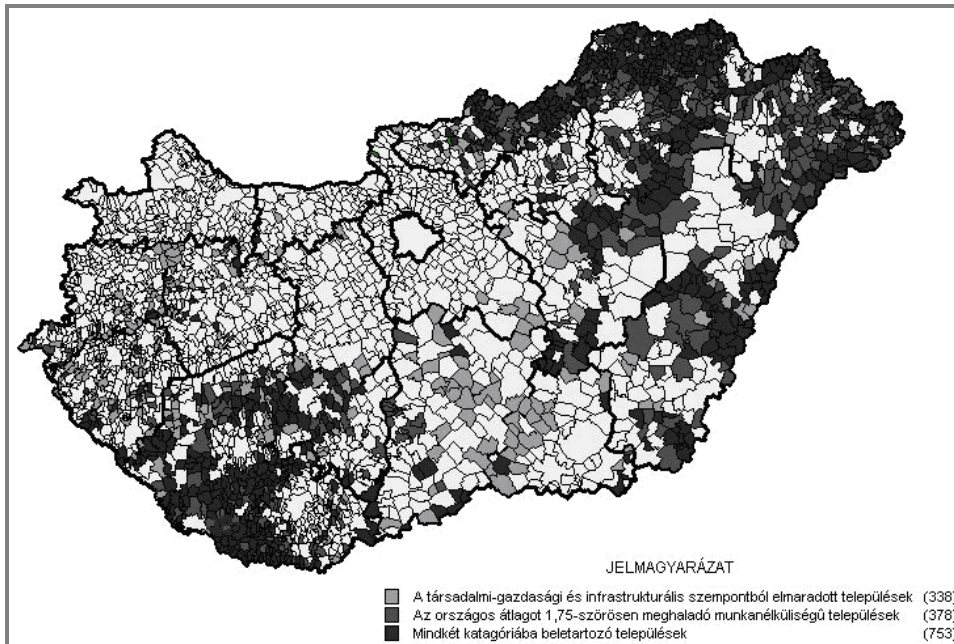
Jóllehet belső és külső perifériák számos helyen található az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön, s főként az Észak-Alföldön, illetve Északkelet-Magyarországon fordulnak elő. Az elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtípusosabban jeleníti meg. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben újabb problémák is keletkeztek, újratereztődtek

különféle egyenlőtlenségek, különösen ami az akut foglalkoztatottsági válságot illeti. Aligha túlzás azt állítani, hogy a társadalmi fejlődés történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt több mint fél-évszázad történelmi–gazdasági–társadalmi változásai során megrekedt.

Az újjáéledt, az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”, de legalábbis a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével fenyegető „Alföld szindróma” vagy egyszerűen csak az „alföldi út” főbb jellemzőit tekintve az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) már-már drasztikus mértékű „leszakadásával” kapcsolatos nézeteket sokan vitatják. A lényegét illetően elfogadva a legmarkánsabb álláspontot képviselő Enyedi György érvelését, aki szerint szó sincs „leszakadásról” – véleménye szerint a szó önmagában is képzavar –, a jelentős területi differenciák és távolságok megléte az Alföld esetében is több mint nyilvánvaló (Enyedi, 1994; Baranyi, 2000, 2004). Mindazonáltal a feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és új keletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria helyzet erősödése stb.) mindenképpen a gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a specifikumok és területi differenciák létrejöttében, nemkülönben az erőteljes perifériaképződésben (Beluszky, 1992; Csatári, 1993).

Bárhogyan minősítve is az alföldi perifériaképződés sajátosságait, a rendszerváltás óta a magyar gazdaság átalakulása újfent egy elmélyült területi válság körülményei között ment végbe – és zajlik részben ma is –, a területi válság alapvető jellemvonása az ország keleti részének „leszakadása”. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy az ország keleti felében a gazdaság átalakulását az országos átlag legalább kétszeresét kitevő munkanélküliség kíséri. Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád megyék évek óta élen járnak a munkanélküliség negatív rangsorában. A munkanélküliségre vonatkozó adatok alapján is jól kirajzolódnak a területi egyenlőtlenségek,

a külső- és belső periférikus területek nemcsak az Alföldre, hanem az egész országra vonatkozóan (5. ábra).

5. ábra: Társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és munkanélküliségi szempontból hátrányos helyzetű települések, 2004

Forrás: Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján készült az MTA RKK ATI Debreceni Osztályán.

Részletesebb kifejtés nélkül is megállapítható, hogy a gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás sem javított a perifériák helyzetén, kiterjedt alföldi agrárterületek, rurális térségek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült lényegesen, az Alföld jelentős területei továbbra is periféria-jelleget mutatnak. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi veszteségeinek különösen az Alföld keleti-északkeleti ország- és megyehatár mentén fekvő, elzárt és elmaradott falusi térségei tekinthetők (Baranyi, 1999; szerk. 2001; 2007).

Felzárkózási esélyek – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban

A külső (határ menti) periféria-helyzet felszámolásában, a gazdaságilag társadalmilag elmaradott határ régiók felzárkóztatásában és a kohéziós folyamatok erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a paradigmaváltás, amely a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében máris elkezdődött. Az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007 decemberében történt teljes körű bevezetésével – gyökeres változás, ha tetszik paradigmaváltás várható a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén.

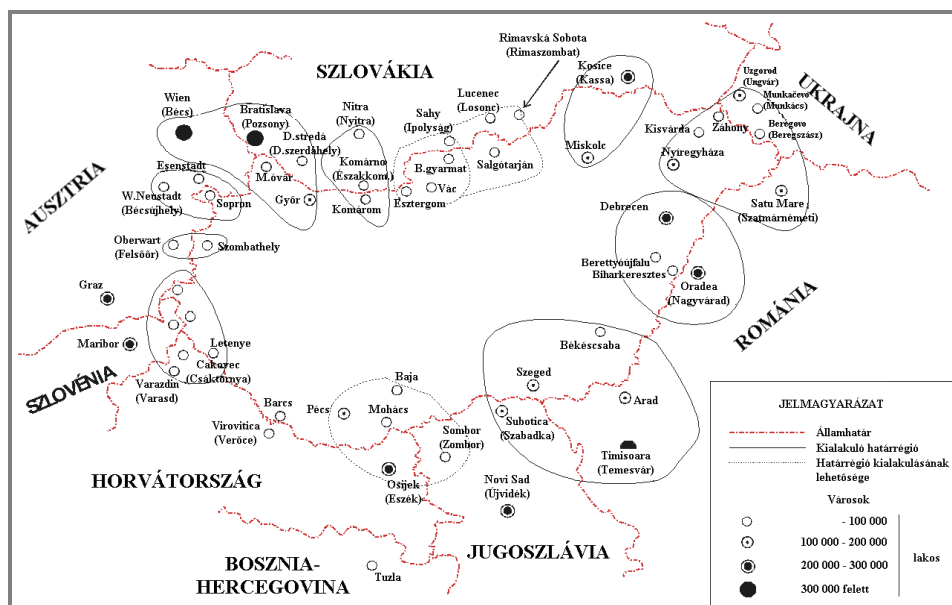
A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével *kettős tendencia* figyelhető meg. Az egyik tendencia abban mutatkozik meg, hogy a különféle eurorégiós és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak, különösen ami a szomszédos országok területi és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. A korábban intézményesült eurorégió típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó *másik tendencia*, hogy a nagy ívű multinacionális határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében, a nagyrégiók (pl. Kárpátok Eurorégió) mellett és/vagy helyett várhatóan felértékelődik a kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák, kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló kistérségi (Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, Bihar–Bihar Eurorégió), az ún. minieurorégiós interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) és tranzitfunkcióinak, illetve egyéb jogi alapokon – vagy anélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatoknak a szerepe. A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas kiterjedésű, ún. bizottsági típusú együttműködési

formák – mindenekelőtt a Kárpátok Eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió – gyökeres megújulása, szervezeti struktúrájának átalakítása és a kisebb léptékű, határközi struktúrák, az ún. projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések szerepének növelése a közeljövő nagy kihívása. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé válik és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere.

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében ma már egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A nagy eurorégiók keretei között már korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok stb. működési területén újabban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése megélenkült, sőt nem egy esetben új irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is.

Az interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül már a kilencvenes évek derekán voltak, akik megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a határ menti nagyvárosoknak, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális–interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére (*Rechnitzer szerk. 1990, Golobics, 1996*). Később az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország keleti államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is (*Rechnitzer, 1999*). Az újabb tudományos elemzések és tapasztalatok egyaránt mellett szólnak, hogy az országhatárok mentén „mini eurorégiók” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni, amelyek elsődlegesen település–település, város–város, kistérség–kistérség, kistérség–járás szintjén segítik elő az együttműködések (6. ábra).

6. ábra: Formálódó határrégiók és új interregionális együttműködések

Forrás: Hardi–Dancs, MTA RKK Győr–Debrecen.

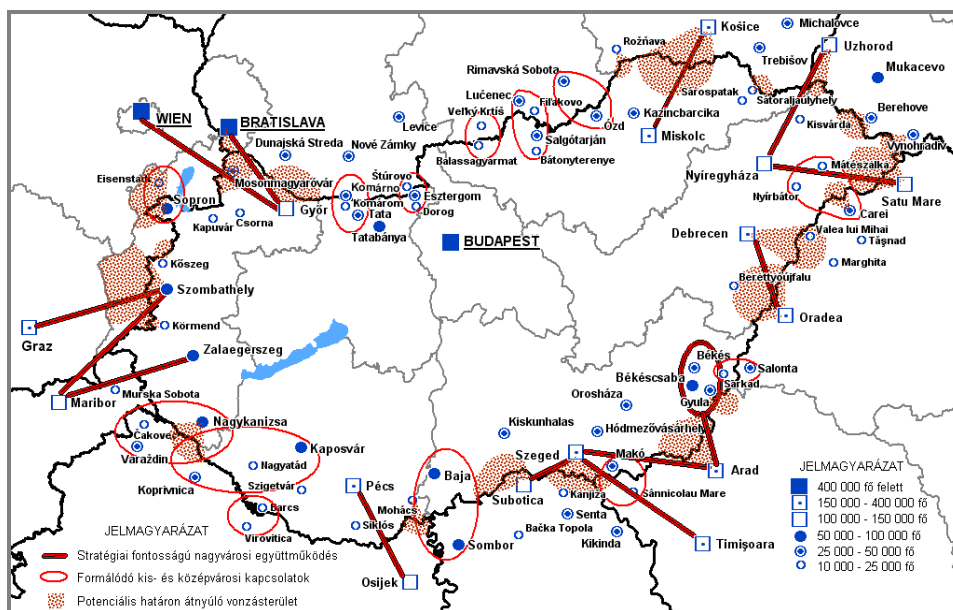
Az új típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind mozgékonyabb és konkrétabb együttműködések sokkal inkább tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az eurorégiók megszerveződésének. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió valós regionális fejlesztő hatásokat csak akkor képes kifejteni, ha a közreműködő települések és térségek az együttműködésben megtalálják a saját és közös érdekeiket. Az érdekérvényesítés konkrét képviselőjére pedig leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak. A közelmúltban új, sokat ígérő intézményesülési folyamat vette kezdetét Magyarországon is. A határon átnyúló kapcsolatokban lejátszódó paradigmaváltás kifejeződéséeként, a területfejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködés létrehozása és fenntartása céljából újabban a határon átívelő településközi kapcsolatokat az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK. számú rendelete (2006. július 5.) nyomán előtérbe helyező új jogintézmény, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (European Grouping of Territorial Cooperation), az EGTC létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével a határrégiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regionális és helyi önkor-

mányzatainak jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödése. A Magyar Országgyűlés által 2007. június 25-én elfogadott, az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló XCIX. törvény tette lehetővé az Ister-Granum Korlátolt Felelősségű Európai Területi Együttműködési Csoportosulás létrehozását 2008. május 6-án. Az Európai Unióban másodikként, 47 magyarországi és 39 szlovákiai önkormányzat részvételével létrehozott EGTC adminisztratív feladatait továbbra is a már korábban (2003) létrejött Ister-Granum Eurorégió ügynöksége látja el. Maga az eurorégió elnevezés megmaradt ugyan, de csak földrajzi értelemben. A térségfejlesztési intézmények viszont az új EGTC keretein belül működnek tovább. A kezdeteket követően szomszédos települések, önkormányzatok, határ menti kistérségek, mikrorégiók és gazdasági szervezetek részvételével közös területfejlesztési céllal, a közös összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös felhasználásának, valamint a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával újabb EGTC-k jöttek létre Magyarországon a magyar–szlovák határtérségben (Soós-Fejes, 2009).

Az első tapasztalatok alapján máris jól érzékelhető, hogy a ma létező jogi eszközök közül az EGTC-csoportosulások azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös és a lokális célokat. Ez is azt támasztja alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határtérségi egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az ún. centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl a kistérség–település, város–város érintkezések vagy városszövetségek jöjjenek létre. Ebben a dimenzióban a kihívásoknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz ma még eltérő színvonalon.

Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határtérségben is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő városgyűrűk találhatók a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő nagyvárosok együttműködésére. Tér-

szerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok ugyanis az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél (7. ábra).

7. ábra: Potenciális város–város és város–falú együttműködések Magyarországot határtérségeiben

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály.

Funkcionális, várostérségen belüli, határon átnyúló együttműködésekre elsősorban Magyarország nyugati határai mentén találhatók pozitív példák, ahol a trianoni határmegvonást követően a centrumtelepülések az ország területén maradtak, míg a vonzáskörzetük jelentős része az országhatáron kívülre került. A határon átnyúló munkaerővonzás tipikus példáját adja Magyarországon Győr és Esztergom, amelyek gyáraiba több száz szlovákiai vendégmunkás érkezik. Győr önkormányzata a kapcsolat normalizálása érdekében csallóközi településekkel (gyakorlatilag kistérségként) írt alá együttműködési megállapodást. Egy intenzívebb kapcsolatrendszer kialakulásának Sopron, Kőszeg, Szombathely, vagy akár Kör-

mend esetében is megvannak a térszerkezeti alapjai. A keleti határok mentén fordított relációban lelhetők fel a kapcsolatok intenzívebbé válásának történelmi gyökerei, mivel a határhoz közel fekvő nagyvárosok szinte kivétel nélkül a mai Magyarország területén kívül találhatóak. A legjelentősebb szerepkör növekedéssel potenciálisan Nagyvárad, Kassa és Szatmárnémeti esetében lehet számolni. Az egykor ezekhez a nagyvárosokhoz tartozó vonzásterületek nagysága több száz négyzetkilométer kiterjedésű, azonban zömében ritkán lakottak, aprófalvas településszerkezet jellemzi őket (*Baranyi szerk. 2008*).

Az interregionális fejlődés történelmileg meghatározott sajátosságai, a magasabb gazdasági-társadalmi fejlettség szintje, nem utolsó sorban az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai – köztük a Schengen-folyamat – nyomán a határon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkező paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg a Budapest–Pozsony–Bécs nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagyszombat–Krems–Sankt Pölten övezte, és számos más decentrumot magában foglaló magyar–osztrák–szlovák határtérségben (*Hardi–Hajdú–Mezei, 2009*).

Következtetések

A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek – főként az újabb kistérségi szerveződések, illetve EGTC-k – minden problémájuk ellenére a határon átívelő kapcsolatok olyan új intézményesült keretei, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, a hatékonyabb felhasználását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékelhetik Magyarország Európai Unió csatlakozásával létrejött schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait. A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb paradigmaváltás nyomán, Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédai esetében a határ régiók és a határon átnyúló együttműködések hatékonyabban segíthetik elő a határtérségi övezet közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását, hajdanvolt integrációs kapcsolatok újjászerveződését, a Trianonban szétzúzott térszerkezeti egységek „újraegyesítését”, optimális esetben pedig távlatosan egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, erősítve Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját. Ebbe az

irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagy-régiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Az érdekérvényesítés konkrét és hatékony képviselőjére a külső perifériákon is elsősorban a határ menti térségi és települési önkormányzatok, közép-szintű intézmények és szervezetek az alkalmasak.

Mi várható tehát a jövőben? Van-e esély a felzárkózásra? A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen a határ menti aprófalvas területeken, ahol a munkaerőpiac problémái, a munkanélküliség, az elnéptelenedés, az elöregedés, a munkaerő rendkívül alacsony koncentrálódása és földrajzi szórtsága miatt eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. Nagy gondot jelent továbbá a különféle hasznosítható innovációk terjedésének hiánya is. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű rurális, erősen agrárjellegű térségek kapcsán a fenntartható fejlődés igénye azzal kecsegtet, hogy Magyarország uniós tagsága és a Schengen-folyamat kiteljesedése nyomán összességében csökkenhetnek a meglévő területi egyenlőtlenségek, enyhülhetnek a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatok, következésképpen a határrégiókban sikerrel járhat a perifériák felzárkóztatása. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a külső perifériákat érintően még hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hátrányos helyzet kölcsönhatása fog érvényesülni, ám távlatosan a válság egyre kisebb léptékű lesz, az államhatárok elválasztó szerepének enyhülésével és az integrációs kapcsolatok erősödésével a fenntartható fejlődés sikeresen megvalósulhat. Különösen komoly esélyt és jövőalternatívát kínál a periférikus határrégiók gazdasági-társadalmi felzárkóztatásához a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatokat teljesen új tartalommal megtöltő paradigmaváltás, amely a Schengen-övezetbe tartozó határtérségekben már elkezdődött. A tét nagy, a felzárkózás és a térségi kohézió erősödése elsősorban attól függ, hogy mekkora részt foglalnak el a határ menti külső perifériákon a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek. Továbbra is kérdéses, hogy a centrum-periféria viszonyrendszer gyökeres megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hoz-

zárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások, amelyekre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez föltöbb szükség lesz, mert a periférikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból. Vagy továbbra is megmarad az igazságtartalma Enyedi György általános érvényű megállapításának, amely különösképpen az Alföldre vonatkozóan elfogadható még ma is, nevezetesen, hogy az Alföld története tulajdonképpen megkésett egy megkésett országban, a félperiféria félperifériáján helyezkedve el, fejlettségi szintjét tekintve a térség ma is félperiférikus jellegű, valahol az Európai Unió peremvidékén (Enyedi, 2005).

Irodalom

- BARANYI B. (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 17–44. p.
- BARANYI B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 509–523. p.
- BARANYI B. (szerk.) (2001): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- BARANYI B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – *Tér és Társadalom*, 2. sz. 1–21. p.
- BARANYI B. (2007): *A határmentiség dimenziói*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 318 p. (Dialóg Campus szakkönyvek, Studia regionum, Területi és települési kutatások, 24.).
- BARANYI B. (szerk.) (2008): *Magyar–ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán*. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja.
- BELUSZKY P. (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). Végkiadás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992). Bp. MTA RKK. 39–59. p.
- CSATÁRI B. (1993): Az Alföld tünetcsoport újraéléde 1990–1994. – *Tér és Társadalom*, 3-4. sz. 1–12. p.
- ENYEDI GY. (1976): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- ENYEDI GY. (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. In: *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Alföld-Kongresszus, 1993. Tímár Judit (szerk.) MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 13–16. p.

- ENYEDI GY. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió)
- ENYEDI GY. (2005): Európa peremén? In: *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián*. III. Alföld Kongresszus (2003. november 28–29. Békéscsaba). Szerk.: Nagy E., Nagy G. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 7–11. p.
- ERDŐSI F.–TÓTH J. (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Program Iroda.
- GOLOBICS P. (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: *Határon innen – határon túl*. I. m. 224–230. p.
- GORZELAK, G. (1998): *Regional and Local Potential for Transformation In Poland*. – Regional and Local Studies 14. Warsaw, European Institute for Regional and Local Development.
- HAJDÚ Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. (Studia Regionum.) (Területi és Települési Kutatások, 17.)
- HARDI T. (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. I. m. 595–615. p.
- HARDI T.–HAJDÚ Z.–MEZEI I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA RKK.
- HORVÁTH GY. (2005): A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In: *Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén*. Szerk.: Baranyi B. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja. 13–28. p.
- ILLÉS I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. (Dialóg Campus Szakkönyvek.) (Studia Regionum.) (Területi Kutatások, 19).
- KOCSIS K. (1988): A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar–szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai (1910–1980). – *Földrajzi Értesítő*. 1–4. sz. 137–158. p.
- KOVÁCS T. (1991): A határ menti fekvés szerepe a falusi települések életében. – *Tér és Társadalom*. 1. sz. 41–55. p.
- PALOTÁS Z. (é.n.): *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- RECHNITZER J. (szerk.) (1990): *Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban)*. Győr, MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-Dunántúli Tudományos Intézet.
- RECHNITZER J. (1999): *Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon; Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes*

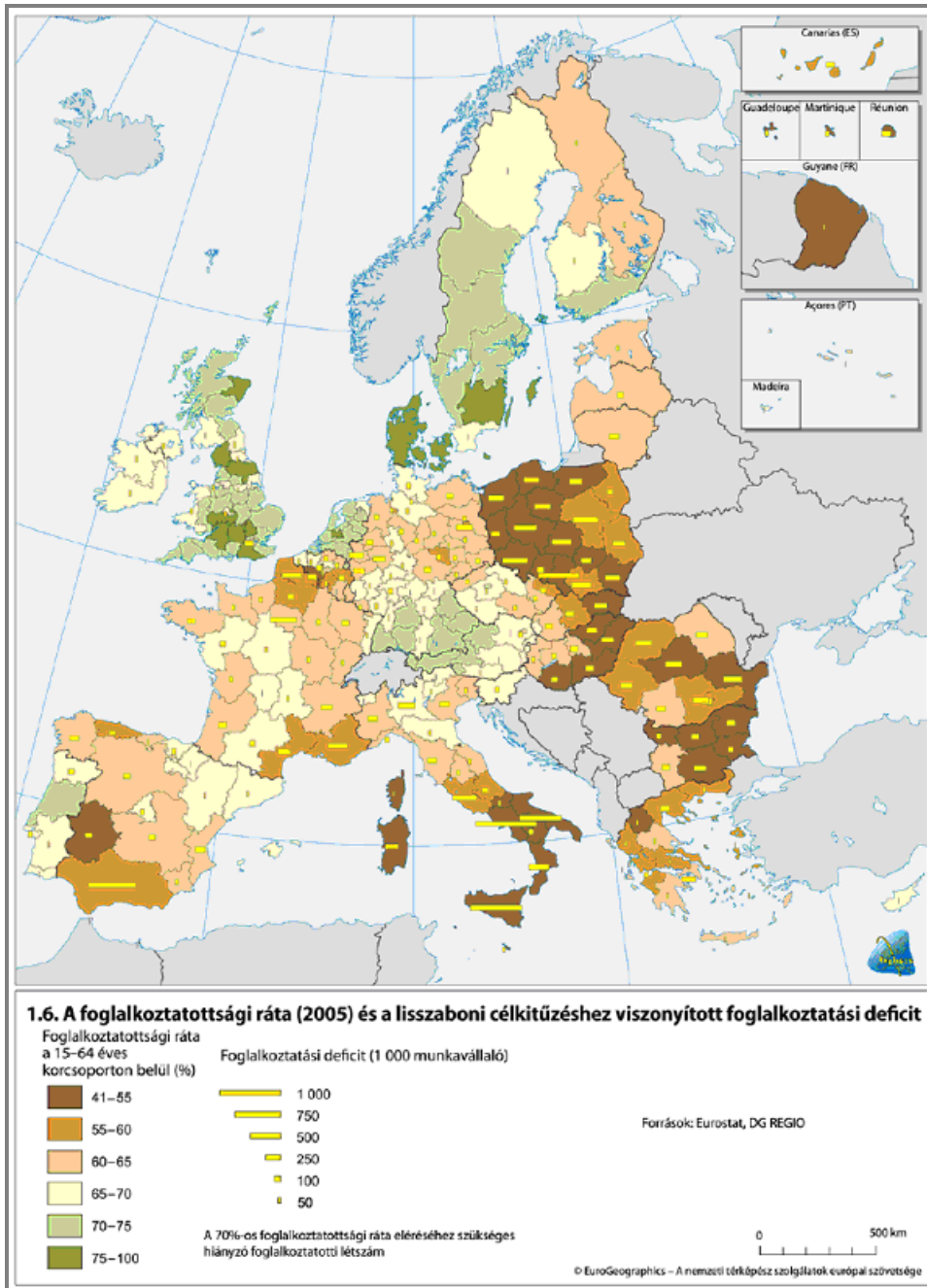
- években. In: Elválaszt és összeköt – a határ. Szerk.: Nárai M., Rechnitzer J. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–128. p.
- RÓNAI A. (1989): *Térképezett történelem*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- RUTTKAY É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. 12. sz. 23–35. p.
- SOÓS E.–FEJES ZS. (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- TÓTH J.–CSATÁRI B. (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. – *Területi Kutatások*, 6. sz. 78–92. p.
- TÓTH J.–GOLOBICS P. (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. 107–119. p.
- VARGA D. (1982): *Az ország peremén*. Budapest, Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő)

Pogátsa Zoltán: Látens vasfüggöny: kelet-nyugati törés az unióban húsz évvel a rendszerváltás után

Az Európai Unió keleti bővítése előtt a csatlakozó országok társadalmi-nak egyik legfontosabb várakozása volt, hogy a keleti tagországok minél hamarabb zárkózzanak fel a nyugatihoz. A csatlakozás óta eltelt évek területi folyamatokkal kapcsolatos adatai lehetőséget teremtenek számunkra, hogy ezen felzárkózás állását ellenőrizhessük, hiszen az Eurostat rendszeresen gyűjti és publikálja releváns méréseit. Jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy a felzárkózást az uniós versenyképességi stratégia tükrében elemezzük, abból az alapfeltételezésből kiindulva, hogy a kohézió nem áll szemben a versenyképességgel, nem is kiegészíti azt, hanem maga a komplex módon értelmezett versenyképesség adhat lehetőséget a keleti gazdaságok felzárkózására. Manapság a leginkább elfogadott versenyképességi elmélet Michael Porterhez (1988) köthető. Nézetrendszere szerint az országoknak és a cégeknek arra kell törekedniük, hogy termelékenységüket mind magasabb szintre emeljék. A gazdaság szereplői csakis a magas hozzáadott értékű termelésen keresztül lehetnek versenyképesek. Az alacsony bér ugyanis olyanfajta előny Porter szerint, amire a világgazdaságban bármely ország vagy vállalkozás szert tehet.

A versenyképesség nélküli felzárkózás ugyanis fixálja ezeket az országokat abban a globális gazdasági pozícióban, amelyet a nyugat-európai államok alacsony hozzáadott értékű perifériájaként a rendszerváltás után elfoglaltak. Csakis a komplex módon értelmezett versenyképesség adhat lehetőséget arra, hogy a keletiek „piacgazdasága”, „kapitalizmusa” a nyugatiakéhoz hasonló, teljes vertikumú, saját cégekkel rendelkező, magas foglalkoztatottságú, tudás- és ICT-alapú magkapitalizmus legyen.

A köztudatban és a sajtóban a felzárkózás meghatározó mutatószáma az egy főre jutó GDP, melynek vonatkozásában a kelet-európai térség egyértelműen felzárkózóban van (kivéve sajnálatos módon éppen Magyarországot). A GDP azonban hírhedt módon félrehasznált mutató. A kibocsátás, melynek mérésére valójában szolgál, csak igen gyengén fejezi ki egy térség fejlettségét, a kettő közötti korreláció a valóságban igen gyengének mutatkozik. Vizsgáljunk tehát alternatív mutatókat.

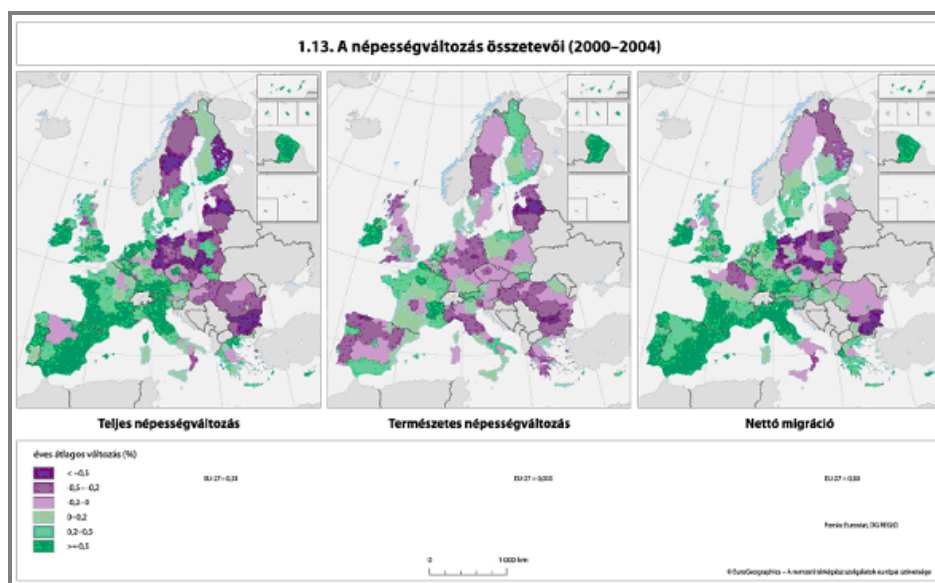

I. térkép: Látens vasfüggöny a foglalkoztatásban

Forrás: DG Region IV. Kohéziós Jelentés

A lisszaboni/versenyképességi/Európa 2020 stratégia kulcsmérőszáma a foglalkoztatás, annak a logikának a mentén, hogy a nagyobb arányú foglalkoztatás jobb finanszírozhatóságot jelent az állami működés jóléti és egyéb alrendszerének. Nos, ebből a szempontból az adatok (European Commission, 2007) tanúsága szerint fel kellene ismernünk és centrális kiindulópontként kellene kezelnünk, hogy a kelet-európai régió rendszerváltóztatás utáni, a multinacionális cégek re-export perifériája foglalkoztatási krízisrégió, egyértelmű szakadék választja el a nyugati végek kapitalizmusától.

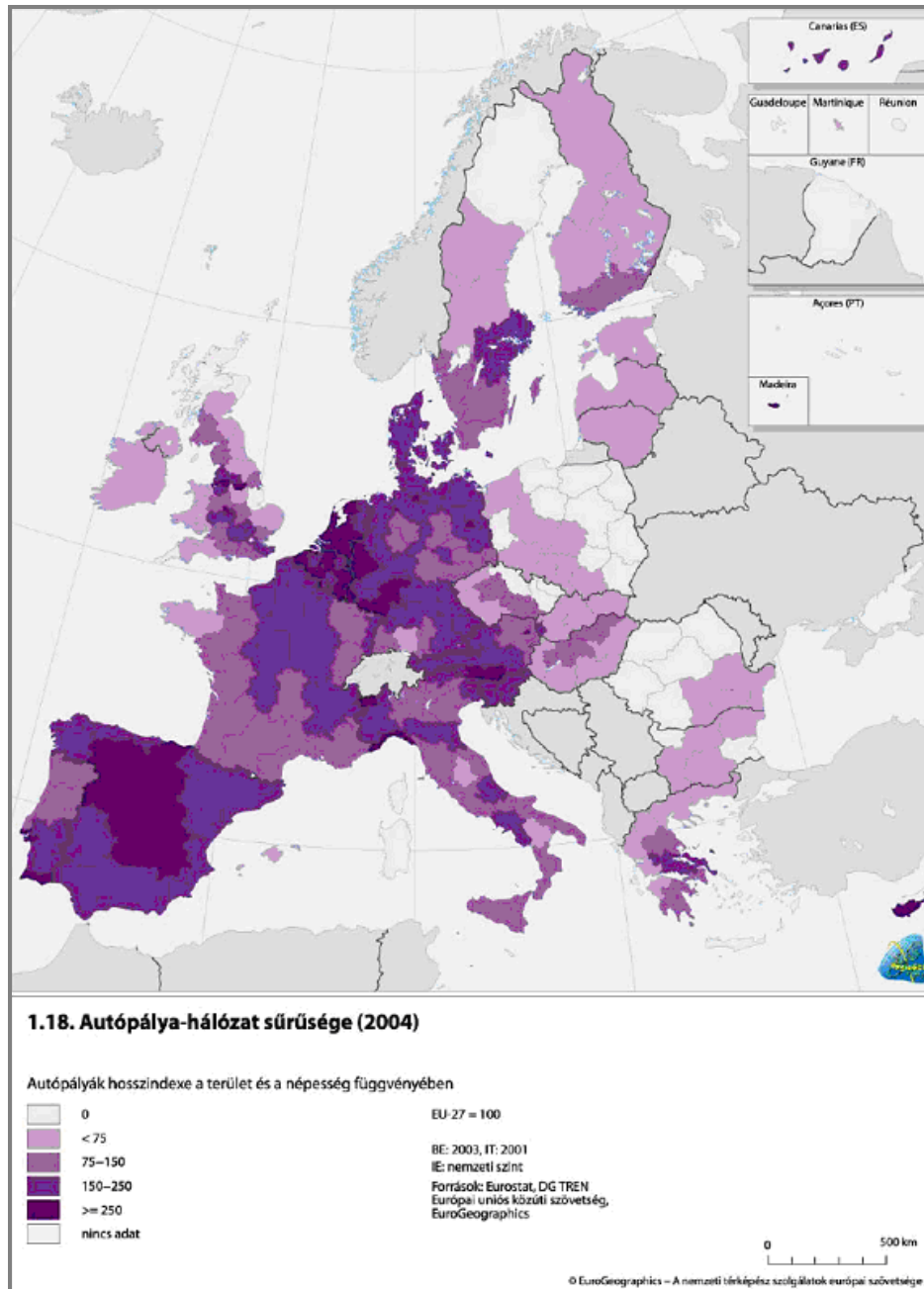
Az alacsony foglalkoztatás nemcsak nagy tömegek életszínvonalának alacsony voltát hordozza magában, hanem a foglalkoztatottak számára biztosított állami szolgáltatások alacsony színvonalát is. Mindezeket tükrözi az alacsony gyermekvállalási ráta, valamint a nagy elvándorlási hajlandóság is, mint a keleti rendszerekkel való elégedetlenség mérőszámai.

2. térkép: Látens vasfüggöny a demográfiában

Forrás: DG Region IV. Kohéziós jelentés

Amennyiben elfogadjuk a tézist, hogy a tényleges, strukturálisan is érdemleges felzárkózás záloga a versenyképesség, úgy érdemes a részben az Unió által is finanszírozott szerkezeti beavatkozások tárgyait szemügyre venni. Ezek alapvetően két részre bonthatóak, infrastrukturális és tudással kapcsolatos beavatkozásokra.

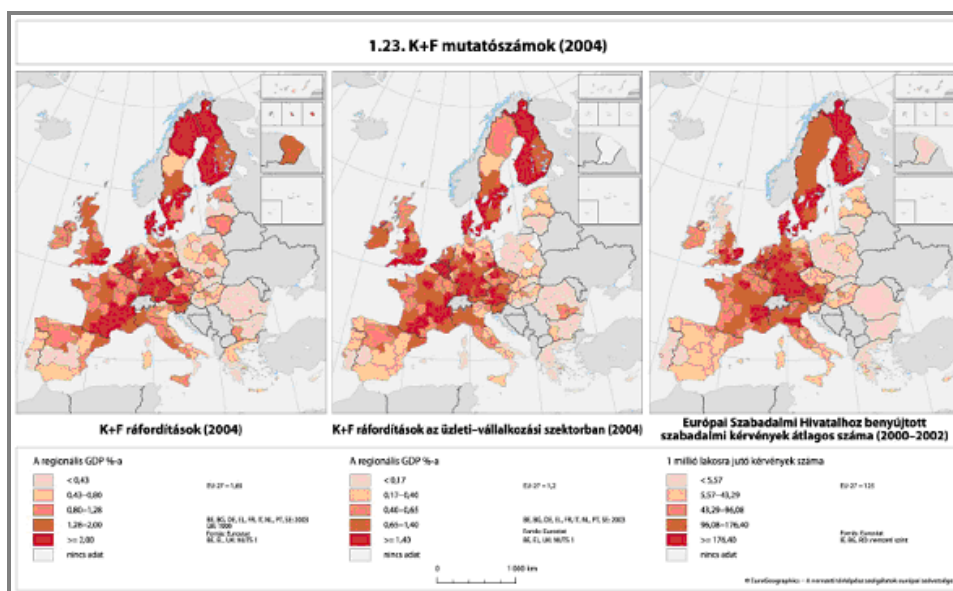

3. térkép: Látens vasfüggöny a közlekedési infrastruktúrában

Forrás: DG Regio IV. Kohéziós jelentés

Az infrastrukturális helyzet kulcsmutatója konszenzusos módon az autópálya-rendszer kiépültségének szintje, amelyen keresztül a keleti termelők elérhetik az egységes belső piacot mint fejlődési horgonyt. Nos, a Bizottság adatai szerint a keletiek lemaradása e területen hatalmas, gyakorlatilag csak Horvátország és Magyarország esetében beszélhetünk kiépült autópálya-rendszerről, illetve Csehország van ehhez közeli helyzetben. Románia, Bulgária, Lengyelország és az utóbbi miatt a Baltikum közötti megközelítése katasztrofálisnak mondható. A szállítmányozás szempontjából talán fenntarthatósági szempontból még fontosabb közlekedési ágazat, a vasút helyzete talán még aggasztóbb, a legtöbb volt szocialista ország vasúti rendszere lehasznált, lassú és a nemzetközi kereskedelem számára használhatatlan. Kérdéses, hogy az Európai Regionális Alapból és a Kohéziós Alapból rendelkezésre álló források lehetővé tesznek-e olyan mértékű beavatkozást a 2013-ig terjedő időszakban, melyre szükség lenne.

De nem áll sokkal jobban a régió „tudás infrastruktúra” tekintetében sem. A kutatásfejlesztési ráfordítások tekintetében térképen ábrázolható módon teljesen tisztán kirajzolódik egy kelet-nyugat megoszlás az egykori vasfüggöny mentén. Ezen belül az üzleti szféra kiadásai még élesebb határvonalat húznak ugyanott (Csehország kivételével), bizonyítékaul annak, hogy az alacsony hozzáadott értékre alapozott re-export periférián nem lehetséges a transznacionális cégekre hagyatkozva várni a K+F kiadások növekedését, azok ugyanis nem a tudás intenzív tevékenységeiket telepítik keletre. Az állami költés növelése sem megoldás tehát önmagában, ez nem okozza ugyanis változatlan gazdaságszerkezet mellett az üzleti K+F kiadások növekedését. Ráadásul nyugaton az üzleti szektor adja a kutatási kiadások nagyobbik részét, míg keleten a legtöbb esetben az állam. A gyenge kutatási és innovációs teljesítmény a kimeneti mutatókban is megmutatkozik. Míg az államszocialista időszakban a keletiek versenyben voltak a nyugatiakkal szabadalmak tekintetében, addig posztszocialista gazdaságszerkezetük az adatok tanúsága szerint csak a nyugati országok töredékének előállítására képes. Ismert az is, hogy a különböző nemzetközi egyetemi teljesítménylisták (QS, Jiatong stb.) érdemi helyein igazából nem szerepelnek kelet-európai egyetemek, ír, olasz és távol-keleti intézmények viszont sokan. (Természetesen skandináv, holland és német egyetemek is, illetve angolszászok és japánok az élbolyban.) K+F tekintetében Kelet-Európában csakis a fővárosok rúgnak valamennyire labdába. Ez ugyan várható volt, minden perifériális országban a fejlődési centrumokra koncentrálódik a gazdasági fejlődés (*Kertész, 2003*).

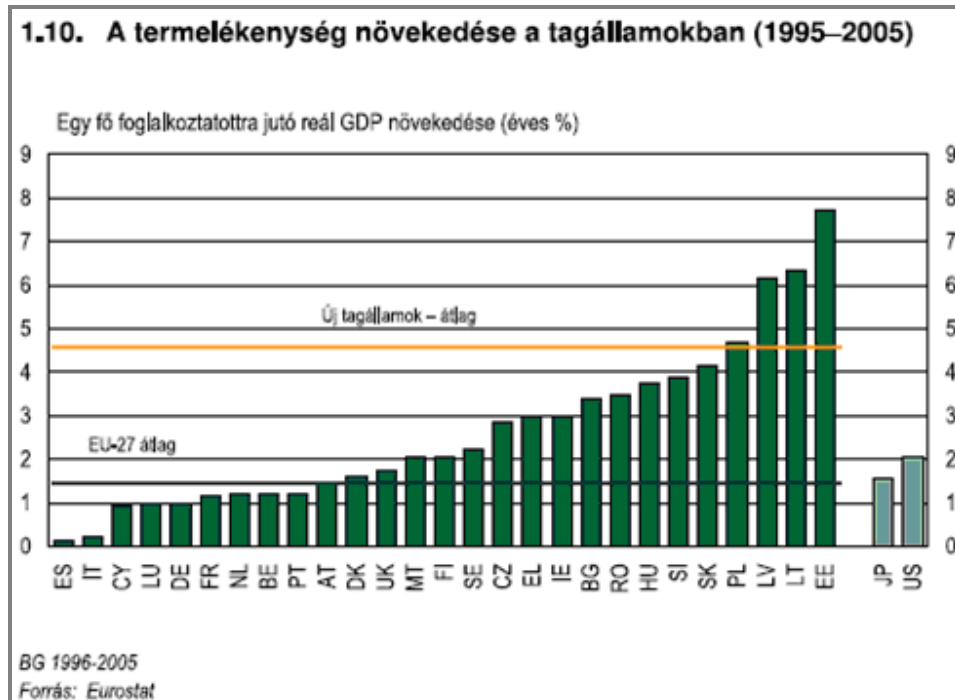
4. térkép: Látens vasfüggöny a tudásgazdaságban

Forrás: DG Regio IV. Kohéziós jelentés

Természetesen a fenti mutatók idősoros monitorozása adja majd meg csak hosszabb távon a választ arra, hogy a reálgazdasági felzárkózást megalapozzák-e versenyképességi tényezők. Mindenesetre a rendszerváltást követő második évtized végén nyilvánvaló, hogy nem egyszerű kvantitatív lemaradásról van szó. Maga a minimalista dependens versenyalam kerül hátrányba, amely minden szakpolitikát (foglalkoztatás, a tudásbázis növelése, szociális biztonság, stb.) a külföldi működő tőke beruházások növelésén keresztül kíván megoldani. Márpedig ez nem járható út, perifériális gazdaságszerkezethez vezet, amely nem tud alapozni a versenyképesség szélesebben értelmezett bázisára. Nem véletlen, hogy az egymást követő lisszaboni helyzetjelentések tanúsága szerint Kelet-Európa nem tudta implementálni az uniós versenyképességi stratégiát (Lisbon Scorcards I.-X.).

A GDP-ben mért felzárkózással szemben a tényleges életszínvonal sokkal lassabb felzárkózását jól mutatja egy kulcsmutatószám, a bérek kérdése. 1994-ben az Eurostat adatai szerint a kelet-európai (EU8) átlagos éves munkabér-kompensáció a nyugatinak (EU15) körülbelül 16%-a volt. Ugyanez a mutató 2007-re 25%-ra emelkedett, azaz minimális előrelépés történt. Ilyen ütem mellett a tényleges életszínvonalbeli felzárkózás hosszú

generációkba telik majd, ha egyáltalán folyamatosnak gondolhatjuk a trendet, hiszen abba a jelenlegi nemzetközi gazdasági válsághoz hasonló összeomlások törést okozhatnak.

1. ábra: A termelékenység növekedése nem indokolja a szerény bérfelzárkózást

Forrás: DG Regio IV. Kohéziós Jelentés

Az alacsony foglalkoztatás tehát eleve sújtja a kelet-európai passzívat, indirekt módon, az állam finanszírozhatóságán keresztül pedig az aktívakat is. Ezen felül a foglalkoztatottak bérezése alacsony, és csak gyengén felzárkózó. Szokásos ezt arra fogni, hogy perifériális országok bérei óhatatlanul alacsonyabbak. Azonban ez nem mindig van így. A görög bérek ugyanezen időszak alatt 44%-ról 74%-ra zárkóztak fel, ami nyilván valamilyen mértékben hozzájárult a görög versenyképesség elvesztéséhez, ám a görög válság képlete ennél sokkalta bonyolultabb. A szintén perifériális Írország bérei sosem voltak alacsonyak, 1993-ban pedig kifejezetten meghaladták a brit béreket. A másik szokásos érvelés arról szól, hogy a

bérek emelkedése nem haladhatja meg a termelékenység emelkedését. Nos, ennek fényében sem értelmezhető az alacsony bérfelzárkózási ütem. Az új tagállamok termelékenységi növekménye a vizsgált periódus alatt tartósan jó négy százalékponttal meghaladta az EU átlagos növekményét, azaz a régebbi tagállamokét még ennél is jobban. Ha a bérszínvonal csupán a termelékenység függvénye lenne, akkor egyes kelet-európai országoknak már a nyugati megközelítő bérekkel kellene rendelkezniük.

Összefoglalásképpen tehát elmondható, hogy a nemzeti össztermék mutatójának használata a kelet-európai térség felzárkózására félrevezető. A kibocsátás által megteremtett értéknek csak egy része növeli az országok vagyonát és életszínvonalát. A foglalkoztatás és a bérszínvonal mutatóit bevonva sokkal kedvezőtlenebb kép alakul ki az érdemi, strukturális, felzárkózást megalapozó Porter szerint is, szélesebb értelemben vett versenyképességi tényezők tekintetében pedig húsz évvel a rendszerváltás után is elkésé-
rítő a helyzet. Csak mély gazdaságfilozófiai váltással lehet elérni, hogy a felzárkózás ne csak a kibocsátás tekintetében valósuljon meg.

Felhasznált irodalom

JIAOTONG WORLD UNIVERSITY RANKINGS: <http://www.arwu.org/>

KERTÉSZ K. (2003). *Felzárkóznak-e a kevésbé fejlett országok az Európai Unióban?* Budapest: ICEG.

PORTER, M. (1988). *Porter, Michael Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press

QS UNIVERSITY RANKINGS:

<http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2010/results>.

REFORM, C. F.: *Lisbon Scorcards I.-X.*. Brussels

**Regionális együttműködés, innovatív
gazdaságfejlesztés**

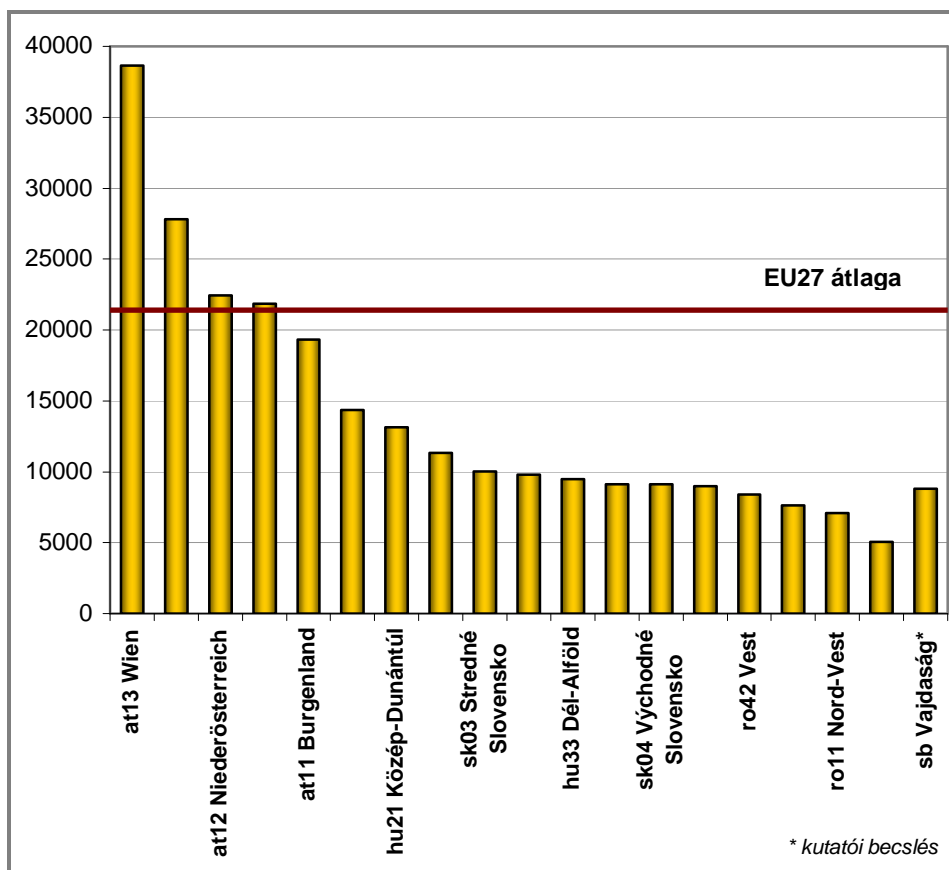
Horváth Gyula: Gondolatok a Kárpát-medencei magyar közösségek regionális együttműködésének fejlesztéséhez¹

Nemzetstratégia és regionális fejlesztés

A Kárpát-medencét alkotó természeti régiók, gazdasági terek és közigazgatási egységek fejlődésében az 1990-es évtizedben lezajlott politikai változások és gazdasági átrendeződések ellentmondásos folyamatokat váltottak ki. A piacgazdaság fokozatos és nehézségekkel terhes térhódítása valamennyi nemzetgazdaságban erőteljes területi differenciálódáshoz vezetett. A korábbi gazdasági szerkezet összeomlása, az új gazdaság kiépítése eltérően érintette az egyes térségeket, a területi különbségek növekedésnek indultak, a rendszerváltozás előnyei sem mutatkoznak meg térben egyenletesen (*1. ábra*).

A gazdaság átrendeződésére kedvező hatást gyakorló tényezők sorában fontos szerepet kell tulajdonítanunk az európai integrációs kapcsolatoknak azokban az országokban, amelyek a közelmúltban az Európai Unió tagjai lettek. A csatlakozás alapkövetelményévé vált, hogy az új tagállamoknak hatékony területfejlesztési politika alkalmazására kell felkészülniük, gazdaságpolitikájukban a területi különbségek mérséklését szolgáló célokat és eszközöket kell alkalmazniuk, új intézményeket kell alapítaniuk, illetve meg kell teremteniük a regionális kohézió határokon átnyúló fejlesztésének lehetőségeit (*Baranyi, 2007*). Az uniós tagság távlatos eredménye a Kárpát-medence hajdani, évszázadokon keresztül formálódott integrációs kapcsolatainak modern formában történő újjászerveződése lehet (*Illés, 2008*). A térség geopolitikai helyzete, az integrációra való érettség változatos formái miatt természetesen a kívánatos állapot elérése hosszú évtizedekre ad feladatokat politikusnak, kutatónak, gazdasági szakembernek egyaránt.

¹ E dolgozat a szerző Területi kohézió a Kárpát-medencében: trendek és teendők (In: Bitskey Botond [szerk.]: *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal. 2010. 233–262. o. Társszerző: Lelkes Gábor) c. tanulmányának felhasználásával készült.

1. ábra: Az egy főre jutó GDP a Kárpát-medencei régiókban, 2007

Forrás: European Commission, Eurostat, 2009.

A gazdasági átalakulás a magyar közösségek többségét különösen kedvezőtlenül érintette. A piacgazdaság előnyeit viszonylag gyorsan kiaknázni képes települések mindenekelőtt a nagyvárosok és a sajátos geopolitikai helyzetben lévő települések közül kerültek ki. Ez utóbbi csoportba számos sikeres határ menti település sorolható, amelyek kezdetben az informális, majd később az együttműködésre építkező gazdaság előnyeit és a munkaerő-piaci keresletet használták ki. A határon túli magyar nemzetiség nagy része rurális környezetben él, a terciér ágazatok, a pénzügyi szolgáltatások, az exportra termelő vállalkozások jól jövedelmező munkahelyei viszont városokban jöttek létre. A falvak korábban városokba ingázó, ke-

vésbé képzett lakossága a nagyipar összeomlása miatt biztos jövedelem nélkül maradt (Rácz, 2006).

A fejlődés területi terjedésében a nemzetiségi tényezők korlátozott szerepet játszanak. Az állami támogatáspolitikai segítségével természetesen hatást lehet gyakorolni az egyes térségek fejlődésére. Az állami befolyásnak lehet pozitív és korlátozó tartalma is. Nyugat-Európa számos országában alkalmaztak kedvezményeket nemzetiségek lakta, gyengén fejlett térségek gazdasági felzárkóztatásában, juttattak pótlólagos forrásokat a kultúra és az oktatás támogatására. Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzetiségi térségek elhanyagolásának lehettünk tanúi hosszú időn keresztül, s még ma sem mentes a gazdaság- és területfejlesztési politika a negatív diszkrimináció jelenségeitől. Le kell szögeznünk, hogy a modern regionális fejlesztéspolitika – beleértve az Európai Unió strukturális és kohéziós politikáját is – a gazdasági előnyök térben folytonos terjedésére helyezi a hangsúlyt. Ez pedig azt jelenti, hogy a gazdasági növekedés kedvező hatásait a térségben élő valamennyi nemzetiségnek azonos módon kell éreznie.

A széttagolt magyar nemzet egyes részeinek jövőjét ma elsősorban a nemzetállamok fejlesztési stratégiái formálják. A magyar kormányzatok támogatáspolitikája csak lassú és kevésbé átütő korrekciókra képes (Bánda–Misovicz, 2010). A magyar fejlesztési koncepciók sem építették be saját logikai rendszerükbe a határokon átívelő, több régiót felölelő együttműködések potenciális hatásait. A határon túli magyar területek gazdasági és kulturális fejlődését segítő tevékenységek nem alkotnak egységes rendszert, nem a területi munkamegosztás szempontjait veszik figyelembe, hanem a magyar gazdaság fejlesztésétől független, szigetszerű kezdeményezéseknek tűnnek. Szervesen egymáshoz kapcsolódó elemek hiányában a következmények esetlegesek, a beavatkozások hatékonysága alacsony szintű, szinergikus hatások nem alakulnak ki, a fenntartható fejlődés esélyei kedvezőtlenek. Példaként a magyar nyelvű felsőoktatás-kutatás és a magyarok lakta térségek gazdaságfejlesztési kezdeményezései közötti összhang hiányát említhetjük. (Horváth, 2006a-b).

Magyarország és a két legnagyobb magyar népességű szomszédos ország csatlakozása az Európai Unióhoz kedvező feltételeket teremt a hosszú távú stratégiaalkotás számára. Az Unió strukturális politikája ugyanis nagy távlatú transzregionális (országhatárokon átnyúló, egymáshoz kapcsolódó) térségi stratégiákra is támaszkodik. Jelenleg kilenc makrorégióra készülnek uniós tervek. Magyarország érdeke az lenne, hogy a Kárpát-medence alkosson új makrorégiót, ezáltal a magyar területek jelentős része

egységes stratégiai térré válhatna. Magyarország kezdeményező szerepet vállalhatna e stratégiai tér szervezésében, és ezt összekapcsolhatná Magyarország és a magyar lakosságú területek kohéziójának programjával (a nemzetstratégiával).

Fejlesztéspolitika 2007–2013 között

A Kárpát-medencei régiók fejlődési irányainak alakításában új korszakot nyitott az uniós tagországok nemzeti fejlesztési terveinek a kidolgozása a 2004–2006, illetve a 2007–2013 közötti időszakra. A nemzeti fejlesztési tervek az Európai Unió tervezési metodikája alapján készültek.

A nemzeti fejlesztési tervek operatív programjainak száma és elnevezése országonként változik. Az uniós követelményekhez igazodva a nemzeti programok általában öt nagy tevékenységcsoportra tagolódnak. A *versenyképes gazdaságfejlesztési* program a kis- és középvállalatok fejlesztését, a kutatási és fejlesztési támogatásokat, a vállalkozások technológiai beruházásait foglalja magában. A *környezetvédelmi és infrastrukturális* operatív program az ország környezetvédelmi állapotának javítását tűzi célul a környezeti infrastruktúra kiépítésével, a környezetbiztonság növelésével, végül a közlekedési infrastruktúra megvalósítását szolgálja. A *humán erőforrás-fejlesztés* operatív program célja a foglalkoztatás, képzés és oktatás szintjének emelése, a munkaerő-piaci versenyképesség javítása és a társadalmi beilleszkedés elősegítése. Az *agrár- és vidékfejlesztés* operatív program célja egyrészt a mezőgazdasági termelés modernizációja és hatékonyabbá tétele, részben termelési technológiák, részben a termékfeldolgozás fejlesztése révén, másrészt a vidék felzárkóztatása, alternatív jövedelemszerzés megteremtése a vidéken élők számára. A *regionális* operatív programok a fejlesztési régiók hatáskörébe eső fejlesztéseket tartalmazzák.

Kedvezőtlen jelenségnek kell tekintenünk azt, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozás folyamata központosító hatású volt valamennyi új tagországban. A nemzeti fejlesztési tervek felülről lefelé építkeztek, a programok kidolgozásában a központi kormányzatnak szinte kizárólagos szerepe volt, a fejlesztési régiók – lévén nem közigazgatási egységek – érdekeiket, fejlesztési elgondolásait csak részben érvényesíthették, jobbára csak a projektek gyűjtésében jutottak szerephez. A nemzeti fejlesztési tervek döntően ágazati fejlesztési feladatokat jelölnek meg. A regionális operatív programokat sem a régiók fejlesztési elképzelései alapján alakították ki, hanem az ágazati operatív programokból kimaradt feladatokat tekintették regionális jelentő-

ségűeknek. A régiók alulértékelését jól mutatja, hogy a regionális operatív programokra jutó pénzügyi források aránya egyik országban sem éri el a fejlesztési kiadások 25 százalékát (1. táblázat).

1. táblázat: Az operatív programoknak juttatott uniós támogatások, 2007–2013

Megnevezés	Magyarország		Románia		Szlovákia	
	M EUR	%	M EUR	%	M EUR	%
Versenyképes gazdaság	2 810	11,3	2 724	14,2	2 975	26,4
Környezet és infrastruktúra	10 905	43,8	9 286	48,3	5 007	44,5
Humán erőforrás-fejlesztés	5 430	21,8	3 476	18,1	1 750	15,5
Regionális fejlesztés	5 771	23,1	3 726	19,4	1 532	13,6
Összesen	24 916	100,0	19 212	100,0	11 264	100,0

Forrás: Eligible areas under the Convergence Objective and the Regional Competitiveness and Employment Objective. http://ec.europa.eu/regional_policy/atlas2007 [2009. 04. 19.].

Az uniós finanszírozású fejlesztések nagy része infrastrukturális (út-, szennyvízhálózat-építés stb.) és környezetvédelmi jellegű lesz (a kiadásoknak Romániában 48, Szlovákiában pedig 45 százalékát ezekre költik), amelyek átmenetileg javíthatják a fejlesztésekben közreműködő helyi vállalkozók kondícióit, és fejlesztik a települési környezetet, javítják a megközelíthetőséget és a lakosság életkörülményeit, ám a fenntartható növekedéshez nem szolgáltatnak elégséges erőforrást. Különösen a román fejlesztéspolitika szán csekély forrásokat a versenyképes gazdaság fejlesztésére és a regionális programokra. Ezért a gazdasági bázisok megerősítését más eszközökkel kell elérni. A gazdaság piaci alapokon nyugvó fejlesztésének technikáit – ami kissé leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a nemzetközi piacokon is jól értékesíthető termékeket és szolgáltatásokat kell előállítani – el lehet és el is kell sajátítani. Annál is inkább, mert 2014-től gyökeres változásokra lehet számítani az unió támogatáspolitikájában. Erre fel kell készülni. A magyar közösségeket ebbe a felkészülésbe be kell vonni. A gond egyébként az, hogy még Magyarországon sem elfogadott felfogás az, hogy támogatásból nem lehet versenyképes társadalmat építeni. Egészséges közösségek nem is igénylik a szociálpolitikai alapokon építkező társadalomirányítást.

A központi függés értelemszerűen a helyi és regionális szinergiák elhanyagolását eredményezi. A már lezárult és a folyamatban lévő nemzeti fej-

lesztési tervek tapasztalatai azt mutatják, hogy a centralizált döntési mechanizmus nem segíti elő a területi különbségek mérséklését, sőt azok növekedését idézi elő. A regionális hatáskörben felhasználható források nem alkalmasak a határokon átnyúló regionális együttműködések fejlesztésére sem, hiszen alapvetően településregenerációs, oktatási-kulturális, turizmusfejlesztési feladatok megoldására készültek. Az Interreg-programok az államhatárokkal érintkező térségek együttműködési kereteit bővítik, kevésbé alkalmasak hosszú távú gazdasági kapcsolatok megalapozására. Egy nemzetközi kutatás keretében a magyar–román határszakaszon végzett vizsgálat (Koncz, 2006) eredményei is arra figyelmeztetnek, hogy a perifériák fejlesztése központból irányított programokkal nem lehet eredményes, a határtérségekbe kihelyezett központi hivatali részlegek képtelenek a helyi sajátosságok érvényesítésére, tevékenységük bürokratikus jellege alkalmatlanná teszi azokat a területfejlesztési szereplők együttműködésének ösztönzésére.

A területi kohézió erősítésének feladatai

A Kárpát-medencét betöltő, illetve azzal érintkező 54 milliós országcsoport (Ukrajnát ez esetben nem vettük figyelembe) demográfiai potenciáljának és településhálózatának területi szerkezete nagy eltéréseket mutat. Románia és Szlovákia viszonylag kiegyensúlyozott népesség eloszlású ország, településszerkezetük dekoncentrált (Hardi–Hajdú–Mezei, 2009). Románia településhálózatában több nagy népességkoncentrációt találunk, a fővároson kívül jelentős lakosság számú és gazdasági potenciálú regionális központok fejlődtek ki. A nyolc Kárpát-medencei ország többségében a főváros – amely egyszersmind meghatározó gazdasági, politikai-döntési központ és az ország legfejlettebb területi egysége is – e nagy természeti tájban vagy annak közelében helyezkedik el. E geopolitikai helyzet kedvező hatással lehet a térség integrálására, hiszen a fővárosi agglomerációk modernizálásának az európai gazdasági térbe való bekapcsolódás az alapja. A méretgazdasági szempontok az államhatárokhoz való közelségük miatt csak a szomszédos országok térségeit is figyelembe véve érvényesíthetők. A Kárpát-medencétől távoli Bukarest és Kijev nem szűkebb vonzáskörzete, hanem nemzetstratégiai szempontok miatt érdekelt a térségi kapcsolatok erősítésében. E két ország európai uniós piacokra a Kárpát-medencei közlekedési hálózatok közvetítésével juthat el.

A nemzetstratégia fogalma ma elsősorban politikai dokumentumokban jelenik meg, a határon túli magyar területek autonómiájának és a magyar

népesség szülőföldjén maradásának követelményeit tartja szem előtt. E felfogás nyilvánvaló és érthető alapját az adja, hogy a magyar népesség száma csökken, demográfiai mutatói romlanak, miközben a magyar munkaerő-piaci prognózisok a gazdasági fejlődést csak jelentős számú népesség betelepítésével látják megvalósíthatónak. E nagy jelentőségű kérdésre is stratégiai választ kell adni, annak figyelembevételével, hogy a magyar működő tőke külföldre áramlása más térségekben teremthet a magyar gazdaság számára pótlólagos munkaerőt. A politikai diskurzusokban használt fogalom tartalma azonban nem kidolgozott, hiányzik a fogalom pontos definíciója, nem tisztázott tartalma, nem világosak elemei, ezek kölcsönkapcsolatai (*Ablonczy–Bárdi, 2010*).

Magyarország és a két legnagyobb magyar népességű szomszédos ország csatlakozása az Európai Unióhoz kedvező feltételeket teremt a hosszú távú stratégiaalkotás számára. Az Unió strukturális politikája ugyanis nagy távlatú transzregionális (országhatárokon átnyúló, egymáshoz kapcsolódó) térségi stratégiákra is támaszkodik. Jelenleg kilenc makrorégióra készülnek uniós tervek. Magyarország érdeke az lenne, hogy a Kárpát-medence alkosson új makrorégiót, ezáltal a magyar területek jelentős része egységes stratégiai térré válhatna. Magyarország kezdeményező szerepet vállalhatna e stratégiai tér szervezésében, és ezt összekapcsolhatná Magyarország és a magyar lakosságú területek kohéziójának programjával (a nemzetstratégiával).

A Kárpát-medencei makrorégió mellett – a modern kori európai történelemben már többé-kevésbé sikereket eredményezett integrációs tapasztalatokon kívül – az alábbi érvek szólnak:

1. E közel 25 millió fős térség kohéziós problémái (nehézkes megközelíthetőség, korszerűsítésre váró gazdasági szerkezet, főváros központú modernizációs térségek) sok hasonlóságot mutatnak, a modern európai fejlesztési irányok meghatározását, a programok megvalósításának finanszírozását a közös célok elősegíthetik;
2. A Kárpát-medence környezetének egységes védelme, a közös árvízvédelmi programok hatékonysága fokozható;
3. Az új területfejlesztési hajtóerők (magas szintű üzleti szolgáltatások, kutatásfejlesztés) méretgazdaságossági követelményei jobban teljesíthetők, a gazdaság versenyképességi elemei előnyösebben fejleszthetők;
4. A térség regionális centrumainak (nagy- és középvárosainak) hálózatos együttműködése hozzájárulhat a policentrikus fejlődés európai

uniós célkitűzésének megvalósításához, a több központú regionális fejlődés stratégiai igényének érvényesítéséhez;

5. A határ menti együttműködésekben új célok fogalmazhatók meg, a szomszédos területek kooperációjában erősödhet a lokális munkaerőpiacok és szolgáltatási hálózatok optimális hasznosításának követelménye;
6. A térség – Európában egyedüli etnikai összetétele következtében – a demokratikus hatalomgyakorlás, a regionális autonómiák új típusú működésének kísérleti terepe lehet. A transznacionális makrorégió intézménye hozzájárulhat decentralizált és regionalizált államberendezkedésre való áttérés nemzeti akadályainak leküzdéséhez.

Magyarország és a két legnagyobb magyar népességű szomszédos ország csatlakozása az Európai Unióhoz kedvező feltételeket teremt a hosszú távú stratégiaalkotás számára. Az Unió strukturális politikája ugyanis nagy távlatú transzregionális (országhatárokon átnyúló, egymáshoz kapcsolódó) térségi stratégiákra is támaszkodik. Jelenleg nyolc makrorégióra készülnek uniós tervek. Magyarország érdeke az lenne, hogy a Kárpát-medence alkotson új makrorégiót, ezáltal a magyar területek jelentős része egységes stratégiai térré válhatna. Magyarország kezdeményező szerepet vállalhatna e stratégiai tér szervezésében, és ezt összekapcsolhatná Magyarország és a magyar lakosságú területek kohéziójának programjával (a nemzetstratégiával).

A Kárpát-medencei *tervezési együttműködésben* – regionális politikai szempontból – a következő témakörök tekinthetők fontosnak:

1. A határ menti térségek fejlettségi színvonalbeli különbségeinek mérséklése, a határokon átnyúló infrastruktúra-fejlesztés és munkaerőpiaci együttműködés. A jelenlegi gyakorlattól eltérően különös figyelemmel kell lenni a határhoz közeli nagyvárosok (Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Békéscsaba, Pécs, Győr, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Újvidék, Szabadka, Eszék) együttműködésének fejlesztésére. E térség egyik gyenge pontja az üzleti szolgáltatások alacsony teljesítőképessége, ám ezek fejlesztése a tudásalapú gazdaság kibontakozásának előfeltételeként kizárólag nagyvárosi terekben képzelhető el. A munkaerőpiacok közötti együttműködés erősségét a múltban is meghatározta és napjainkban is jelentősen befolyásolja a rendelkezésre álló információk mennyisége és minősége. Miközben a magyar–osztrák határon a hivatalos intézményi együttműködések révén évtizedes múltra tekint vissza a szomszédos

régiók állásajánlatainak kölcsönös bemutatása, addig a keleti és a déli határszakaszokon sokszor még a munkavállalási feltételekről sem áll rendelkezésre elegendő információ. A munkavállalók és munkaadók ismereteinek bővítésében és naprakészen tartásában komoly tartalékok rejlenek, amelyek kiaknázása segíthet a krónikus munkaerőhiány, illetve munkanélküliség egyidejű csökkentésében.

2. Az EU 2007–2013 közötti támogatáspolitikájában a szomszédsági partnerség új támogatási célt jelent. A határ menti régiók fejlesztési programjainak kidolgozása, összehangolása és a közös feladatok végrehajtása csak intézményesített formában képzelhető el. A jelenlegi gyakorlat – a központi kormányhivatalok térségbe kihelyezett részlegeinek programkoordinációja – nem hatékony. Nyugat-Európa határregióiban e feladatokat közös testületek végzik. Ki kell dolgozni a közös területfejlesztési testületek (transznacionális területfejlesztési tanácsok) működési modelljét, szervezeti felépítését és működési rendjét.
3. A határ közeli nagyvárosok (Miskolc, Kassa, Debrecen, Nyíregyháza, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Ungvár, Arad, Temesvár, Szeged, Szabadka, Újvidék, Pécs, Eszék) fontos nemzeti tudásközpontok vagy azokká fejleszthetők. A környező öt országban gondot jelent azonban, hogy a kutatási potenciál nem éri el az európai tudáspiacon versenyképes szervezetek méreteit. A közös tudásközpontok kialakítása a természettudományi és műszaki kutatások ipari kapcsolatainak erősítését, a termékfejlesztést, a tudásigényes kis és közepes méretű vállalkozások elterjedését, a térségek exportpotenciáljának erősítését szolgálhatja. Konceptiót érdemes kidolgozni technológiai centrumok kialakítására. A fejlesztési stratégia alapelveinek kell tekinteni a néhány, nemzetközileg piacképes termék és szolgáltatás kutatására-fejlesztésére való szakosodást.
4. Hasonló együttműködés kínálkozik a határ közelében működő vagy tervezett *regionális repülőterek* fejlesztésében. E térségek megközelíthetőségének javításában a légi közlekedésnek nagy jelentősége van. Ma több romániai nagyváros működtet harmadik kategóriás regionális repülőteret, Magyarországon Debrecen repülőtere alkalmas arra, hogy magasabb kategóriájú repülőtérré váljon. Ehhez azonban vonzáskörzetének a közel egymillió lakosságú romániai bihari és szatmári térségekre is ki kellene terjednie. Temesvár nemzetközi repülőterének piaci körzete felölelhetné a délkelet-magyarországi me-

gyeket is, Kassáé pedig az észak-magyarországi régió keleti térségeit. Pécs és Eszék repülőterei között hatékony munkamegosztás kialakítására van szükség.

5. Az új tagállamok *regionális fejlesztési szakemberállománya* ma még kis létszámú, képzettsége nem megfelelő. Az új tervidőszakban a regionális fejlesztési programok mérete nagyságrendekkel megnő, végrehajtásuk bonyolultabbá válik. Sokkal több regionális politikai gyakorlati szakemberre lesz szükség, akik nemcsak a programok végrehajtását szervezik, hanem képesek folyamatosan nyomon követni az új európai regionális politikai paradigma várható következményeit a sajátos problémákkal küszködő kelet-közép-európai térségekben. Olyan képzési és továbbképzési központokra van tehát szükség, amelyek folyamatosan szervezik a szakmai ismeretek átadását. Három központ kialakítása képzelhető el: az egyik a Debreceni Egyetemen (a Nagyváradai Egyetemmel, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel, illetve az Ungvári Állami Egyetemmel közösen működne), a másik Pécsen (az eszéki és az újvidéki egyetem kooperációjában), a harmadik pedig Győrben (pozsonyi egyetemekkel, kutatóintézetekkel és a komáromi Selye János Egyetemmel együttműködésben). A képzési központok működtetésében az MTA Regionális Kutatások Központja – amely Magyarországon a regionális politikai és gazdaságtani egyetemi képzés vezető intézménye – is aktív szerepet vállalna. A kutatóintézetnek Békéscsabán és Győrben már van határ menti dokumentációs központja. Fél- és egyéves kurzusokon évente 50 regionális szakember képzése szervezhető meg.
6. A határon túli intézményesült magyar tudomány másfél évtizedes működését korszerűsíteni célszerű. A paradigmaváltás lényege az, hogy a spontán módon létrejött, viszonylag jelentős kutatási kapacitások további fejlődéséhez jól definiált célokat, az ezek megvalósítását szolgáló eszközöket fogalmazzunk meg, vezető intézményeket jelöljünk ki, és koordinációs fórumokat hozunk létre.
A szomszédos országokban a magyar tudományos műhelyeknek az alábbi célok érdekében célszerű működniük:
 - az össznemzeti magyar tudományos kapacitások és eredmények fokozása a magyar tudomány nemzetközi pozícióinak erősödése érdekében;
 - a magyar közösségek nemzettudatának fejlesztése, modernizációs programjainak megalapozása;

- a többségi nemzet tudománypolitikai célkitűzéseinek figyelembevétele egyrészt a finanszírozási források bővítése, másrészt az európai és a bilaterális kutatási programokban való közreműködés előmozdítására;
 - a magyar nyelvű felsőoktatás képzési programjainak tudományos megalapozása, doktori programokban való közreműködés;
 - új tudományágazatok meghonosítása és fejlesztése.
7. A határon túli magyar szervezetek aktivitása nagyban hozzájárulhat a Kárpát-medencei gazdasági tér megerősödéséhez, a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez (a fejlődés üteme azonban egy határ mentén is jelentős regionális eltéréseket mutathat az egyes régiók eltérő ágazati szerkezetének, piaci viszonyainak stb. függvényében). A magyar–magyar gazdasági együttműködési hálózatok elsősorban a kis- és középvállalkozások térnyeréséhez járulhatnak hozzá, többek között üzletember találkozók szervezésével, információk szolgáltatásával, valamint szakkiállítások és konferenciák szervezésével. Az együttműködések tudatos és célirányos fejlesztése nemcsak a kereskedelmi forgalom növekedéséhez, hanem hosszabb távon közös beruházásokhoz és klaszterek kialakulásához vezethet. A tervezési együttműködés keretét is az új európai makrorégió adhatná. Az itt tervezett kooperációs kapcsolatok gazdasági és területfejlesztési hatásai megtervezhetőek, kohéziós következményei becsülhetőek, a tervezett programok operacionalizálhatóak. E munkában valamennyi ország regionális tudományi műhelyei jelentős feladatokhoz juthatnak. E kutatási, tervezési és fejlesztési programok európai uniós támogatásokra is számíthatnak.

A 2014-től esedékes következő uniós programozási periódusra való felkészítés során a magyar fejlesztéspolitikában sokkal markánsabb álláspontokat kell megfogalmazni a Kárpát-medencei gazdasági tér kohéziójának erősítését szolgáló intézkedések körét és tartalmát illetően, s ennek meg kell mutatkoznia a magyar támogatáspolitikai különböző formáiban is. Ennek az új filozófiának az alkalmazása sokkal összetettebb feladatot jelent, kevésbé látványos, de hatékonyabb megoldásokat kínál.

A határon túli ügyek szervezett intézésének a célja a nemzeti azonosságtudat folyamatos fenntartása és fejlesztése lehet. A gazdasági kapcsolatok fejlesztését sokkal finomabb módszerekkel, a partnerség intézményének számtalan formális és informális módszere felhasználásával kell szer-

vezni. A magyar gazdaság tőkeexpánziójának a jövőben erősödnie kell, a tőkeexport lehetséges színtereiként a határon túli magyar lakosságú térségek is szóba jöhetnek. A gazdasági racionalitás azonban azt diktálja, hogy a magyar tőke befogadására e térségeknek is fel kell készülniük. Mint ahogy a magyar gazdaságpolitikának is számolnia kell azzal, hogy a tőkeexport támogatáspolitikájában külön szabályozást igényelnek a határon túli magyar lakosságú területekre történő befektetések. Ez esetben ugyanis sokkal több mérlegelésre érdemes szempontot kell figyelembe venni a racionális gazdasági döntések kialakításában

A reálgazdaság fejlődésének ütemét, a gazdaság szerkezetének minőségét és jövedelemtermelő kapacitását – a gazdasági válságot kiváltó okokból levonható tanulság ez – a jövőben még inkább az állam, az önkormányzatok és az üzleti világ szereplőinek térbeli együttműködése, partnerségének minősége határozza meg. A partnerséget szervezni és menedzselni kell. E funkciókat Európa sok országában sikeresen a régiók gyakorolják. A Kárpát-medence formális regionalizálásának intézményesítése a térség gazdasági fellendülését eredményezné, közvetett módon a térségi autonómiák fejlődését is előre lendítené. A régiók kialakításában és hatékony működtetésében ezért kellene Magyarországnak példát mutatnia.

Irodalom

- ABLONCZY B.–BÁRDI N. (2010): Határon túli magyarok: mérleg, esély, jövő. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal. 9–32. o.
- BARANYI B. (2007): *A határ mentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BÁRDI N.–MISOVICZ T. (2010): A kisebbségi magyar közösségek támogatási politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal. 66–76. o.
- GÁL, Z.–RÁCZ, SZ. (eds.) (2008): *Socio-economic Analysis of the Carpathian Area*. Pécs, Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. Discussion Papers, Special Issue.
- HAJDÚ, Z. (2004): *Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948*. Pécs, Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. Discussion Papers, 44.

- HARDI T.–HAJDÚ Z.–MEZEI I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja.
- HORVÁTH GY. (2006a): Regionális fejlődés és együttműködés a Kárpát-medencében. In: *Urbanisztikai feladatok a Kárpát-medencében*. Budapest, Magyar Urbanisztikai Társaság. 2006. 44–62. o.
- HORVÁTH GY. (2006b): A határon túli tudományos műhelyek regionális működésének alapelvei. In: Berényi Dénes (szerk.): *A határon túli magyar tudományos műhelyek működésének regionális megalapozása*. Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 9–16. o.
- ILLÉS, I. (ed.) (2008): *Visions and Strategies in the Carpathian Area (VASICA)*. Pécs, Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. Discussion Papers, Special Issue.
- KONCZ G. (2006): Magyar–román határon átnyúló együttműködések egy prominenciavizsgálat tükrében. In: Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Pécs, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 354–366. o.
- LELKES G. (2008): *Régiók és gazdaság*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- RÁCZ SZ. (szerk.) (2006): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Pécs, Magyar Regionális Tudományi Társaság.
- Vision Planet. Strategies for an Integrated Spatial Development of the Central European, Danubian and Adriatic Area*, 1999: Bonn, Federal Office for Building and Regional Planning

Rechnitzer János: Gondolatok a területi menedzsmentről és feladatairól

A területi fejlesztési célok, a területfejlesztés intézményeinek működtetése, a források legkedvezőbb felhasználása speciális ismereteket kíván meg, amit a kimondottan erre a szakterületre képzett szakemberek és azok közösségei valósíthatnak meg. A területi folyamatokba történő közösségi beavatkozás, mint láttuk nem egyszerű feladat, hiszen sok szereplővel kell együtt dolgozni, bár a hatások egy-egy akcióban koncentrálnak, de a térben szétterjednek, továbbá a célok elérése érdekében eszközök széles körét szükséges megmozgatni. Mindeközben a területrendszerben különféle politikai és közösségi érdekek vannak jelen, amelyek a célokat másként és másként értelmezik, s ennek következtében a megvalósítást tekintve is eltérő módszerekben, eljárásokban, s legfőképpen kedvezményezettekben gondolkodnak. A területi folyamatok közösségi alakítása tehát speciális ismereteket, módszereket, fejlesztési és kommunikációs technikákat követel meg, amelyeknek az együttes érvényesítésével lehet eredményeket elérni.

A tanulmány célja, hogy néhány összefüggésben bemutassuk a területi folyamatok alakításával foglalkozó szakemberek jellemzőit, a velük szemben támasztott igényeket, s azokat a szervezeti formákat, amikben működésüket végzik. A jövőben a területi menedzsment teljes rendszere (szervezet, irányítás, annak technikái, szakemberigény és szaktudás) új kutatási iránya lehet a területi folyamatokkal foglalkozóknak, de a menedzsment tudomány szakembereinek is.

Sajátosságok, különbözőségek

A 20. században a fejlett nyugati államokban a közfunkciók egyre szélesebb köre jelent meg, a jóléti államokban a közszféra megerősödése volt tapasztalható. Ugyanakkor a piaci viszonylatok látványos kibővülése a szervezési és vezetési kultúra megújítását eredményezi. A növekvő, egyre több funkcióval rendelkező közszféra fokozatosan átveszi a gazdaságban alkalmazott vezetési, irányítási módszereket, hogy növelni tudja a hatékonyságát, eredményességét, és képes legyen reagálni a közösségi funkciókat ért kihívásokra.

Horváth M. Tamás (2005) könyvében a következőkben foglalja össze a menedzser szemlélet (menedzserializmus) sajátosságait a közsférában:

- Piaci, üzleti módszerek alkalmazása a közösségi feladatok ellátásában (pl. stratégiai tervezés alkalmazása, eredmények mérése).
- A vállalkozói szellem beépítése a nagy ellátó rendszerekbe, azok működtetésébe (pl. a fejlesztés szereplői véleményének érvényesítése, azok elvárásainak megjelenítése a célok és programok között).
- A magánszektor aktivizálása a közmegebízások teljesítésének piacán (pl. a területi gazdasági szereplők széles körének bevonása a fejlesztésekbe).

Hozzáteesszük még, hogy a közmenedzsment a közösségi feladatok megvalósítása érdekében széles körű kommunikációt folytat a szereplőkkel, azok különféle célcsoportjaival. Aktivizálja a szereplőket a célok alakításában való részvételre, majd azok megvalósítására. A területi menedzsment az üzleti, a klasszikus közszolgálati és a civil/nonprofit menedzsmenttől egyaránt elhatárolható (*1. táblázat*). Az elhatárolást elvégezhetjük a célok, a környezet, az érintettek, az irányítás, a menedzsment tagjai és az eredményesség, valamint annak mérése alapján.

Esetünkben a területrendszer mint egy komplex egyedi struktúra fejlesztési irányainak megvalósítása a cél. A fejlesztéseket egy széles értelemezhető környezet határozza meg (Európai Unió, országos célok, ágazati/területi/települési/szereplői érdekek). Az érintettek köre ugyancsak bőséges, hiszen a területrendszerben élők sokféle működési területtel rendelkeznek, amelyeknek a tereit, aktivitását kell elősegíteni. A közmenedzsment irányítása is sajátos, hiszen azt egyrészt politikai fórumok döntései, másrészt maguk a szereplők, illetve az ő érdekeiket közvetítő szervezetek befolyásolják, miközben az országos szakpolitikai elvárások sem hagyhatók figyelmen kívül. A menedzsment tagjai egyrészt az érintettek képviselői (pl. bizottságok tagjai), de szakértők tömege is jelen van. A megvalósítók egy szervezet alkalmazottai, tevékenységük eredménye a projekt megvalósítása, illetve a szereplői kör elégedettsége, ami a területrendszer működésének hatékonyságával (pl. új tevékenységek megjelenése) regisztrálható.

1. táblázat: A különféle funkciókra irányuló menedzsmentek összehasonlítása

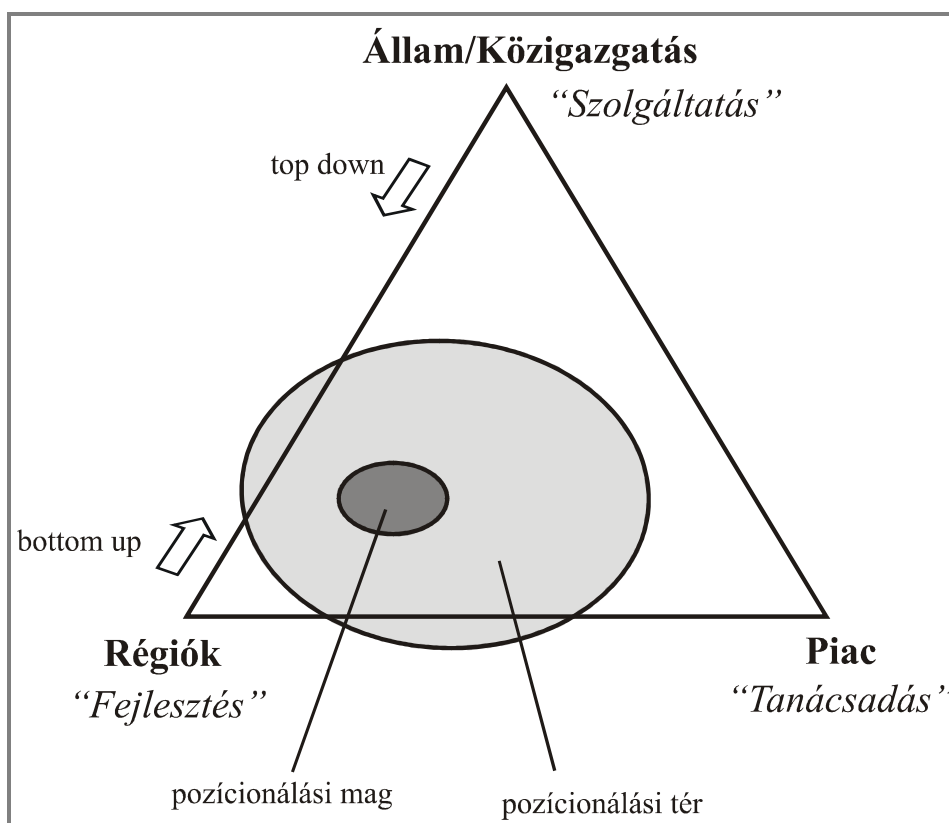
Funkciók	Üzleti menedzsment	Közzszolgálati menedzsment	Civil/nonprofit menedzsment	Területi menedzsment
CÉL	profit maximalizálás	közfunkciók és közszolgáltatások hatékony ellátása, azok eljuttatása az érintettekhez	társadalmi szolgáltatások eljuttatása bizonyos célcsoportokhoz	területrendszer fejlesztése, erőforrások hatékony felhasználása
KÖRNYEZET	versenytársak	jogszabályok, korlátozott piac, monopolhelyzet	„igénygazdaság”	Európai Unió, ország, régió/térség/település elvárásai
ÉRINTETTEK, SZEREPLŐK	fogyasztók	települések, térségek lakossága	társadalmi csoportok, közösségek	gazdasági egységek, önkormányzatok, nonprofit szervezetek, háztartások
SZERVEZET, IRÁNYÍTÁS	Profitorientált/tulajdonos	részben profitorientált/önkormányzatok és/vagy tulajdonos	nem profitorientált/demokratikus elvek alapján választott	többségében nem profitorientált/területi/települési közösségek szereplőinek fóruma
POLITIKAI BEFOLYÁS	nem érvényesül	gyenge, kimutatható	nem érvényesül	kimutatható/erős
VEZETÉS ÉRINTETTJEI	alkalmazottak	közalkalmazottak/köztisztviselők, alkalmazottak	önkéntesek/alkalmazottak	választott/kijelölt képviselők/alkalmazottak
EREDMÉNY ÉS MÉRÉSE	értékesítés növekedése, piaci részesedés; mérhető	szolgáltatások elérhetősége; részben mérhető	érintett társadalmi csoport helyzetének változása; nehezen mérhető	szereplők belső kapcsolatainak, elégedettségének növekedése, területi fejlődés változása; nehezen mérhető

Forrás: Saját szerkesztés

A közmenedzsment speciális formájának, mondhatni egyik változatának tekinthetjük a *területi menedzsmentet*. A területi menedzsment, mint vezetési, szervezési és irányítási rendszer célja, hogy az adott területrendszer fejlesztési elképzeléseinek megvalósításához a legkedvezőbb megoldást

dások kerüljenek alkalmazásra, a helyi szereplők széles körének aktivizálásával, egyben az erőforrásoknak a rendszer működése szempontjából hatékony felhasználásával.

A területi menedzsment sajátos helyet foglal el az állam, a piac és a területrendszer együttélésének háromszögében (1. ábra).

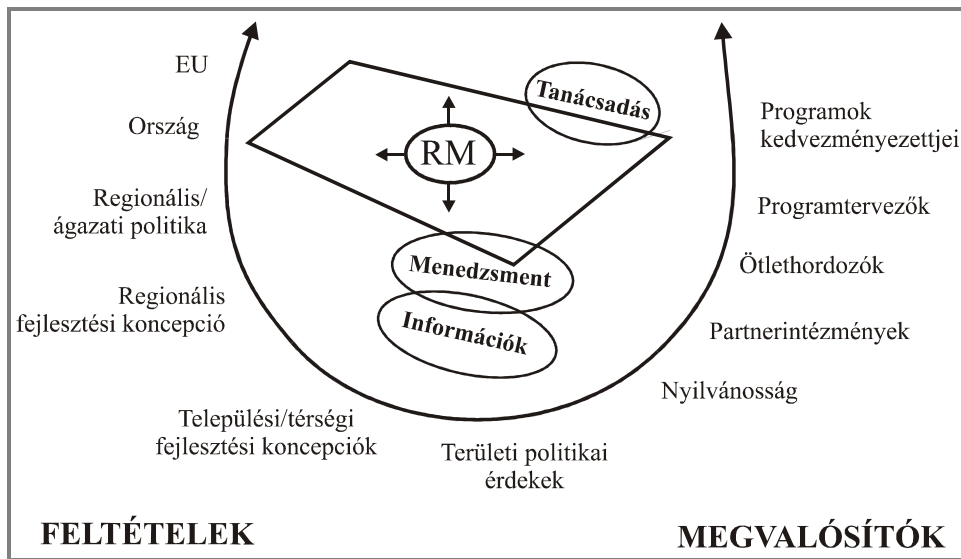
1. ábra: A területi menedzsment helyzete és kötődései

Forrás: Heintel, 2005, 73. o.

Az állam felülről értelemszerűen elvárásokat fogalmaz meg, amihez bizonyos szolgáltatásokat és erőforrásokat biztosít. A piac bővülni kíván, annak szereplői tanácsadás, információk és támogatások formájában aktivizációs tereket követelnek. A területrendszer viszont fejlődni kíván, így az állam felé a sajátos, endogén elvárásait fogalmazza meg, s így az alulról fölfelé irányuló igények találkoznak a fentről, az állam szintjéről jelentke-

ző elvárásokkal. A területi menedzsment ebben a térben a területrendszer és az állam vonzáskörzetében, méghozzá a területrendszerhez közelebb működik. Ennek a működésnek van egy intenzívebb erőtere, amiben a célok, eszközök és intézmények koncentrálnak, továbbá létezik egy szélesebb mozgáster, amiben a sokoldalú erőforrások hatása megjelenhet, más és más módon érvényesülhet. A területi menedzsment tehát egy hárompólusú erőterben működik, amiben ugyan a területrendszer a meghatározó, de az állami fejlesztési célok is erősen hatnak, miközben a piaci szereplők elvárásai szintén határozottan éreztetik befolyásukat.

A területi menedzsment működésének környezetét tovább lehet pontosítani (2. ábra). Hiszen tevékenysége során figyelembe kell vennie az Európai Unió regionális politikájának elvárásait és előírásait, az országos fejlesztési célokat, valamint a területi politika és a szektorális politikák igényeit.

2. ábra: A területi menedzsment működési környezete és főbb tevékenységei

Forrás: Heintel 2005, 87. o. alapján saját szerkesztés

Működésének valós terét viszont a területrendszer fejlesztési céljai, irányai határozzák meg, amikhez az egyes alrendszerek (területi szektorális fejlesztési koncepciók), illetve területi egységek (kistérségek, települések) fejlesztési céljai, igényei kapcsolódnak. Mindezek együttesen a menedzs-

ment működésének feltételeit jelentik, de nem feledkezhetünk meg azokról a területi politikai érdekekről sem, amelyeket a politikai és más szereplők, illetve azok képviselői jelenítenek meg a döntéshozó testületekben. Ezekkel egy szinten található a területi nyilvánosság, mint a fejlesztések befogadónak és alakítóinak tere. A megvalósítók táborában a partnerintézmények, szorosan együttműködő szervezetek, illetve más, a területfejlesztésben érdekelt intézmények találhatóak. A további fejlesztési elképzelések ötletgazdái, az újabb programok tervezői, kivitelezői és maguk a programgazdák a futó, megvalósítás alatt álló projektek kedvezményezettjei. Ebben az aktivizációs, folyamatosan más és más tényezők által befolyásolt erőterben működik a menedzsment. Összegyűjti és feldolgozza a sokoldalú információkat, folyamatosan történik a programok és projektek fejlesztése, a tanácsadás, és magának a szervezetnek, mint információs és tudásközpontnak a működtetése.

A területi menedzsmentet úgy is felfoghatjuk, mint egy *intermediális intézményrendszert* (Heintel, 2005), amely a politikai rendszer, a gazdasági rendszer, a közszolgáltatási struktúra és a szociális rendszer elemei, intézményei között közvetítői feladatokat lát el. A területi politika egyik fontos alapelvét, a partnerséget valósítja meg, hiszen a területrendszerben mindegyik rendszer az optimumát keresi és ezek összehangolásában, egymás közötti közvetítésében, folyamatos kommunikációjában a területi menedzsmentnek fontos szerepe van. Ezt a közvetítést azonban mindig a rendszer céljainak figyelembevételével, a partneri viszonyok és a szereplői igények, valamint a közösségi elvárások bonyolult hálózatában kell megvalósítani, rendszeres interakciókkal, egyeztetésekkel és kompromisszumokkal.

Feladatok, menedzsment technikák

A területi menedzsment, mint láttuk egy sokoldalúan meghatározott rendszerben működik, amely determinálja funkcióit, azok értelmezési tartományait. Ugyanakkor a menedzsment technikák széles körének alkalmazását kell elvégezni, hiszen a problémafelületek sokdimenziósak, így nem lehet csupán egy-egy domináns vezetési, szervezési, feladat megoldási módszert alkalmazni, hanem azok kombinációjára van szükség. S végül, mindezen feladatokhoz speciálisan képzett szakemberek, menedzserek szükségeltetnek, akik sajátos adottságokkal rendelkeznek.

A területi menedzsment funkciói közül első az *információk gyűjtése és feldolgozása*. A területrendszer fejlődéséről, fontosabb szereplőinek változásáról, a külső és belső környezet alakulásáról rendelkezésre álló adatok,

tények rendszerezése segíti a döntéseket. A futó programokról és projektekről is szükséges az információk gyűjtése, hogy megállapítható legyen azok előrehaladása, a területi, vagy települési folyamatokra gyakorolt tényleges hatása.

A területi menedzsment következő feladatcsoportja a *tanácsadás*. A különféle területfejlesztési szereplők döntéseikhez ismerni kívánják a területrendszert, vagy annak a tervezett beavatkozásokra, kijelölt fejlesztésekre adott reakcióit. Az egyes befektetők, fejlesztők számára az is lényeges, hogy milyen támogatások nyerhetők el, a megvalósítás során milyen gondokkal, nehézségekkel kell szembenézniük, vagy éppen milyen erőforrás korlátokkal, vagy kínálattal találkozhatnak. A tanácsadás, illetve annak egyik formája, a moderáció lehetőséget teremt arra, hogy a különféle érdekcsoportok között közvetíteni tudjanak, azok jobban megismerjék egymást. A tanácsadásnál egyre nagyobb jelentősége van az emberi erőforrások fejlesztésének, azon szereplők megkeresésének, akik a leghatékonyabban képesek a célokat elérni, vagy a szereplői csoportokat a célok eléréséhez hozzásegíteni (Poór, 2006). A tanácsadás részeként kell kezelni a tájékoztatási, képzési, továbbképzési rendszerek működtetését, ami egyrészt felkészíti a területfejlesztés szereplőit a lehetséges változásokra, másrészt segíti a szerkezeti alkalmazkodást, harmadrészt jobban megismertetheti a szereplőkkel azokat a lehetőségeket, amelyek a különböző támogatási szinteken a területrendszer fejlesztéséhez rendelkezésre állnak.

A területi folyamatokban egyre nagyobb szerepet játszanak az *innovációs tevékenységek, a területrendszer szellemi- és tudásbázisainak megújítása*, s az új termékek, szolgáltatások bevezetése révén a gazdasági szereplők különféle egységei. Az innovációban azonban nemcsak a gazdasági egységek érdekeltek, hanem a különféle köz- és magánszolgáltatásokat végző szervezetek, intézmények is (pl. közszolgáltatások, közüzemek). Így az innováció menedzsment a területi szintű folyamatok alakításának egyik új irányává válik, s annak egyre sokoldalúbb módszerei alakulnak ki.

A stratégiai tervezés és a programszervezés szintén a területi menedzsment feladatai közé tartozik. Nem maga a tervezési folyamat, mert azt érdemes erre szakosodott, kellő tudással, információival, elemzési módszerrel és kommunikációs rutinnal, vagy éppen semlegességgel rendelkező szervezeteknek kiadni. Magának a tervezésnek a szervezése, a szereplői körök megmozgatása, véleményének begyűjtése, a tervezési folyamat moderációja, a legfontosabb projektötletek feldolgozása, kidolgozásának támogatása, az ehhez való szakmai segítségnyújtás tekinthető a területi me-

menedzsment feladatának (Rechnitzer–Lados, 2004). A stratégiai tervek és a programok felügyelete, a megvalósítás folyamatának zavartalan biztosítása, a tervektől való eltérések, kiegészítések, korrekciók, ágazat- és tevékenység-specifikus tervek (pl. innovációs stratégia, vidékfejlesztési terv, idegenforgalmi és turisztikai koncepció, emberi erőforrás terv, környezet és energiagazdálkodási koncepció stb.) elkészítése, készíttetése szintén a vezénylő központ feladatai közé tartozik.

A *szereplői kommunikációk szervezése* a területi menedzsment állandó feladatai közé sorolható. Hiszen ezen keresztül valósulhat meg a partnerség, így biztosítható a nyilvánosság, így küzdhetők le a fejlesztés szükség-szerű konfliktusai, de újabb erőforrások feltárása és további szereplők bevonása is ily módon lehetséges.

A kommunikációs feladatok közül egy szférát és egy speciális tevékenységet érdemes külön is kiemelni. A területfejlesztés egy speciális körét jelentik a civil, vagy nonprofit szervezetek, amelyek egyre jelentősebb szerepet vállalhatnak a fejlesztésekben, hiszen közvetítők vagy éppen akadályozók lehetnek egy-egy program megvalósításában, továbbá közvetítők és kezdeményezők egyaránt lehetnek a területfejlesztés új irányainak kidolgozásánál. Speciális technikák és módszerek szükségesek ezen szektor bevonására, az azzal való kommunikáció szervezésére (Dinya–Farkas–Hetesi–Veres, 2004; Bartal, 2005).

A speciális tevékenység a kommunikációt, a területrendszeren belüli és kívüli lobbYTEVÉKENYSÉG szervezését foglalja magába. A lobbizás a területi érdekek megismertetése, azok érvényesítése a különféle döntések előkészítésében és magában a döntésben. A posztmodern közösségi (Európai Unió), állami (szakpolitikák), területi (politikai szereplők) és települési (érdekek harmonizálása) struktúrában szükségszerű a lobbYTEVÉKENYSÉG.

A területrendszer érdekeinek közvetítése mellett meghatározó jelentőségű az érdekek nemzetközi rendszerben való megjelenítése, s az ezzel kapcsolatos kommunikációs feladatok szervezése. Az Európai Unió tág terület nyit a különféle területrendszerek (régiók, települések, vidéki térségek, határ menti területek, speciális problémával sújtott térségek) nemzetközi szintű együttműködéseinek, különös figyelemmel a tapasztalatok cseréjére, a különféle fejlődési utak, azokon alkalmazott módszerek megismerésére. A nemzetközi kommunikáció tehát nemcsak információkat biztosít, hanem a bemutatkozás lehetősége mellett újabb programok kidolgozására is ösztönöz.

Kiemelt jelentősége van a *program- és projektmenedzsmentnek*, a területrendszer fejlesztését célzó beavatkozások tényleges megvalósításában való részvételnek. A programokat és a projekteket a kedvezményezettek valósítják meg, a területi menedzsmentnek azonban figyelemmel kell kísérnie a folyamatok alakulását, előrehaladását, az eredmények és következmények jelentkezését, a kívánt és a tényleges célok közötti eltérések mértékét és okait. A program- és projektmenedzsment alapos szakmai tevékenységet és felkészültséget kíván meg, módszere és szemlélete nagyon közel áll a területrendszer egészére vonatkozó gondolkodáshoz és cselekvéshez, így „használata” annak szervezésében és irányításában nélkülözhetetlen (Görög, 2001).

A *térség- és településmarketing*, mint a területi menedzsment további eszköze arra irányul, hogy a térség és település belső és külső megismerése biztosított legyen (Piskóti–Dankó–Schupler, 2002). A lakosság és a területfejlesztés szereplői körében növekedjen a területi identitás, s ezzel egyrészt még jelentősebb erőforrásokat koncentráljanak a területi egység fejlesztésébe, másrészt annak megismertetése révén növekedjék a gazdasági és fejlesztési potenciál (pl. külső befektetők vonzása, meglévő gazdasági kapacitások kihasználása, versenyképesség növelése). A térség- és településmarketing sokszereplős rendszer, ezt a tevékenységet nemcsak a területi menedzsmentnek kell végezni, hanem maguknak a területrendszer alkotóinak is. Így a települések, a kistérségek, de egybetartozó tájak (pl. borvidék, idegenforgalmi körzet), vagy éppen a térségben működő vállalkozások, tevékenységek, szolgáltatási rendszerek szintén részesei lehetnek a területi egység megismertetésének, de egy-egy nevezetes ember, fontos személyiség is meghatározó szerepet vállalhat ebben. A területi menedzsmentnek át kell látnia ezeket az akciókat, mérlegelnie szükséges az együttes hatásokat, lehetőség szerint össze kell kapcsolnia a különféle kezdeményezéseket és segítenie kell a szereplők kommunikációját.

A területi menedzsment szervezeti rendszerben, vagy *szervezeti rendszerek hálózatában* tevékenykedik (2. táblázat). Ennek megfelelően magát a szervezetet is irányítani kell, részben a döntések előkészítésével, részben pedig a munkatársi gárdának, a szakemberek tudásának, ismertállományának fejlesztésével, és számos esetben a működési költségek biztosításával. A szervezetfejlesztésnek (belső és külső együttműködések) és a tudásmenedzsmentnek (ismeretállomány és menedzsmenttechnikák elsajátítása) szintén jelen kell lennie a területi menedzsment folyamatos működésében.

2. táblázat: A főbb területi, települési fejlesztő szervezetek Magyarországon (2010. május 15. állapot szerint)

Szervezet megnevezése	Szervezeti forma	Alapítás	Területi szint és egységek	Főbb funkciók
Regionális fejlesztési ügynökség	nonprofit gazdasági társaságok	1998-1999	regionális szint, 7 szervezet, nagyvárosokban irodák	területi tervezés, programozás, pályázatkezelés, RFT titkárság
Regionális fejlesztési holding	Zrt	2000	országos szinten és 8 regionális fejlesztési társaság	regionális fejlesztések finanszírozása, KKV hitelek
Regionális innovációs ügynökség (RIÜ)	nonprofit gazdasági társaságok	2008	regionális szinten 7 szervezet, nagyvárosokban irodák	innovációs tanácsadás, pályázatok kezelése, RIS gondozása
Megyei területfejlesztési tanács titkárságai	önkormányzati szervezet része	1996	19 megyében	megyei fejlesztés és pályázatok
Magyar vállalkozásfejlesztési alapítvány	alapítvány	1990	18 megyei és egy fővárosi önálló alapítvány	KKV támogatás, üzleti tanácsadás, helyi fejlesztések segítése
Kistérségi megbízottak	egyéni munkavállalás	1998-2010	kistérségek száma szerint változó, max. 174 fő, 2004–2010 között regionális koordinátor	pályázatok koordinálása, európai uniós programokban tanácsadás
Helyi vidéki irodák (HVI)	helyi szervezethez rendelt, irodavezető	2010-2013	173 területfejlesztési kistérségben	UMVP tanácsadás, HVS megvalósítása, információk
Leader csoportok (HACS)	egyesületek	2008	96 helyi vidékfejlesztési közösség, kistérségek, vagy azok együttese	helyi fejlesztések segítése, közösségek szervezése, pályázatok
Falugazdász	köztisztviselő, alkalmazott	1994	132 területi központban	agrártámogatások igényléséhez, gazdálkodáshoz tanácsadás
Ipari parkok	gazdasági társasági formák	1997	210 szervezet rendelkezik ipari park címmel, lokális és térségi hatás	telephely biztosítás, üzleti, gazdasági szolgáltatások
Innovációs központok	gazdasági társasági formák	1996	25-35 szervezet tekinthető központnak, helyi és térségi hatás	új vállalkozások támogatása szolgáltatásokkal, telephely bérbeadás
Logisztikai szolgáltató központok (LSZK)	gazdasági társasági formák	1990	13 szervezet rendelkezik a címmel, regionális és lokális hatás	értéktermelés, zárt településszerű elhelyezés, közös infrastruktúra
Klaszterszervezetek	gazdasági társasági formák	2000	18 akkreditált klaszterszervezet működik, számos további szervezet tekinteti magát klaszternek	iparági és/vagy területi gazdasági együttműködés szervezése
Önkormányzati fejlesztő szervezetek	gazdasági társasági formák, vagy önkormányzat szervezeti egysége	1990	50-70 (döntően nagy és középvárosokban) egység	helyi stratégia kidolgozása, fejlesztések koordinálása

Forrás: saját adatgyűjtés.

A szervezeti rendszer és a működés tere a területi menedzsment esetében is jelentős fontosságú. Számos változat ismert, ezek közül a területi, vagy települési közszolgáltatáshoz kapcsolódó intézményi formációk a meghatározók, amelyek többségében nonprofit szervezetekként funkcionálnak. Ennek a formációnak az előnye, hogy a működés elviekben folyamatosan biztosított, hátránya, hogy erősen kitett a politikai akaratoknak, érdekeknek, a gazdálkodás korlátok között mozog, más hasonló jogállású szervezetekkel kerülhet összehasonlításra.

Vannak példák forprofit szervezetekre, vagy azok olyan formációira is, ahol a regionális, vagy települési közösségek (önkormányzatok) rendelkeznek ezen társaságok teljes vagy meghatározó többségi tulajdonával. Ennek a szervezeti megoldásnak az előnye, hogy a menedzsment nagyobb mozgásszabadsággal rendelkezik, hátránya viszont, hogy jobban ki van téve a piaci hatásoknak, legyenek azok gazdasági tevékenységek, vagy a pályázati, támogatási piac. Felhalmozott erőforrásait ugyanakkor hasznosíthatja egy-egy területi akcióban, amivel jelezheti annak fontosságát, megvalósíthatóságát.

Vegyes megoldásokra is találunk példát, amikor például a területi menedzsmentfunkciókat forprofit szervezeteknek adják ki, ahol a regionális, vagy lokális közösségek nem tulajdonosok, csak megrendelők. Ebben az esetben nehezebb az ellenőrzés és a számonkérés, ellenben erősen független a végrehajtás rendszere, kizárható a beavatkozás direkt formája. E megoldás hátránya, hogy alacsony a területi érdekeltség, a tevékenység nem kötődik az adott területi egységhez, így az alkalmazottak, de a cégvezetés affinitása is gyengébb lehet, ami a feladatok megoldásának milyenségében jelentkezhet.

Egyértelmű tapasztalat, hogy a területi menedzsment szervezeti hálózatában nem az elaprózódás, a sokféle, különböző funkciókat megjelenítő szervezeti egységek jelenléte és egymás mellettisége nyújtja az eredményes tevékenységi teret, legalább is Kelet-Közép-Európában. Helyette azok a térségek tekinthetők sikeresnek, ahol a szervezetrendszer méretgazdaságossága kellően nagy, így sokoldalúak a szakmai ismeretek, gyorsabb az információk áramlása, továbbá a szervezetfejlesztés és a humán erőforrások menedzselése gazdaságosabban megoldható.

Gyakori gond, hogy a területi menedzsment egyetlen központban működik. Ez kedvezőtlen, hiszen a régiók területe nagy, azok más és más jellegű központok és térségek együtteseként értelmezhetők. Ezt a problémát a területi menedzsment hálózatszerű szervezésével és működésével lehet

megoldani, ahol az egyes specializált szervezeti részegységek menedzsmentje a legkedvezőbb környezetet biztosító centrumban található, és korszerű info-kommunikációs rendszer segítségével történik meg a különböző feladatokkal rendelkező menedzsment csoportok összekapcsolása. A jelzett megoldás előnye – azon kívül, hogy a tudások és az ismeretek ott vannak, ahol azokra a legnagyobb szükség van –, hogy sokoldalú és széleskörű információk gyűjthetők össze a területrendszer különböző pontjairól, egyes alrendszereiről.

Nem lényegtelen, hogy milyen képzettséget, tudást kívánunk meg a területi menedzsment alkalmazottaitól. A legfontosabb a komplex szemlélet, a problémák iránti nyitottság, a kreatív gondolkodás, a megfelelő kommunikációs képesség (idegen nyelv ismerete és alkalmazása) s végül a területi egység iránti magas szintű elkötelezettség, példaértékű identitás. A felsőfokú képzések több tudományterületen kínálhatnak jó szakembereket a területi menedzsment számára, azonban a *területi folyamatok elméleti és gyakorlati ismereteinek elsajátítása mindenki számára nélkülözhetetlen.*

Irodalom

- DINYA L.–FARKAS F.–HETESI E.–VERES Z. (2004): Nonbusiness marketing és menedzsment. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest.
- GÖRÖG M. (2001): Bevezetés a projektmenedzsmentbe. Aula Kiadó, Budapest.
- HEINTEL, M. (2005): Regionalmanagement in Österreich. Professionalisierung und Lernorientierung. Abhandlungen zur Geographie und Regionalforschung Band 8. Institut für Geographie und Regionalforschung, Universität Wien, Wien.
- HORVÁTH M. T. (2005): Közmenedzsment. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest.
- PISKÓTI I.–DANKÓ L.–SCHUPLER H. (2002): Régió- és település marketing. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest.
- POÓR J. (2006): HR mozgásban – nemzetköziesedés az emberi erőforrás menedzsmentben. MMPC, Budapest.
- RECHNITZER J.–LADOS M. (2004): A terület stratégiáktól a monitoringig. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest.

Lengyel Imre: A regionális és helyi gazdaságfejlesztés megújulásának szempontjai

Bevezető

A gazdaságpolitikák átalakulása – köztük a területfejlesztésé is – állította előtérbe a globalizáció felerősödésének egyik következményeként az alulról szerveződő regionális és helyi gazdaságfejlesztést. Az 1990-es évek elejére nyilvánvalóvá vált, főleg a fejlett országokban, hogy a központi kormányzatok mozgástere beszűkült, hagyományos módon nem tudják hatékonyan elősegíteni az elmaradott régiók felzárkózását. A globális versenyben való sikeres helytállás új felfogást igényel, amelyet jól érzékeltet a „gondolkodj globálisan és cselekedj lokálisan” (think globally and act locally) szlogen. Az Európai Unióban már korábban is megfigyelhető volt az igény a regionális politika, a területi kohézió újraszervezésére, de napjainkban az Európa 2020 stratégia elfogadását követően ezek a szándékok és érdekek egyre erőteljesebben lépnek fel.

Az elmúlt évtizedben, főleg a globalizációs folyamatok hatására, mind a gazdaság, mind a társadalom működése jelentősen átalakult. Főleg az információs technológiák elterjedése, az informatikai hálózatok kiépülése és széles körű felhasználása nyomán figyelhető meg a „tudásalapú gazdaság” (knowledge-based economy) megerősödésének hatására egy új globális, „hálózati” munkamegosztás. A fejlett országok globális vállalatai a magas munkabérek és az erős verseny miatt rákényszerülnek a *folyamatos innovációra, az új tudás kidolgozására és üzleti hasznosítására*. A most formálódó tudásalapú gazdaság lényege: magas bérű munkahelyeket nyújtó jövedelmező cégek működése, amelyek folyamatosan innoválnak, megújulnak és alkalmazkodnak a globális verseny kihívásaihoz, versenyelőnyeiket a felkészült és kreatív munkaerőre alapozva.

Napjainkban a regionális és helyi gazdaságfejlesztés elméleti és gyakorlati kérdéseinek kutatása a közgazdaság-tudomány egyik kiemelt témaköre. Köszönhető ez a globalizációs folyamatok következtében felerősödő területi versenynek, amelyben a térségek többsége csak *alulról szerveződő gazdaságfejlesztési stratégiákkal* lehet sikeres, az üzleti szféra bevonásával és érdekeltté tételével, ezen versenystratégiák kidolgozásához pedig a közgazdasági összefüggésekkel tisztában kell lenni. Habár a fejlett országok több „sikertérsége” a spontán piaci folyamatoknak köszönhetően tett

szert tartós versenyelőnyökre, de a kevésbé fejlett országok térségeinek „utolérési stratégiákat” kell kidolgozniuk a sikeres felzárkózáshoz.

A globalizációs folyamatok által kialakított új feltételekre válaszul a korábbiakhoz képest *új irányzatok és stratégiai módszerek* jelentek meg a regionális tudományban is (Rechnitzer, 2009). Fontossá vált a tudásalapú gazdaság által kialakított területi munkamegosztáshoz való alkalmazkodás, valamint a regionális gazdaságfejlesztés új szereplőinek bevonása a területfejlesztésbe. A sikeres bottom-up gazdaságfejlesztési stratégiák közül pedig előtérben áll a *klaszteralapú helyi gazdaságfejlesztés*, amely a gazdasági báziselmélet egyféle újrafogalmazása a globális versenyhez alkalmazkodva.

A regionális és helyi gazdaságfejlesztés igen összetett kérdésköröket fog át, emiatt *interdiszciplináris megközelítést* igényel. A közgazdaságtudomány és a gazdálkodástudományok egyes részterületei mellett többek között a regionális tudomány, a közigazgatás- és településtudomány, a szociológia, politológia és a földrajz szemléletére, fogalmaira és eszközeire is alapoz. Másrészt a közgazdaságtudomány két eltérő szemléletét ötvözi: egyrészt az elméleti közgazdaságtudomány alapállásából kiindulva modellezi a regionális és helyi fejlődés tényezőit. De nemcsak leírja és elemzi, hanem a regionális és helyi gazdaságfejlesztés *tudatos térségi és helyi közösségi beavatkozást jelent a gazdasági folyamatokba*: normatív (policy) szemléletű bottom-up gazdaságfejlesztési koncepciót, a végrehajtására szolgáló stratégia kidolgozását és folyamatos menedzselését. Ez a sokszínűség, az elméleti és gyakorlatias megközelítések együttes használata időnként a fogalmak keveredésével jár együtt, nemcsak itthon, hanem a nemzetközi szakirodalomban is.

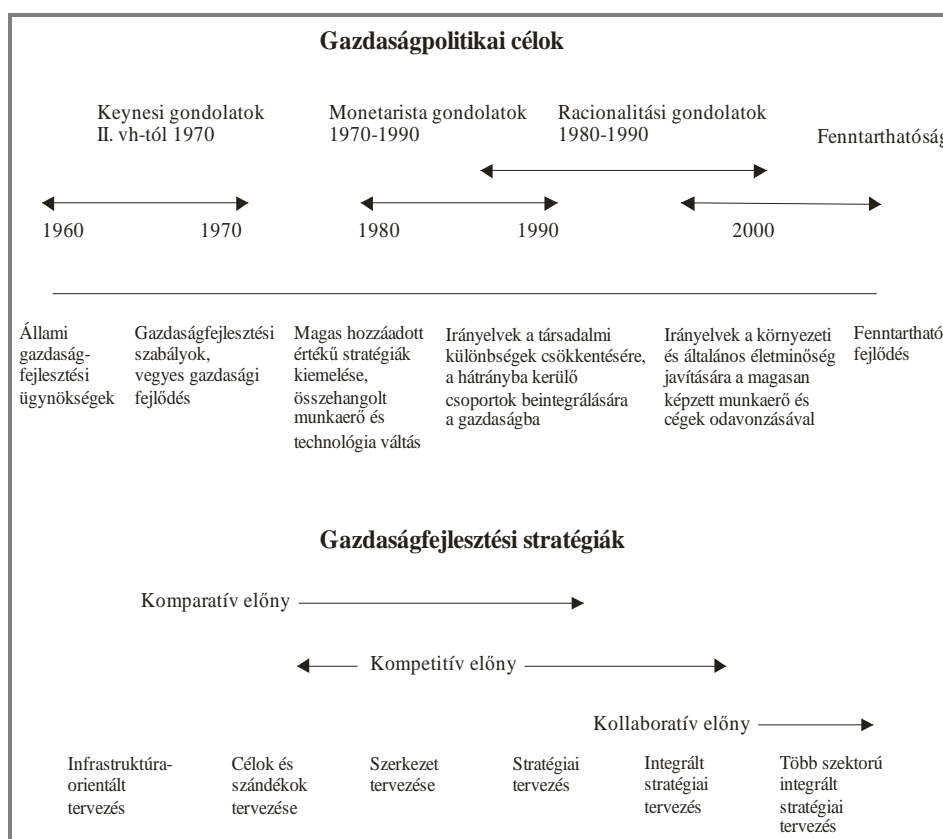
A fejezetben először a gazdaságfejlesztési stratégiák elméleti háttérének változását tekintjük át, amelyek próbálnak az új feltételekre adott adekvát magyarázatokat nyújtani. Ezt követően a térben átalakuló gazdasági kapcsolatok főbb kérdéseire térünk ki. A tanulmány végén az innovációs hálózati kapcsolatok térbeliségének új jellemzőit ismertetjük, majd röviden összegezzük a regionális és helyi gazdaságfejlesztés legfontosabb kihívásait.

A gazdaságfejlesztési stratégiák átalakuló elméleti háttére

Az alulról szerveződés előtérbe kerülése, szemléletének és eszköztárának megújulása a *globalizáció* miatt következett be, amely átrendezte és folyamatosan átrendezi az országok gazdasági szerkezetét, kiterjesztve a piaci versenyt az egész fejlett világra, egyúttal a piaci verseny feltételeit, jel-

lemzőit is gyökeresen átalakítva. Napjainkban a nemzeti kormányok a dereguláció és a nemzetközi egyezmények miatt közvetlenül nem avatkozhatnak a globális versenybe (az ilyen kísérletek csúfosan megbuktak), a multinacionális cégek tevékenysége „határtalan”, mindenütt érvényt tudnak szerezni érdekeiknek. A központi és helyi kormányzatok csak közvetett módon tudnak hatni a gazdasági folyamatokra, elsősorban az üzleti környezet megfelelő kialakítására törekedhetnek.

Az elmúlt évtizedekben a közgazdaságtanban, pontosabban a gazdaságpolitikát befolyásoló makroökonómiában négy domináns irányzat figyelhető meg, amelyek más-más regionális/helyi gazdaságfejlesztést tesznek lehetővé (Stimson–Stough–Roberts, 2006). A II. világháború után a keynesi gazdaságpolitikát alkalmazták széles körben (1. ábra).

1. ábra: A gazdaságfejlesztési politikák és tervezési stratégiák változásai

Forrás: Stimson–Stough–Roberts (2006, 12. o.)

A háttérben lezajló jelentős társadalmi-gazdasági változások miatt az 1970-es évek elejére ennek a gazdaságpolitikának a hátrányai egyre inkább nyilvánvalóvá váltak, a korábban sikeres eszközök már nem működtek, egyidejűleg nőtt az infláció és stagnált a gazdaság. Pl. a Bretton Woods-i rendszer 1971-es felbomlása, az 1973-as nyersanyag árrobbanás is részben a megváltozott feltételekre vezethető vissza.

Az 1970-es években előtérbe került a *modern monetarizmus*, amely irányzat a gazdaságpolitika szerepét főleg a monetáris politikára szűkítette, fő eszközként a pénzkínálat pontos szabályozását javasolva. Emiatt a gazdaságpolitika többi hagyományos részterülete, mint a költségvetési politika, iparpolitika stb. háttérbe szorult, az állam piacot befolyásoló szerepe jelentősen lecsökkent, az állami vagyon egy részét privatizálták stb. Az 1990-es évekre (az 1997-98-as ázsiai válság során) a monetarizmusról is kiderült, hogy nem „csodafegyver”, az inflációt kordában tudták ugyan tartani, de a vizsgálatok szerint nem hatékonyabb, mint a keynesi gazdaságpolitika.

A viták hatására az 1990-es években nyert teret az *új klasszikus makro-ökonómia*, amely irányzat mérvadó képviselői többek között a *racionális várakozások* szerepére hívták fel a figyelmet. A befektetők, vállalkozók, munkavállalók, de a háztartások is egyre felkészültebbek, az internet révén hozzájutnak információkhoz, és meg tudják becsülni a kormányzati gazdaságpolitika várható lépéseit, és fel is tudnak készülni rá. Ki is mondták a „*gazdaságpolitika hatástalanságának tételét*”, mivel rugalmas árak és bérek esetén a racionális várakozások miatt a kormányzati politika nem képes befolyásolni a reálkibocsátást vagy a munkanélküliséget (*Samuelson–Nordhaus, 2000, 609–615. o.*). Egy évtizede pedig a gazdaságpolitikai célok között előtérbe került a *fenntarthatóság* gondolata, amire a klímaváltozás és a nyersanyagok, energiahordozók kimerülésének veszélye hívta fel a figyelmet. Ezeket a globális kérdéseket a piac nem képes kezelni, ezért szükség van a közösségi beavatkozásokra. A globális szabályozás hiányára mutatott rá a 2008. évi pénzügyi krízis is, aminek gazdaságpolitikai hatásait most még nem lehet felmérni.

Az adott időszak irányadó közgazdasági gondolataira alapozódó gazdaságfejlesztési politikákból ered a *regionális és helyi gazdaságfejlesztési stratégiák* szemlélete és alkalmazott eszközrendszere (*Rechnitzer, 1998*) (1. ábra). Az 1990-es évekig az országok gazdaságpolitikája a komparatív előnyök alapján ösztönözte a nemzetközi munkamegosztásban való részvételt, eleinte a szükséges infrastruktúra fejlesztésével (beruházásokkal), majd egyes kiemelt ágazatok támogatásával. Az 1980-as évektől fokozato-

san felismerték, a keynesi gazdaságpolitika visszaszorulásával párhuzamosan, hogy a komparatív előnyök szerinti specializáció egyre kevésbé működik, mivel a nemzetközi kereskedelem nagy részét a globálisan versenyző iparágak multinacionális vállalatai bonyolítják, amelyek nem komparatív, hanem kompetitív (abszolút) előnyök alapján mérlegelnek üzleti döntéseik meghozatalakor. Emiatt a gazdaságfejlesztési stratégiákban is megjelentek az iparági versenystratégiák megerősödését támogató eszközök, majd az *integrált szemléletű stratégiai tervezés*. Az ezredforduló körül az is felismerést nyert, hogy az erős globális versenyben nem az egyes iparágak, hanem a szektorokon átnyúló együttműködések képesek hatékonyan fellépni, emiatt a *kollaboratív előnyöket kiemelő többszektorú integrált stratégiai tervezés* került előtérbe, többek között a klaszterek ösztönzése.

Amint említettük, az 1970-es években a fejlett országokban nyilvánvalóvá vált, hogy a *keynesi gazdaságpolitika nem elég hatékony*, ezzel párhuzamosan a központilag irányított (top-down) gazdaságfejlesztés is háttérbe szorult. Ennek következtében az 1990-es évek elejétől felerősödtek azok a tendenciák, amelyek a korábbi központi irányítású kínálat-orientált regionális politika helyett a decentralizált területfejlesztésre, az *alulról szerveződő (bottom-up) kereslet-orientált, endogén erőforrásokból kiinduló gazdaságfejlesztési programokra* helyezték a hangsúlyt (1. táblázat).

1. táblázat: Tradicionális központi és alulról szerveződő regionális fejlesztési stratégiák

Tradicionális top-down fejlesztési politikák	Alulról szerveződő regionális fejlesztés
Top-down megközelítés: a beavatkozást igénylő térségekről az országos központokban döntenek	Mindegyik térségben a fejlődés támogatása, gyakran alulról jövő kezdeményezésre
Országos központi adminisztráció által szervezett	Decentralizált, vertikális együttműködés a különböző területi szintek kormányzatai között és horizontális együttműködés a közsféra és a magánszektor helyi testületei között
A fejlesztések ágazati jellegűek	A fejlesztések térségi szemléletűek (lokáltság, milliő)
Nagy ipari projektek, amelyek további gazdasági tevékenységeket ösztönöznek	Mindegyik térség fejlődési potenciáljának hasznosítása, ösztönözve a helyi gazdasági rendszer megfelelő alkalmazkodását a változó gazdasági környezethez
Pénzügyi támogatás, a gazdasági tevékenységeket odavonzó tényezők ösztönzése és támogatása	A gazdasági tevékenységek fejlesztéséhez a kulcsfeltételek biztosítása

Forrás: Pike–Rodríguez-Pose–Tomaney (2006, 17. o.)

A tradicionális (top-down) fejlesztési politikák során a központi kormányzat által kiválasztott térségekben, a központi adminisztráció által levezényelt, ágazati jellegű nagyobb, főleg ipari projektek valósultak meg, költségvetési pénzügyi támogatással. Az *alulról szerveződő helyi és regionális fejlesztés* szemlélete a napjainkban megfigyelhető realitásokhoz igazodik: a globális gazdaságban a *kollaboratív stratégiák* sikeresebbek. A területi egységek között verseny van, amelyben a sikeres helytálláshoz gyorsan, átgondoltan és szervezeten kell fellépni, a térség sajátosságaihoz illeszkedő fejlesztésekkel. Alapvető a helyi kulcsszereplők, önkormányzati és üzleti szféra közötti konszenzus, a horizontális együttműködés, amely az integrált fejlesztési programok kidolgozását és hatékony végrehajtását elősegítheti. Nem a pénzügyi források az elsődlegesek, hanem a globálisan versenyző helyi cégek versenyelőnyeikhez szükséges háttér (képzések, innovatív intézmények stb.) megerősítése, a kulcsfeltételek biztosítása. Nemcsak a kiválasztott térségekben, hanem *mindegyik régióban szükség van alulról szerveződő regionális gazdaságfejlesztésre*, mivel mindegyik térség speciális problémákkal küszködik, legyen az akár egy fejlett főváros, avagy egy elmaradott rurális térség (Lengyel, 2002).

Meg kell különböztetnünk a területi egységek közötti versenyben a régiók közötti és a régió belüli koordinációt. A *régiók, térségek közötti verseny* feltételeit nyilvánvalóan egy-egy országban bizonyos etikai normák írják elő, egy-egy befektető „becserkészésére”, egy-egy nagyberuházás „elintézésére”, egy másik régióval kapcsolatos „lejárató nyilatkozatra” nincsenek jogszabályok. De a gyakorlatban a lobbizás csak átmeneti sikereket jelent, mivel a *régió, térségen belüli koordinációval* lehet érdemben elősegíteni a területi egységek közötti versenyben való sikerességet, amikor alulról szerveződő stratégiákat dolgoznak ki és menedzselnek.

A lobbizás a *tradicionális top-down politikáknál* volt fontos, amely politikákról az 1990-es évekre egyértelmű vált, hogy hatékonyságuk gyenge, csak rövid távon élénkítik a gazdaságot, emiatt felerősödött az alulról szerveződő fejlesztési szemlélet. *Alulról szerveződés* esetén a régió, térség a gazdaságfejlesztés szerves egysége, ahol regionális/térségi szervezetnek és részleges autonómiával bíró testületeknek kell működniük, ahol az a speciális szakértelem is megjelenik, amelyik a régió, térség egyedi adottságával és feltételeivel tisztában van (2. táblázat). Ez a regionális/térségi szervezet képes szakmailag megfelelő gazdaságfejlesztési koncepciók és programok kidolgoztatására és végrehajtó teamek irányítására.

2. táblázat: Tradicionális top-down és az új alulról szerveződő politikák és intézményeik

Jellemzők	Tradicionális top-down	Új alulról szerveződő
Szervezet	Nemzeti, országos Minisztérium Közigazgatás Általános képzettségek Adminisztratív hierarchia és szervezet	Regionális Részleges autonómiával bíró terület (ügynökség, partnerség) Üzletvezérelt Speciális szakértelem Feladatcentrikus projektek és teamek
Politikai ellenőrzés	Közvetlenül a kormányzati részlegek és minisztériumi felelősségen keresztül	Közvetve, a támogató kormányzati részlegek és gyenge elszámolási szerkezeten keresztül
Működési szabadság	Korlátozott	Kinyújtott karú jövedelem autonómia és célalapú rugalmasság
Gazdasági célok	Régiók közötti kiegyenlítés Nemzetgazdaság növekedése Átrendezett növekedés	Regionális versenyképesség és a gazdasági teljesítmény növelése Regionális gazdaság növekedése Endogén/importált növekedés
Működési mód	Nem szelektív Automatikus/diszkreccionális Reaktív	Szelektív Diszkreccionális Proaktív
Politikai eszközök	Közigazgatási szabályozás Pénzügyi ösztönzők Tanácsadó szolgáltatások Állami gondoskodás	Pénzügyi ösztönzők Tanácsadó szolgáltatások Közösségi gondoskodás

Forrás: Pike–Rodríguez-Pose–Tomaney (2006, 134. o.)

Alulról szerveződés esetén a regionális testületek és gazdaságfejlesztési projektek politikai ellenőrzése közvetett, bizonyos működési szabadsággal bírnak jövedelmeik, anyagi forrásaik tekintetében. Fő célja a regionális versenyképesség és a gazdasági teljesítmény növelése válik, a pénzügyi eszközök és tanácsadó szolgáltatások mellett megjelent a közösségi, azaz térségi gondoskodás is, ami a régió kohézióján alapszik (Lukovics, 2008).

A vállalati szervezettel ellentétben, ahol egyértelműen megadható, hogy ki és miben dönthet, az egyes régiókon, térségeken belül a területi versenyt befolyásoló résztvevők köre nagyon összetett: az önkormányzatoktól a vállalatokon és intézeteken át a háztartásokig terjed. Azaz egy-egy régiót, térséget a területi egységek közötti versenyben nagyon sokféle szervezet, intézmény képviseli, még ha nagyon eltérő hatásfokkal is. Az

eltérő érdekeket koordinálni, a helyi szereplők konszenzusát kialakítani, az elfogadott stratégiát menedzselni csak szakmailag felkészült fejlesztési ügynökség képes.

A globalizációs folyamatok nyomán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a *piaci automatizmusok nem kedveznek az elmaradott térségeknek*. Általánosan elfogadott, hogy a felzárkózó országok gyenge alapokon álló gazdaságai csak úgy tudnak fejlődni, ha tudatosan koncentrálnak a társadalmi-gazdasági háttér fejlesztésének egyes prioritásaira, azaz megújítva-megőrizve bizonyos keynesi gondolatok érvényessége továbbél. A kevésbé fejlett térségekben, régiókban és településekben *lényegében modernizációra van szükség*, a hiányzó közjavak létrehozására, a hiányzó infrastruktúra és közszolgáltatások kiépítésére stb., amit a piac nem képes elvégezni. De ez csak szükséges és nem elégséges feltétel, mivel fel kell készíteni a helyi munkaerőt és a helyi vállalkozásokat a versenykörnyezetben való sikeres működésre, azaz aktív gazdaság- és vállalkozásfejlesztési programokat is meg kell valósítani. Megjegyzem, hogy egy adott országban a terület- és településfejlesztési politika fő kérdéseit a központi kormányzat dönti el, az áttekintett elméleti magyarázatok csak a fejlett országok tapasztalatait tükrözik vissza, ettől jelentősen eltérhet egyes országok, így Magyarország gyakorlata is (Enyedi, 2010).

A térbeli gazdasági kapcsolatok új dimenziói

A globális változások átalakították a gazdaság térbeli szerveződését, benne a régiók szerepét is. A *régió nagyon rugalmasan értelmezett gyűjtőfogalom*, sokféle összefüggésben felmerülő, általában valamilyen tájat, vidéket, térséget, tartományt, körzetet, övezetet, zónát stb. lehatároló területi egységet jelent.

A régiók, térségek gazdasági szerepének megítélését nagymértékben megváltoztatta, hogy a földrajzi közelségből származó előnyök, az agglomerációs előnyök mellett az interneten, mobiltelefonon tartott kapcsolatok is előtérbe kerültek. Azaz sikeres üzleti együttműködések lehetnek egymástól távoli, más-más régióban lévő szervezetek és egyének között is. Az elmúlt évtizedben nemcsak a tárgyak és személyek szállítási költsége, hanem a digitális info-kommunikáció eszközeire (internet, mobiltelefon) épülő *interaktív kommunikáció költségei* is jelentősen csökkentek, a hálózati infrastruktúra kiépülése és ezen új technológiák termelékenységének ugrásszerű javulása következtében. Rohamosan nő a kiszervezett szolgáltatások (pl. call centerek), a virtuális vállalati hálózatok, a távmunka stb. szerepe. Egyre

több a tudásalapú kiszervezés, a sok országban részlegekkel bíró globális vállalatok, beszállítói hálózatok sikeressége is az interaktív infokommunikáción és az olcsóbbá vált szállításon múlik. De a személyek is egymástól távoli helyek között mobiltelefonon kommunikálnak, webkamerákat használva, „egymás szemébe nézve” (face-to-face) távbeszélgetnek stb.

A vállalatok egymáshoz közeli elhelyezkedéséből, azaz térbeli közelségből származó előnyök jól ismertek, főleg Alfred Marshallnak köszönhetően, aki egy adott vállalat esetén a méretgazdaságosság vizsgálatakor két tényezőt emelt ki (Lengyel, 2010): a belső méretgazdaságosságot (internal economies of scale) és a külső méretgazdaságosságot (external economies of scale). A *belső méretgazdaságosság* a vállalat által alkalmazott technológiától, szervezeti felépítéstől, a vezetés színvonalától stb. függő előnyök, amelyek az adott vállalatra jellemzőek, egyediek, még ha részben utánozhatók is. A *külső méretgazdaságosság* viszont az adott iparág térbeli elhelyezkedésével hozható kapcsolatba, a „hely” atmoszférájával, a település közszolgáltatásaival, a kritikus tömeggel (az adott iparágban hány cég van helyben), az üzleti környezet kiépültségével és színvonalával stb. Marshall extern hatásoknak, külső gazdasági hatásoknak nevezte ezeket az előnyöket, amelyekért a piaci szereplő nem fizet, hanem csak élvezi, és amelyek főleg *szomszédsági hatásként jelentkeznek*, azaz *lokális kiterjedésűek* és *immobilak* (Lengyel–Mozsár, 2002).

Marshall újrafelfedezése részben a Nobel-díjas Krugman eredményeinek tudható be, aki a térbeli általános egyensúlyt (mindegyik piacon a kereslet és kínálat térbeli egymásra találását) alakító centripetális és centrifugális erők kapcsán a pozitív és negatív extern hatások szerepét egyaránt kiemelte (Krugman, 2000). Napjainkban a *külső méretgazdaságosság* forrásaiban három csoportja figyelhető meg (Armstrong–Taylor, 2000; Fujita–Krugman–Venables, 1999; Lengyel, 2010): a nagyméretű iparági piac, a specializálódó helyi munkaerőpiacok, valamint az iparági technológiai–műszaki tudás „túlcsoordulása” (technological spillovers). Napjainkra ezeket az extern hatásokat többen újrafogalmazták, ezért Marshall–Arrow–Romer, röviden MAR externáliaként ismertek.

A regionális tudományban a térbeli koncentrációból, a földrajzi közelségből származó előnyöket Alfred Weber nyomán az *agglomeráció* fogalmához kötjük. Az *agglomerációs hozadék*: „a gazdasági tevékenységek során a vállalatok, illetve a tevékenységek egymáshoz közeli elhelyezkedéséből fakadó költségmegtakarítások” (Pearce, 1993, 28.o). A neoklaszikus közgazdaságtan extern hatás fogalmával összevetve az agglomerá-

ció főleg a *regionális gazdaságtan és az üzleti (gazdálkodás) tudományok* művelői által használt fogalom. Hagyományosan a regionális tudományon belül Isard közismert tipizálása vált elfogadottá, amelyet Ohlin és Hoover nyomán adott meg, a méretgazdaságosságot és ezáltal a termelékenységet javító *agglomerációs előnyök három alaptípusát* megkülönböztetve (Lengyel, 2010, 162; Parr, 2002):

- *Tevékenység-komplexitási előnyök* (korábban: nagyvállalati előnyök): az értéklánc-rendszert alkotó vállalkozások egymás melletti működésének, földrajzi közelségének, szomszédságának kihasználása, általában egy integrátor vállalat és beszállítóinak térbeli tömörülése.
- *Lokalizációs előnyök* (MAR extern hatások): külsők egy vállalat és belsők az adott iparág számára, azaz ugyanazon iparághoz/üzletághoz tartozó, ugyanazon tevékenységet végző vállalatok térbeli sűrűsödéséből, közelségéből származó előnyök.
- *Urbanizációs előnyök* (Jacobs-féle extern hatások): külsők egy vállalat és egy adott iparág számára, de belsők a térség szempontjából, általában többféle iparág/üzletág vállalatainak térbeli közelségét kihasználva a közöttük létrejövő szinergikus hatásokból adódó előnyök.

A Marshall-féle (MAR-féle) extern hatások a *specializáció* fontosságát emelik ki, a modellek a tudást iparág-specifikusnak tartják (elsősorban a technológia iparági jellege miatt), amit főleg egy adott iparág cégei hasznosíthatnak. A nagyvárosok fejlődését vizsgálva többen kiemelték, hogy azok a városok sikeresek, ahol a meglévő iparágak közötti szinergikus hatások is erősek, mivel a *technológiai diverzitásból*, az eltérő iparági tudások kereszteződéséből (cross-fertilization) új termékek, új szolgáltatások, ezáltal új piacok jöhetnek létre (Combes–Mayer–Thisse, 2008; Duranton–Puga, 2004; Rosenthal–Strange, 2004). A különböző iparágak térbeli közelségéből származó, általában nagyvárosokban megfigyelhető *tudás extern hatásokat* nevezük Jacobs-féléknek, megkülönböztetve a MAR-tól (Edwards, 2007). Az agglomerációkról napjainkban is élénk vita folyik, az empirikus tesztek folyamatosan zajlanak.

Napjaink globális hatásainak függvényében a lokalizációs és urbanizációs előnyök vizsgálatára, jellemzőik pontosítására több vizsgálat született. Egyértelműen kiderült pl., hogy nem érvényesülnek automatikusan az urbanizációs előnyök, mivel több nagyvárosban nem figyelhetők meg a különböző üzletágak közötti szinergiák. Az innovációk fontosságát felis-

merve széles körben elfogadottá vált a statikus és dinamikus agglomerációs előnyök elkülönítése (3. táblázat), főleg a tudás extern hatásokra támaszkodva (Capello, 2002; Porter, 2000). A *statikus agglomerációs előnyök* elsősorban a költségcsökkentésre lehetőséget adó hagyományos extern hatásokat jelentik, míg a *dinamikus agglomerációs előnyök* az innovációk kidolgozását elősegítő interaktív tanulásból, a termékdifferenciálást és gyors termékváltást lehetővé tevő tudás túlsordulásokból állnak.

3. táblázat: A lokalizációs és urbanizációs agglomerációs előnyök

	Lokalizációs előnyök	Urbanizációs előnyök
Statikus elemek	Elérhető: A magasan specializált munkaerő Ugyanazon iparágon/üzletágon belüli nagy számú cég Specializált helyi beszállítói kör Helyi cégek informális együttműködéséből származó információk	Elérhető: A végtermékek diverzifikált és nagy piaca Az inputok diverzifikált és nagy piaca (benne a munkaerő) A tudományos környezet (egyetemek és kutatóközpontok) Az információ széles köre
Dinamikus elemek	Elérhető speciális tudás túlsordulások (spillovers): A motiváció és attitűd cseréje A munkaerő élénk vándorlása az iparág cégei között (tudást és tapasztalatot visz magával) A gyakorlati tanulásból (learning-by-doing) származó tapasztalatok informális kapcsolatokon keresztül Technológia transzfer azonos iparágon belül	Elérhető diverzifikált tudás túlsordulások (spillovers): A motiváció és attitűd cseréje Kvalifikált és diverzifikált munkaerőpiac, amely a térségen belül igen mobil A gyakorlati tanulásból (learning-by-doing) származó tapasztalatok formális kapcsolatokon (szerződéseken) keresztül Technológia transzfer eltérő iparágak között

Forrás: Capello (2002, 394. és 396. o.) táblázatainak szerző általi kiegészítése.

Fejlett országokban a *dinamikus agglomerációs előnyök* magyarázzák a globális versenyben elért sikereket: az olyan helyi üzleti környezet, az a vállalati és intézményi kör, a köztük levő intézményesült (avagy informális) kapcsolatrendszer, amelyik lehetővé teszi, hogy a versenytársaknál korábban és hatékonyabban lehessen bevezetni az új eljárásokat, új termékeket, szolgáltatásokat, vagy új eszközöket (Varga, 2009). Lényegében a tudás létrehozásához és helyi elterjedéséhez, a tapasztalatok kölcsönös megosztásához szükséges kritikus tömeg és üzleti környezet, amely lehetővé

teszi az interaktív tanulást, amelynek során a kodifikált és hallgatólagos tudás egyaránt elterjed.

A fejlett országokban a globális kihívásokra az üzleti szféra válasza a lényegi, főleg tudásintenzív tevékenységek térbeli koncentrációjának, az agglomerációs előnyöknek a kihasználása volt. Továbbá annak felismerése, hogy az info-kommunikációs eszközök lehetővé teszik a globális hálózatok hatékony működését.

Innovációs hálózati kapcsolatok

Az elmúlt évtizedben a régiók, térségek gazdasági szerepének megítélését nagymértékben megváltoztatta, hogy a földrajzi közelségből származó előnyök, az agglomerációs előnyök mellett az interneten, mobiltelefonon tartott kapcsolatok is előtérbe kerültek. A globális gazdaságban, a szállítási, kommunikációs költségek jelentősen lecsökkentek, ami lehetővé tette, hogy egymástól távoli partnerek is hatékonyan együtt tudjanak működni (*Capello, 2007*). De az is nyilvánvaló, hogy a távoli kapcsolatok csak bizonyos partnerek és bizonyos helyek között állnak fenn, hálózatokba szerveződve (*Csizmadia, 2009*). Természetesen korábban is voltak távoli partnerek között sikeres együttműködések, de ezek napjainkban egyre kiterjedtebbé váltak. Több vizsgálat történt ezen *sikeres távolsági együttműködések* törvényszerűségeinek kimutatására, a távolság fogalmának újragondolásán, a hálózati gazdaság működésének felderítésén túl a közelség kiterjesztett értelmezéséig. A földrajzi távolságtól nem függő, a globális csatornákon zajló együttműködések, kapcsolati közelségek lényegében a földrajzi tér mellé egy másik teret, egy *kapcsolati teret* is létrehozta (*Vas, 2009*).

Az infokommunikációs kapcsolatok révén kirajzolódó térben a távolság hagyományos fogalma mint két objektum térbeli eltéréseinek mértéke nem alkalmazható (*Jakobi, 2007; Nemes-Nagy, 2009*). Ezekben az esetekben más módon kellene a „térbeli eltérést” kimutatni és mérni. Pl. a *kibertérben* kétféle „távolság” van (*Mészáros, 2008*): tartósan kapcsolatba tudunk-e kerülni valakivel, benne vagyunk-e egy interaktív kapcsolatot ápoló hálózatban, avagy nem? Ha igen, akkor „közel kerültünk egymáshoz”, bárhol is tartózkodjunk, ha nem, akkor „végtelen távolságra vagyunk egymástól”. Tehát ezekben a terekben csak az odatartozás, az interaktív kapcsolat erőssége mérhető, amely általában egy bináris (avagy néhány fokozatú) skálán adható meg. Az *odatartozás és elfogadottság, a kölcsönös megértés jelenti a közelséget*, míg a nagyobb „távolság” ezekben a terekben nem értelmezhető, de általában nem is vagyunk rá kíváncsiak. A fentiek miatt vált a közelség

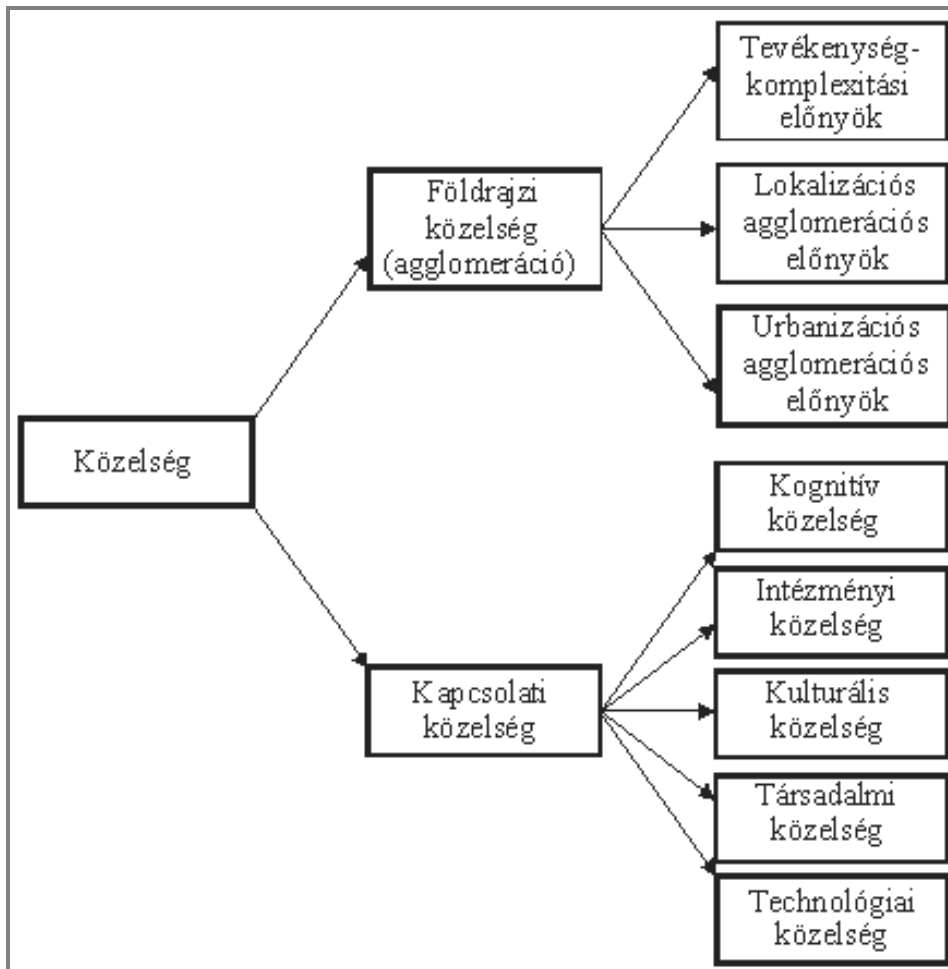
kulcsfogalomként a kapcsolati terekben, főleg az innovációkkal kapcsolatos vizsgálatokban. Kérdés, hogyan értelmezhetjük a hálózati gazdaságon alapuló közelséget a regionális tudomány szempontjai szerint?

A globális tudásalapú gazdaság által formált térben a *kapcsolati közelség* (*relational proximity*), másképpen *hálózati közelség* egy adott közösség, szervezet képessége, hogy elősegítse a tagjai közötti interakciók kialakulását (szervezeten érve a kapcsolatok bármilyen szervezett rendszerét, pl. vállalat, közigazgatás, társadalmi hálózat, szakmai közösség). Ezek az interakciók jóval gyakrabban és könnyebben jönnek létre a szervezeten, szerveződésen belül, mint a szervezeten kívül. A kapcsolati közelségen alapuló *odatartozás logikájából* következően a közösség két tagja könnyebben alakít ki egymással együttműködést, hatékony interakciókat, mert ismeri és alkalmazza az elvárt viselkedésmódokat, gesztusokat, közös szakmai nyelvezetet stb. Egy vállalaton belül könnyebben kialakul a kapcsolat különböző szakmák képviselői között, de ugyanígy egy tudományos társaság tagjai között is. A kapcsolati közelségnél fellép a *hasonlóság logikája*, mert egy közösség tagjai hasonló ismeretekkel, nyelvezettel, szokásokkal, előadásmóddal, meggyőződéssel, rítusokkal rendelkeznek, inkább hasonlóval, mint a szervezeten kívüliek.

A közelmúlt szerteágazó vizsgálatai alapján a kapcsolati közelségnek megadhatók az alaptípusai (2. ábra):

- *Kognitív közelség* (*cognitive proximity*): a hasonló tudásbázissal rendelkező és így „ugyanazt a szakmai nyelvet beszélő”, egymással kapcsolatban álló és kommunikációra képes egyének, cégek között áll fenn, amelynek segítségével esély adódik a sikeres együttműködésre, a tapasztalatok, új információk érdemi megosztására.
- *Intézményi közelség* (*institutional proximity*): a formális (törvények, jogszabályok stb.) és az informális (közös nyelv, kulturális normák, tradíciók, szokások, vallás stb.) intézményi háttér viszonylag homogen üzleti környezetet hoz létre, hasonló gazdasági magatartást indukál, így ez a közelség a piaci szereplők számára az együttműködést, az interaktív tanulást megkönnyítheti.
- *Szervezeti közelség* (*organizational proximity*): a kapcsolatok szorosságát jelenti a szervezeten belül, avagy szervezetek között, a két szélső eset az autonómia és a teljes felügyelet (kontroll a hierarchikusan szervezett cégen, avagy hálózaton belül). Az erősebb szervezeti közelség teszi lehetővé a tanulást és az innovációk kidolgozását,

az új tudás létrehozásakor fellépő bizonytalanság mérséklését (pl. a szellemi tulajdonjogok érvényesítését).

2. ábra: A földrajzi közelség előnyei és a kapcsolati közelség típusai

Forrás: saját szerkesztés Knobens és Oerlemans (2006), valamint Boschma (2005) eredményei alapján

- *Társadalmi közelség (social proximity)*: az egyének, szervezetek mikroszintű társadalmi beágyazódását mutatja, amely a bizalomra épülő személyes ismeretségen, barátságon, néha családi kötelékek, rokonságon alapszik, ezáltal az innováció kidolgozásához szükséges

rejtett tudás elterjedésére is lehetőség nyílt az erős társadalmi közelséggel rendelkező egyének, szervezetek között.

- *Technológiai közelség (technological proximity)*: a közös technológiai tapasztalatokon és tudásbázison alapszik, amely lehetővé teszi a speciális technológiai tudás és a technológiák közös fejlesztését, az egymástól való technológiai tanulást, az abszorpciós kapacitás megerősödését.

A fenti öt kapcsolati közelség szoros kapcsolatban áll, bizonyos átfedések is fellépnek, de kiegészíthetik és helyettesíthetik egymás hatásait. Az innovációk kidolgozásához szükséges interaktív tanulási folyamatban *szükséges feltétel a kognitív közelség*, azaz a hasonló tudásbázisú egyének, szervezetek közötti hatékony kommunikáció lehetősége, amely elősegítheti az innovációk létrejöttét, az abszorpciós kapacitás kialakulását. Kognitív közelség fennállhat távoli városokban dolgozó szakértők, kutatók között is (pl. több telephelyes multinacionális cég részlegein, avagy közös tudományos projekten dolgozók között). A másik négy közelség inkább csak háttérét nyújtja, megalapozhatja a kognitív közelség megerősödését. Elméletileg a *földrajzi és kognitív közelség együtt is elégséges feltételét* nyújthatja az interaktív tanulásnak, mert a földrajzi közelség megkönnyítheti az interakciókat és a személyek közötti face-to-face kooperációt. A technológiai közelség és a kognitív közelség részben átfedi egymást, de a kognitív közelség inkább a sikeres kommunikációhoz kell („hogyan” cseréljenek tudást), míg a technológiai közelség az egymástól való hatékony tanulás-hoz („mit” cseréljenek). A kognitív közelség az általános (egyetemen tanulható) technológiai tudást, míg a technológiai közelség a napi gyakorlati tapasztalatokon alapuló speciális tudást jelenti, amely vállalatonként sokszor más és más.

Boschma (2005) kiemeli, hogy a közelségnek nemcsak gazdasági előnyei, hanem több esetben *hátrányai* is megfigyelhetők, pl. az urbanizációs hátrányokhoz hasonlóan. Ha egy térségben *túl erős a kognitív közelség*, azaz túlságosan egyoldalú a tudásbázis és azon alapuló gazdasági szerkezet, akkor a szereplőknek nincs mit tanulniuk egymástól (az innovációhoz általában előnyös az eltérő tudásbázisok egymásra hatása, a szinergiák érvényesülése, az említett Jacobs-féle extern hatások megjelenése). Kialakulhat a „lock-in” (bezáródás, zsákutca, alagút) jelenség, továbbá megnő a belterjesség és a nem szándékolt tudástúlcsordulás kockázata (a rivalizáló cégek hozzájuthatnak egymás üzleti titkaihoz). Tehát a túl erős kognitív

közelség már káros lehet az interaktív tanulás hatékonyságára. Hasonlóan a *túl erős társadalmi közelség*, az erős függőség, az aszimmetrikus kapcsolatok működéséből eredő gyenge visszajelzések miatt sérülhet a kommunikáció és a megértés, így az innovációkhoz szükséges rugalmasság, kreativitás, új ötletek létrejötte. Mindegyik típusú közelség esetén felsorolhatók az előnyök és a hátrányok, alapvető kérdés, a gyakorlatban vajon mikor billennek át az előnyök hátrányokká?

A földrajzi és kapcsolati közelségből egyaránt a vállalatok számára fontos *versenyelőnyök* keletkezhetnek: a bizonytalanság mérséklése és a koordinációs költségek csökkenése, a kollektív tanulás folyamatos fenntartása (Capello, 2007; Lengyel, 2008) (4. táblázat). A kapcsolati közelség előnyei időnként lokálisak, mivel a gyakori személyes (face-to-face) találkozásokhoz kötődő rejtett tudás helyi terjedését, megosztását jelenti. De a vizsgálatok szerint a kapcsolati közelség gyakran globális, kihasználva az infokommunikációs eszközök lehetőségeit.

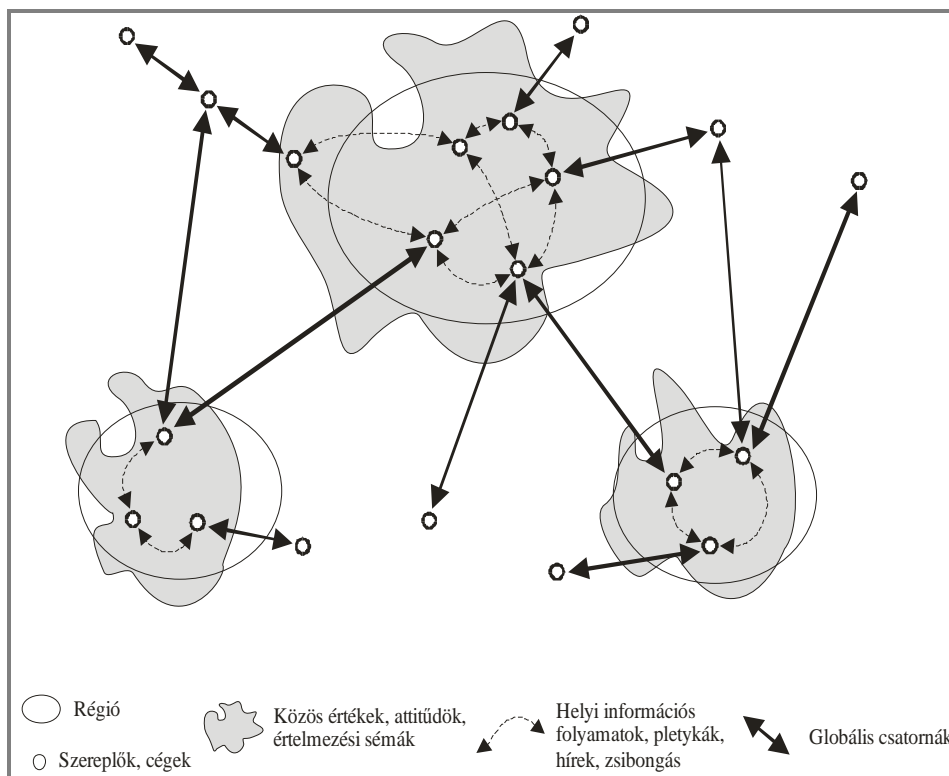
4. táblázat: A közelségből eredő vállalati előnyök

	Földrajzi közelség	Kapcsolati közelség
Bizonytalanság csökkenése	Információ gyűjtése/szelekciója Vertikális integráció a részlegek között Helyi kiválóság (kollektív marketing)	Információ megosztása, megértése Döntési eljárások szelekciója Partnerek között a kockázat megosztása
Koordinációs költségek csökkenése	Információ gyűjtése Tranzakciós költségek csökkenése (Williamson-féle) Napi döntések ex ante koordinációja (Marshall-féle)	Ellenőrzési költségek csökkenése a bizalmon és lojalitáson keresztül Opportunista magatartás társadalmi szankciója Stratégiai döntési folyamatok ex ante koordinációja
Kollektív tanulás folyamatos fenntartása	Lokális innovatív miliőn belül a munkaerő képzése Innovációs gyakorlatok utánzása	Iparági projektek kooperációja Rejtett tudás megosztása PPP (public/private partnership) a komplex fejlesztéseknél

Forrás: Capello (2007, 198. o.) alapján saját szerkesztés.

Nagyobb távolság esetén a kapcsolati közelség általában akkor hatékony, ha van *földrajzi „közelség-előzménye”*: korábbi közös munkahely,

közös tanulás (egyetemen, tréningeken), több esetben családi, etnikai, vallási stb. kötelékek. Másrészt az eltelt idővel arányosan „megkopnak” a távoli kapcsolatok, ezért időnként szükséges a „frissítésük”, azaz személyes összejöveteleken, találkozókön való újbóli megerősítésük (erre szolgálnak pl. a globális vállalatok „összeszoktató” tréningjei). A kapcsolati közelség csak *aktív résztvevőkre* áll fenn, nincsenek „potyautasok” (mint földrajzi közelségből adódó extern hatásoknál), nem lehet passzívan élvezni az előnyeit, az opportunisták (az erkölcsi fenntartás nélküli önérdék-követő) partnerek hamar kizáródnak a hálózatokból. A kapcsolati tér, ha nem párosul földrajzi közelséggel, akkor inkább csak hálózatként értelmezhető, nem pedig „kapcsolati agglomerációként”.

3. ábra: A globális és lokális tudásalapú kapcsolatok térbelisége

Forrás: Bathelt (2008, 88. o.) alapján saját szerkesztés.

Az innovatív kapcsolatok nem kötődnek a tervezési régiók határaihoz, hanem inkább a spontán üzleti és személyes kapcsolatok mentén alakuló csomóponti régiókban (munkaerő-piaci körzetekben) figyelhetők meg (3. ábra). A helyi együttműködések esetében fontosak a közös értékek, attitűdök, bizalom, értelmezési sémák, azaz lényegében a kognitív és intézményi közelség (Lengyel, 2004; Lengyel–Leydesdorff, 2008). Az is fontos, hogy a globális csatornákon zajló együttműködések előfordulnak „elszigetelten” is, azaz egyedi partnerek a térben bárhol lehetnek, amennyiben erőteljes kapcsolati közelséget képesek kiépíteni és fenntartani. Az új feltételek a regionális innovációpolitikák újragondolását igénylik (Borsi–Bajmócy, 2009).

Összegezve, a globális gazdaságban az agglomerációs hozadék mellett megerősödtek a kapcsolati közelségből eredő előnyök, amelyek az egymástól távoli üzleti partnerek sikeres együttműködéséhez nélkülözhetetlenek. Úgy is megfogalmazható, hogy az olcsóbbá vált közlekedésre, szállításra és infokommunikációs eszközökre alapozva a földrajzi tér mellé felnőtt egy „kapcsolati tér”, azaz megkettőződött napjainkban a gazdaság és társadalom térbelisége, amely számtalan új kihívást vet fel.

A regionális és helyi gazdaságfejlesztés új szempontjai

Mostanság térben egészen máshogy működik a gazdaság és társadalom, mint a megelőző évtizedekben. A sikeres regionális és helyi gazdaságfejlesztésnek alkalmazkodnia kell ezekhez az új kihívásokhoz, nemcsak a fejlett országokban, hanem mindenütt, így nálunk is. A szerteágazó témakörből a tanulmányban leírtakra támaszkodva az alábbiakat emelhetjük ki.

1. Egyre inkább megfigyelhető a régiók és térségek közötti területi verseny, amely meghatározó módon befolyásolja a regionális és helyi gazdaságot, akár elfogadjuk, akár nem. A területfejlesztésnek is alkalmazkodnia kell ezekhez az új kihívásokhoz, megfelelő válaszokat kell nyújtania. A korábbi centralizált, top-down szemléletű területfejlesztés napjainkban kevésbé hatékony, a megváltozott feltételekhez az alulról szerveződő regionális és helyi versenystratégiák jobban tudnak alkalmazkodni. Ennek viszont alapfeltétele az alulról szerveződés intézményi háttérének kialakítása, azaz a decentralizáció.
2. Az alulról szerveződő versenystratégiák az endogén feltételekre építő, a helyi szereplők összefogásán alapuló tervezést és végre-

hajtást igényelnek. Nem egyedi projektekre, hanem a domináns helyi gazdasági szektorokat átfogó, integrált stratégiai tervezésre van szükség, lényegében klaszteralapú gazdaságfejlesztésre. Nyilván rengeteg érdekellet merül fel helyben, amelyeket csak helyi ügynökségek, brókerek képesek folyamatosan feloldani, bizonyos minimális bizalmi együttműködési szintet elvárva. Ha nem jön létre helyi konszenzus, akkor kisebb az esély a sikeres fejlődésre.

3. Az új gazdasági tér alapegységei a lokális térségek (munkaerővonzáskörzetek), amelyben úgy lehet munkahelyet váltani, hogy közben nem kell lakásunkból elköltözni. Ezeknek a csomóponti térségeknek nincsenek pontos határai, vonzáskörzetük is dinamikusan változik, sok esetben átlépik a közigazgatási területi egységek határait is. A globális versenyben elkülönülnek a nagyvárosi (urbanizációs előnyök) és a kisvárosi (lokalizációs előnyök) térségek gazdasági lehetőségei, így gazdaságfejlesztési stratégiájuk és eszközeik is eltérőek.
4. A korábban meghatározó földrajzi közelség, a szomszédság elvesztette egyeduralmát, a kapcsolati közelség révén távoli térségekben lévő partnerek is sikeresen együttműködhetnek. A virtuális térben a partner „odavarázsolódik” a tárgyalóasztal túloldalára, ráadásul olcsóbb, mert még kávéval sem kell megkínálni. A regionális és helyi gazdaságfejlesztési stratégiákhoz nem elegendő csak a helyi együttműködések megismerni, hanem a távoli kapcsolati hálózatokat is fel kell tárnunk, főleg innovatív együttműködések esetében.

Átalakult a gazdaság térbelisége, amit nem elég felismerni, hanem mindegyik térségben megfelelő választ is kell adni az új kihívásokra. Az új feltételek új szemléletet, új módszereket és eszközöket igényelnek. Egyrészt új szemléletű kormányzati területfejlesztési politika kell, amely a decentralizációt elfogadja és támogatja, másrészt a helyi partnerek közötti bizalmi együttműködést feltételező, alulról szerveződő versenystratégiákat kell kidolgozni és végrehajtani. Egyik sem egyszerű hazai körülményeink között, de úgy vélem, enélkül csak átmenti fellendülés következhet be, az elmaradott térségek többsége pedig véglegesen leszakad.

Átgondolt célok kitűzésével, a helyi szereplők összehangolt stratégiájával, dinamikus regionális hálózatokra támaszkodva mindegyik régióknak van esélye hosszabb távon a sikerre, az ott élők életszínvonalának javításá-

ra. Kudarccal legfeljebb alkalmanként adódik. Viszont az a város, térség, régió, amelyik nem ismeri fel a változó feltételek jelentőségét, nem dolgoz ki stratégiai szemléletű programokat, avagy a helyi elit gyengesége miatt nem tud dinamikus hálózatokat kialakítani, hanem csak passzívan vár a „sült galambra”, az a térség eleve sikertelenségre van ítélve. „A siker fenntartásáért nap mint nap meg kell küzdeni – csak a hanyatlás megmagától” (Enyedi, 1998, 277. o.).

Irodalom

- ARMSTRONG, H.–TAYLOR, J. (2000): *Regional Economics and Policy*. (3rd ed) Blackwell, Malden (MA).
- BATHELT, H. (2008): Knowledge-based clusters: regional multiplier models and the role of 'buzz' and 'pipelines'. In Karlsson, C. (eds.) *Handbook of Research on Cluster Theory*. Edward Elgar, Cheltenham, 78-92. o.
- BORSI B.–BAJMÓCY Z. (2009): Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 56, 10., 933–954. o.
- BOSCHMA, R. (2005): Proximity and Innovation: A Critical Assessment. *Regional Studies*, 1. 61–74. o.
- CAPELLO, R. (2002): Entrepreneurship and spatial externalities: Theory and measurement. *The Annals of Regional Science*, 36., 387–402. o.
- CAPELLO, R. (2007): *Regional economics*. Routledge, London and New York.
- COMBES, P.–MAYER, T.–THISSE, J.-J. (2008): *Economic geography. The integration of regions and nations*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- CSIZMADIA Z (2009): *Együttműködés és újtóképeség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek regionális sajátosságai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- DURANTON, G.–PUGA, D. (2004): Micro-foundation of urban agglomeration economies. In: Henderson, J. V.–Thisse, J-F. (eds) *Handbook of Regional and Urban Economics. Cities and Geography* (Volume 4). Elsevier, Amsterdam, 2063–2117. o.
- EDWARDS, M. E. (2007): *Regional and urban economics and economic development*. Auerbach Publications, New York.
- ENYEDI GY. (1998): Sikeres régiók. In: *Tények könyve: régiók*. Greger-Delacroix, Budapest, 409–411. o.
- ENYEDI GY. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 398–405. o.
- FUJITA, M.–KRUGMAN, P.–VENABLES, A. J. (1999): *The Spatial Economy. Cities, Regions, and International Trade*. MIT Press, Cambridge (MA).

- JAKOBI Á. (2007): *Az információs társadalom térbelisége*. Regionális Tudományi Tanulmányok 13., ELTE, Budapest.
- KNOBEN, J.–OERLEMANS, L. (2006): Proximity and inter-organizational collaboration: A literature review. *International Journal of Management*, 2. 71–89. o.
- KRUGMAN, P. (2000): A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 4., 1–21. o.
- LENGYEL B. (2004): A tudásteremtés lokalitása: hallgatólagos tudás és helyi tudástranszfer. *Tér és Társadalom*, 2. 51–71. o.
- LENGYEL B.–LEYDESDORFF, L. (2008): A magyar gazdaság tudásalapú szerveződésének mérése. *Közgazdasági Szemle*, 6. 522–547. o.
- LENGYEL I. (2002): A regionális gazdaság- és vállalkozásfejlesztés alapvető szempontjai. In: Buzás N.–Lengyel I. (szerk.) *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged, 24–54. o.
- LENGYEL I. (2008): A közelség alakváltozásai a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. In: Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 109–129. o.
- LENGYEL I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I.–MOZSÁR F. (2002): A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom*, 2, pp. 1–20. o.
- LUKOVICS M. (2008): *Térségek versenyképességének mérése*. JATEPress, Szeged
- MÉSZÁROS R. (2008): *A kibertér, és ami mögötte van*. JATEPress, Szeged.
- NEMES-NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PARR, J. B. (2002): Missing Elements in the Analysis of Agglomeration Economies. *International Regional Science Review*, 2., 151–168. o.
- PEARCE, D. W. (1993): *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- PIKE, A.–RODRÍGUES-POSE, A.–TOMANEY, J. (2006): *Local and Regional Development*. Routledge, Abingdon.
- PORTER, M. E. (2000): Location, Clusters, and Company Strategy. In: Clark, G. L.–Feldman, M. P.–Gertler, M. S. (eds) *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford University Press, 253–274. o.
- RECHNITZER J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- RECHNITZER J. (2009): A társadalomtudomány új ága, a regionális tudomány. In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.) *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 13–24. o.
- ROSENTHAL, S.–STRANGE, W. (2004): Evidence on the nature and sources of agglomeration economies. In: Henderson, J. V.–Thisse, J-F. (eds)

- Handbook of Regional and Urban Economics. Cities and Geography* (Volume 4). Elsevier, Amsterdam, 2119–2171. o.
- SAMUELSON, P. A.–NORDHAUS, W. D. (2000): *Közgazdaságtan*. KJK KERSZÖV, Budapest.
- STIMSON, R. J.–STOUGH, R. R.–ROBERTS, B. H. (2006): *Regional economic development. Analysis and planning strategy*. Springer, Berlin.
- VARGA A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAS ZS. (2009) Közelség és regionális klaszter: a szoftveripar Szegeden. *Tér és Társadalom*, 3., 127–145. o.

Barta Györgyi: Újraiparosodás – újraiparosítás: nosztalgia vagy valóságos kitörési lehetőség?

Az 1980-as évektől fordult a figyelem az újraiparosodás felé, jóformán azonnal, amikor a fejlett világban egy súlyos gazdasági válság után elindult és felgyorsult a dezindusztrializációs folyamat, vagyis a tömegtermelő gyáripár egyre kiterjedtebb kapacitásai hagyták el a fejlett országokat, régiókat. Először ugyanezeknek az országoknak a fejletlenebb, elmaradott vidékeire települtek, majd a világ kevésbé fejlett, fejlődő részébe. Akkoriban úgy látszott, hogy a gazdaság más ágazatai, a terciarizáció, valamint az ipari termelés irányító, stratégiai részeinek fenntartása a fejlett országokban (elsősorban a multinacionális vállalatok termelési fragmentációja révén) bőségesen pótolja az elvesztett ipart. De ezt nem igazolták egyértelműen a világban zajló gazdasági folyamatok. Kilátástalanabb lett a masszív dezindusztrializációt követően a közepesen fejlett országok, így például a dél-európai, és még inkább a kelet-európai (volt szocialista) országok helyzete, ahol az ipar drámai veszteségeit még részben sem pótolták a terciar ágazatok.

Az újraiparosodás iránti igény felerősödött az elmúlt években kirobbant és még ma sem zárult gazdasági válság következtében. Munkahelyek százezrei szűntek meg, a high-tech iparokban is, megszenvedték a válságot a multinacionális nagyvállalatok, de még inkább a védtelenebb kis- és középvállalkozások. Az egyes országok eddigi tapasztalatai azt jelzik, hogy a válság pusztítását jobban lehetett az ipar átmeneti állami támogatásával tompítani, mint ahol lényegében jelentéktelenné zsugorodott az ipari szféra.

Nem kétséges, hogy az újraiparosodás és az ezt elősegítő újraiparosítás nem üres szlogenek. Mindemellett nagy a káosz a tekintetben, hogy milyen tartalmat tulajdonítanak a szakértők, politikusok az újraiparosodásnak, illetve miért tartják az újraiparosítást lehetőségnek a gazdasági problémák megoldásában, illetve a gazdasági fejlesztésben.

Az újraiparosodás összetett folyamat, egyaránt vonatkozik az új iparágak megjelenésére és az ipari szerkezetváltásra. A technológiai fejlődés eredményeképpen megjelenő és egyre fontosabbá váló információs és kommunikációs technológia egy része a feldolgozóiparhoz tartozik. De a magyar gazdaságban például jórészt új ágazatnak tekinthető a személygépkocsi-gyártás is. Az ipari szerkezetváltás során a nagyobb hozzáadott értéket termelő ágazatok kiszorítják a kisebb hozzáadott értéket létrehozó ága-

zatokat. Így tűnt el, vagy zsugorodott jelentéktelenné a magyar iparszerkezetben a textilipar és konfekcióipar, a cipőgyártás, a bútorigar, a vas- és acélipar. A gazdasági átstrukturálódás része a korszerűbb, bonyolultabb tevékenységre való átállás, a növekvő termelékenység, amely a technológiai fejlődés és a termékszerkezeti változás eredményeképpen jön létre. Összességében az újraiparosodás egyrészt magába foglalja az új ágazatok, tevékenységek, termékek megjelenését, olyan térségekben, ahol eddig ilyenekkel nem foglalkoztak. Másrészt szerkezeti változást jelent, a tradicionális ágazatok, termékek helyét más iparágak, termékek foglalják el.

Az újraiparosítás a gazdaságfejlesztési és a területfejlesztési politika része, amelynek középpontjában a foglalkoztatás áll. Fontosabb céljai közé tartozik az ipari munkahelyek teremtése, az ipari termelési feltételek biztosítása, valamint új gazdasági szereplők bevonása és együttműködésük elősegítése. Azzal kapcsolatban már megoszlanak a vélemények, hogy az újraiparosodás feladata lenne-e az évszázadok alatt kifejlődött ipari kultúrák megőrzése. Az újraiparosítás politikájának a technológiai fejlődés során megjelenő új ágazatokra, illetve a modernizációt, gazdasági növekedést segítő szerkezeti változásokra kell összpontosítania.

Eddigi kutatásainkban (*Barta–Czirfusz–Kukely, 2008; Barta, 2009*) elsősorban az *újraiparosodással*, annak tartalmi meghatározásával, a világban és Magyarországon zajló folyamataival foglalkoztunk. E tanulmányban az *újraiparosításra* helyezük a hangsúlyt, mivel a gazdasági válsággal is összefüggésben a gazdaság- és területfejlesztési politika külföldön és hazánkban is egyre nagyobb érdeklődést mutat e téma iránt. A tanulmány korlátozott terjedelme csak azt engedi meg, hogy néhány fontos és vitára ösztönző gondolatot fogalmazzunk meg. Hogyan indokolják a szakemberek, politikusok az ipar szerepének szükséges megerősítését; miért tekintik eszköznek, megoldásnak a feléleszthető vagy fejleszthető ipart a foglalkoztatási gondok csökkentésében; miként értékelik az újraiparosítás és a külföldi működőtőke-beruházás kapcsolatát; miért tartják szükségesnek az iparpolitika újbóli bevezetését a gazdaságpolitikában. Természetesen, elsősorban a magyar gazdaságról és gazdaságpolitikáról esik szó tanulmányunkban.

Az ipar mint produktív szféra?

Meglepő, mennyire elharapózott a szakmai közgondolkodásban és a politikában az ipari tevékenység felértékelése olyan alapon, hogy az ipar a

termelő tevékenység, a produktív szféra – szemben az értéket nem termelő, improduktív szolgáltatásokkal.

Ez a terminológia a marxizmus terméke. A marxizmus a produktív és improduktív, illetve a termelő és nemtermelő szféra között különbséget tesz, az előbbi az anyagi termelésre vonatkozik, míg az utóbbi elsősorban a szolgáltatásokra. A szolgáltatások köréből a szállítást sorolták a termelő tevékenységek közé, azzal magyarázva, hogy a szállítás valójában a termelés térbeli kiterjesztése (Kornai, 1993). „A marxista elméleti felfogásnak megfelelően a produktív szféra a gazdasági élet azon területeinek gyűjtőneve, ahol anyagi javakat állítanak elő. A produktív munka, a termelőmunka minden olyan fizikai vagy szellemi tevékenység, amely anyagi javak létrehozására ... irányul. A szocialista áruviszonyok között a produktív munka az új érték, a nemzeti jövedelem forrása”. (Közgazdasági Kislexikon, 1987, p. 416, 229). Alapvetően elfogadott álláspont volt a szocializmus idején, hogy a marxi elmélet a termelő tevékenységet fontosabbnak tartotta a nemtermelő tevékenységnél, feltételezve, hogy a gazdasági fejlődésben a produktív szféra a meghatározó. Az improduktív tevékenységet így átmenetileg feláldozhatónak, de legalábbis elhalaszthatónak tekintették, és a szocializmus idején valóban el is hanyagolták a szolgáltatások fejlesztését. (Hozzá kell tenni, hogy még a szocializmus idején is vitatkoztak azon a marxista teoretikusok, vajon valóban pontosan értelmezték-e Marx megfogalmazását a produktív szféráról és munkáról.) (Csernok, 1965, 1980).

A nem-marxista (polgári) elmélet , amely alapját jelenti a mai közgazdasági gondolkodásunknak is, viszont nem különböztet meg produktív és improduktív munkát: minden jövedelmező, profitot hozó tevékenységet produktívnek tekint. És valóban, a GDP számításunkban már valamennyi gazdasági ágazat (a primer, szekunder és terciér ágazat egyaránt) részt vesz a jövedelemtermelésben. Ily módon tehát az iparnak nincs semmiféle „felsőbbrendűsége” a többi ágazattal szemben. Az természetesen elgondolkodtató, hogy a magyar iparba miért kevésbé jövedelmező investálna, mint más ágazatba, de téves az a gondolatmenet, amely szerint e más ágazatok fejlesztései – a gazdasági ágazat jellege miatt– nem vezethetnének gazdasági növekedéshez. (Botos, 2010). Az okokat másutt kell keresni.

Foglalkoztatás és újraiparosítás

Magyarországon a rendszerváltás után 1989-től 2007-ig, a gazdasági világválságot megelőző évig, közel 900 ezerrel csökkent a munkahelyek

száma, 543 ezerrel az iparban és az építőiparban, és 655 ezerrel a mezőgazdaságban. A vizsgált 18 év alatt a tertiér ágazat egyenlege mindössze + 301 ezer munkahely. A megszűnt állások 93%-ában fizikai dolgozók voltak alkalmazva, vagyis többnyire szakképzetlen, betanított munkások vesztették el állásaikat (Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai).

Az adatok ismeretében tehát egyáltalán nem meglepő, hogy az új munkahelyek megteremtésében a gazdaságpolitikusok az iparnak jelentős szerepet szánnak. De milyen új iparok lennének képesek befogadni ezt a nagy tömegű, képzetlen munkaerőt? És itt, éppen a bevezető részben megfogalmazottak alapján (vagyis annak alapján, hogy mit tartalmaz az újraiparosodás folyamata) azonnal meg is fogalmazódik a válasz: *az újraiparosításhoz nem lesz köthető a nagy tömegű munkahelyteremtés. És főként az új ipari munkahelyek nem a képzetlen, jelenleg munkanélküli tömegeknek kínálnak majd munkaalkalmakat.*

Mégis, milyen szerepe lehet az iparnak a foglalkoztatás bővítésében?

Nem kétséges, hogy a foglalkoztatási szint emelése Magyarországon a gazdasági helyzet javításának kulcskérdése. A foglalkoztatás azonban csak akkor növekedhet, ha van kereslet a megtermelt termékek és szolgáltatásokra (külföldön és belföldön), illetve, ha a termelés bővítésének feltételeit megteremtik a beruházások. A vállalkozók pedig ott hajtanak végre beruházást, ahol számíthatnak a befektetett tőkájük gyors megtérülésére. Tehát lehetnek szívszorító nosztalgiáink a szocializmusból örökölt híres vállalataink bezárása miatt (Botos, 2010), amennyiben ezek a vállalatok valamilyen okból kifolyólag nem versenyképesek, előbb-utóbb megszűnnek.

Róna Péter több fórumon is hangsúlyozta (Róna, 2010), hogy komparatív előnyeiket kell az országnak kihasználnia. Ilyen előnyt jelent a föld és a víz, vagyis a mezőgazdaság az élelmiszeriparral, az egészségipar, a gyógyvizek kihasználása a turizmusban, a környezetvédelemmel kapcsolatos iparok fejlesztése stb.

Van természetesen más terület is, ahol versenyképes lehet a magyar gazdaság, ehhez a vállalkozásoknak azonban nem elzárkózniuk kellene, hanem mindent megtenni annak érdekében, hogy exporttal, vagy beszállítóként, alvállalkozóként rákapcsolódjanak a világ gazdaságára.

A külföldi működőtőke-beruházások, a foglalkoztatás és az újraiparosítás összefüggései

Az ezredforduló utáni években a figyelem egyre inkább az Európában kívívóan alacsony magyar foglalkoztatási szint felé fordult. A munkanélküli-

ség ugyan nem emelkedett számottevően, de érzékelhető volt, hogy egyre feszítőbb strukturális egyensúlytalanság volt a munkaerőpiac kínálata és kereslete között (a képzetlen munkaerő nagy tömegeinek foglalkoztatására nem találtak semmiféle megoldást, míg a képzett munkaerőből már egyes ágazatokban és térségekben hiány mutatkozott).

Érdemes rövid kitérőt tenni a magyar export alakulására vonatkozóan, ami részben magyarázat a munkaerő-piaci aránytalanságokra is. Az export közel 80%-át a magyarországi külföldi vállalatok termelik, tehát az exporttal kapcsolatos megállapítások a külföldi tőkével szorosan összefüggnek. Különböző tanulmányok (Munkácsi, 2009; Vida, 2009; Báger–Pulay, 2010) arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyar export szerkezete alapvetően eltér a többi visegrádi országokétól, sőt, talán csak az ír exportstruktúrához hasonló Európában (1. táblázat). A magyar exportban kiugróan magas a technológia-intenzív export aránya (vagy egy más besorolás szerint, amely az export szerkezetben a K+F intenzív ágazatok részarányát vizsgálta, Magyarország messze kiemelkedett mind a visegrádi országok, mind az EU 15 régi tagállama közül. Vida, 2009).

1. táblázat: A feldolgozóipari export intenzitási szerkezetének¹ változása

Ország	Munka-intenzív export (%)		Technológia-intenzív export (%)	
	1995	2007	1995	2007
Csehország	18,8	12,7	14,1	30,5
Magyarország	19,1	8,2	16,1	50,4
Lengyelország	33,0	19,4	9,2	20,4
Szlovákia	16,2	13,2	8,0	36,7
Ausztria	16,0	14,6	20,3	24,1
Németország	10,8	9,6	32,3	35,5
Finnország	14,9	11,8	18,7	25,6
Írország	4,3	5,4	46,7	51,8

Forrás: Munkácsi, 2009. p. 32

¹ Az ipari termékek exportját aszerint sorolják piac-intenzív, technológia-intenzív, tőke-intenzív, nyersanyag-intenzív vagy munka-intenzív kategóriákba (az 5 kategória 100%-ot tesz ki), hogy milyen ágazatokból származnak. A munka-intenzív kategóriába tartozó ágazatok: textilszövés, cipőipar, konfekcióipar, faipar, bútorgyártás stb.; a technológia-intenzív ágazatok: vegyipari termékek, gyógyszeripar, irodaműszer, számítógép, televízió, rádió, orvosi műszerek, autómotor gyártás, optikai műszerek, repülőgépgyártás stb.

Az 1. táblázat az exportszerkezetben bekövetkezett változásra is felhívja a figyelmet. Olyan mértékű struktúraváltozás az exportban, mint ami Magyarországon végbement – vagyis a munka-intenzív arány 60%-os zuhanása és a technológia-intenzív arány megháromszorozódása –, sehol sem következett be Európában. Ez egyrészt azt mutatja, hogy az egyszerű összeszerelő jelleggel azonosított külföldi vállalati tevékenység az évek múltával kedvező irányban változott Magyarországon, vagyis a külföldi vállalatokban technológiai szempontból egyre bonyolultabb tevékenységet végeznek. Másrészt levonható az a következtetés is, hogy olyan ágazati szerkezeti változás ment végbe a feldolgozóiparban 12 év alatt, amit a munkaerő kínálata nem tudott ilyen mértékben követni. A magyarországi külföldi vállalatok termelési struktúrája, illetve munkaerőigénye egyre jobban eltér a honi munkaerő-piaci kínálattól. Ez (is) magyarázat a rendkívül alacsony magyar foglalkoztatottsági szint kialakulására.

Duális gazdaság

Az 1990-es években a Magyarországra települt külföldi vállalatok átlagos mérete és tőkeellátottsága többszöröse volt a hazai vállalatokénak, ami már az első években jelentős előnyt nyújtott a külföldi tulajdonú vállalatok számára. A külföldi és hazai vállalatok közötti különbségek az elmúlt évtizedekben alig változtak: a tőkeellátottság arányában lényegében változatlanok, a vállalati méretet tekintve romlottak az arányok (a magyar átlagos vállalati méret abszolút mértékben csökkent 1998 és 2007 között, e folyamat 2008-ban folytatódott, míg a külföldi vállalatok átlagos mérete növekedett 2007-ig, 2008-ban kismértékű csökkenés volt tapasztalható). A külföldi és hazai vállalatok közötti termelékenység 1998-ban közel 3-szoros volt, ez 2007-re 2,4-szeresre csökkent. 2008-ban – részben más tartalmú adatok alapján számítva – a termelékenység még ennél is nagyobb volt a külföldi vállalatokban a kizárólag magyar tulajdonú vállalatokhoz képest (Barta, 2010). Más vizsgálatok is rendre a külföldi és a magyar vállalatok közötti különbségekre hívják fel a figyelmet az innovativitásban, a kutatás-fejlesztés finanszírozásában, ugyancsak jellemző az eltérés a termelés jövedelmezőségében, az exportképességben, és a bérekben (Halpern–Muraközy, 2010; Papanek, 2010; Brown–Earle–Telegdy, 2004, 2005).

A külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok közötti jelentős és alig csökkenő különbségekre vezethető vissza a magyar gazdaságban kialakult dualitás, amely nemcsak azt jelenti, hogy nagymértékű a fejlettségbeli differenciálódás, hanem azt is, hogy a két szféra között alig van „átjárás”. Pedig alapjá-

ban véve a külföldi működőtőke-importnak, és ezzel a hazai gazdaságban megtermelt profit, illetve a hazai piac megosztásának az lenne a legfőbb indoka, hogy biztosítsa a hiányzó tőkét, korszerűbb technológia honosodjon meg, segítse a nemzetközi integrációt, vagyis a külföldi vállalatok „húzzák magukkal” a kevésbé fejlett magyar gazdaságot, és összességében gyorsítsák fel a gazdasági növekedést. A dualitás tartós fennmaradása tehát nemcsak a hazai és a külföldi vállalatok közötti különbségek változatlanságára (esetleg növekedésére) hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy nem integrálódtak megfelelően a külföldi vállalatok a hazai gazdaságba, nem sűrűsödtek eléggé a kapcsolatok e két vállalati szféra között.

A termelő részlegeiket áttelepítő külföldi vállalatok érdekei természetesen különböznek a fogadó országokétól. Piacot akarnak szerezni termékeiknek és kedvezőbb termelési feltételeket keresnek. De korántsem céljuk a tartós letelepedés, a fogadó ország gazdaságába való integrálódás. Nehezen, nagy óvatossággal bontják meg kialakult beszállító láncukat, ezért a fogadó ország vállalatai nem egykönnyen válnak a letelepült nagyvállalat beszállítóivá. Különösen lassú a beszállítói hálózat bővülése akkor, ha a fogadó ország gazdasági fejlettsége jelentősen elmarad a letelepülő külföldi vállalatokétól. A gyakorlat azt mutatja, hogy a külföldi nagyvállalatok szívesen „hozzák magukkal” külföldi beszállítóikat. Nagy erőfeszítéseket kell tennie a fogadó országnak, hogy beszállítóként kapcsolódni tudjon a külföldi vállalatokhoz. A gazdaságpolitika különböző módokon segíthet a fogadó ország vállalatait versenyképesebbé tenni. Közvetlen érdekeltséget hozott létre például az EU szabályozás a tengerentúli autógyártók európai beszállítóinak bővítésére, ennek köszönhető Magyarországon a Suzukihoz kapcsolódó szélesebb hazai beszállítói kör kialakulása (Barta, 2002; Sass–Szanyi, 2004; Kukely 2008; Varga, 2010). De növelni lehet a külföldi termelő vállalat érdekeltségét sajátos helyi támogatással is (például a beszállítói program hozott eredményt, bár lényegesen kisebb hatásfokú volt, mint feltételezték a program kidolgozói).

Még a kiterjedtebb beszállítói körrel működő Suzuki pozitív példája is elgondolkoztató, hogy alig bővült a magyar beszállítói kör (a beszállítók számát tekintve) a gyár magyarországi működésének első 10 évében, a termelésből való részesedésük pedig kifejezetten csökkent. Az Audinak és az Opelnek is valamivel magasabb (a Suzukihoz képest sokkal alacsonyabb) volt a beszállítói részaránya működésüknek első időszakában, mint évekkel később (vagyis a külföldi beszállítók nem azonnal követték a Magyarországra települő vállalatot).

Kimutatható az összefüggés a külföldi működőtőke-beruházás területi megoszlása és annak változása, valamint a térségek gazdasági teljesítményei között. A közép-magyarországi régió – és ezen belül is elsősorban a Budapesti agglomeráció – gazdasága erősödött a növekvő mértékű és arányú külföldi beruházásoknak is köszönhetően, és jelenleg már az ország GDP-jének közel a fele származik ebből a régióból. Mind a külföldi beruházásokból, mind az ország teljesítményéből 20%-nyi a két észak-dunántúli régió részesedése, és ez összességében alig változott 2000 után. (A két dunántúli térség között azonban átrendeződés ment végbe: Nyugat-Dunántúl veszített, Közép-Dunántúl nyert a korábbi pozíciójához képest.) Végeredményben ez a három régió koncentrálja ma már a külföldi tőke majd 90%-át, a GDP több mint kétharmadát.

A rendszerváltozás után az új vállalatok tömeges telephelyválasztása az 1990-es években lezárult. Ez történt a külföldi vállalatokkal is. Azóta erőteljes vállalati koncentráció (összevonások, beolvasztások) ment végbe egyrészt, másrészt a vállalatok szerveződése bonyolultabbá vált (megjelentek a több telephelyes vállalatok). A vállalatok telephelyválasztásában az agglomerálódás szempontja vált egyre fontosabbá, illetve a már működő vállalatok közötti kapcsolatok, hálózatok kiépítése. A már letelepült külföldi nagyvállalatok Magyarországra vonzották külföldi beszállítóikat, de természetesen magyar vállalatok is – ugyan nem a kívánt mértékben – partnereiké váltak. A vállalatokon belüli és a vállalatközi változó kapcsolatok térbeli vetületei a gazdaság új földrajzi munkamegosztását eredményezték: földrajzi agglomerációk, térbeli hálózatok, klaszterek formálódtak. A külföldi működő tőke területi elhelyezkedésének erős koncentrációját az elmúlt évtizedek vállalati átalakulási folyamatai nem változtatták meg. A vállalati központhoz földrajzilag konvergáló beszállítói kapcsolatrendszer, a beszállítókat összefogó ipari parkok, és az első klaszter „csírák” is a külföldi telephelyválasztás induló területi különbségeit erősítették tovább.

Újraiparosítás a gazdaság- és területfejlesztési politikában

A dualitás oldásának egyik lehetősége

Lehet azon vitatkozni, hogy megfelelő volt-e a privatizációs politika, valamint, hogy nem kellett volna-e törekedni arra, hogy a Magyarországra települt külföldi működő tőke jobban illeszkedjék a hazai adottságokhoz, elsősorban a munkaerőpiachoz. De mára már kialakult és stabilizálódott a külföldi tulajdonú szektor, amelyet magas termelékenységű, technológia-intenzív vállalatok alkotnak, elsősorban a feldolgozóiparban, és amely ke-

vesebb, de képzetesebb munkaerőt igényel. Magasra kell értékelni a külföldi tulajdonú vállalatok működését a magyar gazdaságban, mert korszerűek, magas technológiai szinten állnak, exportképesek. *Arra kellene törekedni, hogy erre a nagy értékű alapra épüljön rá a magyar gazdaság megfelelő része.* Segíteni kell az arra érdemes és képes magyar kis-és középvállalatokat, hogy bedolgozóvá, alvállalkozóvá váljanak. Fejlesztani kell az oktatást, különös figyelemmel az egyetemeken folyó oktatásra, hogy e kiemelkedő teljesítményt nyújtó, világszínvonalon termelő szféra számára bocsássa ki a korszerű tudással rendelkező diplomásokat, egyre nagyobb számban. Mindent meg kell tenni az egyetemek és a külföldi vállalatok együttműködésének ösztönzésére. Olyan irányba kell fejleszteni a magyar kutatási és fejlesztési tevékenységet, hogy a hazánkba telepedett multinacionális vállalatok megbecsült partnereivé is tudjanak válni. Ez a fejlesztési politika ugyan nem oldja meg a foglalkoztatási gondokat (azt más módon kell kezelni), de hozzájárul a nyomasztó gazdasági dualitás enyhítéséhez. És bizonyosan jelentős jövedelmeket hoz a magyar gazdaság számára.

Ami pedig a területfejlesztést illeti, az előbb felsorolt célokat, fejlesztési elgondolásokat tartalmazták az ún. pólusprogramok, amelyek a növekedési pólus elméletére alapozódtak, és amelyek kitűnően alkalmazhatók lennének a területi differenciálódás megállítására, a vidéki központok fejlesztésére (Barta–Lengyel, 2007; Budapesti Fejlesztési Pólus Koncepció, 2006). A 2006-ban kidolgozott, 7 (+1) regionális központba tervezett ún. pólusprogramok legfőbb célja a tudásgazdaság szereplői közötti kooperáció ösztönzése volt, annak érdekében, hogy a gazdaság minél több innovatív terméket hozzon létre. A pólusprogramok alapján véve a gazdaságfejlesztést célozták, de nem fogták át az egész gazdaságot, hanem a tudásgazdaságot emelték ki, az egyetemi, akadémiai és a vállalkozói szféra közös tudásteremtését tűzték ki célul, vagyis a helyi egyetemek és a „zászlóshajó” nagyvállalatok (általában multinacionális vállalatok) együttműködésére, a helyi beszállítói, alvállalkozói kör kiépülésére, jól működő klaszterek formálódására alapozódnak.

A kis- és középvállalatok támogatása a foglalkoztatás növelése érdekében

A gazdaságpolitikában és a szakmai közgondolkodásban újra előtérbe kerültek a többnyire magyar tulajdonú kis-és középvállalkozások, amelyek kétségtelenül jelenleg is a fő foglalkoztatók (az alkalmazottak 76%-ával),

és amelyek közel sem kaptak olyan támogatást a magyar kormánytól az elmúlt két évtizedben, mint a külföldi vállalatok². Az érem másik oldala, hogy a kis-és középvállalatok 2007-ben a hozzáadott érték 56 %-át, az export 37%-át állították csak elő (*KKV helyzete, 2008*). Kis-és középvállalataink eddig sajnos nem szerezték meg a nemzetközi piacokon való jártasságot (például, a magyar vállalkozók az európai országok között az utolsók között vannak nyelvtudásukat tekintve), nem rendelkeznek stratégiai gondolkodással, a KKV-k közül csak minden ötödik tekinthető innovatívnak. (*Papanek, 2010*). Óvatosan, nagy körültekintéssel kell tehát az emlegetett versenysemlegességet megteremteni (a külföldi vállalatok rovására, a KKV-k javára), mert súlyos veszteségek forrásává is válhat. Nyilvánvaló, hogy nem lehet, nem érdemes, bukásra ítélt az olyan ágazatok felélesztése, olyan vállalatok támogatása, amelynek termékei nem korszerűek, előállításuk költségei magasabbak, mint az importtermékek árai.

Az iparpolitika szükségessége

Magyarországon nincs iparpolitikai stratégia. Ennek legfőbb oka az a liberális közgazdasági elképzelés, miszerint a gazdaság ágazati struktúráját, az egyes ágazatok életképességét a piac dönti el. Ezzel szemben egyre gyakrabban az a vélemény is megfogalmazódik, hogy egy kis és közepesen fejlett országban, mint amilyen Magyarország, nem szabad csak a tőke érdekeit hagyni érvényesülni, mivel a tőke a saját elvárásai alapján fog működni (a külföldi tőkés elsősorban az anyaországának, illetve a vállalatának megfelelő döntéseket fog hozni, és kevésbé vagy alig figyel a fogadó ország érdekeire).

Szükség van iparpolitikára Magyarországon, mivel az ipar jelenleg is fontos ágazat maradt, továbbfejlődésének feltételeit, ezek összehangolását csakis egy konzisztens iparpolitika képes átfogni. Fontos feladatai lennének az iparpolitikának: a versenyhelyzet megőrzése és erősítése (például, a feltörekvő ázsiai országokkal, vagy a szomszédos kelet-európai országokkal szemben); a konjunkturális érzékenység kivédése (erre hívják fel a figyelmet a közelmúlt válság tapasztalatai); szükség van a vertikális integrálódás magasabb szintjének megteremtésére (a beszállítás, alvállalkozás ösztönzésére), az ipari fejlődés feltételeinek javítására (elsősorban az oktatás és képzés fejlesztésére), illetve az infrastrukturális fejlesztésekre.

² A Báger–Pulay (2010) szerzőpáros a Pénzügyminisztérium 2009. márciusi adóbevallására hivatkozik, miszerint 2008-ban a belföldi tulajdonban lévő vállalatok 3800 Ft/foglalkoztatott adókedvezményt vettek igénybe, szemben 88700 Ft/foglalkoztatott külföldi vállalatokkal.

Felhasznált irodalom

- BÁGER G.–PULAY GY. (2010): Világpiaci integrálódás hazai felzárkózás nélkül. *Polgári Szemle*, 2010/I. pp. 6–22.
- BARTA G.–LENGYEL B. (2007): Budapest mint fejlesztési pólus – a fővárosi elképzelések. *Magyar Tudomány*, 2007. 6. pp. 759–770.
- BARTA GY. (2009): Újraiparosodás és újraiparosítás gazdasági válság előtt és után. In: Fodor I. (szerk.): A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei. MTA RKK Pécs, 12–20.
- BARTA GY. (2010): A külföldi működőtőke-beruházás fejlődést generáló és megosztó szerepe a magyar gazdaság területi folyamataiban. Kézirat, MTA RKK
- BARTA, GY.–CZIRFUSZ, M.–KUKELY, GY. (2008): Re-industrialisation in the World and in Hungary. *European Spatial Research and Policy*, 2. 5–27.
- BOTOS B. (2010): Munkahelyteremtés és újraiparosítás. *Polgári Szemle*, 2. 6–14.
- BROWN, J. D.–EARLE, J. S.–TELEGDY, Á. (2004): Does privatization raise productivity? MT-DP.2004/25. Műhelytanulmányok. DP. MTA Közgazdasági Intézet, Budapest.
- BROWN, J. D.–EARLE, J. S.–TELEGDY, Á. (2005): Does privatization hurt workers? Budapest Working Papers on the Labour Market. BWP 2005/10. Corvinus University of Budapest, Institute of Economics, Budapest.
- Budapest Fejlesztési Pólus Stratégiai Konceptió, 2006.* A Fővárosi Önkormányzat megbízására készítette az MTA RKK Budapesti Osztálya és a Városkutatás Kft.
- CSERNOK A. (1965): A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, 2.
- CSERNOK A. (2008): A komáromi pontonhíd, Budapest.
- G. TÓTH I. (2010): Vonzások és választások. Nagyberuházások támogatása. HVG. 2010. május 29. p. 68–69.
- HALPERN L.–MURAKÖZY B. (2010): Innováció és vállalati teljesítmény Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, április. pp. 293–317.
- KORNAI J. (1993): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.
- Közgazdasági Kislexikon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- KUKELY GY. (2008): A külföldi működőtőke-beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra. Doktori értekezés. ELTE TTK, MTA RKK, Budapest.
- MUNKÁCSI, ZS. (2009): Export Structure and Export Specialisation in Central and Eastern European Countries, 2009. [http://pdc.ceu.hu/archive/00006044/01/export-structure-and-export-specialisation-in Magyar Nemzeti Bank MNB, Occasional Papers 81.](http://pdc.ceu.hu/archive/00006044/01/export-structure-and-export-specialisation-in-Magyar-Nemzeti-Bank-MNB-Occasional-Papers-81)

- PAPANÉK G. (2010): A gyorsan növekvő magyar kis-és középvállalatok a gazdaság motorjai. *Közgazdasági Szemle*, április. pp. 354–370.
- RÓNA P. (2010): A valóság visszazól. *Piac és Profit*, 2.
- Sass M.–Szanyi M. 2004: A hazai cégek és a multinacionális vállalatok közötti beszállítói kapcsolatok alakulása. *Külgazdaság*, 9. pp. 4–22.
- VARGA GY. (2010): Multik és magyarok. *Élet és Irodalom*, 2010. március 12. p. 8.
- VIDA K. (2009): Makrogazdasági trendek az új EU-tagállamokban a pénzügyi-gazdasági válságot megelőző időszakban. *Közgazdaság, Tudományos füzetek*, június. A Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Karának kiadványa.
- A kis-és középvállalkozások helyzete, 2008. Éves jelentés.* Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Budapest.

Kiss Éva: Az ipar településhálózati, településszerkezeti összefüggései

Bevezetés

A jelenlegi településhálózat egy hosszú történelmi fejlődés eredménye. Kialakulásában különböző (természeti, társadalmi, gazdasági stb.) tényezők eltérő súllyal vettek részt az idők során. Kezdetben a természeti adottságok határozták meg a települések kialakulását és elhelyezkedését. Később, a fejlődés magasabb fokán egyre nagyobb szerepre tettek szert más faktorok.

A gazdaság különböző szektorainak a hatása is térben és időben eltérő mértéket öltött. Évszázadokon át a mezőgazdaság dominált, majd az utóbbi kétszáz évben az ipar került előtérbe, s a benne zajlott transzformációs folyamatoktól függően változott településhálózat, illetve településszerkezet formáló hatása is. Különösen érdekes lehet annak a vizsgálata e munka keretei között, hogy az iparban 1989 után végbement radikális változások hogyan hatottak a településhálózatra, a települések méretére és funkcionális szerepkörére az elmúlt húsz évben, és mi jellemzi napjainkban. Számolhatunk-e a posztindusztriális fázisban is az ipar településhálózat formáló hatásával vagy új, más tényezők válnak meghatározóvá? Többek között ezekre a kérdésekre keressük a választ ebben a tanulmányban, amely jobbra másodlagos források feldolgozásán alapul, és amely további adalékul szolgálhat az ipar településhálózati, településszerkezeti összefüggéseinek megismeréséhez.

Az ipar és a településhálózat kapcsolatát néhány szempontból és különböző, pl. statisztikai kiadványok, cégekatalógusok adatbázisaira támaszkodva kíséreljük meg bemutatni. A szakirodalmi tapasztalatok mellett még az ipari vállalkozások 1999. és 2006. évi és az ipari foglalkoztatottak 1990. és 2001. évi kistérségenkénti aránya szolgáltatott további információkat. Bár kétségtelen, hogy a településsoros és az utóbbi esetében a még frissebb adatok, pontosabb ismereteket nyújtottak volna, de csak a vállalkozásokról álltak rendelkezésre településsoros adatok. Ezek azonban csak közvetve tájékoztathatnak az ipari vállalkozások települési megoszlásáról. Ha több a vállalkozás egy településen, akkor ugyanis valószínűbb, hogy több az ipari vállalkozás is az adott településen. Másrészt, pár évig még csak a legutolsó, 2001-es népszámlálás adataira lehet számítani. A kistérségi ada-

tok összevetését némiképp nehezítette az is, hogy időközben a kistérségi beosztás is módosult kissé. A továbbiakban még az ipari parkok adataira (2010-ig 210 ipari létesítmény kapott ipari park címet) és a körükben 2006-ban lebonyolított felmérés anyagára támaszkodhattunk. Azontúl elvégeztük a 2008 végi állapotokat tükröző tízfősnél nagyobb ipari vállalkozások (több mint 7300) települési megoszlásának elemzését ágazati bontásban, hogy felfedjük az iparágak településszerkezeti sajátosságait.

Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy közvetve vagy közvetlenül bizonyos mértékig az országhatáron túli, a világgazdaságban és a világpolitikában lejátszódó folyamatok is kihatnak a hazai gazdaság, azon belül az ipar fejlődésére és azáltal a településhálózat változására. Sőt, a globalizáció fokozódásával ezek a hatások egyre erőteljesebbek lehetnek, részben azért is, mert a hazai ipar függése mind jobban elmélyül.

Elöljáróban három fogalmat is definiálni szükséges. Az egyik a településhálózat, amin általában egy adott terület, jelen esetben az ország összes települését értjük (Kovács, 2001). S mint ilyen, rokon a településszerkezettel, ami nem más, mint a települések nagyság szerinti összessége. A harmadik fogalom pedig az ipar, ami a gazdaság szekunder szektorát képezi, és mindenféle ipari tevékenységet felölel. Az ipar magába foglalja a bányászatot, a feldolgozóipart és a villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátást. Közülük a feldolgozóipar hatása a legnagyobb, mely egyben az ipar legjelentősebb szegmense is, akár a foglalkoztatottak számát, akár az exportból vagy a termelési értékből való részesedését vesszük. Azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a településhálózatra napjainkban is számos tényező hat, amelyeknek csak egyike az ipar. A következőkben elsősorban azokra az iparban bekövetkezett szervezeti, szerkezeti, tulajdoni, területi stb. változásokra térünk ki, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatással voltak, illetve hatással lehetnek a településhálózatra.

A tanulmány a bevezetést nem számítva két fő részre tagolódik. Először röviden az ipar és a településhálózat 1989 előtti kapcsolatát követjük nyomon, hiszen a múlt ismerete elengedhetetlen a jelen folyamatok értelmezéséhez, majd részletesebben az 1989 utáni változásokat tekintjük át néhány aspektusból. Végül az összegzés következik, amelyben a jövőbeni kihatásokra is utalunk.

Az 1989 előtti kapcsolatok főbb vonásai

A gazdaság és azon belül az ipar és a településszerkezet összefüggéseivel, a közöttük levő kölcsönhatások történelmi fejlődésével már számos munka

(Barta–Enyedi, 1981; Becsei, 2000; Beluszky, 1999; Beluszky–Sikos, 2007; Dövényi, 2003; Szigeti, 2002) foglalkozott eltérő mélységben. Éppen ezért ezen írás keretei között csak azokat a legfontosabb fázisokat emeljük ki, amelyek a jelen és a jövő folyamatai szempontjából elengedhetetlenek. Az örökölt településstruktúra ugyanis még napjaink településszerkezetére is rányomja bélyegét, és valószínű, hogy az elkövetkezendő évtizedekben is érezteti hatását.

Az ipar a hazai településhálózat formálásában sok évszázadon át nem játszott különösebb szerepet. A preindusztriális fázisban leginkább a mezőgazdaság determinálta a településszerkezetet, amelyet lényegében az aprófalvak alkottak. Első csoportjaik 100-200 fősek voltak és a XI.–XIII. század között jöttek létre (Szigeti, 2002). A városok kialakulásának feltételei a XIII. század elejére teremtődtek meg, ami a nem agrár tevékenységek, a kézműipar és a kereskedelem fejlődésének volt köszönhető (Beluszky, 1999). A városfejlődés virágkora a XIV.–XV. századra tehető, amit a városok iparosodása motivált a szabad királyi városokban a XIV. század közepétől. Ezzel szemben az Alföld városiasodása csaknem százéves késéssel gyorsult fel és a szarvasmarha-tenyésztés növekvő jelentőségével magyarázható (Becsei, 2000). Bár a kézmű- és háziipar erősödő pozíciója előmozdította az urbanizációt, markáns fejlődést vagy új települések létesülését nem indukálta. Az ipar ebben a fázisban tehát még nem játszott tekintélyes szerepet, de a befolyása folyamatosan növekedett.

Releváns fordulat csak a XIX. század második felétől következett be, mert az ipar akkortól vált egyre hatásosabb „településfejlesztő”, településformáló elemmé. Kiváltképp a nagyobb, népesebb települések, a városok gazdasági életében tett mind nagyobb szerepre szert, főleg a gyáripar térhódítása folytán. 1880-ban még csak az ipari keresők jó egyötöde (21%) dolgozott a nagyiparban, ám 1900-ban már több mint 40%-uk, s ez tovább nőtt a XX. század elején (Berend–Szuha, 1973). Az ipar számottevően hozzájárult az urbanizáció felgyorsulásához, melynek eredményeként kedvezően változott az életkörülmény és az infrastrukturális ellátottság. A települések funkcionális gazdagodását eredményezte, mindamellett, hogy a lokális társadalom struktúráját és a településképet is átalakulásra kényszerítette. Szerény léptékben ugyan, de nőtt a városok száma is. Amíg 1900-ban 42 város volt a mai ország területén, addig az I. világháború előtt már 45. Ezzel egyidejűleg a települések száma folyamatosan csökkent, 1870 és 1910 között 13170-ről 12557-re a községek városokhoz csatolása miatt (Beluszky, 1999).

Az iparosodásnak tudható be, hogy a falvak fejlődése is felgyorsult a XIX. század második felében. A nagy múltú visszatekintő kisipar mellett (ahol 1900-ban még a falusi ipari munkások 85%-a dolgozott) a gyáripar is kezdett tért hódítani (*Barta–Enyedi, 1981*). Az iparosodó falvak a főbb nyersanyag-kitermelőhelyek közelében, többnyire a középhegységi pásztaban fordultak elő. Új bányák sora nyílt ebben az időszakban, és több helyütt (pl. Felsőgalla, Karancsalja, Komló, Mecsekszabolcs, Pilisszentiván, Zagyvapálfalva) a bányászat lett a domináns ágazat, mert a bányászati keresők aránya meghaladta az 50%-ot 1910-ben.

A XX. század elején az ipari keresők száma a legtöbb településen nem érte el a száz főt, a részesedésük pedig viszonylag kevés faluban (pl. Abaújszántó, Bajót, Hollóháza, Mezőcsát, Nyergesújfalú, Piszke, Putnok stb.) haladta meg a 30%-ot. Már ekkor megfigyelhető azonban, hogy a településméret és az iparosodottság között szorosabb összefüggés van. Általában azokon a településeken volt magasabb az iparban dolgozók száma, ahol a népesség száma is tetemesebb méreteket öltött. Ezt támasztja alá egyebek mellett pl. az is, hogy 1910-ben azokon a településeken (pl. Keménygády, Szőgye, Simaháza, Ladomány, Kispöre, Kosárháza, Kámaháza, Zalasombafu), ahol nem volt ipari kereső, a lakosság szám rendszerint 200 főnél kevesebbet tett ki. Habár az is lehetséges, hogy a kevés lakos miatt nem fejlődött az ipar.

A falusi kisipar és gyáripar funkciójában és térbeli megoszlásában is különbözött. Az előbbi a lokális szükségletek kielégítésére törekedett, és ezáltal egyenletesebben helyezkedett el. Ellenben az utóbbi a nemzeti ipar szerves részeként működött, és jóval koncentráltabban települt. A gyáripar térhódítása a falusi ipar szerkezetét is átalakította, térbeli csoportosulása azonban továbbra is az ipari tengelyhez kötődött. A falusi ipar térbeli koncentrációját jelzi az is, hogy a 76 ezer falusi ipari és bányász munkahely mindössze 226 település között oszlott meg 1930-ban (*Barta–Enyedi, 1981*). Egészében véve az ipar hatása a térben erősen koncentráltan érvényesült a XIX. század végén és a XX. század elején. A fő települési területei az Északi-középhegységben, a budapesti agglomerációs gyűrűben és Északnyugat-Magyarországon voltak.

Az I világháborút követő országhatár-változás miatt a települések száma is megcsappant, csak durván negyedük maradt meg a mai országterületen belül (*Beluszky, 1999*). Így történhetett meg az, hogy jó néhány, valamilyen ásványi nyersanyagáról, energiahordozójáról ismert településünk került a szomszédos országokhoz. Szintén több, a periférián helyt kapott,

jelentősebb feldolgozóipart magáénak mondhatott településünk is (pl. Pozsony, Zágráb, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár) hasonló sorsra jutott. Ezek a városok, amelyekben 10-18 ezer főtt tett ki az ipari keresők aránya 1910-ben, jobbára az 50-100 ezer fős településnagyság kategóriába tartoztak és a középvárosok derékhadát alkották.

A két világháború között az ipar fejlődése lelassult, ezáltal a településhálózatra gyakorolt hatása is mérséklődött. Ugyanakkor az ipar korábban kibontakozott főbb térbeli csoportosulásaiban lényegi változás nem következett be ezen idő alatt.

Az iparosodás második nagy hulláma a szocializmus évtizedeiben zajlott: először koncentráltabban, majd dekoncentráltabban. Az 1950-es évektől főleg a nehézipar (bányászat, kohászat, energiaipar) fejlesztése került előtérbe, ami szintén a fontosabb nyersanyag-lelőhelyekhez, lényegében a középhegységekhez kapcsolódott, és számos ún. szocialista város (pl. Ajka, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány, Várpalota) létrejöttéhez vezetett. Részben ezért is nőtt a városok száma 50-ről 63-ra, a városi népesség aránya pedig 36%-ról 39%-ra 1949 és 1960 között. Az akkori új városok döntő hányadának 20 ezer főnél kevesebb lakosa volt, ami jóval elmarad a napjainkban tapasztalttól. Következésképp a várossá nyilvánításuk után számottevően gyarapodott a népességük, amit végső soron a helyi feldolgozóipar és/vagy a bányászat fejlődése által indukált népesség-betelepedés váltott ki. Néhol az ipari funkció mint új funkció jelent meg, elsődlegesen az ipari tengelyen belül. Ugyanakkor az ÉK-DNy-i irányú ipari körzeten kívüli területeken, az Alföldön és a Dél-Dunántúlon, az ottani falvakban továbbra is a mezőgazdasági tevékenység volt meghatározó, mivel az industrializáció és az urbanizáció alig érezte hatását.

Az 1970-es évektől tért hódított „vidéki iparosítás” már az ország területének tekintélyes hányadára terjedt ki, és jóval több települést érintett. Egyfelől elősegítette a vidéki városok iparának megerősödését és gyorsította az urbanizációt is. Így 1960 és 1980 között már 63-ról 96-ra nőtt a városok száma, ami részben a kis- és középvárosi hálózat tudatos fejlesztéséből fakadt. Másfelől az ipar egyre több faluba is „eljutott”. Az ipar „sokfunkciójúvá” tette a falvakat, de hogy ténylegesen hogyan hatott a falvakra, az mindenekelőtt az iparnak a településen belüli súlyától és kialakulásának idejétől függött (*Beluszky-Sikos, 1982*). Eszerint a leginkább azok a falvak formálódtak át, ahol jelentősebb gyáripár bontakozott ki még a XIX. század végén vagy a XX. század elején.

A szocializmus időszakában az ipar sok helyütt csak mint a nagyvárosi vállalat ipartelepe vagy mint a tsz-ek melléküzemági tevékenysége jelent meg pl. egy varroda vagy valamilyen gépipari alkatrészgyártó üzem formájában. Jelentősebb ipari vállalat csak kevés faluban létesült. Ezáltal a falvak életére, társadalmára gyakorolt hatásuk is eltérő volt. A többnyire egyszerű, munkaigényes tevékenységet folytató üzemek, ipari telephelyek ritkábban okoztak mélyreható változásokat a falusi társadalomban, mint a nagyobb ipari vállalatok, azon túl, hogy munkát és megélhetést biztosítottak a mezőgazdaságból felszabaduló, feleslegessé vált munkaerőnek. Ez a kettősség felszínre került a falvak tipizálásakor is az 1980-as évek elején. Beluszky és Sikos ugyanis mindössze 46 olyan települést (pl. Almásfüzitő, Lábatlan, Rudabánya, Nyergesújfalú) különböztetett meg akkor, amelyek a „népes ipari községek” alkotta V. kategóriába voltak sorolhatók akkor. Ezek átlagosan 4000 fős országos jelentőségű iparral rendelkező települések voltak. Ugyanakkor jóval több falu tartozott abba a két kategóriába, két falutípusba, amelyekben az ipari funkció járulékosan az agrár vagy a városias szerepkör mellett jelent meg (Beluszky–Sikos, 1982). Az előbbieknél pl. Bodrogkeresztúr, Nemesgulács, az utóbbiaknál pl. Barcs, Vasvár, Devecser neve említhető meg. Részben ezek együttes következménye, hogy az 1980-as években az iparnak csak 16-17%-a működött a falvakban, holott az ország lakosságának 40%-a élt azokban (Beluszky–Sikos 2007).

Az extenzív iparosítás lehetőségei kimerültek az 1970-es évtized végére, az intenzív fejlődésre való áttérés pedig kevésbé volt eredményes. Az elavult ipari struktúra konzerválódott, miközben egyre több probléma jelentkezett a szocialista ipar működésében az 1980-as évtizedben. Ráadásul az 1970-es évtizedben bekövetkezett kedvezőtlen világgazdasági változások az évtized vége felétől egyre határozottabban érvényesültek hazánkban is. Mindezek a tényezők, a különféle hatások összegződése együttesen vezettek az 1989 utáni radikális változásokhoz az iparban is.

Fontosabb változások 1989 után

Az ipar rendszerváltozás utáni településhálózati hatásának alaposabb megismeréséhez részben az ipari tevékenységet folytató vállalkozások nyújthatnak támpontokat. Ha ugyanis több az ipari vállalkozás egy adott településen, akkor azok nagy valószínűséggel több embernek adnak majd munkát is, és ezáltal a település településnagyság-kategória szerinti beosztása is kedvezőbb lesz. Arról nem is beszélve, hogy az egész település életét előnyösen befolyásolhatják.

1989 előtt az iparban alig pár ezer vállalat működött több ezer telephellyel. A rendszerváltozást követően ezek a hatalmas több-telephelyes vállalatok jelentősen átalakultak. Sok nagyvállalat és/vagy a telephelyei is megszűntek, mert gazdaságtalanul működtek és alacsony határfokkal termeltek. Másokat átszerveztek, és sok olyan is volt, ahol az ipartelepek mindegyike vagy csak egy részük kivált a nagyvállalatból és önálló vállalkozássá szerveződtek. Ez utóbbiak közül is jó néhány, különböző okok miatt (pl. elavult műszaki, technikai felszereltség, megfelelő helyi vezetők hiánya, képzetlen munkaerő) kevésbé bizonyult életképesnek. Így 1990 és 1997 között 12934-ről 7052-re csökkent az ipartelepek száma (Kiss, 2002). Kiváltképp a fővárosban volt drasztikus a fogyás mértéke, ahol majdnem háromezer iparteleppel lett kevesebb. Ez elsődlegesen a környezetszennyezéssel, a helyhiánnyal, a terciarizáció erősödésével, a magasabb termelési költségekkel stb. magyarázható. Ma már jóval kevesebb azoknak a vállalkozásoknak a száma, amelyeknek egy vagy több telephelye van az ország különböző részeiben, ám pontos adatok nincsenek erre vonatkozóan. A tapasztalatok azt mutatják, hogy főleg a fővárosi székhelyű vállalatok rendelkeznek napjainkban is vidéki telephellyel. Az 1990-es évtizedben megcsappant azon telephelyek száma is Komárom-Esztergom megye kivételével mindenhol, amelyeknek a székhelye nem a telephellyel azonos megyében volt, ezáltal a szervezeti függés, amely térbeli függéssel párosult, sokat enyhült.

Az ipartelepek döntő hányadában még napjainkban is termelő tevékenység folyik, habár az 1990-es évek vége felétől, kiváltképp a fővárosban nőtt azoknak az ipartelepeknek a száma, amelyek nem termelő tevékenységgel (pl. kereskedés, raktározás, szolgáltatás) foglalkoznak (Kiss, 2002). Ez a tendencia egyébként összhangban van az ipari termelés átalakulásával, az ipar terciarizálódásával is (Szalavetz, 2002). Mérséklődött a főváros iparirányításban betöltött szerepe, ellenben nőtt a megyeszékhelyeké (pl. Győr, Debrecen, Miskolc, Székesfehérvár, Nyíregyháza), de még ma is Budapest a legtöbb iparvállalat székhelye. Ez többnyire kedvező adottságainak köszönhető, ami megfelel mind a vállalkozások, mind a felső vezetők igényeinek.

A szervezeti változásokkal párhuzamosan zajlott az ipari vállalkozások számának a gyarapodása is részben az önállósodás folytán, részben pedig azért, hogy nagyon sok új ipari vállalkozás jött létre, zömében néhány fősek. 1990-ben még csak alig háromezret tartottak nyilván, 2008-ban viszont már több mint 53 ezret. Ez utóbbi az összes társas vállalkozás közel

együtizedét tette ki, de a ténylegesen működők száma ennél kb. egynegyeddel kevesebb. Bár az ipari társas vállalkozások száma folyamatosan gyarapodott, az arányuk azért csökkent az elmúlt évtizedekben, mert más ágazatokban gyorsabban nőtt a cégek száma. Az ipari vállalkozások tekintélyes hányada az 1990-es évek elején és napjainkban is a közép-magyarországi régióban, azon belül is a leginkább a fővárosban koncentrálódik, ami sok tényezővel magyarázható (pl. centrális fekvés, ipari hagyományok, fejlett infrastruktúra, jól képzett munkaerő, nagy fogyasztópiac, tőkeerősebb és innovációra fogékonyabb népesség). Budapest, mint a legnagyobb településünk, tehát a tradíciókhoz híven még mindig kiugró szerepet játszik az iparban, mert a legtöbb ipari vállalkozással és foglalkoztatottal büszkélkedhet. 1992-ben a jogi személyiségű társas vállalkozások 37%-a és az ipari foglalkoztatottak 19%-a tevékenykedett a fővárosban. Bár 2008-ra mérséklődött a részesedésük 32%-ra és 13%-ra, de még így is tetemesnek tekinthető. Ugyanakkor az ország többi 3061 (1992-ben), illetve 3151 (2008-ban) települése „osztozott” a fennmaradó hányadokon. 1992-ben még csak 2,8 ipari vállalkozás jutott egy településre, ám 2008-ban már 16,9.

Az örökölt hagyományokkal összhangban a rendszerváltozás után is az ipar főleg a városokban összpontosult. Az 1990-es évtizedben is a főváros mellett a 20-50 ezer és a 100-300 ezer fős városok voltak a legnépszerűbbek, akár az ipartelepek, akár a foglalkoztatottak számát vesszük. Az 1992. évi állapotokhoz viszonyítva 1998-ra nőtt az ipar jelentősége a kisebb (2-10 ezer fős) népességnagyság kategóriákba tartozott városokban, mert több lett az ipartelep és az ipari foglalkoztatott, míg a 100-300 ezer fős kategóriájú településekben csökkent a súlya. Az előbbihez feltehetően az új városok is hozzájárultak, mivel ez idő alatt 177-ről 218 szökött fel a városok száma, ellenben az utóbbi más gazdasági ágazatok előretörésével indokolható. A falvak részesedése nagyon szerény mértéket öltött, s ebben nem is várható lényeges változás a jövőben sem (*1. táblázat*).

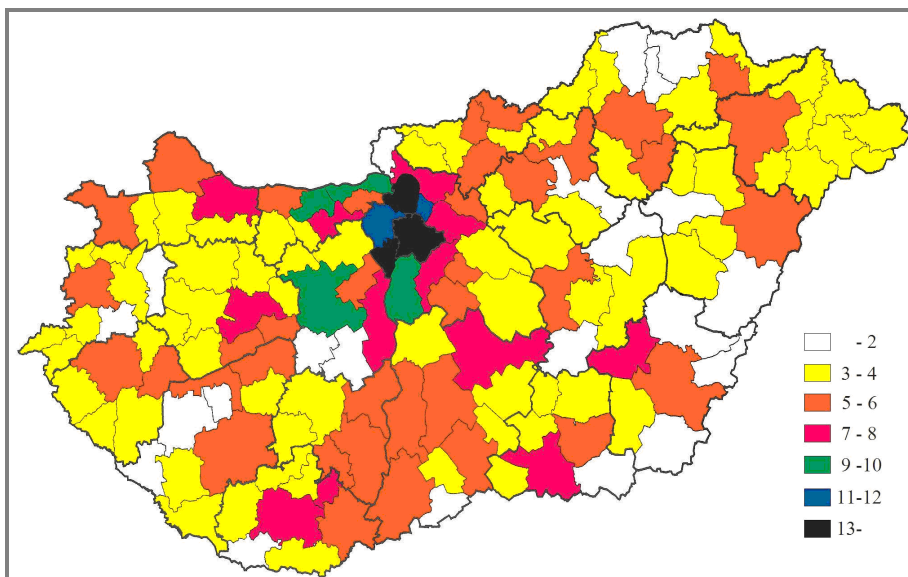
A társas vállalkozások mellett az iparban működő egyéni vállalkozások száma alig haladta meg a 27 ezret 2008-ban, de az előfordulási gyakoriságuk követte a társas vállalkozásokét. 28%-uk a közép-magyarországi régióba tömörült. Ezek a kisipari tevékenységet folytató vállalkozások azonban – méretükből fakadóan is – jóval szerényebb hatást gyakorol(hat)nak a településhálózatra.

1. táblázat: Az ipartelepek és az ipari foglalkoztatottak száma a városokban népességnagyság kategóriák szerint, 1992–1997

A városok népesség-nagyság kategóriái	Az ipartelepek száma		Az ipari foglalkoztatottak száma	
	1992	1997	1992	1997
2000–4999	33	85	1922	5164
5000–9999	350	461	35623	36500
10000–14999	448	503	53055	51467
15000–19999	369	414	59831	51873
20000–49999	919	1001	157190	125742
50000–99999	583	602	115587	88864
100000–29999	692	797	156597	124552
Budapest	1000	848	149823	91908
Összesen	4394	4711	729628	576070

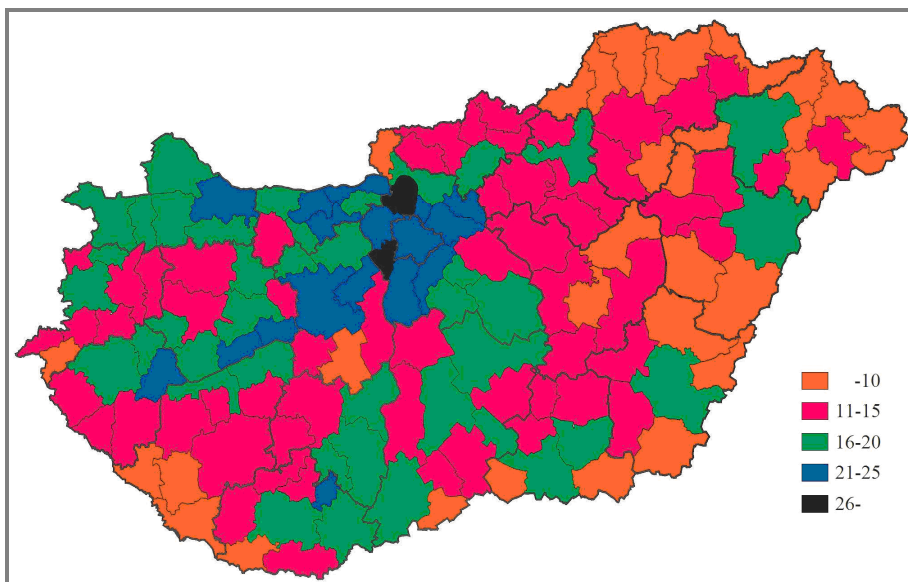
Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1992, 1998.

Az elmúlt évtizedekben az ipari vállalkozások településméret kategóriák szerinti megoszlásában markáns változás nem következett be, amire közvetve az ezer lakosra jutó ipari vállalkozások 1999. és 2006. évi kistérségenkénti megoszlásából is következtethetünk. Az is nyilvánvaló, hogy a településméret mellett más tényezők (pl. földrajzi fekvés) is belejátszottak a területi elhelyezkedésükbe. 1999-ben az ezer lakosra jutó ipari vállalkozások száma a legtöbbször a nagyobb városokról elnevezett kistérségekben volt magas: pl. a győri, pécsi, szegedi és kecskeméti kistérségben, amelyek nagyvárosa száz-ezer főnél népesebb vagy pl. a tatabányai és a veszprémi kistérségben, amelyek legnépesebb településének lakosság száma 50 és 100 ezer fő között volt. Kivételt képeztek a főváros környéki (pl. szentendrei, váci, dunakeszi, pilisvörösvári) kistérségek, amelyek névadó települése kevésbé népes. Ezért esetükben nem a településméretnek vagy a földrajzi fekvésnek, hanem sokkal inkább a tökéreősebb lakosság számottevő jelenlétének a következménye az ipari vállalkozások nagyobb gyakorisága. 2006-ra mindenhol nőtt az ezer lakosra jutó ipari vállalkozások száma, ezáltal az ipari funkció, mintha újból megerősödött volna. Jól tükrözi ezt a szélsőértékek 2-13-ról 10-26-ra való emelkedése is. Ezzel egyidejűleg az is megfigyelhető, hogy a térségi, települési elhelyezkedésük is koncentráltabb lett, mert főleg a főváros körül és az Észak-Dunántúlon levő népesebb települések (pl. Gödöllő, Aszód, Ráckeve, Esztergom, Tata, Zirc) kistérségeiben, a preferált területek kis- és középvárososaiban ugrott meg a számuk (1. és 2. ábra).

1. ábra: Az ezer lakosra jutó ipari vállalkozások száma kistérségenként (az építőipari vállalkozásokkal együtt), 1999

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1999.

2. ábra: Az ezer lakosra jutó ipari vállalkozások száma kistérségenként (az építőipari vállalkozásokkal együtt), 2006

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2006.

Az ipari vállalkozások településszerkezeti sajátosságairól a legreálisabb képet a Cégekdtár 2008 év végi állapotokat tükröző adatbázisa adja. Összesen több mint 44 ezer ipari vállalkozást tartottak akkor nyilván, amelyekből a 10 főnél nagyobbakat (összesen 7318) vizsgáltunk meg a településnagyság és az iparági hovatartozás közötti összefüggések szempontjából. 2008 végén az összes 10 főnél nagyobb cégből a legtöbb (egyötödük) a fővárosban működött, majd a 20-50 ezer fő közötti városok következtek. Ezután a 100-300 ezer és a 10-20 ezer fő közötti települések mondhatták a legtöbb ipari vállalkozást maguknak.

Érdekes, hogy az 50-100 ezer fő közötti városok kevésbé vonzóak az ipari vállalkozások számára: csaknem ugyanannyi tízfőnél nagyobb ipari vállalkozás működött bennük, mint az 5-10 ezer fősekben. Az is említést érdemlő, hogy több iparágban (bőr-, cipőipar, papíripar, nyomdaipar, fém-alapanyag-gyártás) nincs egyetlen vállalkozása sem 500 és 1000 fő közötti lakossal rendelkező településen. Az ezer főnél kisebb települések részese alig pár százalékot ért el (2. táblázat).

Az egyes feldolgozóipari ágazatok vállalkozásainak településnagyság-kategóriák szerinti megoszlása csak részben hasonlít a feldolgozóipar egészénél tapasztaltakhoz. A legkiegyenlítettebb az élelmiszeripari vállalkozások településnagyság-kategóriák szerinti megoszlása, ami elsődlegesen az ágazat sajátosságainak tudható be. Hiszen az élelmiszergyártás szorosan kapcsolódik a fogyasztópiachoz, amelyhez relatíve közel kell települnie. Ugyanakkor a gyógyszeripari és a nyomdaipari vállalkozások 61, illetve 53%-a a legkoncentráltabban, a legnépesebb, 100 ezer fő feletti városokban működött, ami feltehetően a magasán képzett munkaerőigénynek és a nagy, relatíve iskolázottabb fogyasztópiacnak tudható be. Szintén viszonylag egyenletes a faipari, a gumi- és műanyagipari, valamint a fémfeldolgozó-ipari vállalkozások településnagyság-kategóriák szerinti tagozódása. A fém-alapanyag-gyártó vállalkozások három településnagyság-kategóriát preferáltak a fővároson kívül azonos mértékben. A gépipar több alágazata (gép- és gépi berendezések gyártása, számítógép-, elektronikai- és optikaiipar, valamint villamosgépipar) szintén ugyanazon településnagyság-kategóriát részesítette előnyben, nevezetesen a 20-50 ezer fő közötti és a 100 ezer fős feletti városokat. Ezzel szemben a közúti járműgyártás vállalkozásai többnyire a 10-50 ezer fő közötti és a 100 ezer fő feletti városokban találhatók. A főváros az egyetlen olyan településünk, ahol szinte minden iparág vállalkozásainak a száma a legnagyobb.

2. táblázat: A tíz fősnél nagyobb ipari vállalkozások iparágak és népességnagyság kategóriák szerint, 2008

Megnevezés	Az ipari vállalkozások száma népességnagyság kategóriák szerint										Összesen
	-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-19999	20000-49999	50000-99999	100000-299999	100000 felett	
Fémalapanyaggyártás	3	-	6	19	7	14	19	9	19	23	119
Fémfeldolgozóipar	22	38	72	149	120	223	283	122	237	287	1553
Gép- és gépi berendezések gyártása	3	10	24	32	49	69	117	64	96	136	600
Villamos készülékek gyártása	1	3	6	18	19	21	58	27	24	64	241
Számítógép-, elektronikai és optikai ipar	-	4	4	21	5	38	51	28	33	104	288
Közúti járműgyártás	2	4	12	18	21	32	39	24	32	18	202
Nem-fémes ásványok gyártása	6	8	16	31	33	38	73	43	41	58	347
Vegyipar és vegyi termékek gyártása	2	3	10	23	17	27	12	11	12	48	165
Gumi- és műanyaggyártás	8	11	37	83	67	69	74	50	103	98	600
Gyógyszeripar	1	1	-	6	-	2	8	3	2	22	45
Textil- és ruházati ipar	8	11	38	81	37	79	98	61	103	147	663
Bőr- és cipőipari termékek gyártása	2	-	4	23	9	29	18	10	24	23	142
Fa- és faipari termékek gyártása	20	29	40	77	50	71	44	31	43	42	447
Papír- és nyomdaipar	1	-	5	17	23	18	22	13	25	36	160
Kiadói tevékenység, nyomdaipar	3	-	2	10	8	22	46	36	56	144	327
Élelmiszeripar, italgyártás	18	45	124	234	157	208	181	91	130	231	1419
Összesen	100	167	400	842	622	960	1143	623	980	1481	7318

Forrás: Cégekadat, 2008 vége.

Az ipari vállalkozások között is kiemelt figyelmet kell kapniuk a külföldi érdekeltségű vállalkozásoknak, mert azok jelenléte a települések sorsa szempontjából sem elhanyagolható. Az 1989 óta hazánkba érkezett külföldi tőke közel 40%-át fektették be az iparba. Az elmúlt évtizedekben a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások gyorsan szaporodtak, és a szá-

muk 2008-ban már megközelítette a 3500-at. Ez az összes külföldi érdekeltségű vállalkozás 13%-a, ami némiképp elmaradt az 1998. évitől (16%). A főváros igen vonzó a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások számára. Az ezredfordulón a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások 32%-ának adott otthont és a fennmaradó hányadon (szám szerint 2274-en) osztozott a többi 3134 település. Tíz évvel később a főváros nélkül az ország 3150 településén 2461 külföldi érdekeltségű ipari vállalkozás működött, vagyis elvileg három településből kettőben volt egy külföldi érdekeltségű ipari vállalkozás. A valóság azonban más.

A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások térbeli elhelyezkedése – a fővárost nem számítva – még koncentráltabb, mint az összes ipari vállalkozásé. A döntő hányaduk ugyanis főleg a Dunántúl északi felében, a Budapest–Bécs tengely mentén és a Nyugat-Dunántúlon, valamint a fővárosi agglomerációban levő nagyobb településeken, többnyire különböző nagyságú városokban (pl. Győr, Tatabánya, Komárom, Esztergom, Szombathely, Szentgotthárd) található. S ebben nem is következett be markáns változás 1998 és 2006 között, amit a két cégbázis (Magyarország nagy- és középvállalatai, Hoppenstedt Bonnier) 1998. és 2005. évi adatainak a településszintű vizsgálata is igazolt (Kiss, 2010). A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások az ország más térségeiben is elsődlegesen a megyeszékhelyekhez köthetők, amelyek jobbra az 50-100 ezer fő közötti településnagyság-kategóriába tartoznak. Természetesen iparáganként tetemesebb különbségek is lehetnek, mert pl. a kiadói tevékenység, nyomdaipar a nagyobb városokban gyakoribb, ellenben a könnyűipar ágazatai jobban megoszlának az eltérő nagyságú és funkciójú települések között.

A külföldi tőke szorosabb kötődése a nagyobb településekhez, városokhoz valószínűleg arra vezethető vissza, hogy ezek a települések rendelkeznek pl. a legnagyobb mértékben képzett, nagyszámú munkaerővel, jó infrastrukturális ellátottsággal és sokszínű kulturális, rekreációs lehetőségekkel stb., amelyek a telephelyválasztásban is egyre markánsabb tényezők. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a külföldi tőkeáramlások „központjában” – mint a külföldi befektetések célpontjai – a nagyobb lélekszámú városok állnak.

A rendszerváltozás óta az ipar területi elhelyezkedését alapvetően a befektetők telephely-választási döntései határozzák meg, hogy a „települések piacáról”, mely településeket választják. A hazai és a külföldi befektetők telephelyválasztásába az állam csak közvetve „szólhat bele”. Az pedig, hogy ténylegesen hova települ egy vállalkozás, hol választ telephelyet magának számos tényező függvénye. Az utóbbi évtizedben, mivel a települé-

sek adottságaiban (pl. munkaerő képzettsége, infrastrukturális ellátottság) mérséklődtek a különbségek, és mert közülük egyre több rendelkezik ugyanolyan vagy hasonló objektív (kemény) tényezőkkel, ezért a telephelyválasztásban egyre döntőbb szempontokká lépnek elő a puhafaktorok (pl. épített környezet milyensége, ügyintézés rugalmassága, településkép), amelyek a leggyakrabban a népesebb településeken kedvezőbbek (Kiss, 2010). Tulajdonképpen ezek azok, ahol nagyobb a valószínűsége az ipar tartósabb fennmaradásának is, mert a külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások többnyire nagyobbak és tőkeerősebbek, mint a hazaiak.

A külföldi érdekeltségű ipari vállalkozások településnagyság kategóriák szerinti megoszlásához további adalékként szolgálhat az a 2006-ban végzett felmérés, amely az ipari parkokban levő külföldi érdekeltségű vállalkozásokra vonatkozott. A 2006-ban létezett 181 ipari parkból 72 vett részt a felmérésben, mivel ennyien válaszoltak a kérdőívekre. Ezekben az ipari parkokban akkor 1718 vállalkozást regisztráltunk, ami az összes ipari parkban levő vállalkozás 53%-át tette ki. Közöttük 109 külföldi érdekeltségű vállalkozás volt. A legnagyobb hányaduk (54%) a 10-50 ezer fős városokat részesítette előnyben, míg a legkevésbé az ezen kategóriáknál kisebb településeket. Ezzel mintegy kijelölhető bizonyos fokig az ideális településnagyság is az ipari parkok, illetve a külföldi érdekeltségű vállalkozások számára (3. táblázat).

3. táblázat: Az ipar parkok a külföldi érdekeltségű vállalkozások előfordulása és településnagyság kategória szerint, 2006

Megnevezés	Településnagyság kategória										
	-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-19999	20000-49999	50000-99999	100000-499999	1000000 felett	Összesen
Külföldi érdekeltségű vállalkozással rendelkező ipari parkok száma	-	-	-	2	5	12	16	4	7	1	47
Külföldi érdekeltségű vállalkozással nem rendelkező ipari parkok száma	-	-	1	5	4	7	4	1	3	-	25
Összesen	-	-	1	7	9	19	20	5	10	1	72

Forrás: 2006. évi felmérés anyaga.

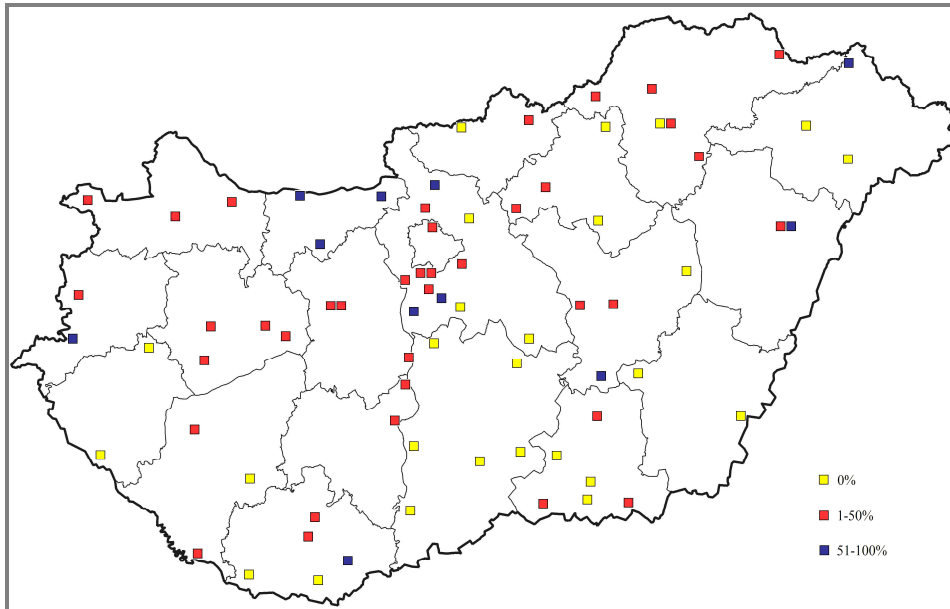
Az ipari parkok 1997-től terjedtek el hazánkban, ami akár újabb iparosodási hullámnak is tekinthető. A 210 ipari park ténylegesen csak 165 településen, a településállomány bő 5%-án oszlik meg, mivel jó néhány településen kettő vagy esetleg több is található belőlük. A többségük városokban létesült, ami nyilván nem véletlen. A városok képesek ugyanis biztosítani a leginkább azokat a feltételeket, amelyek a letelepedésüket motiválták. A legtöbb a 10-20 ezer fős kisvárosokat preferálta, de tetemes még az 5-10 és a 20-50 ezer fős kategóriában levők száma is. Az ipari parkok kétharmada számára tehát ezek a településnagyság-kategóriák bizonyultak a legideálisabbnak. Ugyanakkor a falvakban levők az ezer-ötezer fős kategóriát képviselték a leggyakrabban. Ide sorolható pl. Pacsa, Sósút, Timár, Tuzsér, Zalaszentiván. Az egyetlen 500 fősnél kisebb településen levő ipari park, a Nagylaki Ipari Park volt (4. táblázat).

4. táblázat: Az ipari parkok településnagyság kategória és a települések funkciója szerint, 2010

Megnevezés	Településnagyság kategória										Összesen
	-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-19999	20000-49999	50000-99999	100000-499999	1000000 felett	
Az ipari parkok száma a városokban	-	-	1	16	32	46	34	11	8	1	142
Az ipari parkok száma a falvakban	1	4	8	9	1	-	-	-	-	-	23
Összesen	1	4	9	25	33	46	34	11	8	1	165

Forrás: Ipari parkok listája, 2010.

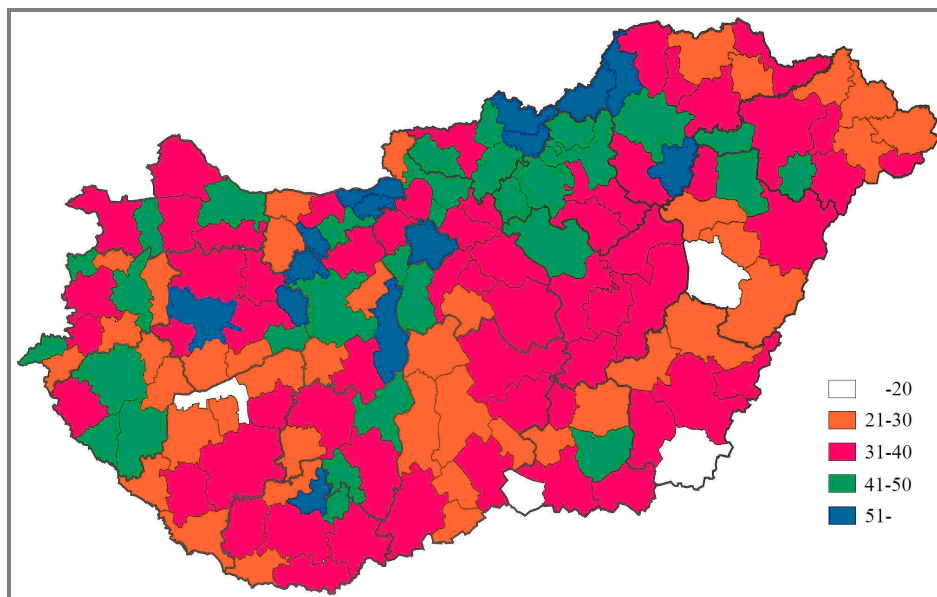
Az ipari parkok közül különösen azok életképesek, amelyek külföldi érdekeltségű vállalkozásoknak adnak otthont. Különböző becslések szerint az ipari parkok 30-35%-a igen gyenge gazdasági alapokon áll, illetve a 10-20%-uk nem is működik (Regős, 2007). Az ipari parkok közül főleg az Észak-Dunántúlon és a közép-magyarországi régióban levők a legfejlettebbek és a legérettebbek. Ezek tömörítik a legtöbb külföldi érdekeltségű vállalkozást is, amint azt a 2006-os felmérés tapasztalatai is igazolják (3. ábra).

3. ábra: A külföldi érdekeltségű vállalkozások aránya az ipari parkokban, 2006

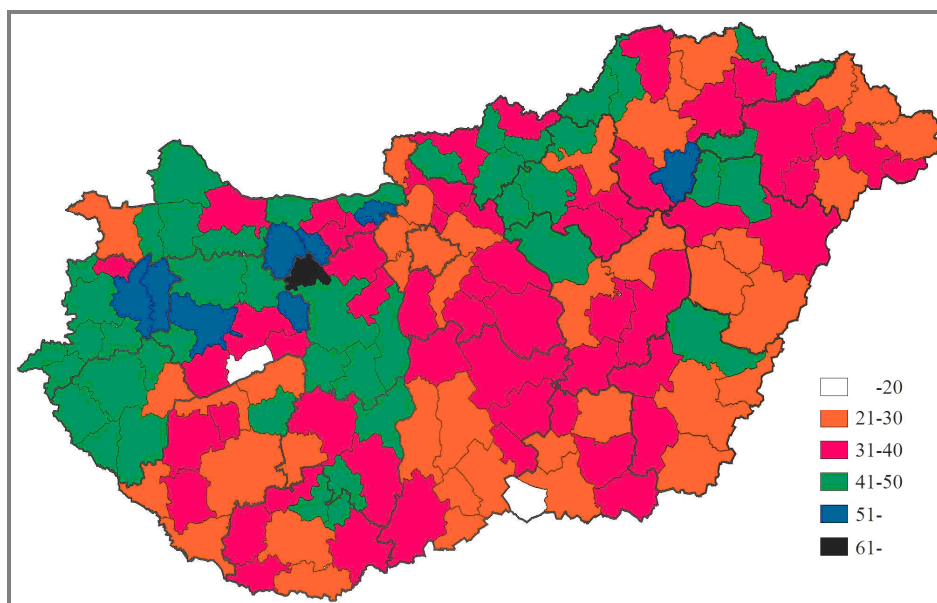
Forrás: 2006-os felmérés adatai.

Az ipar településhálózati jelentőségére némi fenntartással az ipari foglalkoztatás kistérségenkénti megoszlásából is lehet következtetni. 1990-ben még közel 1,3 millióan dolgoztak az iparban, ám az évtized eleji mély strukturális válság következtében rövid idő alatt drasztikusan lecsökkent a számuk és 1995-ben már csak 760 ezren voltak. A létszámcsökkenés a legjobban azon kistérségek településeit érintette, amelyek a középhegységi pásztaban helyezkedtek el. Az ipar súlyos válsága miatt sok ottani település, egykori szocialista iparváros és 1982-ben még erősen iparosodottnak minősített falu, de 1990-re már esetleg várossá vált település „került padlóra”. Sok bányá és gyár került bezárássra, és az ipar súlya erősen visszaesett a lokális gazdaságban, ami a foglalkoztatásban is érződött (4. és 5. ábra).

4. ábra: Az ipari foglalkoztatottak aránya kistérségenként, 1990

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1990

5. ábra: Az ipari foglalkoztatottak aránya kistérségenként, 2001

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2001

Később, az 1990-es évek közepétől az ipar ismét megerősödött, és új ipari terek bontakoztak ki. A nehéz helyzetből való kilábalás, különösen az Északi-középhegységben levő településeken (pl. Miskolc, Ózd, Salgótarján) még szinte napjainkban is tart. 2001-re a leginkább a Dunántúl északi felében levő (pl. szombathelyi, szentgotthárdi, ajkai, celldömölki, lenti, zalaegerszegi) kistérségekben, illetve centrumtelepüléseiken nőtt meg az ipari foglalkoztatottak aránya. Ezek egyben azok a kistérségek is, amelyekben viszonylag sok a kis lélekszámú falu is. Közülük jó néhányban – Beluszky és Sikos térképe alapján – 50-65% között volt az ipari foglalkoztatottak aránya az építőipari keresőkkel együtt, ami igen tetemesnek mondható. A Beluszky és Sikos által publikált két ábra tartalmának (az ezerfősnél kisebb falvak és az ipari foglalkoztatottak arányának településsoros megoszlása) összevetése egyöntetűen arra utal, hogy a lokális foglalkoztatásban az ipar súlya a Dunántúl nyugati-északi felében levő kistelepüléseken vált jelentősebbé a XXI. század elejére (*Beluszky–Sikos, 2007*, pp. 141, 172.). Az is igaz azonban, hogy ezek a kistelepülések – szám szerint – csak kevés ipari foglalkoztatottat mondhattak a magukénak. A látszólag megerősödött szerepük az ipari foglalkoztatásban valószínűleg abból fakad, hogy ezekben a településekben csekély a terciér szektor munkalehetőség, és hogy a nagyobb településeken a terciér szektor jóval nagyobb részt kap a foglalkoztatásban. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kisfalvak ipari foglalkoztatottai sokszor nem helyben, a helyi ipari cégeknél dolgoznak, hanem ingáznak, többnyire a közeli városi településre, az ottani ipari létesítményekbe. Részben ez is oka annak, hogy megszűnt pl. az 1982-es falutipizálás V. csoportja a XXI. század elejére. Így a 2000-es évek elején elvégzett falutipizáláskor már lényegében nem is lehetett falusi iparral összefüggő kategóriát elkülöníteni (*Beluszky–Sikos, 2007*). Továbbá az is oka lehet ennek, hogy 1982-től napjainkig sok, jelentősebb iparral rendelkező települést várossá avansáltak.

Összegzés

Amíg a szocializmus évtizedeiben az ipar szinte „forradalmi” módon hatott a településhálózatra, addig a rendszerváltozás után az ipar település-szerkezetre gyakorolt hatása már kevésbé látványos volt, és inkább közvetítetté vált. Nem tűntek el települések az ipar pozícióvesztése miatt, csak a gazdasági alapjuk ingott meg. Nem jöttek létre új települések sem, mint a szocializmus évtizedeiben, mivel az ipari beruházások a már meglévő településekhez kapcsolódtak. Szintén különbségként említhető, hogy az új ipari beruházások (pl. ipari parkok), külföldi tőkebefektetések elsődlege-

sen a városokhoz kapcsolódtak. Az ipar a XX. század végén és a XXI. század elején tehát ismét inkább városi jelenség lett. A falvak zömében az ipar háttérbe szorult, és szélesedett azoknak a köre, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek jelentősebb ipari tevékenységgel. Újból a kisebb kézmű-, házipari, illetve javító-, szolgáltatóipari tevékenységek gyakoribbak a falvakban, míg a gyáripar csaknem teljesen eltűnt (*Beluszky–Sikos, 2007*). Mindezekbe természetesen a nagyarányú várossá válások is belejártak az elmúlt évtizedekben.

Az ipar további sajátossága a nagyfokú térbeli koncentráció, miáltal a regionális, illetve települési különbségek mérséklésében kevésbé játszik szerepet, sőt inkább gerjeszti azt. Ugyancsak a különbségek közé sorolható az a tény, hogy az elmúlt két évtizedben az iparosodás és az urbanizáció nem járt együtt (ami nem értendő negatívumként), és hogy a közöttük levő korábban szoros kapcsolat sokat lazult mostanra. Ma már nem jellemző, hogy az ipari vállalkozások részt vesznek pl. a helyi infrastruktúra fejlesztésében vagy nagymértékben bekapcsolódnak a helyi társadalmi életbe. Sokszor az ipari létesítmény csak, mint „zárvány, sziget” működik az adott településen. Különösen igaz ez a külföldi érdekeltségű vállalkozásokra, amelyek jelenlétének tartóssága szinte kiszámíthatatlan. Ebből fakad az is, hogy a pillanatnyilag „prosperáló” és több külföldi érdekeltségű vállalkozással rendelkező települések nagyon sebezhetők is. A gazdasági bázisukat képező ipar nagyfokú függése és kiszolgáltatottsága folytán „jóformán csak idő kérdése”, hogy mikor és milyen mértékben gyengül meg az ipari funkció jelentősége a lokális gazdaságban. Mivel azonban ezek a települések zömében népeseek, ezért valószínű, hogy az ipari funkció „megroggyanása” vagy esetleg eltűnése nem vezet a település „pusztulásához”. Következik ez abból is, hogy a települések szinte mindegyikében ma már a terciér szektor a domináns gazdasági ágazat. Az viszont kétségtelen, hogy az ipari tevékenység visszaszorulása, esetleg megszűnése az adott település gazdaságát és társadalmát a jövőben is nagyon érzékenyen fogja érinteni. Egyebek mellett azért is, mert ezekben kevés a lehetőség arra, hogy új funkciók (pl. kulturális gazdaság, tudásipar, kreatív gazdaság) telepedjenek meg. Nyilvánvaló az is, hogy a globalizáció folyamatába a hazai településhálózaton belül a főváros és a legnagyobb vidéki városok tudnak a leginkább bekapcsolódni. Ennél fogva új gazdasági szerepkörök elsődlegesen csak ezekben bontakozhatnak ki. Ellenben a többi településen a „tradicionális” gazdasági funkciók tartósabb fennmaradásával, az ipar jelentőségének lassú mérséklődésével és szerényebb településhálózat formáló hatásával kell számolni a jövőben is.

Irodalom

- BARTA GY.–ENYEDI GY. (1982): Iparosodás és a faluátalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 208p.
- BECSEI J. (2000): A magyarországi településállomány változásainak néhány sajátossága. In: Becsei J. (szerk.): Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged. pp. 79–115.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584p.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. (1982): Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest. 167p.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. (2007): Változó falvaink. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 460p.
- BEREND T. I.–SZUHAY M. (1978): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 382p.
- DÖVÉNYI Z. (2003): A településrendszer fejlődése és sajátosságai. In: Perczel Gy. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 521–533.
- KISS É. (2002): A magyar ipar térszerkezeti változásai. Földrajzi Értesítő. LI. évf. 3–4. pp. 347–365.
- KISS É. (2010): Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 224p.
- KOVÁCS Z. (2001): Társadalomföldrajzi lexikon. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- REGŐS ZS. (2007): Rostálás előtt a hazai ipari parkok. Népszava. Február 3. pp. 6.
- SZALAVETZ A. (2002): „Új gazdaság”-jelenségek – a feldolgozóipar terciarizálása. Külgazdaság. 45. 12. pp. 249–274.
- SZIGETI E. (2002): Község, város, jogállás. MKI, Budapest. 248p.

***Michalkó Gábor: Turisztikai tér, desztináció, milió: úton a turizmus társadalom-földrajzi értelmezésének új dimenziói felé*¹**

Bevezetés

Fura világ ez a tudomány, a kutatókként testet öltő Casanovák² világa. Ahogyan az irodalmi munkásságának köszönhetően ismertté vált néhai hódító éjt nappallá téve igyekezett a szebbik nem kegyeibe férkőzni, úgy napjaink tudományos műhelyeinek kutatói sem nyugszanak addig, amíg a csábítónak tűnő témát fel nem dolgozták. Aztán a legtöbbször – újszerű problémát keresve – tovább állnak. Miként a legvonzóbb hölgyek, úgy a legizgalmasabb kutatási témák sem tűnnek el nyomtalanul az érintettek emlékezetéből, új és újabb kérdésfeltevésekben, megközelítésekben élnek tovább. Ahogyan az udvarlásban a zsáner, úgy a kutatásban a téma képviseli azt a szervezőerőt, amely a tárgyalt aktivitásokban időről időre visszaköszön. Jómagam a csábító témák közül elsősorban a turisztikai térre vonatkozókkal foglalkoztam, természetesen a legkülönbözőbb aspektusokból. Ez a vonzódás részben geográfusi mivoltomból, részben a szakirodalomban észlelt hiátusból, illetve a fehér foltok pótlásának igényéből fakadt.

A jelen tanulmányban, miközben körüljáróm a turisztikai tér fogalmát és elemzem a turisztikai desztinációk térspecifikus sajátosságait, egy általam kidolgozott (*Michalkó, 2005a*) és munkatársammal, Rátz Tamarával továbbfejlesztett fogalom (*Michalkó–Rátz, 2006; Rátz–Michalkó, 2007*), a turisztikai milió értelmezéséhez kívánok elengedhetetlen adalékokat nyújtani. A meglévő ismeretek rendszerezésére, értékelésére, továbbgondolására, a nemzetközi kitekintésben is újszerűnek számító fogalomalkotásra épülő értekezés hozzájárulhat a hazai földrajztudomány turizmuskutatásban, turizmusoktatásban és a döntés-előkészítésben játszott szerepének növeléséhez, a rokontudományok turizmussal kapcsolatos ismeretbővítésének katalizálásához.

¹ A tanulmány egyrészt „A turisztikai ingatlan- és termékfejlesztés térspecifikus vonásai” című, a Területfejlesztési Szabadegyetemen 2009. november 3-án megtartott előadás, másrészt a szerző 2009-ben megvédett MTA doktori értekezésében szereplő, korábban nem publikált eredményeinek szintézise.

² Casanova, Giovanni Giacomo (1725–1798), olasz író

A turizmus társadalom-földrajzi vonatkozásai

A turizmus társadalomföldrajzi megközelítéséről való gondolkodás a turizmusföldrajz társadalmi-gazdasági orientációjú beágyazottságát feltételezi (Pearce, 1979; Warszyska–Jackowski, 1986; Page, 1989; Mitchell–Murphy, 1991; Lew, 2001; Ioannides, 2006). Ez a fajta személet a turisztikai tér humán aspektusainak hangsúlyozása mellett, az ember–környezet viszonyrendszer transzdiszciplináris értelmezésére, a geográfia szintetizáló mivoltának kihasználására épít. Mivel a turizmus főszereplője az ember (homo turisticus), a tudomány, történetesen a geográfia az általa generált térreleváns problémák megválaszolására törekszik (Schmelzkopf, 2002). A felmerülő kérdések azonban minden esetben érintik az emberi tevékenység során átalakított természetet, a kultúrtájat, amely a szociálgeográfia eszköztárának bevonása mellett a humánökológia szellemi arzenáljának felvonultatását is megköveteli. A turizmus társadalomföldrajzi értelmezése tehát egy olyan konstrukció, amely a tradicionális turizmusföldrajzi kereteket jelentősen kitérítve tárgyalja a turisztikai tér sajátosságait. A társadalomföldrajz tehát hozzájárul a turizmus terének létrejöttével, fogyasztásával, fenntarthatóságával kapcsoltban felmerülő problémák holisztikus megválaszolásához.

Tekintettel arra, hogy a geográfia hosszú évtizedek óta szolgálja a turizmus tudományos megalapozását, a kutatások fókuszában álló tér alapvető attribútumát képezi a turizmusföldrajz akadémiai szerepvállalásának. A turizmus kikristályosodását reprezentáló turisztikai tér értelmezése mára már meghaladta az utazási tevékenység áramlatainak és csomópontjainak vizsgálatára szorítkozó megközelítést, sokkal inkább egy transzdiszciplináris alapokon nyugvó, az ember és a környezet viszonyát középpontba állító konstrukciónak tekintendő. A turisztikai tér mibenlétének holisztikus feltárása megköveteli a turizmusföldrajz erőteljesebb teoretizálását, amelyre – a paradigmaváltás elkerülése érdekében – az eddigi eredmények talaján kerülhet sor. Az elméletalkotás tekintettel kell lenni a társadalomföldrajz biztosította keretekre, mivel a turisztikai tér és a fogyasztásban résztvevők szimbiózisának megismeréséhez hasznosított analogikus gondolkodás, az alkalmazott vizsgálati módszerek és fogalmi apparátus leginkább a geográfia ezen ágához kötődnek.

A turisztikai tér

Amíg 1960-ban 70 millió, addig 2008-ban már 922 millió nemzetközi turistaérkezést regisztráltak az UNWTO³ szakemberei (UNWTO, 2009). A turizmusiparban bekövetkezett változások nemcsak a vendégforgalom sikeres lebonyolítását végző praxisban, hanem a turisták által fogyasztott térről való gondolkodásban is új irányokat szabtak (Agarwal et al. 2000; Hall, 2005). A turisztikai tér társadalomföldrajzi értelmezésének új dimenzióit alapvetően a turizmus fogalmának térreleváns – a globális és a lokális folyamatokat, az azokkal meglévő kölcsönhatásokat figyelembe vevő – megközelítésében kereshetjük. A turizmus alternatív, az élményszerzésre és a környezetváltozásra koncentrálnak értelmezése (Michalkó, 2007) ösztönzőleg hat a turisztikai térről való gondolkodás transzdiszciplinárisabbá tételére, amely az ismeretek teoretikusabb beágyazottságához, a meglévő fogalomrendszer kibővüléséhez vezet.

A tér a földrajztudomány alapkategóriája, a geográfusok által folytatott vizsgálatok, vagyis a megismerés tárgya és egyben vonatkoztatási rendszere (Beynon–Hudson, 1993; Nemes Nagy, 1998, 2000, 2001). Mint filozófiai kategória évszázadok óta foglalkoztatja a gondolkodókat, akik között számos matematikussal és fizikussal is találkozhatunk (Benedek, 2000). A földrajz tehát nem tekinthető a tér tanulmányozására hivatott kutatások egyedüli letéteményesének, a megismerési folyamatban osztozik a filozófia, a geometria, a szociológia jeles képviselőivel (Farkas, 2003). Azonban egyedül a földrajztudomány képes a teret a maga komplexitásában, a rá hatással levő térszervező folyamatokon keresztül, a tér és az idő kölcsönös dimenziójában vizsgálni (Haggett, 2006).

Az eltérő térfelfogást (relatív és abszolút tér) hirdető filozófiai irányzatok jelentős hatással voltak a földrajztudomány művelőire, amelynek eredményeként a saját hatóerővel rendelkező, dolgokkal kitöltött tér primátusát hirdető tradicionális földrajz mára a társadalomelméletek által befolyásolt, cselekvésorientált diszciplínává vált, vagy legalábbis úton van afelé (Benedek, 2006). A nyugati geográfiában, különösen annak teoretizáló köreiből zajló társadalomelméleti diskurzusok impulzusai folyamatosan formálják a földrajztudományi kutatások megközelítéseit (Johnston–Sidaway, 2004; Mészáros, 2007), azonban a térnek mint központi kérdésnek a mi-

³ UNWTO: United Nations World Tourism Organisation (az ENSZ Turisztikai Világszervezete)

benléte továbbra is az egyes vizsgálatok célkitűzése szerint kerül meghatározásra. A természeti földrajz képviselői a megfigyeléseik során sokkal kevésbé tudnak a tér konkrét mivoltától elvonatkoztatni, egyes társadalom-földrajzosok azonban már magának a térnek a létét is megkérdőjelezzik (Benedek, 2002).

A turizmusföldrajz elsősorban olyan abszolút tereket vizsgál, amelyek fogyasztását jelentős mértékben áthatja az abban rejlő relativitás (Minca, 1996). Optimális esetben a tengerek és a tavak meghatározzák az üdülőturizmus, a magashegységek pedig a síturizmus kialakulását, a gyógyfürdők létesítését determinálja a forrás helyhez kötöttsége, azonban a konferenciaturizmus esetében a tér relatív volta már erőteljesebben hat az adott turisztikai termék fejlődésére (Zelinsky, 1994; Christofle, 2001). Tekintettel arra, hogy a turizmusban megjelenő mobilitás az egyén(ek) utazási döntésének eredménye, így a térnek nemcsak a konkrét alkotóelemei, az azokat összekötő hálózatok, hanem a velük kapcsolatos képzetek is befolyásolják a versenyképességet (Edensor, 2001). A turizmus teréről való gondolkodásban tehát az emberi cselekvés eredményeként megjelenő térszíneken túlmenően az adott tér absztrakt szintjét – ahogyan azt az egyének felfogják és reprezentálják – is figyelembe kell venni (O'Hara, 2001; Spark, 2001). Mivel cselekvéseinket differenciált szükségleteink irányítják (Maslow, 2003), az a tér, amelyben azok kielégítésre kerülnek, olyan objektumokat foglal magában, amelyhez a társadalom által megfogalmazott értékítéletek rendelődnek. A *jó hely* fogalma tehát a turizmus által hasznosított tér axiológiai értelmezését tükrözi (a társadalmilag determinált pozitív térszínzet manifesztációja⁴), vagyis azokat a térszíneket takarja, amelyek nem csupán objektív mivoltukban, hanem a róluk alkotott vélemények figyelembevételével válnak látogatottá (Hay 1998).

A turisztikai tér ritkán válik önálló entitássá, legtöbbször a társadalmi alapfunkciók között, tér a térben elven jeleníthető meg. A turizmus még azokban a térségekben is átszövi a társadalmi alapfunkciókat, ahol domináns szerepet játszik. Egy adott településen a lakás, a munka, az ellátás, a képzés és a szabadidő világa a kereslet igényeinek kielégítése során valamilyen módon mind-mind involválódik a turizmusban (Berényi, 1992, 2003). Ennek következtében a turizmus teréről mint tiszta, laboratóriumi produktumról elsősorban a tengerparti üdülőzónák úgynevezett turisztikai

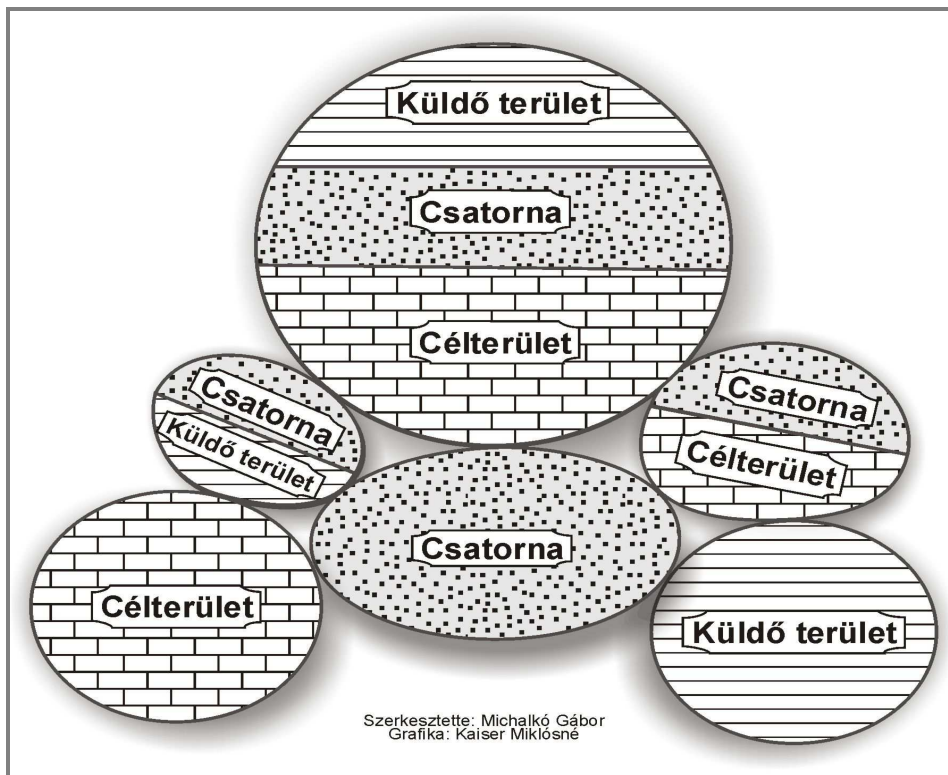
⁴ Az elméletalkotás háttérében álló empirikus tapasztalatok közül kiemelkedő jelentőséggel bír a Spanyol lépcsőn (Róma) ücsörgő turisták magatartásának megértése.

gettói kapcsán beszélhetünk (Montanari, 1995), más esetekben egy bonyolult, a helyi lakosság életterébe beépülő, azzal szimbiózisban lévő térről van szó (Puczkó–Rátz, 1998). A turisztikai teret nemcsak az annak határait kijelölő mozgások, hanem azok időbelisége és intenzitása is meghatározza (Ashworth–Graham, 2005). A térnek azon felületein, ahol a turisták tartózkodása igen erős időbeli koncentrátságot tükröz, a funkció kiteljesedése korlátozott. Egyes zárandokhelyeken például a látogatottság a búcsú napjára koncentrálódik, az év többi időszakában turisztikailag irreleváns a tér hasznosulása (Petrillo, 2003). Ezzel összefüggésben, ha egy térszínen minimális (tehát a helyi gazdaság és társadalom működésében elhanyagolható jelentőséggel bíró) a vendégek jelenléte és fogyasztása, akkor függetlenül annak valódi, abszolút tartamától, turisztikai térként való értelmezése igencsak problematikus.

Amíg a turisztikai tér szociálgeográfiai vonatkozású vizsgálatának középpontjában a turizmusipar működésében érintettek funkcióhoz való viszonyulása áll, addig a humánökológia a funkcióval való együttélésből fakadó interakciókra koncentrálnak (Berényi, 1979; Michalkó, 1999, 2005b). A turizmus teréről történő humánökológiai aspektusú gondolkodás alapja a turisztikai mobilitásban résztvevők egymással és a helyi társadalommal folytatott kommunikációja, amelynek sikeressége magának a térnek a fogyasztásában és az azzal összefüggő fenntarthatóságában is visszatükröződik (Lányi, 1999; Hawley, 2000). Mivel a humánökológia az emberi faj fennmaradásával kapcsolatos kérdéseket a természet–társadalom–egén hármasságában gondolja végig (Mayhew, 1997; Brunotte et al. 2002), e szimbiózis sikerének biztosításában a turizmus kulcsfontosságú szerephez jut. Az utazás során létrejövő interakciók egymás megértésében, az emberiséget reprezentáló gondolkodás és cselekvés diverzifikációjának elfogadásában, a természethez fűződő viszony átértelmezésében jutnak különös fontosságú, a turisztikai tér mibenlétének feltárását segítő szerephez.

A turisztikai tér társadalom-földrajzi értelmezésekor a már említett funkcionális és kommunikációs vonatkozásokon túlmenően a teret alkotó közigazgatási/területfejlesztési egységek (jellemzően a települések) mobilitásban játszott szerepkörére is ki kell térni. A turizmus tere, vagyis a turisták áramlásaival átszőtt térszínek hálózata a küldő és célterületek, valamint az őket összekötő csatornák (folyosók) bonyolult textúrája (1. ábra). A hálózatban kitüntetett szerepet játszanak a turisztikai célterületek, amelyek az áramlások kikristályosodási pontjai, de ritka a kizárólag turistafohadásra berendezkedett település, mivel azok, az ott élők utazási intenzitá-

sától függően, a turisták kibocsátásában is szerepet vállalnak. Ezen analógia alapján elvételre fordulnak elő tisztán küldő területek, olyanok, amelyek csak a lakosság elutazásának köszönhetően válnak a rendszer részesévé. A csatorna a mobilitást (a transzfert) biztosítja, rajta keresztül zajlik a turisták áramlása.

1. ábra: A turisztikai tér alkotóelemei

Forrás: Saját szerkesztés

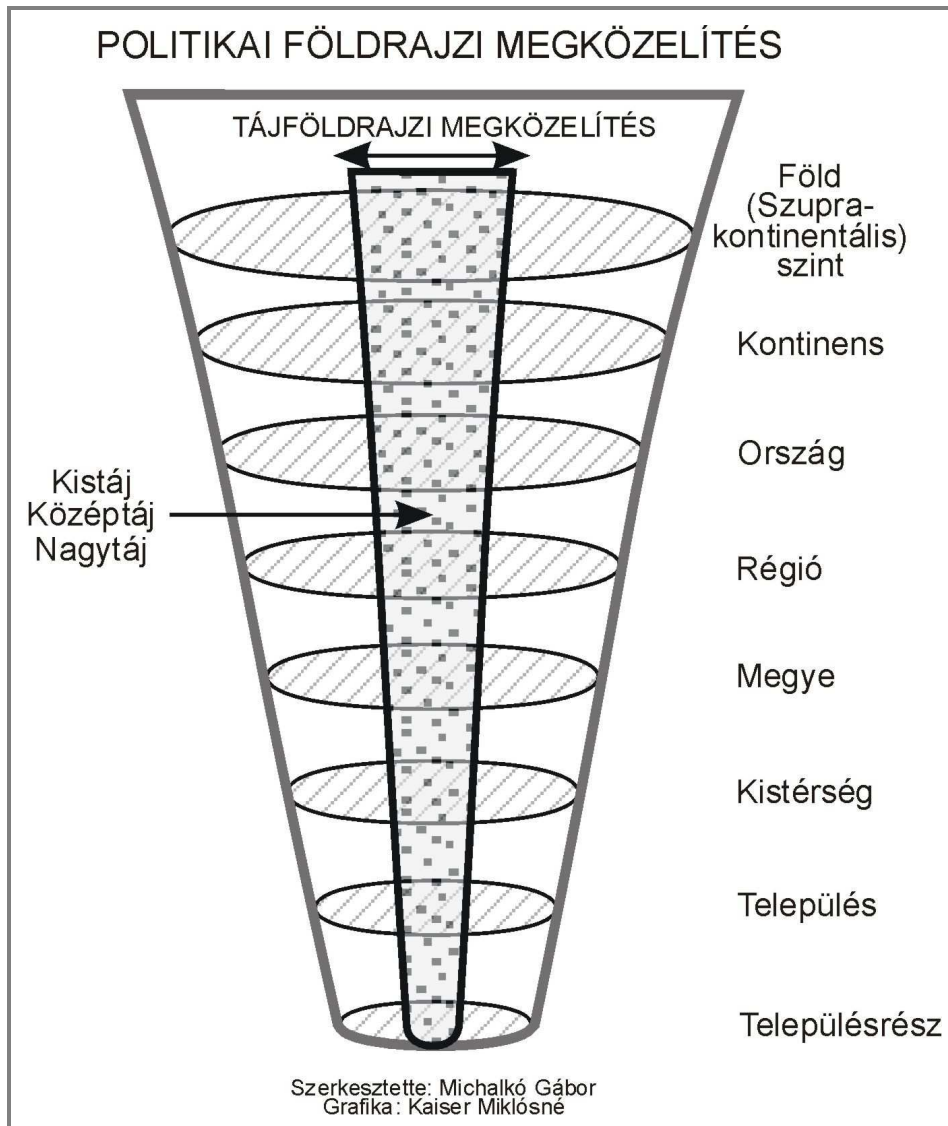
A fentiekből következően a turizmusföldrajz térrel való viszonyának kialakításakor elkerülhetetlen az érvényes, filozófiailag megalapozott térkonceptiók figyelembe vétele. Azonban a diszciplína praxisorientáltságából fakadó sajátosságaira tekintettel azt a teret célszerű a vizsgálat fókuszába állítani, amelyben jelenleg is tetten érhetők a gazdasági és társadalmi mutatókat érdemben befolyásoló turisztikai célú helyváltoztatások (turisztikai desztináció), illetve olyan egyedi adottságokat rejt magában, ame-

lyek alapján a jövőben alkalmassá tehető a vendégforgalomnak a versenyképességet és a fenntarthatóságot tekintetbe vevő lebonyolítására, vagyis turisztikai potenciállal rendelkeznek.

A turisztikai desztináció

A turizmusipar sikeres működése az úgynevezett turisztikai célterületeken érhető tetten. Az angol nyelvű források alapján Magyarországon desztinációként meghonosodott kifejezés értelmezése és a vele kapcsolatos problémák tisztázása a nemzetközi turizmusföldrajzi szakirodalom kulcsfontosságú és igen sokoldalúan elemzett témái közé sorolható. Különösen az imázsfejlesztésre és pozicionálásra fókuszáló marketingkommunikáció (Dahles, 1998; Baloglu–McCleary, 1999; Buhalis, 2000; Murphy et al. 2000), a versenyképességet célzó menedzsment (Dredge, 1999; Kozak–Rimington, 1999; Weaver, 2000; Kozak, 2002), a turisták fogyasztása (McKercher et al. 2006), az életciklus modell érvényessége (Hovinen, 2002), valamint a fenntarthatóság biztosítása (Lee 2001) sorolható a tanulmányokban leggyakrabban előforduló kérdések közé.

A desztinációval foglalkozó vizsgálatok közös nevezője, hogy a turisztikai célterület a piac hatékony működését megtestesítő turisztikai tevékenység színtere. A vizsgált fogalom földrajzi kiterjedése azonban igen jelentős eltéréseket mutat: olykor célterületként manifesztálódhat egy konkrét idegenforgalmi létesítmény (tematikus park – *Disneyland*), esetleg egy viszonylag szűkebb térség, településrész (zarándokhely – *Csíksomlyó*, természetvédelmi terület – *Tiszaüti arborétum*, történelemformáló esemény helyszíne – *Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark*) is, de az esetek többségében a fogadóképesség teljes tárházát felvonultató, a tárgyi, a szervezeti és a személyi feltételekkel egyaránt rendelkező települést vagy annál magasabb rangú területi egységet (kistérség, megye, régió, ország) értünk rajta (2. ábra). A turisztikai célterület politikai földrajzi megközelítésén – amely a településrészről egészen a kontinensekig ível – túlmenően a táj-földrajzi értelmezéstől sem tekinthetünk el, mivel számos esetben a különböző hierarchiaszintű táj jelenti a desztinációt (pl. Balaton, Börzsöny, Kisalföld, Alpok).

2. ábra: A turisztikai célterület bővülő értelmezése

Forrás: Saját szerkesztés

A turisztikai célterület egy a turisták által látogatott, térbelileg lehatárolható földrajzi egység, amelynek kiterjedésével kapcsolatos teoretikus értelmezések szoros összefüggést mutatnak a potenciális küldő területekkel (Prebensen, 2007). Minél távolabbról érkeznek a látogatók, annál na-

gyobb kiterjedésű lesz a térség célterületként való észlelése. Amíg például egy magyar állampolgárnak a Balaton könnyen értelmezhető desztinációt jelent, addig egy Nyugat-Európában élő számára már Magyarország, egy tengerentúlinak pedig Európa a mentálisan problémamentesen felidézhető célterület.

A turisztikai mobilitás dinamikusan növekedő volumene, a turisztikai trendek, valamint a turisztikai magatartás kapcsán érzékelhető változások arra ösztönzik a kutatókat, hogy a célterületekkel kapcsolatos korábbi vizsgálatokhoz képest árnyaltabban, a turisták térhez fűződő viszonyának komplexebb feltárásával járuljanak hozzá az adott desztináció versenyképességének megőrzéséhez, a fenntartható fejlődés elvének érvényesítéséhez (Saarinen, 2004). Ebben a tekintetben a hazai és a nemzetközi szakirodalomban is újszerűnek számító turizmuselméleti fogalom, a *turisztikai milió* társadalomföldrajzi értelmezését tartjuk szükségesnek, amellyel teoretikus alapot kívánunk teremteni a turisztikai célterületekre vonatkozó tudás bővítéséhez.

A turisztikai milió

Egy adott célterület turisztikai milióje bemutatásának összetettségét a kedvenc étterem leírásához hasonlíthatjuk, amelynek kapcsán igen nehezen vehetők számba a törzsvendég végső benyomását formáló tényezők. Felmerül tehát a kérdés, mit találnak az emberek vonzónak egy általuk gyakran látogatott vendéglátóhelyen? Az árat, az adagot, az ízeket, a választékot, az étlap ötletességét, az asztalok elrendezését, a dekorációt, a bútorokat, a zenét, az állandó duruzsolást vagy éppen a meghitt nyugalmat, a falak szín- és formavilágát, a közönséget, a fekvést, a szagokat, a pincérek viselkedését, esetleg mindezt együttvéve, ez adja azt a megfogalmazhatatlan atmoszférát, amelyet egy étterem sugároz. Ebből kiindulva a milió idegenforgalmi szempontú kutatásánál elsődleges feladat a célállomás mindazon elemeinek összegyűjtése és kategorizálása, amelyek meghatározó mértékben hatnak annak atmoszférájára, ezáltal a vendég turisztikai magatartására.

A turisztikai milió a desztináció kínálatának egyfajta metaszintjeként értelmezhető. Eszerint tartalmazza mindazon kínálati elemeket, amelyek a hely rutinszerű fogyasztása során kézzelfogható tárgyi valóságnál absztraktabbak. A turisztikai milió egyes elemeit a legtöbb turista nyilvánvalóan észleli, de azok a megfoghatatlanság érzését gerjesztve csak együttesen képesek a látogatókból kötődést vagy taszítást kiváltani. Előfordulhat,

hogy nem tudatosul a hely turisztikai miliójének ténye a turistákban. Ennek oka a tartózkodás rövid időtartamában vagy a desztináció jellegtelen-ségében keresendő. Ott, ahol tetten érhető a turisztikai milió „varázsa”, a kaleidoszkóp modellben (Michalkó, 2005a) szereplő tényezők többségének konstellációja mutatható ki. A modell elnevezése arra utal, hogy a célterület milióelemei a kaleidoszkóp színes üvegdarabkáihoz hasonlóan tükröződnek vissza a teret fogyasztó turista számára. Ahogy a távcsőszzerű gyermekjátékba nézők csak nehezen tudják megfogalmazni, mit látnak, úgy a desztináció miliójére vonatkozóan is problémát jelent az átéltek szofisztikált összegzése. Ennek ellenére hasonló élményelemekről számolnak be az ugyanazon a turisztikai célterületen tartózkodó vendégek, illetve a játékboltok polcairól lekerülő kaleidoszkópokba pillantó gyerekek: mindkét csoport a megfoghatatlant próbálja körülírni.

A turisztikai célterületek kaleidoszkópikus milióje 17 milióelemből tevődik össze, amelyek különböző mértékben befolyásolják a turisták adott terület fogyasztásával összefüggő észlelését (1. táblázat). Ugyanazon célterület milióje az egyes milióelemek turisták általi észlelésének eredőjeként jön létre.

1. táblázat: A turisztikai milió tartalmi sajátosságai

A milióelem megnevezése	A milióelem összetevői	Példák a milióelemre
Éghajlat	Az adott éghajlati területre általánosságban jellemző, a turizmus sikerét befolyásoló, vonzerőként, illetve a természeti környezet részeként is értelmezhető időjárási viszonyok. Egy éghajlati területen belül kialakult sajátos mikroklimatikus állapot.	Pécs mediterrán vonásokat hordozó klímája London csapadékossága
Domináns táj-elem	Az adott térség domborzati (morfológiai), vízrajzi, növényzeti adottságainak tekintetében szembeötlő földrajzi objektum, amely mintegy meghatározza a táj arculatát.	A Balaton víztükre Az Alpok gerince
Történelmi kor visszatükröződése	Az lakó- és középületekben, az alap, valamint a turisztikai infra- és szuprastruktúrában észlelhető építészeti stílusjegyek, technológiai megoldások, a kultúrtáj dizájnja (szín- és formavilág, anyag), a hétköznapok tárgyi valósága által megelevenített történelmi időszak.	A szocreál építészeti hagyatéka Dunaújvárosban A gótikus negyed Barcelonában

Folytatás a következő oldalon!

A táblázat folytatása		
A miliőelem megnevezése	A miliőelem összetevői	Példák a miliőelemre
Zajok	A közlekedési eszközök gerjesztette jellegzetes hanghatások. A helyi lakosság életvitelével kapcsolatos zajok. A vallási élet gyakorlásával összefüggő jelzések. A külső, illetve a belső erők kiváltotta hanghatások. Az állatvilág hangja. Szórakoztató-vendéglátó egységekből kiszűrődő zene.	Motorkerékpárosok dudálása A szél süvöltése, a tenger morajlása A múzezin imára hívása, templomok harangozása Kabócák ciripelése Diszkók dübörgése
Ízvilág	A gasztronómiával közvetlenül összefüggő, a helyiek ételkészítési, táplálkozási szokásait megtestesítő tényezők. Különösen a fűszerzés, a sütéshez-főzéshez használt zsi-radék és az alapanyagok határozzák meg az ízek összetételét. Az ízvilág részét képezi az italok is, elsősorban a borok, az égetett szeszek és a sörfélék, de egyes helyeken az alkoholmentes italok.	Pirospaprika, fokhagyma, olívaolaj Kávékészítési szokások A sörözők, borozók kínálata
Vizualitás	A természetes és mesterséges látványelemek, amelyek középpontjában a fény áll. A különböző égitestekkel kapcsolatos fényhatások, a fény visszaverődése, fény-árnyék hatás. A sötétséget megbontó mesterséges fények, Egy kultúrtájat jellemző színvilág, amely az építészet vagy a természethez is köthető	Naplemente látványa Kék-fehér szín Görögországban Neonreklámok egy nagyvárosban Zöldellő legelők
Szagok	A természet, a növény és állatvilág egyedinek illata. A gépek, berendezések működéséből eredő szagok. A víz állottsága	Virágillat A velencei csatorna szaga Benzinbűz Füstölőg kémények szaga
Öltözködés	A ruhaviselet sajátosságai, amelyek az adott terület funkciójából, illetve társadalmának tradícióiból erednek. A szabadidős, illetve az üzleti szféra hatása visszatükröződik az öltözködésben, de az éghajlat táplálta hagyományok is megjelennek. Elegancia, topisság, megjelenés, tisztaság, kissapka. Egy-egy jellegzetes ruhadarab	Fürdőruha, papucs a vízparti üdülőövezetekben Elegáns öltöny, nyakkendő, kosztüm a városok üzleti negyedeiben Burnusz az arab világban, turbán a szikheknél
Vallási élet	Önmagában véve is meglehetősen összetett miliőelem, amely az egyházi személyek öltözködésével, utcai jelenlétével, a szent helyek építészetével, a vallás effektív gyakorlásával áll összefüggésben.	Mecsetek, minaretek, templomok, szentélyek Imádkozásra alkalmas helyek a közterületeken
Nyelv	Elsősorban az egzotikus nyelvi környezet válik észlelhető miliőelemmé, de a közvetítő nyelvek ismeretének hiánya, a feliratok, az információhordozó felületek egynyelvűsége is meghatározó tényezőt képvisel.	<i>Zimmer frei</i> feliratok a Balatonnál Idegen nyelven nem beszélő vendéglátók Olaszország déli területein Arab, kínai írásjelek a turisztikai zónák tájékoztatóin
Folytatás a következő oldalon!		

<i>A táblázat folytatása</i>		
A miliőelem megnevezése	A miliőelem összetevői	Példák a miliőelemre
Köztisztaság	A környezet állapota, amelyen elsősorban a közterületek tisztasága, rendezettsége, növényzetének karbantartása értendő. A közterületeken található szemétyűjtők mennyisége, ürtési gyakorisága, azok környékén uralkodó viszonyok. A településen honos állatfajták (macskák, madarak) és a háziállatok (kutya) ürülékének látványa, eltávolításának szervezettsége.	Nyilvános WC-k hiánya Budapesten Szemétkupacok Nápolyban Döglött állatok Kairó utcáin
Vendég-vendéglátó kapcsolat	A turisztikai fogadóképesség tárgyi feltételeinek működését biztosító szolgáltatók és az azokat igénybe vevő turisták közötti kommunikáció minősége. A lokális társadalom attitűdjére épülő verbális és nonverbális szinten egyaránt értelmezhető magatartásformák.	Mosolygó, a vendégek elégedettségéről érdeklődő alkalmazottak Görögországban Érzelmi túlradástól mentes szolgáltatók az osztrák síterepen
Disszonancia	A vendéglátás, az elszállásolás, az utasok szállításának minősége és a desztinációban általánosságban észlelhető, életkörülmények, életszínvonal közötti lényeges eltérés. A helyi társadalom különböző rétegeinek életkörülményeiben jelentkező feltűnő különbségek. Egy településen belül a turisztikai gettó és az azon kívül eső városrészek, illetve a turisták által frekvenciált és az alig látogatott térségek relációjában megfigyelhető szembeötlő eltérések.	Hajléktalanok látványa a sétálóutcában Luxusautók a már-már széteső járművek között Felhőkarcolók és nyomortelepek a nagyvárosban Elkerített üdülőzónák
Lokális társadalom interakciói	A helyiek kommunikációs kultúrája, az egymás között létrejövő hétköznapi érintkezések érzelmvilága, kifejeződésének módzata. A helyiek mindennapi életének intra-, illetve extravertáltsága.	A társas együttlét a közterületeken, vendéglátóegységekben (egymással játszó helyiek) Egymás hangos, érzelm dús köszöntése a közterületeken és a legkülönbözőbb szolgáltató szerepekben
Biztonságérzet	Az objektív és a szubjektív biztonság fogalmát egyaránt lefedő veszélyeztetettség, amely egyrészt tényeken alapuló, másrészt az azokkal kapcsolatos képzetekre épülő lelki állapot. Annak tudatosulása, hogy az adott desztináció fogyasztása során a turistának nem kell minden esetben mérlegelni cselekedetének kockázatát. A fogyasztással, a tájékozódással és az eligazodással kapcsolatos rizikófaktorok mérséklése, kiküszöbölhetősége.	A veszélyre figyelmeztető információhordozók (táblák, kisfilmek a metróon) Csomagjaink védelmére figyelmeztető helyiek Fokozott rendőri jelenlét
<i>Folytatás a következő oldalon!</i>		

A táblázat folytatása		
A milióelem megnevezése	A milióelem összetevői	Példák a milióelemre
Árszínvonal	A turisták vásárlóerejéhez viszonyított fogyasztói árak, amelyek a desztináció kínálatának, különösen a szálláshely-szolgáltatás, a vendéglátás igénybevétele, valamint a kiskereskedelmi vásárlások során válik leginkább kézzelfoghatóvá.	Csillagászati árak a kiskereskedelemben, a szálloda alapszolgáltatáson felüli kínálatában (vagy éppen ellenkezőleg, olcsóság) Az attrakciók színtezett árú megjelenítése (mindenért külön-külön kell fizetni) Kedvező ár-érték arány
Közlekedési morál	A közösségi közlekedés szervezettsége, a menetrendek betartása, a járművekről történő le- és felszállás, valamint az együttutazás kultúrája. Az egyéni, különösen a személygépkocsival, motorral, illetve kerékpárral történő közlekedés írott és íratlan szabályainak betartása, a konvenciók követése.	Agresszív, a dühtől szétrobbanó járművezetők A közlekedési lámpák jelzéseinek szisztematikus figyelmen kívül hagyása Össze-vissza parkoló járművek

Forrás: Saját szerkesztés

Annak ellenére, hogy a turisztikai milió a különböző földrajzi kiterjedésű desztinációk szintjén válik leginkább értelmezhetővé, a hétköznapi megközelítésben használt miliófogalom a turizmus kiszolgálását hivatott létesítmények kapcsán mint mikromilió is definiálható. Tekintettel arra, hogy egy turisztikai célterület gyakran különböző intenzitású vonzerőkből, valamint azok fogyasztását biztosító infra- és szuprastruktúrából épül fel, ezért a fogadóképességet megtestesítő tárgyi feltételek külön-külön is szerepet játszhatnak a milió megtestesülésében.

Így a már említett éttermi példa mellett egy patinás szálloda, egy monarchia korabeli fürdő, de akár egy generációkat kiszolgált áruház is rendelkezhet saját, a keresletet pozitív irányban befolyásoló mikromilióval. Miközben a mikromiliót alapvetően a vendégforgalmat generáló fogalomként tételezzük fel, nem szabad megfeledkezni arról, hogy az idő lenyomata elhanyagoltságba, igénytelenségbe is fordulhat, ilyen esetekben azonban az érdeklődés elmaradása regisztrálható. Ezek a kiragadott példák ugyan a történelem mikromilióra gyakorolt hatását reprezentálják, de a miliókészlet más elemei is determinálhatják egy létesítmény különleges atmoszféráját. A mikromilió a turizmus alap infrastruktúrájában is tetten érhető, an-

nak egyik archetípusával a vasúti pályaudvarok igénybevétele során szembeüthetünk⁵.

A mikromilió turisztikai szerepének körvonalazása során felmerül a kérdés: egy adott desztinációban működő létesítmények hordozta mikromiliók miként válnak, válhatnak makromilióvé? A kérdés megválaszolása során abból az elméleti alapvetésből kell kiindulni, hogy a turisztikai (makro-) miliót az adott célterületet felkeresők, az azt fogyasztók észlelése formálja, így a mikromilióról is a tárgyalt létesítmények szolgáltatásait igénybe vevők reflexiói alapján beszélhetünk. Míg a turisztikai desztináció fogyasztása a legtöbb esetben felületes információk összegyűjtését eredményezi (a tér passzív befogadása), ezekre épülnek a kaleidoszkóp töredékei, addig az azt alkotó létesítmények mikromiliója az aktívabb igénybevétele során jeleníthető meg. Amennyiben az adott turisztikai desztinációt viszonylag homogén kínálat jellemzi, úgy a mikromiliók makrová válása viszonylag egyszerűbb folyamatként írható le, ha azonban egy erőteljesen diverzifikált kínálat állunk szemben, akkor a makromilió kialakulását a domináns létesítmények igénybevétele vagy a tér tömeges méretű passzív fogyasztása segítheti.

Összegzés

Figyelembe véve a nemzetközi szakirodalomból kiolvasható kutatási trendeket és eredményeket, megállapítható, hogy miközben a hazai turizmusföldrajznak továbbra is fel kell vállalni a turisztikai tér narratív értékelését, a versenyképessége megőrzése érdekében megkerülhetetlen a problémafelvetések kreativitást és innovativitást magában hordozó megfogalmazása

⁵ Egy átlagos magyar pályaudvaron a vasúti mozdonyokból kicsöpögő dízelolaj szaga keveredik a mosdók takarításához használt klórtartalmú, ugyanakkor zöldalmával megbolondított tisztítószer illatával, amelyhez az utasellátóból kiáramló olcsó sör szaga vegyül. A szocreál belső építészetet tükröző környezetben vonatra várakozó, laptop-táskájukat szorongató öltönyös úriemberek az életüket polisztirol szatyorban hurcoló hajléktalanok alkalmi társaságában ülnek. A klasszikussá vált MÁV-szignált követően a hangosbemondó szünni nem akaró információözöne, a folyamatosan változó kijelző tábla csattogása, a roma kisebbség egymás közötti kommunikációja jelenti az állomások alapzaját. A büfés néni szikkadt pogácsája, a ki tudja mikor készült párizsis zsemle és a gyümölcsöt sosem látott feles megbízható zamatokat kínál az utazás közben megéhezők, megszomjazók számára. Az illatokra, a látványelemekre, az ízekre és a zajokra koncentráló, korántsem teljes körű értékelés a hazai vasútállomások mikromiliójának kaleidoszkópikus összetettségét kívánja felvillantani.

és megválaszolása. A turisztikai vonzerők bemutatását, a vendégforgalom nagyságát, összetettségét, területi kötődését értékelő turizmográfia mellé fokozatosan fel kell, hogy zárkózzon az elméletalkotásra fókuszáló turizmológiai gondolkodás, amely új perspektívákat nyit a magyarországi turizmusföldrajzban.

Miközben a turisztikai tér társadalomföldrajzi beágyazódottságára épülő gondolatvilág is számos, tudományosan új eredménynek tekinthető elemet tükröz, a turisztikai desztinációk értelmezése kapcsán megfogalmazott miliókonceptió a hazai és a nemzetközi turizmusföldrajzi szakirodalomban egyedülálló módon igyekszik a turisták által fogyasztott tér vizsgálatát újszerű megvilágításba helyezni. A turisztikai milió fogalmának bevezetése az adott tér élményapparátusának kaleidoszkópikus összetettségének bemutatását, a megfoghatatlan tudományos elemzés tárgyává tételét célozza.

Irodalom

- AGARWAL, S.–BALL, R.–SHAW, G.–WILLIAMS, A. (2000): The geograpy of tourism production: uneven disciplinary development. *Tourism Geographies*. 2. 3. pp. 241–263.
- ASHWORTH, G.–GRAHAM, B. (2005): Senses of place: sences of time and heritage. In: Ashworth, G–Graham, B. (eds.) *Senses of place: sences of time*. Aldershot, Ashgate. p. 3–14.
- BALOGLU, S.–MCCLEARY, K. (1999): A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*. 26. 4. pp. 868–897.
- BENEDEK J. (2000): *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*. 16. 2. pp. 21–39.
- BENEDEK J. (2006): *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- BERÉNYI I. (1979): Jósvafő földrajzi adottságainak értékelése különös tekintettel az idegenforgalomra. *Földrajzi Közlemények*. 27. 1–3. pp. 92–105.
- BERÉNYI I. (1992): *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései*. Földrajzi Tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERÉNYI I. (2003): *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése*. Földrajzi Tanulmányok 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- BEYNON, H.–HUDSON, R. (1993): Place and space in contemporary Europe: some lessons and reflections. *Antipode*. 25. 3. pp. 177–190.

- BRUNOTTE, E.–GEBHARDT, H.–MEURER, M.–MEUSBURGER, P.–NIPPER, J. (2002): *Lexikon der Geography 2*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg–Berlin.
- BUHALIS, D. (2000): Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*. 21. pp. 97–116.
- CHRISTOFLE, S. (2001): Le tourisme de réunions et de congrès: un champ de recherche pour une géographie de la mondialisation. *Cahiers de Géographie du Québec*. 45. 124. pp. 63–84.
- DAHLES, H. (1998): Redefining Amsterdam as a tourist destination. *Annals of Tourism Research*. 25. 1. pp. 55–69.
- DREDGE, D. (1999): Destination place planning and design. *Annals of Tourism Research*. 26. 4. pp. 772–791.
- EDENSOR, T. (2001): Performing tourism, staging tourism: (re)producing tourist space and practice. *Tourist Studies*. 1. 1. pp. 59–81.
- FARKAS J. (2003): A társadalmi tér elméleti kérdései: a térfelfogás történeti változásai. *Társadalomkutatás*. 21. 2. pp. 167–190.
- HAGGETT, P. (2006): *Geográfia–globális szintézis*. Typotex, Budapest.
- HALL, M. (2005): *Tourism: rethinking the social science of mobility*. Pearson Prentice Hall, Harlow.
- HAWLEY, A. (2000): Humánökológia. In: Lányi A. (szerk.) *Természet és szabadság: humánökológiai olvasókönyv*. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 171–176.
- HAY, R. (1998): Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*. 18. pp. 5–29.
- HOVINEN, G. (2002): Revisiting the destination lifecycle model. *Annals of Tourism Research*. 29. 1. pp. 209–230.
- IOANNIDES, D. (2006): Commentary: The Economic Geography of the Tourist Industry: Ten Years of Progress in Research and an Agenda for the Future. *Tourism Geographies*. 8. 1. pp. 76–86
- JOHNSTON, R.–SIDAWAY, J. (2004): *Geography and Geographers: Anglo-American human geography since 1945*. Arnold, London.
- KOZAK, M. (2002): Destination benchmarking. *Annals of Tourism Research*. 29. 2. pp. 497–519.
- KOZAK, M.–RIMMINGTON, M. (1999): Measuring tourist destination competitiveness: conceptual considerations and empirical findings. *Hospitality Management*. 18. pp. 273–283.
- LÁNYI A. (1999): *Együttéléstan: a humánökológia a politikai filozófiában*. Liget, Budapest.
- LEE, K. (2001): Sustainable tourism destinations: the importance of cleaner production. *Journal of Cleaner Production*. 9. pp. 313–323.
- LEW, A. (2001): Defining a geography of tourism. *Tourism Geographies*. 3. 1. pp. 105–114.
- MASLOW, A. (2003): *A lét pszichológiája felé*. Ursus Libris, Budapest.

- MAYHEW, S. (1997): *Oxford dictionary of geography*. Oxford University Press, Oxford.
- MCKERCHER, B.–WONG, C.–LAU, G. (2006): How tourists consume a destination. *Journal of Business Research*. 59. pp. 647–652.
- MÉSZÁROS R. (2007): A társadalomföldrajz belső vívódásai a 21. század elején. *Földrajzi Közlemények*. 136. 1–2. pp. 1–10.
- MICHALKÓ G. (1999): *A városi turizmus elmélete és gyakorlata*. MTA FKI, Budapest.
- MICHALKÓ G. (2005a): A turisztikai milió földrajzi értelmezése. *Tér és Társadalom*. 19. 1. pp. 43–63.
- MICHALKÓ G. (2005b): *Turizmusföldrajz és humánökológia: fejezetek a természet, a társadalom és az ember turizmushoz fűződő viszonyáról*. MTA FKI Kodolányi János Főiskola, Budapest–Székesfehérvár.
- MICHALKÓ G. (2007): *A turizmuselmélet alapjai*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T. (2006): The mediterranean tourist milieu. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*. 17. 1. pp. 93–109.
- MINCA, C. (1996): *Spazi effimeri-geografia e turismo tra moderno e postmoderno*. CEDAM, Padova.
- MITCHELL, L.–MURPHY, P. (1991): Geography and tourism. *Annals of Tourism Research*. 18. 1. pp. 7–70.
- MONTANARI, A. (1995): Tourism and the environment: limitation and contradictions in the EC's Mediterranean region. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 86. 1. pp. 32–41.
- MURPHY, P.–PRITCHARD, M.–SMITH, B. (2000): The destination product and its impact on traveller perception. *Tourism Management*. 21. pp. 43–52.
- NEMES NAGY J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban: bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- NEMES NAGY J. (2000): Jegyzetek a modernkori térbeliség fogalmainak értelmezéséhez. In: Dövényi Z. (szerk.) *Alföld és nagyvilág: tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest. p. 143–149.
- NEMES NAGY J. (2001): Politikai terek. *Comitatus*. 11. 10. pp. 22–27.
- O'HARA, C. (2001): Passing through Pangnirtung: rumour, practice and perceptions of place. *Tourist Studies*. 1. 2. pp. 149–170.
- PAGE, S. (1989): Geographical approach to international tourism. *Tourism Management*. 10. 1. pp. 74–75.
- PEARCE, D. (1979): Towards a geography of tourism. *Annals of Tourism Research*. 6. 3. pp. 245–272.
- PETRILLO, C. (2003): Management of churches and religious sites: some case studies from Italy. In: Fernandes, C.–McGettigan, F.–Edwards, J. (eds.) *Religious tourism and pilgrimage*. Tourism Board of Leiria, Fatima. p. 71–86.

- PREBENSEN, N. (2007): Exploring tourists' images of a distant destination. *Tourism Management*. 28. pp. 747–756.
- PUCZKÓ L.–RÁTZ T. (1998): *A turizmus hatásai*. Aula – Kodolányi János Főiskola. Budapest–Székesfehérvár.
- RÁTZ T.–MICHALKÓ G. (2007): A Balaton turisztikai miliója: a magyar tenger sajátos atmoszférájának turizmustudományi vizsgálata. *Turizmus Bulletin*. 11. 4. pp. 13–19.
- SAARINEN, J. (2004): Destinations in change: the transformation process of tourist destinations. *Tourist Studies*. 4. 2. pp. 161–179.
- SCHMELZKOPF, K. (2002): Interdisciplinarity, participatory learning and the geography of tourism. *Journal of Geography in Higher Education*. 26. 2. pp. 181–195.
- SPARK, C. (2001): Brambuk living cultural centre: indigenous culture and the production of place. *Tourist Studies*. 2. 1. pp. 23–42.
- UNWTO 2009: *UNWTO World Tourism Barometer*.
- WARSZYSKA, J.–JACKOWSKI, A. (1986): Studies on the geography of tourism. *Annals of Tourism Research*. 13. 4. pp. 655–658.
- WEAVER, D. (2000): A broad context model of destination development scenarios. *Tourism Management*. 21. pp. 217–224.
- ZELINSKY, W. (1994): Conventionland USA: the geography of a latterday phenomenon. *Annals of the Association of American Geographers*. 84. 1. pp. 68–86.

Faragó László: Hatalomérvényesítés az uniós tervezési gyakorlatban

A tervezés az ex-ante irányítás nélkülözhetetlen eszköze, így valamilyen formáját társadalmi-gazdasági berendezkedéstől függetlenül mindenhol alkalmazzák a közszférában. Magyarországon az 1990-es évek elején bekövetkezett megtorpanást követően folyamatosan erősödik a tervezés szerepe, amely az uniós csatlakozásunkkal újabb lendületet vett. A hazai tervezési irodalom, a különböző tervezési útmutatók általában a tervkészítés módszertanával foglalkoznak, és kevésbé tárgyalják a tervezési rendszer politikai-hatalmi karakterét. Pedig a gyakran politikamentesnek feltüntetett tervezés fontos hatalomgyakorlási eszköz, a közösségi tervek az éppen uralkodó hatalom akaratának megfelelően rendszerezik a szelektált tudást.

A tervezés politikai hatalomgyakorlás

A közösségi szférában folyó tervezés a tervezők pártpolitikai semlegessége ellenére sem ideológiamentes, és a politikai tevékenységek közé sorolható. A tervezéssel kapcsolatos liberális alapállás azt hangsúlyozza, hogy csak akkor szabad a piaci folyamatokba beavatkozni, az egyén és a gazdaság szereplőinek szabadságát különböző kormányzási szinteken korlátozni, tervszerű keretekbe szorítani, ha az a közösség érdekében feltétlen szükséges, különben az csak a piaci mechanizmusok fölösleges korlátozását jelenti, ami rontja a hatékonyságot. A gazdasági liberalizáció mindenhatóságában, a piaci szabályozó mechanizmusokban vakon bízók figyelmét már Galbraith (1970) felhívta arra, hogy a globalizálódó gazdaságban mindinkább meghatározó nemzetközi nagyvállalatok is terveznek, összehangolják stratégiáikat, ami a gazdaság jelentős szegmenseiből kiiktatja a klasszikus piaci mechanizmusokat. Minden kapitalista állam abban az értelemben is vegyesgazdaság, hogy a piac és tervezés egymást kiegészítve működnek. A baloldali etatista irányzatok általában azt keresik, hogy a társadalmi létből fakadó szükségszerű interakciókat hogyan lehet minél szélesebb körben közösen megtervezni, és minden szinten legitimálják a közvetlen állami beavatkozást, és annak kiterjesztésére törekuszenek.

Az 1960-as évektől a jóléti állam ideológiájának megfelelően a tekintetben kompromisszum kezdett kialakulni, hogy a gazdasági szférában a hatékonysági kritériumoknak kell érvényesülniük, de a közpolitikát a mélt-

tányosság és a szolidaritás kell, hogy vezesse. Az 1980-as, 90-es évektől e két célcsoport egyre inkább összekeveredett, ami 2000-től explicit módon megjelent az EU strukturális és kohéziós politikájában és az ehhez kapcsolódó tervezési gyakorlatban is. Az Európai Unióban és tagállamaiban a neoliberális gazdaságpolitikának megfelelően a közsférában folyó tervezés elsődleges kérdése már nem az, hogy miként lehet mérsékelni a piaci működés negatív hatásait, hogyan lehet biztosítani a társadalmi igazságosságot, hanem hogyan lehet maximalizálni a gazdasági teljesítőképességet, milyen közösségi beavatkozások (szabályozás, támogatási rendszer stb.) szükségesek a jó üzleti klíma (milió) megteremtéséhez, mi kell a vállalatok külső gazdaságosságának javításához. Tehát a közösségi szférában folyó tervezést is egyre nagyobb mértékben a piaci érdekeknek megfelelő gazdasági racionalitás kezdte vezetni. Az Európai Unió a lisszaboni célokat szolgáló közösségi stratégiai iránymutatást (a tanács határozata, 2006/702/EK) adott ki, amely előírta, hogy eredetileg a regionális politikát, a társadalmi, gazdasági és területi kohéziót szolgáló alapok (strukturális alapok, kohéziós alap) felhasználásánál is a növekedésre, a munkahelyteremtésre kell törekedni, a források többségét a versenyképesség javítására kell felhasználni. Barca jelentésében (2009) arra hívta fel a figyelmet, hogy az uniós gyakorlatban meg kell különböztetni a hatékonyságot, a növekedést és a szociális integrációt szolgáló intézkedéseket. Véleménye szerint többek között éppen azért nem tudtuk egyik uniós célt sem megfelelően elérni, mert a mostani rendszerben a különböző típusú célokat szolgáló eszközök keverednek. Magyarán, élesen el kellene választani a versenyképesség javítását a rászorulóknak megsegítését célzó támogatáspolitikától. Megjegyzem, a versenypolitikai szabályok miatt a gazdaság közvetlen támogatása csak az elmaradott régiókban, országokban lehetséges, így a kettő összetartozik.

A tervezők nem elszigetelten, hanem időben és térben meghatározott hatalmi struktúra részeként dolgoznak, meghatározott normák és konkrét szabályok, keretek között működnek, és hatnak rájuk a különböző érdekcsoportok törekvései. A különböző irányítási és az azoknak megfelelő tervezési rendszerek más-más esélyt adnak a különböző érdekcsoportoknak a tervezésben való részvételre. Vannak olyan esetek, amikor a polgárok, az érdekképviselők csak formális észrevételt tehetnek, és van, amikor valós indítványozó, javaslattevő szerepet is kaphatnak.

A „klasszikus” modern közösségi tervezési módok (Faragó, 2005: 146) olyan hatalomgyakorlási eszközök, amelyek hierarchikus, bürokratizált

hatalmi rendszerben valósulnak meg. Gyakorlói gyakran azt állítják, hogy a tervezők értéksemlegesen a közjó érdekében működnek, képesek a tervezés során a tényeket átfogóan számba venni és értékelni, sőt ennek megfelelően a társadalmi-politikai döntéshozatalt racionalizálni, de valójában a hierarchikus hatalmi struktúra immanens részei, és tevékenységük alapvetően normatív. A kívülállókat instrumentalista módon kezelik, az állampolgárok, a gazdálkodók csak a végrehajtás során kerülnek érdemi kapcsolatba a tervekkel. Az irányítási, tervezési rendszer legitimitációjának a „hatékony” működést, a tervek megvalósulását tekintik, ami állami bürokratikussal, vagy támogatási rendszerrel kikényszeríthető.

Az elmúlt évtizedekben egyre gyakrabban és egyre többen bírálták a tervezés e modern gyakorlatát. Habermas szerint a tervezéssel szembeni pozitív várakozásokat súlyos evidenciák rengették meg; „minél bonyolultabbá válnak a vezérlésre szoruló rendszerek, annál nagyobb lesz a diszfunkcionális mellékkövetkezmények valószínűsége. Naponta tapasztalhatjuk, hogy a termelő erők pusztító erőkké, a tervezési kapacitások zavaró potenciálokká válnak” (Habermas, 1994: 287).

Foucault (2000) gondolati rendszerében a tervezés hatalomgyakorlási eszköz, egyfajta „igazságdiskurzus”, amely során igaznak vélt állításokat gyűjtenek össze, állítanak elő és visznek át a gyakorlatba. A később tárgyalt uniós programozási és a hozzá kapcsolódó hazai tervezési rendszer vizsgálata jól mutatja, hogy a regnáló hatalom miként jelenített meg parciális igazságokat „közérdekként”, miként szűkítette a tervezésben érdemben résztvevők körét, és ez hogyan szolgálta a források elosztása feletti hatalomgyakorlás fenntartását.

Ezeknek az anomáliáknak az elkerülése érdekében Habermas kifejti, hogy az autonóm individuumok öntudatára építő logika és tudomány helyett be kell vezetni az értelem, a gondolkodás új fogalmát. Ez az egymás kölcsönös megértésén, *helyileg és történetileg meghatározott kommunikáción alapul*. Kellő támpontot nyújthat a közös cselekvések megalapozásához – a tervezéshez – „az életvilág ... a kulturális hagyományok folytatása, a csoportok integrációja normák és értékek segítségével, és a felnövekvő generációk szocializációja” (Habermas, 1998: 244). Elmélete alapján a tervezés megújítása épülhet a „kölcsönös megértésre orientált cselekvés modelljére”. Az emberek az interperszonális kapcsolatok révén kölcsönösen korlátozott perspektívákat jelölhetnek ki, az egyes értékek mentén csoportok szerveződhetnek, és a szolidaritásukra alapozott perspektívának megfelelően koordinálhatják cselekvési terveiket.

Sajnos a kommunikatív, a kollaboratív/participatív tervezés ma még csak vonzó idea. A tervezéstudomány (Helaey, 1997; Faragó, 2005) foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, de a gyakorlatban csak szórványos kísérletekkel találkozhatunk, és a közösségi tervezést a – Habermas által negatívan értékelt – „stratégiai cselekvésmódel” uralja, amely a hatalmi pozíciók erősítésére és megtartására kiválóan alkalmas. A fejlesztési döntések egyre nagyobb arányban a globalizálódó magángazdaságban születnek, és minden szinten (Unió, nemzetállam, régió, település) felerősödött a szűkösen rendelkezésre álló fejlesztési forrásaikért folytatott verseny. Ezért a források megszerzése érdekében a közszférában születő döntések jelentős részben nem a saját preferenciáikat követik, hanem a külső tőketulajdonosok, pályázati kiírások elvárásainak felelnek meg. E jelenség negatív hatásai fokozzák az igényt a helyi (endogén) védelmi mechanizmusok megerősítésére, a hagyományos demokratikus döntéshozatal, a partnerség kiterjesztésére. Mivel nincs a hatalmi struktúrától, a különböző érdekcsoportok törekvéseitől mentes tervezés, így alapkérdés, hogy ki és milyen mértékben vesz részt a programalkotó folyamatokban, a végrehajtás kontrolljában, hogyan osztoznak a tervezés hatalmán. Ennek ellenére a *partnerség intézménye* az uniós és a hazai tervezésben is csak „kipipálandó” költséges kellék, érdemi befolyása nincs a tervek tartalmára. Sem a sikerorientált stratégiai, sem a forrásorientált tervezés esetében nincs is lehetőség arra, hogy a partnerek bevonásával alapvetően új szempontok kerüljenek a tervekbe.

A hatalom weberi értelemben (Weber, 1987) egy potenciál a saját akarat véghezvitelére, egy esély arra, hogy valaki vagy valakik akaratukat másokkal szemben érvényesítsék. Olyan interperszonális viszony, amely konkrét cselekedetekben (döntések, diskurzusok stb.) érhető tetten. A hatalomgyakorlás egyik lehetséges eszköze a modern tervezés, a hatalomgyakorlás egyik mai konkrét gyakorlata a stratégiai irányítás. Az elmúlt években folyó magyar uniós tervezés és a forrásfelhasználás irányítása egy centralizált és koncentrált hatalmi struktúrában működött és működik mind a mai napig, ami a pillanatnyi politikai többség érdekeit szolgálta. Az uniós tervezés, az Új Magyarország Fejlesztési Terv készítése és megvalósítása a hatalomgyakorlás olyan eszközévé vált, amely során megváltoztatták a társadalmi csoportok (régiók, városok stb.) kinyilvánított preferenciáit, és az Unió által megfogalmazott kereteken belül biztosította egy szűk politikai csoport befolyását a források elosztása felett. Ez részben azért következhetett be így, mert a régi „szocialista” tervezési elveket és

gyakorlatot – nagyon helyesen – elvetettük, de társadalmi (politikai) és szakmai viták során nem alakítottunk ki új elveket és törvényileg szabályozott működőképés rendszert, amely a jelenkori globalizált gazdálkodási feltételek között is képes szolgálni a demokratikus társadalomépítést és jövőalkotást.

Kimondva vagy kimondatlanul a tervekben megjelenő, a finanszírozás és megvalósítás során manifesztálódó közérdek (államérdek) a pillanatnyi politikai kényszerhelyzet terméke. A „nemzeti” és regionális tervekben megfogalmazott célok és a megvalósítás lehetséges útjai egyrészt a közöset mozgató látens részérdekek, másrészt egy szűk hazai politikai érdekcsoport (még csak nem is párt vagy pártok) döntésén nyugszanak, valakik érdekeit jobban, másokét kevésbé szolgálják. A kialakított tervezési, egyeztetési eljárás nagyban meghatározta, hogy adott időben és helyen mi tekintő elfogadható és megvalósítandó célnak, mely törekvések nem aktuálisak, és a különböző szereplőknek milyen lehetősége van az érdemi érdekértékesítésre.

A hazai uniós tervezési és megvalósítási rendszerben való részvétel azért jelent nagyobb valós hatalmat, mint a már korábban kialakított hagyományos intézményesített elemeké (pl. ágazati tervek), mert az uniós tervek megvalósítására rendelkezésre állnak a potenciális pénzügyi források, közvetlen és közvetett eszközökkel elérhető a megvalósításuk, így ténylegesen hatnak a reálszférára.

Az uniós tervezési folyamat hierarchikus hatalomgyakorlási eszköz, amely a magyar politikai viszonyoknak „megfelelő” speciális technikákon (pl. egyéb államigazgatási eszközök) és cselekedeteken keresztül érvényesül. A magyar fejlesztéspolitika gyakorlatilag az uniós támogatásokra épül, így ezek felhasználása felett való rendelkezés vált a politikai hatalmi harc egyik fontos színterévé.

Az Európai Unió paternalizmusa

Az EU sajátos módon gyakorolja hatalmát a strukturális és a kohéziós alapok felhasználásához szükséges programozási folyamatban. 1989 óta előírja, hogy bármilyen uniós támogatás csak átfogó – az EU által szabályozott – stratégiában szereplő program/projekt kaphat. Az általa stratégiai-nak nevezett tervezés döntő koncepcionális mozzanata uniós szinten történik. A közösség legfőbb döntéshozói a programozási ciklusokat megelőzően meghatározzák a főbb szabályokat, a követendő célokat/prioritásokat, a támogatásokra jogosult régiókat/országokat és az irányadó támoga-

tási kereteket. A célok megvalósítása érdekében jelentős támogatási eszközöket működtetnek. A konkrét terveket (Nemzeti Stratégiai Referencia-keret, operatív programok, akciótervek) a bizottság által kijelölt jogosultak (régiók, kormányok) készítik, akik saját erőforrásaik meghatározott részét is hozzárendelik a közös célok megvalósításához. A tagállamok/régiók által készített tervekben foglaltakat az Unió által kötelezően előírt és jóváhagyott intézményrendszer bonyolítja le, amelyet a tagállamok hoznak létre és működtetnek.

Gyakorlatilag az Unió kohéziós és strukturális politikáját szolgáló redistribúciós folyamatban a rendszer kialakításának és működésének minden fontos alapkérdésében uniós szinten döntenek, és a tagállamoknak erre igen különböző befolyásuk van. (Például az I. Nemzeti Fejlesztési Tervünk készítésének uniós szabályozására, mint akkor még csak előcsatlakozó országnak semmilyen befolyásunk nem volt.) Számos kérdés már a szakértői egyeztetések során eldőlt. A tagállamok a különböző szakértői testületekben és intézményekben meghatározott szavazati arányoknak megfelelően képesek alakítani a javaslatokat, néhány nagy és befolyásos tagállam képviselői összefogva önmagukban is képesek számos kérdést eldönteni. A Tizenötök (régi tagállamok) egymás iránti szolidaritása lényegesen nagyobb, mint az új tagállamoké, így érdekérvényesítési potenciáljuk meghatározó!

A közbeszéddel ellentétben a régiók nem igazán részesei a hatalommegosztásnak, az uniós intézményrendszerben érdekérvényesítési lehetőségük csak formális, és hatalmi potenciáljuk növekedése nem is várható. Az *európai új regionalizmus* valójában a szupranacionális szint erősítését, a nemzetállamok központi hatalmának a gyengítését szolgálta és nem a valós regionalizációt! Ma a „régiók Európája” szlogen helyébe a „régiók és városok Európája” került, és a 27 tagállamra bővült Unióban újra *a nemzeti kormányok szerepe erősödik*. Várhatóan e trendet erősíti az a tény is, hogy az Unió regionális politikája nem járt sikerrel, míg a nemzetek közötti kohézió jelentős eredményeket hozott. Sőt, a Sapir-jelentés (2003) azt sugallja, hogy az EU versenyképességi lemaradásának egyik oka maga a regionalizáció, amely elvonta a figyelmet fontosabb kérdésektől, túlterhelte a bürokráciát, lassította a döntéshozatalt.

A föderalizált, a regionalizált és az unitárius tagállamokban más a belső hatalommegosztás, eltérő az intézményrendszer, így az EU egységes strukturális és kohéziós politikája másként érvényesül. Például a német Landok szava nyilvánvalóan többet nyom a latban, mint a magyar kvá-

zirégióké, azok a német kormányokon keresztül képesek az érdekértékesítésre. Az Unió közvetlen befolyása kevésbé értékesül a nettó befizető országok esetében, míg a kevésbé fejlett országok legjelentősebb fejlesztési forrása az uniós támogatás, így kénytelenek mindenben megfelelni az uniós követelményeknek. Ezért ezeknek a külső uniformizált elvárásoknak megfelelően alakítják át a hazai jogszabályokat, alakítják ki a végrehajtás intézményrendszerét.

A hatalommegosztás lehetséges változási irányainak előrevetítéséhez látnunk kellene, hogy az integráció további erősítésének hívei lesznek-e az erősebbek, és egy *nemzetek feletti* Európai Unió megerősítése irányába haladunk tovább, vagy a *kormányközi megoldás* tábora a továbbiakban is megőrzi többségét. (További – most nem tárgyalt – kérdés, hogy az Európai Unió a tagállamok közös érdekeit képviseli és közvetíti, vagy a globalizációban érdekelt kozmopolita „nemzetközi közösség”.) Egyik megoldásnak sem immanens kelléke minden országban a régiók szükségszerű megerősítése, hanem nemzeti megoldások születnek. Jelenleg alapkérdés az Unió és a nemzeti kormányok közötti, valamint az egyes nemzetek közötti hatalommegosztás, és ez háttérbe szorítja a regionalizáció ügyét.

Felmerül a kérdés, hogy az így készülő „nemzeti fejlesztési tervezés” (Nemzeti Stratégiai Referenciakeret, NSRK) egyáltalán stratégiai tervezési folyamatnak minősül-e? Az Unió szintjén ez minősíthető stratégiai irányításnak, politikai tervezésnek, hiszen, olyan jól strukturált eredményorientált „politizálást” jelent, amelynek hosszabb távú koordinatív szerepe van. A Közösség intézményei a kialakított programozási rendszerrel képesek a támogatásokat igénybe vevő tagállamok cselekedeteinek a szabályozására, indirekt befolyásolására. Uniós szinten az érdekluralista közösség működésének külső kontextusát adják meg, az alrendszerek működtetésének általános szabályait alakítják ki. Az Unió által kialakított főbb sarokpontok betartása mellett a nemzetállamok saját maguk alakíthatják programjaik részleteit. Az Unió és a tervező kormány közvetett eszközökkel (támogatási pályázati rendszer) kívánja a társadalmi-gazdasági szereplőket befolyásolni, így a szabályozott alrendszerek versenyén keresztül valósul meg a program. *A tagállam szintjén nem minősül stratégiai tervezésnek e folyamat, mert alapvetően nem a tervező kormány (pláne nem a nemzet) alakítja ki a célokat és határozza meg a lehetséges elérési módokat, hanem ezeket „kívülről készen kapja”, ami tipikusan a funkcionális és az allokatív tervezés sajátja (Faragó, 2005).* Nincs mód a nemzeti, vagy akár a makroregionális (pl. ex-szocialista országok csoportja) sajátosságok ér-

vényre juttatására. Sőt, a kötelező folyamatos egyeztetések során a nem jogszabály értékű „irányelvek” (pl. guideline, aide-memoire, methodological working paper) kötelező betartását is számon kérik a bizottság képviselői. Aki fizet, az rendel! Az Unió a támogatásért megköveteli céljainak, preferenciáinak, gyakorlatának szigorú követését. Az elmaradott új tagállamok csak „EU objective driven” tervezhetnek, nincs mód és lehetőség a támogatások nemzetspecifikus célokra való felhasználására. Alapvetően *forrásorientált tervezés folyik!* Ilyen körülmények között felvethető a kérdés, hogy ezek a „nemzeti fejlesztési” típusú tervek (amelyek egy kaptafára készülnek Lengyelországtól Bulgáriáig) kinek a stratégiái? Az Unióé vagy ezek valóban nemzeti (sic!) fejlesztési tervek? A fő stratégia az Unió, de mint azt a következő fejezetben bemutatom, a megvalósítás módjára, a *pénzelosztásra jelentős befolyással vannak a „kivitelező” kormányok.*

Politikai centralizmus a hazai tervezésben

A tervezés során gyakorolt hatalom nagysága egyrészt attól függ, hogy az adott személynek, testületnek vagy intézménynek milyen kompetenciája van a döntéshozatalban, milyen helyet foglalnak el a finanszírozási, a végrehajtási és az ellenőrzési struktúrában. Másrészt mekkora a döntés jelentősége: mekkora ráhatása lehet a működési rendszer kialakítására, milyen nagyságrendű források felosztásáról döntenek, milyen hatása van a döntéseknek a reálszférára. Nem kétséges, hogy az ezermilliárdok felhasználását meghatározó tervezési folyamatra ható személyek, intézmények, a döntési folyamatok szereplői jelentős politikai és gazdasági hatalommal rendelkeznek! Akik képesek megmondani, hogy mi az aktuális stratégia, és kontrollálják a végrehajtást, ők a hatalom igazi birtokosai.

Magyarországon a kilencvenes évek elején az új politikai elit – tájékozatlanságából fakadóan – a tervezést a szocialista tervgazdálkodással azonosította és politikailag elítélte. Ma már – nem kis részben uniós ráhatásra – itthon sem vonja senki kétségbe, hogy az állami fejlesztéseknek és általában a közpénzek felhasználásának megfelelő legitimitással és szakmai tartalommal rendelkező tervek (programok) alapján kell történniük, így egyre több tervdokumentumot fogadnak el, de ezek készítése ideológiailag és tervezéseméletileg megalapozatlan, többségük még ma sem a demokrácia játékszabályai alapján készül, illetve a konkrét gyakorlati döntések ezek figyelembevételével születnek. A hazai tervdokumentumok többségét az „íróasztalnak” készítik, gyakran még a tervet elfogadják (pl. or-

szágyűlés, kormány, önkormányzat) sem veszik az abban foglaltakat komolyan, cselekedeteikre explicit módon nem hatnak. Például az országos fejlesztéspolitikai koncepció parlamenti vitája érdemen aluli volt, és azóta sem hivatkozott rá senki az országgyűlésben.

Más a helyzet az uniós tervekkel kapcsolatban, azok készítésére és megvalósítására sokan kívánnak hatni! Érdemes megvizsgálni, hogy kik és miként voltak befolyással az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) – uniós, politikai kereszttség előtti nevén – a Nemzeti Stratégiai Referenciakeret (NSRK) és az operatív programok (OP) készítésére. Milyen intézményekben kik gyakoroltak befolyást azok tartalmára, és irányítják a végrehajtást, és milyen legitimitású felhatalmazással szereztek e jogosítványokat. Milyen intézményi konstrukciókat, mechanizmusokat hoztak létre, hogy a szándékaiknak megfelelő befolyást elérjék.

Az elmúlt évek gyakorlata több tekintetben hasonlított a korábbi „szocialista” rendszer tervezési jellemzőire. Külső, „nemzetközi” célok és normák alkotják a tervezés alapját. A hazai erősen centralizált döntési piramis csúcsán nem a parlament, volt idő, amikor de facto még csak nem is a kormány, hanem a hagyományos közigazgatási struktúrán kívül álló intézmények, illetve politikai testületek (személyek) álltak. A tervezést és a végrehajtást központilag végezték/irányították, és még ma is ellenőrzik és szankcionálják. A tervezési jogosultságot meghatározott szűk intézménykörhöz kötik. „Az állampolgári részvétel a végrehajtásra korlátozódik. A »politika láthatatlan világa« »sötét oldal« marad az átlag állampolgár számára. A társadalmi részvétel ironikus szimbólumai, a hatalomgyakorlás díszletei, a központi akaratot »megerősítő« politikai demonstrációk” (Fáragó, 2005:146). Amikor a tervutasításos rendszer bemutatásához évekkel ezelőtt leírtam e szavakat, nem gondoltam, hogy azok (részben) igazak lehetnek a jelenlegi tervezési gyakorlatunkra is. Az ÚMFT/NSRK tervezése során 2006-ban volt olyan ironikus epizód (désjá vu), amikor a miniszterelnök aznapi beszédét elemezték, és próbálták annak konzekvenciáit integrálni a készülő tervbe. Gyurcsány 2006-os Syma csarnokban tartott választási programbeszédére készülve keresztelték át a Nemzeti Stratégiai Referenciakeret Új Magyarország Fejlesztési Tervre, ezzel egy párt programja (MSZP) és az addig elkészült nemzeti stratégia összefonódott. Ezt a bizottság képviselői is nehezményezték, nem értettek egyet azzal, hogy az uniós tervet aktuálpolitikai eszköznek használták.

Az 1990-es évek elején a tervezéssel foglalkozó intézmények többségét felszámolták, és mind a mai napig hiányzik az állami szférában folyó ter-

vezés összehangolása, átfogó törvényi szabályozása. Vannak részterületek – például a területfejlesztés, a környezetvédelem –, amelyek megfelelő módon szabályozottak, de az uniós integráció kapcsán bevezetett tervezés és intézményrendszer nincs összehangolva a már korábban meglévő hazai törvényi szabályozással. Az uniós csatlakozást követően a hazai elhatározásból folyó tervezés, a saját magunk számára készített tervdokumentumok leértékelődtek. A tervezés legmeghatározóbb elemeivé az uniós tervezést kiszolgáló új intézmények váltak, melyek gyakorlatilag egyben a magyar fejlesztéspolitika intézményrendszerét is alkotják. A kormány az uniós jogszabályok keretein belül – a hazai ide vonatkozó jogszabályokat érintetlenül hagyva, a parlamentet és más intézményeket megkerülve – rendeletekkel új elkülönült intézményrendszert alakított ki. Az I. NFT tervezési és végrehajtási intézményei még valamelyest integrálódtak a hazai közigazgatási és területfejlesztési intézményrendszerbe, de ez a törekvés a Gyurcsány-kormány alatt megváltozott. A magyar hagyományos struktúrától független intézményrendszert hozott létre.

Minden újonnan csatlakozott országban ugyanolyan kritériumok és sablonok alapján kiépített új fejlesztéspolitikai intézményrendszer nem integrálódott a meglévő hazai döntően ágazati típusú intézményrendszerbe, hanem új struktúra jött létre. A fejlesztési tervezésért 2004 elejéig a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium felelt, majd a kormányváltást követően ez a feladat a Miniszterelnöki Hivatalon belül kialakított Nemzeti Fejlesztési Hivatalhoz (NFH) került, amelyet az európai integrációs ügyek koordinációjáért felelős tárca nélküli miniszter irányított. Ennek az „intézményi megoldásnak” a célja az volt, hogy az ágazati struktúra fölötti hatáskörrel rendelkező intézmény alakítsa ki az ország hosszú távú fejlesztéspolitikáját, és lássa el a kormányzati szintű fejlesztési tervezéssel kapcsolatos feladatokat.

Kezdetben a Nemzeti Stratégiai Referenciakeret tervezése megfelelő szakmai keretekben zajlott, mert politikusaink számára akkor még nem volt egyértelmű, hogy mennyiben érintheti a korábbi hatalmi, pénzelosztói pozíciókat. Majd az NSRK – és így a tervezés – ilyen szerepét felismerve sokan egyre nagyobb befolyást szerettek volna kiharcolni, minden tárca és politikai erő minél nagyobb szeletet akart kiharcolni a majdani támogatók feletti rendelkezési jogokból. A kialakított tervezési egyeztető fórumok (FKTB, TOB) politikailag súlytalanok voltak, és e bizottságokban minden tárca a sajátos parciális tárcaérdekeit képviselte.

A tárca nélküli miniszter a feladat- és hatásköréről rendelkező kormányrendelet felhatalmazása alapján ambicionálta, hogy a szakpolitikai tervezés is egyetlen stratégiai tervezési rendszerbe integrálódjon. Ez a törekvés, hogy egy „csúcsmisztérium”, vagy valami tervhivatalhoz hasonló jöjjön létre, nem kapott sem politikai, sem szakmai támogatást. A meghatározó SZDSZ-es és az MSZP-s politikusok nem akarták, hogy személy szerint a tárca nélküli miniszter (Baráth Etele) és csapata komolyabb befolyást szerezzen az uniós források tervezése és majdani elköltsége felett, és párton és kormányzaton belül megerősödjön (olyan megkerülhetetlen ember legyen, mint amilyenné később Bajnai Gordon vált), az ágazatok/minisztériumok pedig saját kompetenciáikat féltették. A 2006-os kormányátalakítás kapcsán ebből a folyamatból nemcsak a tárca nélküli miniszter jött ki vesztesen, hanem az ágazati miniszterek is. Baráth Etele a miniszterelnöknél kegyvesztett lett, megszüntették a tárcaközi egyeztetésért felelős Fejlesztéspolitikai Kabinetet, és létrehozták az MSZP és az SZDSZ korábbi erős politikusai által álló Fejlesztéspolitikai Irányító Testületet (FIT), továbbá a fejlesztéspolitika közvetlenül a miniszterelnök által irányított kormánybiztos Bajnai Gordonnak a közvetlen irányítása alá került. Ezzel megkezdődött az NSRK tervezésének és az I. NFT végrehajtásának a legkétségesebb időszaka. Ez többek között azért is történhetett így, mert a tervezés, a különféle intézmények felállítása nem törvényi szabályozáson, széles körű politikai és szakmai konszenzuson alapult, hanem kormányhatározatokon és rendeleteken. Ezeket a pillanatnyi belső politikai erőviszonyoknak és taktikai céloknak megfelelően könnyen és gyorsan lehetett változtatni.

A koncentrációs törekvések apológiájaként a Nemzeti Fejlesztési Hivatal, majd 2006-tól a jogutód Nemzeti Fejlesztési Ügynökség képviselői folyamatosan azt kommunikálták, hogy a minisztériumok nem képesek az uniós elvárásoknak megfelelő információkat szolgáltatni az NSRK tervezéséhez, a régiók pedig nem felelnek meg a brüsszeli elvárásoknak. A tárcák pedig joggal érezték úgy, hogy szakmailag csak ők kompetensek, ők rendelkeznek a szükséges információkkal és szakmai háttérrel a szakpolitikai célok/prioritások és programok megfogalmazásához. A régiók saját stratégiai pedig átalakultak a mindenkor regionális operatív programoknak megfelelően. A valamilyen szinten mégis működő közös tervezési munkában gyakran törést okozott, hogy meghatározó politikai erők ismeretlen érdekei és háttéralkuk alapján gyakran új instrukciókat adtak, más irányokat szabtak. Esetenként az SZDSZ és MSZP közötti, illetve párto-

kon belüli hatalmi harcok határozták meg egy-egy szempont előkerülését, megerősödését, vagy éppen elhagyását. A potenciális operatív programstruktúra annak alapján változott, hogy éppen ki volt elég erős ahhoz, hogy saját maga (tárcája) számára önálló OP-t alakítson ki, vagy ki iránt volt akkora a miniszterelnök bizalma, hogy perspektivikusan egy-egy részbüdzsét irányíthasson.

A nemzeti *fejlesztéspolitika* és tervezés irányító kulcsintézménye mintegy két éven keresztül a jelentős mértékben politikai okokból létrehozott, majd ugyanezen okokból megszüntetett Fejlesztéspolitikai Irányító Testület (FIT) vált. E sajátos intézmény gyakorlatilag ellátta egy fejlesztéspolitikai csúcsminiszter és e tárgyban a kormány feladatait, habár a formális döntéseket továbbra is a kormány mondta ki. Mivel a FIT tagjai a kormányzó pártok erős emberei, korábbi miniszterek (Magyar Bálint a társadalmi megújulás programokért volt felelős, Baja Ferenc szakterülete a közszolgáltatások fejlesztése, Burány Sándor a gazdaság- és közlekedésfejlesztés feladatait koordinálta, Kolber István a *területfejlesztésért*, Németh Imre pedig a *környezet- és energiaügyi fejlesztésekért* volt felelős) voltak, és vezetője a miniszterelnök volt, így a FIT döntéseire a kormányüléseken csak formális rábólintás várt.

A FIT és az irányítása alá tartozó intézmények kivittek a magyar közigazgatásból számos fontos fejlesztéspolitikai, tervezési funkciót. E „testület” összehangolta az európai uniós és a hazai forrásokból megvalósítani tervezett fejlesztéseket, az Új Magyarország Fejlesztési Terv, a Nemzeti Akcióprogram, a Fenntartható Fejlődés Stratégiája és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program készítésével kapcsolatos feladatokat. Véleményezte a hosszú és középtávú fejlesztési elképzeléseket, az Európai Unió pénzügyi támogatásainak igénybevételéhez szükséges terveket, operatív programokat, a támogatások felhasználásához szükséges intézményrendszer és szabályozás kialakításáról szóló javaslatokat és előterjesztéseket, valamint a szabályozási eszközöket. E grémium volt hivatott véleményezni az operatív programok végrehajtására és az akciótervekre vonatkozó pályázati kiírások elkészítésének módszertanát, a fejlesztéspolitikai célokkal való összhangját és a pályázati kiírások paramétereit, továbbá a kiemelt fejlesztések körét, a komplex programokat, az operatív programok kiemelt projektjeit és az úgynevezett nagyprojekteket. Nyomon kellett követnie az operatív programok és az akciótervek végrehajtását. A FIT-tagok által vezetett monitoring bizottságokban 2008-ig felügyelték az operatív programok (OP) végrehajtását, kezde-

ményezhették a pénzügyi források átcsoportosítását, javaslatot tehettek az operatív programok, akciótervek és pályázatok tartalmára, azok módosítására. A FIT tagjai részt vettek az OP-k tervezési és koordinációs bizottságaiban. Az államtitkári rangot kapott, a monitoring bizottságok elnökének kinevezett FIT tagok gyakorlatilag kézi vezérléssel irányították az irányító hatóságokat, az OP-k végrehajtását.

Mint fent utaltunk rá, a 2006-os választási ígéretnek megfelelően megszűnt Baráth Etele tárca nélküli miniszteri posztja, és a fejlesztéspolitika irányítására – először mint kormánybiztost – Bajnai Gordont nevezték ki. A tervek készítési, végrehajtási, nyomon követési és értékelési feladatait 2006 júniusától a Tervezési Operatív Bizottság vette át, amelynek elnöke ugyancsak Bajnai Gordon lett. Az egyes operatív programok tervezésével kapcsolatos konkrét feladatokra albizottságokat is létrehoztak (Operatív Program Tervezési Koordinációs Bizottságok), amelyeket az irányító hatóságok vezetői irányítottak. A regionális és a szociális egyeztetés fóruma 2006-tól a Nemzeti Fejlesztési Tanács volt, de a tervek vonatkozásában ez a tanács csak javaslatokat tehetett, semmiféle döntési kompetenciája nem volt. A Nemzeti Fejlesztési Tanács elnöke a miniszterelnök volt, és ő kérte fel az alelnököt is (kezdetben a FIT alelnöke töltötte be ezt a funkciót).

A fejlesztéspolitika kulcsintézményévé, a program megalkotójává (tervező intézmény), az egyedüli végrehajtójává (itt van az összes irányító hatóság) és ellenőrzőjévé (itt vannak a monitoring bizottságok), azaz a tényleges pénzosztóvá fokozatosan az Nemzeti Fejlesztési Ügynökség vált, amelyet ugyancsak Bajnai Gordon először mint fejlesztéspolitikai kormánybiztos, majd mint ÖTM-, majd mint NFGM-miniszter felügyelt. A kormány (pontosabban a miniszterelnök) nem intézményi, hanem személyi garanciát keresett és talált a fejlesztéspolitika kialakítására, megvalósítására és ellenőrzésére. Bajnai a színrelépését követően minden új tisztségébe vitte magával az NFÜ felügyeleti pozíciót, a „kassza kulcsát”. Míg kormánybiztosként felügyelte a fejlesztéspolitikát, addig az csak áttételesen állt a kormány és a parlament ellenőrzése alatt. Az NFÜ omnipotenciáját jól mutatja, hogy az általa hozott döntésekkel szembeni panasszal is hozzá kell fordulni, és másodfokon is az NFÜ-t felügyelő miniszter dönt, aki ugyancsak nem független az általa felügyelt intézményben történtektől.

A FIT 2008-ban először átalakult, bekerült a tagok közé az ÖTM minisztere és jogosítványai jobban a fejlesztéspolitika tervezésére és végrehajtására koncentráltak. A kormányzó koalíció felbomlásával, a kormány

átalakításával párhuzamosan megszűnt a FIT is, és újjáalakult a Fejlesztéspolitikai Kabinet, amelynek elnöke már NFGM miniszterként megint csak Bajnai lett, tagjai a fejlesztéspolitikában érintett miniszterek és az informatikáért felelős kormánybiztos. A politikai változásoknak megfelelően leváltották a volt FIT-tagokat a monitoring bizottsági elnöki funkcióból is, és visszahívták őket a Nemzeti Fejlesztési Tanácsból is.

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv 7+2 évre meghatározza Magyarország fejlesztéspolitikáját. E fejezetben tárgyaltak kapcsán felmerül a kérdés, hogy az ÚMFT, ahogy az elnevezésében van, valóban Magyarországé, a nemzeté-e? Az ország stratégiája, vagy egy regnáló kormány programja? A készítés körülményei inkább az utóbbira utalnak. Félő, hogy átfogó törvényi szabályozás és a hazai intézményrendszerbe való jobb beágyazottság nélkül, az ilyen típusú tervek készítése mindig az aktuális kormány pillanatnyi törekvéseinek megfelelően alakítható.

Összegzés és javaslatok

A fejlesztéspolitika és a tervezés uniós és a hazai szabályozása mind a mai napig összehangolatlan, ami rontja mindkét rendszer működésének a hatékonyságát. 2004-től folyamatosan erősödött az új uniós intézményrendszer, és ezzel párhuzamosan át- és leértékelődtek a hazai intézmények. A hazai tervezés, fejlesztés alárendelődött az uniós tervezésnek és azok végrehajtásának, és azok az alrendszerek, amelyek nem tudtak ehhez kapcsolódni, elvesztették jelentőségüket. Ma az uniós direktívák alapján kialakított, de hazai elhatározásból túlcenzalizált intézményrendszer egyben a magyar fejlesztéspolitika intézményrendszerének gerince is.

A hazai fejlesztéspolitika és közsférában folyó tervezés szabályozásának az újragondolását teszi szükségessé többek között az is, hogy az elmúlt néhány évben a tervezés és az európai támogatások felhasználása során gyakran rövid távú pártpolitikai és személyes célok érvényesülhettek. A stratégiai kormányzás megvalósítása, a jelzett anomáliák elkerülése érdekében szigorúbb törvényi szabályozásra, a parlament ellenőrző szerepének az erősítésére és a különböző szereplők pontosabb feladatmegosztására kell törekedni.

Az uniós források eddigi felhasználása gyakran nem segítette a hosszú távú szerkezetátalakítást, az elmaradott régiók, területek felzárkóztatását, hanem sokkal inkább a hiányzó hazai fejlesztési és működési források pótlását, sőt esetenként politikai csoportok és személyek érdekérvényesítését.

Az intézményrendszer ki- és folyamatos átalakítása is ennek alárendelten történt.

Várakozásunkkal ellentétben uniós csatlakozásunk nem gyorsította fel a decentralizációt és a regionalizációt, hanem mind a tervezésben, mind a végrehajtásban erősödött a centralizáció. A területfejlesztési tanácsok érdemben nem tudtak és tudnak részt venni a folyamatokban, az ügynökségek jelentős részben dekoncentrált feladatokat látnak el.

Az állandóan változó központi intézményrendszer és a régiók lebegtetett státusa is nehezítette a tervezési munkát, és lehetetlenné tette az átláthatóságot és az ellenőrizhetőséget. Az NFÜ és társintézményei jelen formájukban ki vannak téve az uniós programozási ciklusonkénti változásoknak, ezért fontos lenne egy kormányciklusokat is „túlélő” stabilabb törvényi szabályozáson alapuló, a magyar közigazgatási rendszerbe integrálódó fejlesztési-tervezési intézményrendszer kialakítása és megerősítése, amely az uniós feladatokat is képes lesz hatékonyabban ellátni.

Felhasznált irodalom

- A Tanács határozata (2006) a kohézióra vonatkozó közösségi stratégiai iránymutatásokról. 2006/702/EK.
- BARCA, F. (2009): *An Agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting for European Union challenges and expectations.* http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf
- FARAGÓ L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- FOUCAULT, M. (1991): *A diskurzus rendje.* Holmi 7. 868–889. pp.
- FOUCAULT, M. (2000): *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen, Latin Betűk.
- GALBRAITH, J. K. (1970): *Az új ipari állam.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HABERMAS, J. (1994): *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- HABERMAS, J. (1998): *Filozófiai diskurzus a modernségről.* Budapest, Helikon Kiadó.
- HEALEY, P. (1997): *Collaborative Planning.* London, Macmillan.
- MALINVAUD, E. (1998): Megjegyzések a gazdasági rendszerek értékeléséről. *Közgazdasági Szemle.* XLV:február, 163–172 pp.
- SAPIR, A. (2003): *An Agenda for a Growing Europe. Making the EU Economic System Deliver. Report on an Independent High-Level Study Group*

established on the initiative of the President of the European Commission.
(nem hivatalos dokumentum, kézirat)

- SÁNTHA GY.–VIGVÁRI A. (2006): A nemzetgazdasági tervezési rendszer szervezeti és intézményi rendje. In.: Vigvári A. (szerk.) *Vissza az alapokhoz! Tanulmányok a közpénzügyi rendszer reformjáról. Stratégiai kutatások – Magyarország 2015.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 191–209 pp.
- WEBER, M. (1987): *Gazdaság és társadalom – A megértő szociológia alapvonalai 1.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

**Bódi Ferenc–Fekete Attila–Bódi Mátyás:
A fejlesztési források abszorpciója az apró- kis- és
középvárosok erőterében¹**

Az önkormányzati korszakban a politika nem mutatta meg ideológia arcát olyan erővel, mint az azt megelőző korban (*Szelényi, 1981, 303–350; Vági, 1991; Pálné, 1987*), de ez nem jelenti feltétlenül, hogy a kornak nem volt prioritása, kivételezése. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a területpolitikának, amely a település-területfejlesztés révén hatott a helyi társadalmakra kitapintható-e trendszerű prioritása, étezett-e rejtett protekcionizmus vagy az önkormányzatok egyszerű individualizmusa (*Pálné, 1994; Illés, 1992, 1993*). Érdekérvényesítő képessége ragadható meg egy szabad piaci versenyben, azaz a fejlesztési források útját a helyi politika rejtett és megnyilvánuló céljai rángatták a forrásallokáció „szabadversenyében”?

A kérdésre számos eszközzel kereshetjük a választ, most egy módon, statisztikai módszerekkel, egy irányból közelítünk; áttekintjük a terület- és településfejlesztési források milyen intenzitással és hova jutottak el. A vizsgálatba bevont források között az Európai Unió csatlakozás előtt leginkább nyomon követhető két centralizált és két decentralizált támogatást vettük számításba. A jelenben már ható és a legfrissebb forrásokat még nem vettük adataink közé; egyrészt azért, mert szakmailag el kell dönteni a most futó források közül, melyeket tekinthetjük a korábbi meghatározó források „jogutódjainak”; másrészt el kell múlni egy-két évnek, hogy az új források allokációjának trendjét kitapinthassuk.

Korábbi munkáink tapasztalatait és az azokra kapott kritikai tanácsokat felhasználva (*Bódi–Fekete, 2005*) jelen tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, találunk-e összefüggést a mért abszorpciók mértéke, valamint az allokációt befolyásolni képes politikai tényezők között? Egyáltalán kimutatható-e kapcsolat, ha igen, hol, milyen önkormányzati típusban, településcsoportban?

¹ Jelen munka az NKTH INNOTARS 2008 „Terület és településfejlesztési források társadalmasítása” című program, valamint az FVM VKSZI részére készített: „Magyarországi települések és kistérségek fejlődési szakaszai” kutatás kapcsán jött létre.

Közel húsz év meghatározó terület- és településfejlesztési forrásainak allokációit követve (Cél és címzett támogatás, Területi kiegyenlítést szolgáló támogatás – TEKI – és Cél jellegű decentralizált alap – CEDE) a helyi települési önkormányzati, valamint a kistérségi besorolás szintjéig vizsgálva, majd az önkormányzatok méret és jogállás szerinti eloszlásait is összevetve feltűnt a kis lélekszámú települések, különösen a kisvárosok erőssége a fejlesztési források abszorpciója terén.

Most ebben a rövid tanulmányban, arra keressük a választ, hogy a relatív siker mögött vajon mi rejtőzhet: a kis- és az apróvárosok erősödő érdekérvényesítő potenciálja, a helyi és területi pozíciók átrendeződése, mindez egy délibáb, ami megtéveszti a kutatót, s a csoportjellemezők mögött igazából csak egy-egy kiugró érték rejtőzik em rajzolható meg igazi trend, mivel a helyi sikereket nem átgondolt településpolitika, hanem individuális erőfeszítések formálták.

A forrás abszorpció városi és vidéki jellege 1991–2007 között²

A megfigyelt források mindegyikét összegeztük (2002-es változatlan áron számolva), és a jelenleg regnáló kistérségi szerkezetre rávetítettük az egy főre jutó forrásokat négy kategóriába osztva:

- a legalsó kategóriába a leggyengébb abszorpciós kistérségeket jelöltük, amelyek az egy főre jutó meghatározó országos átlag (150 ezer Ft/fő) kétharmada alatt maradtak.
- A második kategóriába (gyenge abszorpció) pedig azon települések kerültek, amelyek az egy főre jutó országos átlag kétharmada fölé kerültek, de az országos átlagot nem haladták meg.
- A harmadik kategóriába kerültek az erős abszorpcióval rendelkező kistérségek, amelyek az országos egy főre jutó átlagnál erősebbek, de annak 1,6-szorosát nem érték el.
- A legerősebb abszorpciós kategóriába pedig azon kistérségek kerültek, amelyek az országos átlag 1,6-szorosánál nagyobb értéket értek el.

² Az alábbi módszereket A VII. Falukonferenciára, MTA RKK, (A Vidéki Magyarország az EU- csatlakozás után, Pécs), dolgoztuk ki, amely megjelent a Területi Statisztika 2007. márciusi számában, Bódi F.–Fekete A.: A területfejlesztési források eloszlása az EU csatlakozás előtti időszakban (123–134. o.)

A forrásabszorpció erősségét illetően, illetve ennek kistérségi egy főre jutó átlagát figyelve megállapítható, hogy az átlag fölé (a szolnoki és a salgótarjáni kistérséget kivéve) alapvetően vidékies, kisvárosias kistérségek kerültek. Azonban a kistérségi átlagok elfedhetik azt a tényt, hogy a kistérségen belül város, illetve városok, vagy falvak gyűjtötték-e be a fejlesztési források többségét, ezért a városi-falusi abszorpciós súlyokkal is elemeztük a forrásabszorpció jellegét.

A térképen a körök nagyságával jelöltük a lehívott források egy főre jutó nagyságát, majd kiszámítottuk, hogy 1991–2007 között valamennyi fejlesztési forrás figyelembe vételével kistérségekben a források hány százaléka jutott falvakba, illetve városokba.

A források eloszlásának arányából, s a népesség eloszlásának arányából a városok és falvak viszonylatában aránypárokat képeztünk, amelyek elosztásával rurális–urbánus abszorpciós indexet alakítottunk ki.

Az ruralitási–urbanitási abszorpciós mutató segítségével egy többdimenziós térképet hoztunk létre, amely egyszerre mutatja a források abszorpciós mértékét, és láthatjuk annak városias, illetve falusias jellegét is. Az erősen rurális jellegű abszorpcióval rendelkező kistérségek kerültek a 0–45 közötti értékű kategóriába. Ha ezeket szemügyre vesszük, először is feltűnik, hogy számuk nem nagy, másodsorban pedig feltűnő, hogy erős abszorpciójú kistérség található Zalában; a lenti és a pacsai kistérségek, továbbá a kapuvár–beledi és végül a pannonhalmi kistérségek.

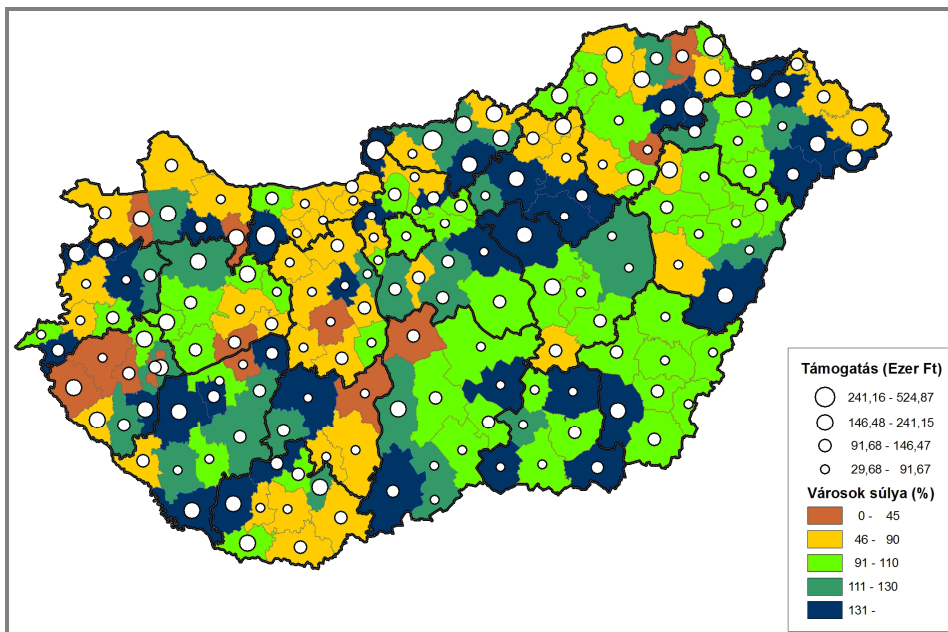
A rurális kistérségek (46–90) számosabbak, amelyek főleg a Dunántúlon helyezkednek el, Baranyában, Fejér és Komárom-Esztergom megyében, ugyanakkor megállapítható, hogy közöttük erős abszorpcióval rendelkező térség már jóval kisebb számban fedezhető föl. Ilyen például a lenti kistérség, vagy az Észak-Magyarországon található szikszói, edelényi, salgótarjáni valamint sárospataki kistérségek, s végezetül az Alföldön bukkanunk rá két erős abszorpciójú és egyben rurális kistérségre: a polgári és a fehérgyarmati kistérségekre.

A kiegyensúlyozott kistérségek sorába (91–110) főleg az alföldi kistérségek kerültek, vagy olyan megyei jogú városok (Szeged, Debrecen), amelyek a városhatárokon túl jelentős kistérséggel nem rendelkeznek. Az erős urbanitású, vagy városi súlyú abszorpciós jelleggel rendelkező kistérségek az ország valamennyi régiójában megtalálhatók.

Az erősen urbánus abszorpciójú értéket 130 fölött érték el, amelynek lényege az, hogy a városokra jutó támogatások aránya 1,3-szoros értéknél magasabb volt, mint a városok népességének aránya a kistérségen belül.

Az erős urbanitással, a legerősebb abszorpcióval rendelkező kistérségek a kisbéri, a szigetvári, a barcsi, a marcali, a zalakarosi, a gyöngyösi, a pász-tói, a szobi, a jászberényi, a szerencsi, a mátészalkai, a kiskvárdai, a beretytyóújfalui, a kőszegi, a csepregi és a tokaji kistérségek voltak. Ezen kistérségekben az egy főre jutó fejlesztési forrás az országos átlag fölött volt, s a források zöme a kistérségen belül a kisvárosba jutott.

Az enyhén urbánus, illetve városias abszorpciójú kistérségek sorába kevés kistérség jutott, amelyeken belül a forráseloszlás már ugyan megközelítette a falvak és a város népességének arányát (111–130), de a városoknak mégis nagyobb részesedésük volt a fejlesztési források fölhasználásában. Ilyen enyhén urbánus, de erős abszorpciós jelleget mutat a csornai, a pápai, a pécsváradi, a balassagyarmati, a szécsényi és a bátonyterenyei kistérségek, s végezetül a kalocsai kistérség.

1. térkép: Egy főre jutó Cél-és Címzett, CEDE, TEKI támogatás és a városok súlya, 1991–2007

Forrás: TEIR adataiból Szemenyei Gyula MTA RKK és Fekete Attila MTA PTI számításai alapján

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált fejlesztési források esetében, az egy főre jutó átlagot figyelembe véve, a kiugró értékek a vidékies jellegű kistérségekre voltak leginkább jellemzők, de a kistérségeken belül a forrásabszorpció jellege legalábbis urbanus jellegű volt. Ez a jelenség arra utal, hogy a hátrányos vagy periférikus helyzetből adódó forrásallokációs előnyt inkább a kisvárosok, s kevésbé a falvak tudják érvényesíteni.

Az egy főre jutó országos átlag fölött fejlesztési forrást lehívó kistérségek közül 26 kistérség urbanus vagy erősen urbanus abszorpciós jelleget, 11 kiegyenlített abszorpciót, 12 pedig erősen falusias, illetve falusias abszorpciós jelleget mutatott. Tehát megállapítható, hogy a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben a legsikeresebb kistérségek (két megyei jogú várost magába foglalót leszámítva) alapvetően vidékies jellegűek voltak. Azonban a legsikeresebb kistérségeken belül a városok népességarányukat meghaladó mértékben jutottak a terület- településfejlesztési forrásokhoz.

1. táblázat: Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzati típusok szerint 1991-2007 között

Önkormányzat típusa	Önkormányzatok száma (db)	Lakónépesség megoszlása (%)	Támogatás összesen (e Ft)	Támogatás összesen (%)	Támogatás szórása	Támogatás (fő/e Ft)
Községek 500 alatt	1053	2,74	46152479,02	4,7	78760,9	214,01
Községek 500–999	671	4,95	59729281,17	6,0	163522,8	123,08
Községek 1000–2999	914	16,00	182381656,71	18,4	289772,2	113,38
Községek 3000 felett	208	11,35	74248962,23	7,5	344476,0	82,71
Városok 10000 fő alatt	151	7,06	118499965,73	12,0	852940,7	149,35
Városok 0000 fő fölött	114	21,25	267189616,46	27,0	2188591,8	124,96
Magyarországi jogú városok	23	19,70	133216059,70	13,5	3231817,0	73,45
Főváros	1	16,95	107779005,90	10,9	.	63,42
Összesen	3135	100,00	989197026,92	100,0	2103805,6	149,07

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A kisvárosok relatív sikerét mutatja az 1991–2007 között valamennyi megfigyelt forrást összesítő táblázat is, amelyből kiolvasható, hogy a három elemzett ciklus összességében a közel ezer milliárd fejlesztési forrás kerekén 40%-át a kisvárosok szerezték meg, amelyekben az ország 28%-a élt. Népeségarányukhoz képest különösen sikeresek voltak a tízezer fő alatti kisvárosok, amelyek a források 12%-át szerezték meg, s amelyekben az ország népességének 7%-a lakott. A tízezer fő alatti kisvárosok egy főre jutó értékét (amely az országos átlaggal majdnem egyező) egyedül csak az aprófalvak kategóriája előzte meg.

A kis- és apróvárosok forrásabszorpciója, 1991–2007

A tízezer főnél kisebb lélekszámú városi önkormányzatok viszonylagos sikerét egy közeli fókuszra állított optikával igyekszünk megfejteni, amelyben a tízezernél kisebb létszámú falvakat és városokat, valamint az ötezernél kisebb lélekszámú falvakat és városokat hasonlítjuk össze. Az ezer főnél kisebb létszámú településeket nem vettük figyelembe, mivel ebben a kategóriában nincsenek kisvárosok. Az ezer főnél népesebb és tízezer főnél kisebb népességű településeken az ország harmada él, azaz 3 444 360 fő (2007-es KSH nyilvántartás szerint). Ezek az önkormányzatok a megfigyelt források 37,9%-át szerezték meg, azaz abszorpciós képességük a népesség arányukhoz képest erőteljesebb volt, de mindez messze nem jelenti azt, hogy ezt minden önkormányzat elmondhatja magáról a csoportban.

2. táblázat: Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzati típusok szerint 1991–2007 között

Önkormányzati (ÖK) típus	Önkormányzatok száma (db)	Egy főre jutó támogatás (fő/ e Ft)	Támogatás (e Ft)	Támogatás eloszlása (%)	Népesség (fő)	Népesség eloszlása (%)
Község 1000–5000 fő	1092	110,3	235687972	63,0	2241056	65,1
Város 1000–5000 fő	56	187,6	34234552	9,1	198722	5,8
Község 5000–1000 fő	44	67,2	18169024	4,9	278527	8,1
Város 5000–1000	101	123,1	86261504	23,0	726055	21,1
Összesen	1293	113,1	374353053	100,0	3444360	100,0

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján

Amennyiben a fejlesztési források egy főre jutó átlagát vesszük számításba, akkor a városok kerülnek előnyösebb helyzetbe a községekkel szemben, különösen az apróvárosok első helye – 188 ezer Ft/fő – szembevetendő.

Vizsgáltuk a forrásallokáció népességhez viszonyított arányát is. Az előny egyértelműen az apróvárosoknál volt, az 1000–5000 fő közötti városok nagyobb tömegű támogatást népszerűségükhöz viszonyítva.

A csoportátlagok szerinti rangsorban is egyértelműen jobb abszorpciós képességgel – az egy lakosra jutó támogatást illetően – az apróvárosok rendelkeztek. Mitől sikeresebbek az apróvárosok, és vajon mi rejtőzhet a kisvárosok agresszívebb forrásallokációja mögött? A városi levegő sikeresebbé tesz? Köztudott, hogy Magyarországon – a vizsgált időszakban s a források tekintetében – sem adminisztratív fejlesztési forrásszerzési előnnyel, sem közigazgatási hierarchikus státuselőnnyel nem bírt a városi rang, s a városi cím az elmúlt húsz évben legfőljebb némi nehézség árán, de megszerezhető volt azon nagyközségeknek, amelyek erre kitartóan törekedtek.

Feltevésünk szerint a városi cím megszerzése a helyi politikai vezetés ambícióit szolgálta, amely együtt járhatott olyan törekvéssel, amely mind több és több fejlesztési forrás lehívását szorgalmazta. Ebből az következik, hogy az 1990 után várossá válók, különösen a friss városi rang birtokosai erőteljesebb abszorpciót fejtettek ki.

A vizsgálat során 2007-ben 156 tízezer főnél kisebb lélekszámú várost találtunk Magyarországon, amelyből 47 már 1989 előtt, azaz még a tanácsrendszerben városi rangot nyert el. Az önkormányzatiság első tíz évében további 48 nagyközség kapott városi címet, s az ezredforduló után további 61 nagyközség emelkedett városi rangra. A tanácsrendszerben már városi ranggal rendelkező kisvárosok átlagnépessége 7239 fő volt, az önkormányzatiság első évtizedében várossá vált önkormányzatok átlagnépessége 5694 fő, a millennium után várossá vált települések átlagnépessége már nem éri el az ötezret, azaz az új városok egyre kisebbek és kisebbek.

3. táblázat: Egy főre jutó terület és településfejlesztési forrás tízezer főnél kisebb lélekszámú városokban, 1991–2007

Városi Önkormányzatok mérete (fő)	Várossá nyilvánítás éve	Egy főre jutó átlag (e Ft/fő)	Önkormányzat száma (db)	Szórás
1000–5000 között	–1989	248,1	8	460,3
	1990–1999	146,7	17	97,8
	2000–	194,4	31	273,7
	Összesen	187,6	56	267,7
5000–10000 között	–1989	149,4	39	143,8
	1990–1999	103,1	31	95,6
	2000–	111,6	30	100,8
	Összesen	123,7	100	118,9
Összesen	–1989	166,2	47	225,3
	1990–1999	118,6	48	97,6
	2000–	153,7	61	210,0
	Összesen	146,6	156	188,2

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A fenti táblázatból szembeötlő, hogy a tanácsi rendszerben már városi rangot viselt törpe vagy kisvárosok a csoportátlaguk felett teljesítettek meglehetősen nagy szórás mellett, azaz az átlag a csoport tulajdonságát igazán nem tükrözi, viszont ebben a csoportban húzódtak meg az igazi nagyragadozók (pl. Tokaj). A hipotézisünk szempontjából viszont érdekes tényre bukkanunk, ha szemügyre vesszük az önkormányzati korszak novíciáit, azaz az önkormányzati kor új városait. Az ezredfordulót követő években 31 nagyközség vált törpevárossá, amelynek az abszorpciós éréke (194,4 ezer forint/ fő) meghaladja a csoportátlagot, és messze megelőzi az azonos népességű községek (110,3 ezer forint/ fő) forrásfelszívó kapacitását. Ezek a falvak, mint a lazacok a sebes vízben, kitartóan úsztak és annyi forrást gyűjtöttek várossá válásuk évtizedeiben, amennyit csak bírtak. Minden bizonnyal a fejlesztési ambíciójukat a városi cím megszerzése ösztönözte, amely mögött a régi presztízs jogok visszaszerzése, a kollektív kárpótlás igénye, a szomszédvárnak megmutatjuk gravaminalizmusa épp úgy lehetett, mint egy-két helyi politikus életműve megkoronázásának rejtett vagy palástolatlan szándéka.

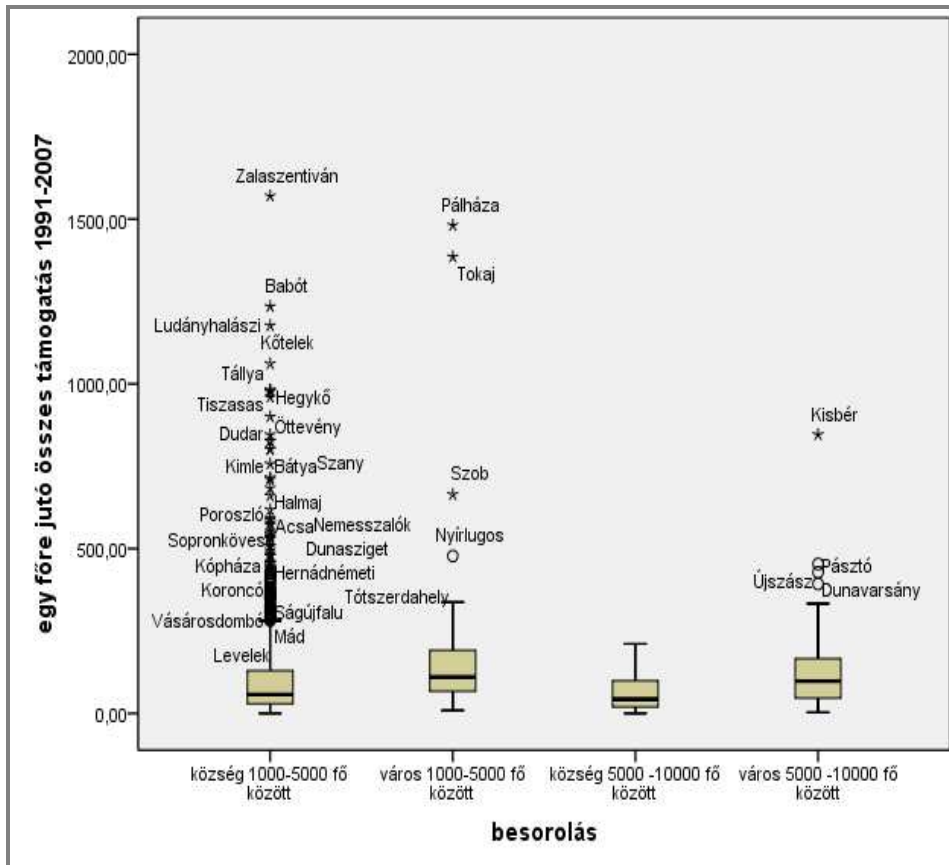
A nagyközségek sorából városi rangra feltört új városok közül a kisvárosok is kimutathatóan a saját valamikori csoport átlaguk felett teljesítettek (67,2 ezer forint/ fő), majd annak dupláját sikerült kiszakítani a fejlesztés-

tési források asztaláról (111,6 ezer forint/ fő), különösen azon kisvárosoknak, amelyek a legutóbbi éviztedben lettek városok (Dunavarsány, Újszász). Mindezt annak ellenére megállapíthatjuk, hogy a kisvárosi milió igazi csúcsragadozói nem csak ebből a csoportból kerültek ki, hanem megtalálhatók itt a tanácsi korban már városi rangban lévő kisvárosok is (Kisbér, Pásztó).

A 156 kis- és apróvárosi önkormányzat vonatkozásában, amelyből 109 az önkormányzati korszakban emelkedett városi rangra, kimutattuk: a tanácsi korszakban várossá vált önkormányzatok abszorpciós sikere messze megelőzi az önkormányzati korszakban várossá vált önkormányzatok pályázati sikerességét. Azonban az önkormányzati korszakban a várossá vált kis- és apróvárosok sorában különösen a legfiatalabb városok abszorpciós kapacitása emelkedik ki, amelynek háttérében a várossá válásért folytatott politikai verseny sejthető. Hosszú ideig – a közvélekedés szerint – a kisvárosok sikere mögött nyers politikai érdekérvényesítést sejtettek, ezt a feltevést erősítette az a tény, hogy a városi polgármesteri székeket az 1990-es évek második felétől sorra országos és parlamenti pártokhoz köthető polgármesterek foglalják el. (Bódi, 2006: 318) A helyi hatalom rejtett oldalának megfejtéséhez még tovább szűkítettük fókuszunkat, s azokra az önkormányzatokra összpontosítottunk, amelyek a lehatárolt csoportátlag felett teljesíttek a fejlesztési források megszerzésének versenyében.

Az ezer–ötezer fő közötti községek abszorpciós átlaga alacsony, majdnem megegyezik az országos átlaggal (lásd *1. táblázat*), de az ezer községi önkormányzat sorából a csoportátlag felett toronymagasan emelkednek ki Zalaszentiván, Babót, Ludányhalászi, Kőtelek, Tállya, Hegykő, Tiszásas községi önkormányzatai, ahol a települések egy főre számítva egymillió forint feletti értékben jutottak támogatásokhoz. A további 35 falu is extrém mennyiségű pályázati forráshoz jutott, legalább is a másik – a csoporthoz tartozó – ezerhez képest. A hasonló méretű (népességszámú) apróvárosok csoportátlaga jelentősen kiemelkedik az országos átlagból. A csoportból négy apróváros emelkedik ki toronymagasan: Szob és Nyírlugos, amelyek 2000 után lettek városok, valamint két zempléni városka Tokaj és Pálháza. Az előbbi már a késői tanácsi korban városi rangot kapott, az utóbbi az ország egyik legfiatalabb s egyben legkisebb népességű városa.

A nagy népességű községek (ötezer–tízezer fő) csupán az országos átlag felét-kétharmadát érték el, igazán kiugró értékek nélkül. Az országos átlagot alig meghaladó kisvárosok (ötezer–tízezer fő) csoportjából (101 kisváros) Kisbér, Pásztó, Újszász, Dunavarsány emelkedik ki.

1. ábra: Egy főre jutó terület- és településfejlesztési forrás abszorpció csoportátlagot meghaladó önkormányzatai, 1991–2007

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

Az önkormányzati rang, a jogállás (város, község) a források szóródását és a támogatások mértékét erősen befolyásolta. A megfigyelt községek esetében a kiugró egy főre jutó támogatás inkább a kisebb népességű településeknél volt a jellemző, a módusz a kisebb létszámú és kevesebb egy főre jutó támogatást begyűjtő községeknél húzódott. A városoknál minden kisvárosi méretben találunk (egy főre vetítve) kiugró értéket, ezer és kétezer fő között vagy akár hat és hétezer fő között elhelyezkedő kisvárosok esetében is. A községek csoportként „viselkednek”, kiszámíthatóbbak, konformak, ellenben a városok inkább individuumok, egyediek, esetszerűek.

Amennyiben a helyi politika sikeres érdekérvényesítő, akkor a vizsgált időszakban több eredményes pályázatot tudott realizálni, viszont a kiugró értéket a beruházás jellegéből fakadó egy-egy kiugró volumen okozza (pl. hálózati vonalas infrastruktúra). Abban az esetben a politika nem egyenletesen teljesített, illetve egy-egy nagy-bumm magyarázza a magas egy főre jutó fejlesztési értéket. A fentiek okán a Magyar Közlöny és TEIR adatainak segítségével feldolgoztuk a pályázott nyertes és nem nyertes pályázatokat is a kiugró települések esetében.

A forrásallokáció volumenének jelentős része szennyvízberuházás, amely többségében egy kisebb térségben valósult meg, s a kisváros építette meg a csatornahálózat fejének számító szennyvíztisztító művet. A beruházások másik jellemzője intézmények (oktatási és egészségügyi) bővítése, eseti fejlesztése, amelyek térségi ellátást szolgálnak. A fejlesztések átvizsgálása a fejlesztési bumm teóriáját inkább igazolja, mint a kiegyensúlyozott érdekérvényesítő helyi városi politika előképét.

Erőteljes nagypolitikai kapcsolatot Pásztó város polgármestere esetében találtunk, aki 1998 óta polgármester, kezdetben függetlenként, majd 2002-től Fidesz–MDF–MKDSZ, 2006-tól Fidesz–MDF–KDNP színekben töltötte be tisztségét. 2002–2006 között pedig parlamenti képviselő is volt. Pásztó mellett Újszásznak, Kisbérnek, valamint Dunavarsánynak volt pártosodott polgármestere, az előbbi MSZP-s az utóbbi kettőnek Fidesz–KDNP-s párttámogatottsága volt. Tokaj és Pálháza polgármestereit is megérintették korábban pártok, illetve civil szervezetek. Tokaj polgármestere 1990-ben élvezett párttámogatottságot, 1994-től független, Pálháza polgármesterét 2002-ben a Zempléni Település Szövetség segítette, de korábban és 2006-tól is független. Abszolút független polgármesterei vannak Nyírlugosnak és Szobnak. A párttámogatottságnál talán sokkal fontosabb tény, hogy a polgármesterek közül hárman az ötödik ciklus óta vezetik a városukat (Tokaj, Szob, Nyírlugos). Pálháza polgármestere 1994-től folyamatosan a települése élén áll, Kisbért és Pásztót pedig már három ciklus óta ugyanaz a helyi politikus vezeti. A polgármesteri állandóság csak Dunavarsányban nem teljes, ahol a jelenlegi polgármester időközi választáson került a polgármesteri székbe, s így két választás óta tölti be hivatalát. A polgármesteri állandóság azonban nemcsak a sikeresen fejlesztési forrást szerző kisvárosokat jellemzi, de ez elmondható a sikeres községek esetében is. A 48 legsikeresebb községi önkormányzat közül 28 önkormányzatban három vagy annál több ciklus óta ugyanaz a polgármester személye.

4. táblázat: A legsikeresebb fejlesztési forrást megszerző önkormányzatok (1000–10000 fő) polgármestereinek tartóssága

Ciklusok száma	Város	Község	Összesen
Egyszer	1	18	19
Kétszer	1	8	9
Háromszor	2	9	11
Négyszer	1	3	4
Ötször	3	10	13
Összesen	8	48	56

Forrás: OVI adataiból Bódi Máttyás leválogatása alapján

Megvizsgáltuk a polgármesterek állandóságát valamennyi ezernél népesebb és tízezernél kisebb lélekszámú önkormányzat esetében. A polgármesterek 199 esetben ötször voltak egymás után megválasztva, tehát közel kétszáz olyan önkormányzat volt, ahol abszolút állandó a polgármester 1990-től. Magyarán ebben a településkategóriában 18%-ban maradt meg a polgármester 1990-óta. Ez durván minden ötödik ilyen településre igaz, tehát a támogatott települések polgármesterei állandósága nem kirívó. A helyi politikai szereplők ismérveit illetően nagypolitikai elkötelezettségük, beágyazottságuk, vagy helyi választásokon aratott sikerek vonatkozásában a nagy forrás megszerzők nem számítanak különleges településeken.

Tehát megállapítható, hogy a csoportátlagnál nagyobb teljesítményt nyújtó önkormányzatok – lehetnek azok kis- vagy apróvárosok, akár községek – nem rendelkeznek olyan egyedi különleges tulajdonsággal, amellyel megerősíthetnénk azon feltevésünket, hogy erősebb érdekérvényesítő tulajdonsággal bírnának a helyi politika vezetői (nagypolitikai beágyazottság, sikeresebb választási szereplés), mint az átlagos vagy átlag alatt forrást lehívó társaik.

A városok, vagy a várossá válás útján haladó települések a községekhez mérten ugyan jelentős forrástöbbletet könyvelhettek el, különösen az apróvárosok, de a kisvárosok egészében az önkormányzati rendszer előtt városi rangot szerzett települések messze erősebb abszorpciós képességeket mutattak, mint az önkormányzati korszakban várossá avatott társaik, s ez elmondható a jelen évtizedben várossá vált valamikori nagyközségekre is.

A városok erőteljesebb abszorpciós képessége önmagában a városi ranggal, illetve a városi cím megszerzése érdekében kifejtett erőfeszítésekkel magyarázható, függetlenül attól, hogy ezen új városok többsége politikai, közigazgatási és földrajzi értelemben nem város, mivel nem minden esetben rendelkeznek térség-szervező potenciállal, nincs igazgatási illetékességi körük saját közigazgatási határukon kívül, s igen gyakran nem látnak el térségi feladatot sem, azaz lényegében nem városok. Várossá is többségük csak azért vált, mert a várossá válás lényegében nem volt szigorú keretekhez kötve, s ezáltal a kandidálók könnyen elnyerhették a címet abban az önkormányzati rendszerben, amely a városoknak nem jelölt ki különösebb irányító, igazgatási és szervezői feladatot.

Minden valószínűséggel egy új önkormányzati rendszernek, amely a városi címhez közigazgatási, térszervezési, közpolitikai, szociális feladatellátási stb. szerepeket is hozzá kíván rendelni, azaz feladatot, forrást és felelősséget is akar adni a városai számára, annak az önkormányzati rendszernek a városok új rendjét is meg kell tudni határoznia. Szükség esetén a városok redukcióját is meg kell tennie, vagy/és azok hierarchikus viszonyát szabályoznia egymáshoz és a környezetükhöz, a térségükhöz képest. A fenti probléma lényegében nem húszéves hiátus, hanem közel százötven éves hibája a közigazgatási rendszerünknek, mivel nincs várostörvényünk, s ennek hiánya az 1870-es évek óta nyomasztja a területrendezési és városhálózati politikánkat (*Kajtár, 1992: 92*).

A középvárosok forrásabszorpciója, 1990–2007

A középvárosok sorában (10 000–50 000 fő) 114 önkormányzat található, amelyben az ország népességnek több mint ötöde él (21,3%). Az ezredfordulót követő első év (2002) árfolyamán számolva a közel ezermilliárd forintnyi terület- és településfejlesztési forrásból 270 milliárd forintot tudtak magukhoz vonzani a tízezernél népesebb, de megyei joggal nem rendelkező városok Magyarországon. Amennyiben a városi szegmensben külön vizsgáljuk a tízezer főnél népesebb városokat, akkor a középvárosok a források több mint felét szerezték meg annak ellenére, hogy az e szegmensbe tartozó városokban a nagy és közepes városi népességnek (megyei jogúakkal és a fővárossal együtt) csupán harmada él. Az egy főre jutó fejlesztési forrás abszorpciós értéket véve figyelembe 125 ezer forint/fő értékkel a városi kategóriákon belül második helyen áll az apróvárosok mögött, kissé megelőzve a kisvárosokat.

5. táblázat: Település- és területfejlesztési források (Cél és Címzett, TEKI, CEDE) eloszlása önkormányzatok típusok szerint 1991–2007 között

Városok	Városok száma (db)	Támogatás összesen (e Ft)	Támogatás eloszlása (%)	Állandó népesség (fő)	Átlag népesség (város/fő)	Állandó népesség eloszlása (%)	Egy főre jutó támogatás (e Ft/fő)
Közepes-városok (10000 fő felett)	114	267189617	52,6%	2162432	18969	36,7%	124,96
Megyei jogú városok	23	133216060	26,2%	2033179	88399	34,5%	73,45
Főváros	1	107779006	21,2%	1694005	1694005	28,8%	63,43
Összesen	138	508184682	100,0%	5889616	42678	100,0%	115,93

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

Az egy főre jutó támogatás csoportértéke meglehetősen csalóka, hiszen minél kisebb lélekszámú városi csoportra tekintünk a szórás értéke annál jobban, drámaian növekszik. A közepes városok esetében is a legkisebb és a legnagyobb támogatásban részesülő város között a különbség közel öt-százszoros. A kis- és apróvárosok esetében a szélső értékek az előbbi csoportnál nagyobb különbséget mutatnak, a megyei jogú városok esetében viszont csak négyszeres különbség volt a leggyengébb és legerősebb abszorpciós mutatóval rendelkező városok között (minimum: Eger, 29,1 ezer forint/fő, maximum: Nagykanizsa, 162,5 ezer forint/fő).

A fentiek alapján látható, hogy a középvárosok átlagos csoportértéke kevésbé értékelhető, ezért érdemes külön figyelmet szentelni az átlagtól szélsőségesen eltérő, messze az átlag felett teljesítő városokra. A csoportátlag felett tíz várost találtunk, amelyek közül négy város 1944 előtt városi ranggal bírt: Balassagyarmat, Gyöngyös, Jászberény, Kalocsa, további városok 1945 és 1980 között kaptak városi címet: Barcs, Berettyóújfalu, Marcali, Mátészalka, Orosháza, Kisvárda. Az önkormányzati és a késő tanácsi korszakban várossá vált 46 új város közül egy sem emelkedett ki a csoportátlagból, s különösen a középvárosi novíciák (1991 után városi rangot kapott önkormányzatok) átlagos teljesítménye nem közelítette meg a tanácsi és korábbi időkben várossá vált városok egy főre jutó abszorpciós teljesítményét.

6. táblázat: Egy főre jutó terület és településfejlesztési forrás tízezer főnél nagyobb lélekszámú városokban (megyei jogúak kivételével) 1991–2007

Várossá nyilvánítás éve	Városok száma (db)	Egy főre jutó támogatás (fő/e Ft)	Átlagos támogatás szórása	Minimum támogatás értéke (e Ft)	Maximális támogatás (e Ft)
–1944	29	144,0783	87,76	37,92	337,13
1945–1980	39	151,1891	144,15	11,02	644,47
1981–1990	24	99,4942	58,30	8,77	224,34
1991–	22	81,0432	52,765	1,36	213,82
Összesen	114	124,9601	104,64	1,36	644,47

Forrás: TEIR; Fekete Attila számításai alapján, 2002-es változatlan áron

A vizsgált időszakra vonatkozóan kigyűjtöttük, hogy az átlagból messze kiemelkedő város mire pályáztak és kaptak támogatást. A centralizált elosztású források (Cél- és Címzett) témái nagyon hasonlóak voltak: Mátészalka, a legerősebb forrásallokáló a kókapott támogatást a legtöbbször, Berettyóújfalu szintén a kórházára és azon felül a gimnáziumára, és belvízrendezésre, Marcali a kórházára, oktatási intézményeire, csatornázásra és vízhálózat- fejlesztésre, Kisvárdra színházára, oktatási intézményeire, belterületi vízrendezésre, Orosháza városi kórházára, oktatási intézményeire, Barcs gyógyuszodára, oktatási intézményeire adott be pályázatot és kapott támogatást. Az idősebb városok – így Kalocsa, Balassagyarmat, Jászberény, Gyöngyös – esetében elsődlegesen kórház-rekonstrukciós beruházások vezetnek, a nógrádi és a jász városokban jelentős szennyvízhálózat építés is szerepel a fejlesztési listán. Mint látható, a fejlesztéseket az intézmények már korábbi léte determinálta. Különösen nagy szerepet kaptak a területi, valamint városi kórházak fejlesztései, amelyek összességében a legköltségesebb beruházások voltak, és hasonló determináltság mutatható ki az oktatási intézmények esetében is. A középvárosi szegmens annyiban tér el a kisvárosi életvilágtól, hogy itt kevesebb vonalas infrastruktúrafejlesztés mutatható ki részben azért, mert már korábban beépítettek ezeket (vízhálózat), vagy piaci alapon jöttek létre (közútársulások, lakossági források bevonásával), vagy későbbi időszakban főleg EU-s forrásból hívták le (szennyvízhálózat) a támogatásokat. A források lehívása a középvárosok vonatkozásában – egyezően a kis- és apróvárosokkal – bummszerű volt, saját forrás hiányában jelentős állami részesedéssel és

ebből következően a kurrens pályázati célokkal egybevágóak voltak a fejlesztések.

A fejlesztési abszorpció legsikeresebb középvárosainak a politikai arculatát is szerettük volna megrajzolni, hasonlóképpen a kis- és apróvárosokhoz. A legszembeötlőbb jelenség a polgármesterek állandósága. Öt városban a polgármesterek 1990 óta vezetik a városukat, tehát politikai értelemben sikeresek (Fekete, 2006). Minden magasan forrást allokaló középváros polgármestere parlamenti párt támogatását élvezte, kivéve Barcs és Kisvárda polgármestereit, akik 1998 óta nominálisan függetlenek. Berettyóújfalu és Mátészalkát kivéve a legfelső tíz városnak lényegében tartósan baloldali polgármestere volt. Az országgyűlésben két város polgármestere foglalt helyet: Jászberényé, aki 2006-tól volt MSZP színekben a törvényhozás tagja, és Orosházáé, aki 2002–2006 között a szocialista frakciót erősítette. Balassagyarmatot kivéve valamennyi középvárosi polgármester a megyei közgyűlésekbe is beválasztott, legtöbbször Barcs és Marcali polgármestere, akik 1994 óta töretlenül tagja a somogyi közgyűlésnek, s nemkülönben Kalocsa első embere, aki a Bács-Kiskun megyei közgyűlésben is szerepet vállalt két évtizeden át. A többi átlag felett forráshoz jutó kisváros polgármestere is két-három ciklust eltöltött megyéjük közgyűlésében, de a 2006-os választás után nem vállaltak, vagy nem kaptak további megyei mandátumot.

A forrásallokáció szempontjából igen fontos megyei fejlesztési tanácsok (1998-tól), és később a regionális fejlesztési tanácsok (2002-től) névsorait is átfésültük. Olyan várost nem találtunk, ahol a polgármester ne lett volna legalább egyszer tagja valamelyik fejlesztési grémiumnak. A megyei fejlesztési tanácsokban három ciklusban tevékenykedett Marcali és Orosháza polgármestere, két ciklust ült végig Barcs polgármestere. A regionális fejlesztési tanácsokban a legaktívabb polgármesterek Marcaliból, Kalocsából, Jászberényből, Barcsból, és Gyöngyösből kerültek ki. Meglepő, de fajlagosan a két legerősebb fejlesztési forrásabszorpcióval rendelkező város polgármesterei – Mátészalkáé és Berettyóújfalué – az elmúlt két választási ciklus alatt nem voltak tagjai sem a megyei, sem a regionális fejlesztési tanácsnak, az előkelő helyen álló Balassagyarmatnak az első embere pedig csak 2002–2006 között volt tagja a nógrádi MFT-nek.

A tíz fajlagosan legerősebb fejlesztési forrást allokaló középvárosban közös, hogy a városok polgármesterei hosszú időn át tölthették be hivatalukat. Öt városnak a polgármestere ötödik ciklusát szolgálja (Berettyóújfalu, Kisvárda, Marcali, Kalocsa, Balassagyarmat, Barcs), de a többi eseté-

ben is kimutatható egyfajta állandóság a polgármesteri poszt körül. Mátészalkán az elmúlt két ciklust politikai irány- és személycsere jellemezte, de korábban három ciklusban a politikai irány és személy vonatkozásában a város stabil volt. Orosháza polgármesteri székét húsz éven át azonos politikai irányzatú polgármester foglalta el, s 1994–2006-ig a város első emberének személye sem változott. Jászberény az eddigi önkormányzati ciklusokat egy politikai irányzat színeiben politizáló polgármesterekkel töltötte ki, s a polgármester személye is 1990-től 2006-ig változatlan volt. Gyöngyös polgármesterei valamennyi ciklusban azonos politikai párt, illetve koalíció támogatását kapták, s két-két polgármesterük két-két kormányzati ciklust szolgált ki.

A fentiekből arra lehet következtetni, hogy lehet egy város nagyobb vagy kisebb lélekszámú (Gyöngyös és Orosháza népessége meghaladja a 30 ezret, Marcali és Barcs népessége 12 ezer körüli), lehet az a Dunántúlon, vagy a Tiszántúlon, lehet az a tanácsi korban várossá vált (Berettyóújfalu), vagy ősi város sorából kiemelkedő (Kalocsa), a relatív fajlagos abszorpciós sikerhez szükséges, hogy a városnak legyen hosszú távon állandó polgármestere, akinek jó, ha van széles megyei, regionális, de ha szükséges országos beágyazottsága a nagypolitikában. A politikai jó „beágyazottság” mellett nélkülözhetetlen, hogy legyen mit fejleszteni, azaz legyenek kiépült intézményei a városnak, s legyen egy viszonylag vagy teljesen városhiányos térben olyan szerepe, amely a hátrányos helyzetű térséget látja el. Amennyiben rátekintünk térképi ábránkra, abból kiolvasható, hogy 16 erősen urbánus abszorpciójú kistérség magjában 8 város a legerősebb fajlagos forrásabszorpciójú középvárosok egyike, de urbánus abszorpciót mutat Balassagyarmat és Kalocsa is. A forrásfelszívás relatív sikerességéhez a hátrányos helyzetű környezet, a versenyt csökkentő kivételezettség (városhiányos tér), és stabil helyi politika kellett. A kérdés a jelen és jövő számára: ez elegendő-e az Európai Unió források megszerzéséhez, s a változó politikai térben és klímában a kiemelkedő középvárosok meg tudják-e tartani relatív előnyüket?

A fentiekben nem tértünk ki arra, hogy az önkormányzati korszakot folyamatos forráshiány jellemezte, korábbi munkáinkban bemutattuk, hogy a fejlesztési források konjunkturális hullámváz mellett trendszerűen csökkentek (Bódi–Fekete, 2005). A központi elosztású források folyamatos csökkenését a decentralizált források belépése sem ellensúlyozta. A fejlesztési forráshiány következtében a fejlesztések a nagypolitika által meghatározott céloknak rendelődtek alá, mialatt a forrásszerzők tábora évről

évre csökkent, azaz a forráskoncentráció erősödött, ezzel együtt a verseny élesedett. A fejlesztési források megszerzése egyre nehezebb lett különösen akkor, amikor az állam által biztosított működési források (intézményfenntartó normatívák) is kritikus szintre csökkentek. Az önkormányzatok kooperációs készsége – részben az önkormányzati rendszer immanenciájából eredően – nem nőtt ellenkezőleg, még inkább individualizálódott.

A térségekben, különösen a nagyszámú és kis létszámú (aprófalvas-kisvárosi) önkormányzatokat tömörítő téregységekben a relatíve a tétől kiemelkedő nagyoknak: apró- (1000–5000 fő) kis- (5001–10000 fő) és középvárosoknak (10001 főnél nagyobb, de nem megyei jogú) maradt meg az esélyük a sikerebb abszorpcióra. A fenti feltételek inkább esélyt jelentettek, nem törvényszerű következményei voltak a területpolitikai döntéseknek és az elosztási rendszernek, mivel a sikerhez kellett azok a helyi politikai szereplők is, akik képesek voltak a nagypolitika kapcsolati hálójába beépülni, ez utóbbi tény különösen igazolható a középvárosok esetében. A fenti statisztikai módszerek mellett szükséges a hálózati megközelítés is (Pálné, 2009), amely minden bizonnyal gazdagítja mai tudásunkat. Végül adósak vagyunk annak a vizsgálatnak a bemutatásával is, amellyel feltárjuk mennyire voltak eredményesek a terület- és településfejlesztések az adott településen és térségben. A forrásabszorpciók eredményeztek-e fejlődést, a források hatottak-e a tér egyes elemeire, például van-e elmozdulás a régiók, kistérségek és városok vonatkozásában az épített és emberi tényezőket figyelembe véve (Csatári, 2010). Mennyire voltak átgondoltak az egyes fejlesztések? A milliárdos vonalas infrastruktúralis beruházások után meredeken csökkent a lakossági gázfogyasztás, sok településen nem kötöttek rá a szennyvízcsatornákra, sok újjáépült kórházban osztályokat zártak be, ágyszámot csökkentettek, sok felújított iskolában már nincs tanítás. A közelmúlt jobb megismerése minden bizonnyal segíthetné a jelen és a jövő fenntartható fejlesztéseinek tervezését, a jobb utak megtalálását a terület- és településfejlesztésben, területpolitikában.

Irodalom

- BÓDI F.–FEKETE A. (2005): Kormányzati kísérletek a területi különbségek enyhítésére. *A Falu XX. évfolyam*, 4. szám Tél (pp. 9–76).
- BÓDI F. (2006): Önkormányzati választások a városokban 1998–2002 In: Böhm Antal: a helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002. MTA PTI, Budapest (307–319).
- BÓDI F.–FEKETE A. (2007): A területfejlesztési források térbeli eloszlása az Európai Unió csatlakozás előtti időszakban. *Területi Statisztika* 10. (47.) évfolyam 2. szám (2007. március) (pp. 121–134).
- BÓDI F. (2008): Forrásallokáció és fejlettség. In: *Helyi szociális ellátórendszer* (szerk.: Bódi Ferenc) MTA PTI, Budapest (pp. 257–278).
- CSATÁRI B. (2010): Területi egyenlőtlenségek néhány régi-új tényezője a mai Magyarországon. MTA RKK, kézirat, INNOTARS 2008 számára.
- ILLÉS I. (1992): A területfejlesztés irányításának kérdései. *Tér és Társadalom*, 1–2.
- ILLÉS I. (1993): A város és falufejlesztés dichotómiája a magyar településhálózat fejlesztésben. In: *Település gazdaság és igazgatás a térben* (szerk. Kovács Katalin) MTA RKK, Pécs.
- FEKETE A. (2006): A polgármesteri tisztség stabilitása. A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002 (szerk.: Böhm Antal) MTA PTI, Budapest.
- KAJTÁR I. (1992): Magyar városi önkormányzatok (1848–1918) Akadémia Kiadó, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1987): A közösségi tanácsi döntések néhány sajátossága, In: *Helyi hatalom V. kötet* (szerk.: Böhm Antal–Pál László). MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1994): Kistérségek, megyék, régiók és a közeljövő közigazgatása. Kutatási zárótanulmány. MTA RKK, Pécs.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1999): Regionális politika és közigazgatás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2008): Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2009): Regionális hálózatok a Dél-Dunántúlon. In: *A politika új színtere a régió*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- SZELÉNYI I. (1981): Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában. In: Szelényi Iván (1990): *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest (303–350 pp).
- VÁGI G. (1991): Versengés a fejlesztési forrásokért. In: *Magunk, Uraim, Gondolat*, Budapest (szerk.: Vági G.), Budapest.

Egészség - életmód

Czinner Antal: Gyermekkori elhízás – felnőttkori cardiovascularis halálozás

Bevezető statisztikai adatok

A hazai születési és halálozási adatok jelentősen leegyszerűsítve a következőket mutatják. Ma Magyarországon évente megközelítően 100 000 újszülött születik (a valóságban ez az adat 96 000 évente). Az évi mortalitás is első megközelítésben 100 000-nek tekinthető (a valóságban több, mint 120 000 évente). A két adat különbségéből adódik a hazai populáció fogyása, amin némileg enyhíthet a bevándoroltak száma.

A vezető halálokok a következők:

1. szív és érrendszeri megbetegedések: infarktus, agyvérzés, emboliák, diabeteses angiopathiák;
2. a különböző biológiai tulajdonságú tumorok, melyek a következők: carcinomák, leukaemiák, sarcoma. Az arányokat illetően a szív és érrendszeri halálozás, ill. a tumoros halálozás aránya első megközelítésben 50-50%-nak tekinthető. Ez azt jelenti, hogy évente 40-50 000 ember hal meg cardiovascularis betegségekben, és ugyanennyi tumorokban. Természetesen ezek a számok csak a nagyságrendet érzékeltetik, megközelítő számok, hiszen a halálozásban egyéb okok, balesetek, pulmonológiai, gastroenterológiai stb. kórok is szerepelnek.

Mindenesetre látható, és az adatok azt jelzik, hogy évente egy kisebb város populációját veszítjük el szív és érrendszeri betegségekben.

Amennyiben az ellátás költségeiben gondolkodunk, akkor érthető, hogy a súlyos, esetenként a fenti kórokban megbetegedett, esetleg elhalt betegek ellátásának, rehabilitációjának költségei messze meghaladják a megelőzésre fordított költségeket, bár ez utóbbiak eredményei csak néhány év, évtized múlva lesznek érzékelhetőek. Így például egy infarktussal intenzív osztályra szállított és ellátott, megkatéterezett beteg a hazai biztosító számára 1 171 000 Ft-ba kerül. A betegség megelőzése, a szűrés költségei nagyságrendekkel alacsonyabbak, néhány ezer forintba tehető.

Amennyiben eredményt akarunk elérni a szív és érrendszeri betegségek megelőzésében már gyermekkorban, sőt az intrauterin életben kell megtennünk az első preventív lépéseket. Ilyen complex prevenciót vezettek be

például a finnországi Észak-Karéliában, ahol a rendkívül magas infarktus morbiditást és mortalitást néhány év alatt drasztikusan csökkentették.

A cardiovascularis betegségek rizikófaktorai

Napjainkra már jól ismertek azok a kockázati tényezők, amelyek ehhez a betegségcsoportozáshoz vezethetnek. Ezek között a rizikócsoporthoz természetesen, mint arra rá is mutatunk a következőkben, átfedések, kapcsolatok vannak.

A rizikófaktorokat a következőkben röviden ismertetjük.

1. *Születési súly.* Az utóbbi időben tisztázódott, hogy mind a 2000 g alatti koraszülöttek, mind az ún. óriásmagzatok 4000 g felett, rizikógyermek. Az előbbieket között több magasvérnyomású beteget találunk, az utóbbiak elhízásra lesznek hajlamosak. A probléma tehát, mint látható, áttér a szülészet területére. Az alacsony születési súlyú koraszülöttek száma ma hazánkban rendkívül magas. Magyarországon minden tizedik megszületett gyermek koraszülött. A terhességmegszakítások számának csökkentése, a terhések megfelelő életmódja, étrendje, azaz a jó terhesgondozás jelentősen javíthatja ezeket az adatokat.
2. *A szoptatás preferálása.* A kizárólagos szoptatást ma legalább 3, de inkább 6 hónapig tartjuk optimálisnak. A szoptatás fenntartása 1 éves korig a vegyes táplálkozás mellett ajánlott. A hozzátáplálás elsősorban gyümölcsből, főzelékből (habarva és nem rántva) álljon. Kerülni kell az intenzív édes ízeket. Mindez az elhízás, obesitas megelőzését célozza.
3. *A fizikai munkavégzés hiánya.* A gyermekkorban a fizikai terhelés hiánya és a gyermekkori elhízás között szoros összefüggés van. Egyes tengeren túli közlemények szerint iskoláskorú gyermekek napi 8 órát is eltöltenek a képernyő (számítógép, televízió, videó) előtt. Egy másik jelentős összefüggés a fizikai terhelés, sportolás és a vérsírok között az, hogy az inaktivitás csökkenti az érvédő HDL-koleszterin szintet.
4. *A vérsírok szerepe, a hyperlipoproteinaemiák.* Közismert tény, hogy a vérsírok magas szintje kockázati tényező az arteriosclerosis és így a cardiovascularis betegségek kialakulásában. A magas koleszterin és triglicerid, vagy egyidejűleg mindkét vérsír koncentrációjának megemelkedése ilyen vonatkozásban ismeretes. Ugyanitt kell beszélnünk az előző pontban már említett ér-

védő ún. HDL-koleszterin mennyiségéről, ez a vérzsír frakció a fizikai terheléssel előnyösen növekszik. A vérzsírok emelkedése, a hyperlipoproteinaemiák létrejöhetnek primer, genetikai okból és szekunder módon, bizonyos egyéb megbetegedések pl. vese-, pajzsmirigy-, májbetegségek kapcsán. Ugyancsak a szekunder formákhoz tartozik az elhízás miatt létrejövő magas vérzsírszint. Ezek a szekunder formák érthetően sokkal gyakoribbak, mint a primer, genetikai alapon észlelhető megbetegedések, melyek hazánkban 1:100 000 körüliek. A genetikai okok korán, gyakran 45 év alatt súlyos, végzetes infarktust okozhatnak. Mindenesetre leszögezhető, hogy mindkét csoport kockázati tényezője a cardiovascularis betegségeknek. A családban előforduló, 45 év alatti infarktusos beteg esetében keresnünk kell a vér szerinti rokonokban az esetleges hyperlipoproteinaemiát. Ugyancsak gondolni kell zsírsanyagcsere zavarra azokban a betegségekben – így obesitasban is –, amelyek sekunder magas vérzsír szintekkel járhatnak.

5. *A cukor anyagcsere zavara.* A cukor anyagcsere kulcshormonja az insulin. Az insulin felelős azért, hogy a glukoz bejuthasson a sejten belüli térbe, és azért is, hogy itt bekapcsolódva az anyagcsere folyamatba elégjen, miközben diszkrét, felhasználható energia keletkezik a sejtek számára. Az insulin a hasnyálmirigy betasejtjeiben termelődik. A gyermekkori cukorbetegség lényege, hogy a betasejtek autoimmun pusztulása miatt nincs insulin a szervezetben, ezért a cukor égetése leáll, a vércukorszint megemelkedik, helyette a szervezet zsírokat éget el, de tökéletlenül. A zsírsavak elégtelen égetése miatt savanyú vegyhatású ketontestek (aceton, acetecetsav, hydroxivajsav) termelődik. Lassan kialakul a diabeteszes ketoacidotikus kóma, acidosis, magas vércukor szinttel, súlyos folyadékvesztéssel. Érthető, hogy a cukoranyagcsere zavara mélyreható zsírsanyagcsere-zavarral is társul, és emelkedik a lipidek vérszintje. Ez másodlagos zsírsanyag-csere zavart, következményes arteriosclerosis okoz a kiserekben (coronáriák, veseerek, szemfenéki, agyi erek), és a nagyerekben (aorta, végtag erek). A cukorbetegség felnőttkori formájában a betegek többnyire kövérek. Ebben a felnőttkori típusban termelődik insulin, sőt túl sok insulin jelenik meg (hyperinzulinaemia), de a sejtek, elsősorban a zsírsejtek

rezisztensek, ellenállóak az inzulinnal szemben. Ezért ebben a felnőttkori típusban is magas vércukorszinttel és zsíryanycsere-zavarral, másodlagos hyperlipoproteinaemiával találkozunk. A következményes arteriosclerosis tehát itt is megjelenik. Ezek a betegek kövérek, rendszerint hasra híznak, felnőttkori cukorbeteg, hyperinzulinaemiájuk és hyperlipoproteinaemiájuk van. Mindezek mellett hypertonia is jelentkezik a betegekben. Ezt a fent leírt tünetegyüttest metabolikus X szindrómaként tartják számon. A metabolikus X szindrómát kezdetben csak felnőttekben észleltük. Napjainkban a nagyszámú elhízott gyermekbetegek között megjelentek serdülőkorban a metabolikus X szindromás gyermekbetegek is.

6. *Hypertonia.* A magas vérnyomás gyermekkorban számos megbetegedés kísérőtüneteként megjelenik. Találkozhatunk magas vérnyomással különböző vese, endokrinbetegségekben, aorta fejlődési rendellenességben. Mint azonban az előzőekből kiderült, számos obes betegünk is hypertoniás. Ez a magas vérnyomás azonban reverzibilis, sikeres fogyás esetén „eltűnik”, gyógyul. A vérnyomás értékei általában magasak, de nem extrem magasak. Ezért ezt a formát a kövér gyermekek határérték hypertoniájának nevezzük. A határérték hypertonia azonban az obesitas sikertelen terápiája esetén fixálódhat, és valódi rizikófaktoraként jelentkezik. A hazai étkezési szokások, a magas konyhasó fogyasztás is kedvez a hypertónia kialakulásának. Kövér hypertoniás betegekben megszorítjuk tehát a sóbevitelt.
7. *A-típusú személyiség szerkezet.* A szorongó, teljesítménycentrikus gyermekeket sorolja a pszichológia ebbe a csoportba. Nyilvánvalóan ezek a személyek folyamatos szorongásuk miatt hypertóniások lehetnek (menedzser betegség).
8. *A dohányzás.* Iskoláskorú gyermekeink egyre nagyobb csoportja dohányzik. Sajnos hazai korrekt statisztikai feldolgozás a gyermekkori dohányzási szokásokról nincsen. A dohányzás emeli a vérzsír értékeket, hypertóniát okozhat. Önálló rizikófaktoraként szintén jól ismert az arteriosclerosis kialakulásában.
9. *Néhány ritkább anyagcsere betegséget* is az érlemeszesedés rizikófaktoraként tartunk számon. Ezek közé tartozik a húgysav anyagcsere zavara, azaz a magas húgysav szint, és a homocystinuria. Ezek a betegségek kevésbé érintik témánkat.

10. *Végezetül az obesitas.* Mint láthatjuk az elhízás számos rizikófaktor fontos részeként jelenik meg: 1, 2, 3, 4, 5, 6, pontokban társ rizikófaktoroként megjelent az elhízás. Továbbmenve az obesitas olyan kockázati tényező, mely szinte első látásra diagnosztizálható és sajnos, mint majd látjuk, nagy számban érinti a hazai gyermekpopulációt. Ezért elhízás esetén a kivizsgálás során további rizikófaktorok keresése indokolt. Helyes tehát a kövér gyermek problémáját nemcsak esztétikai gondként kezelnünk, hanem keresnünk kell az egyidejű cukor-, zsírsanyagcsere-zavarokat, és a hipertóniát is.

Az első probléma azonban az, kiben diagnosztizálhatunk obesitast?

Az obesitas diagnosztikája, a testösszetétel meghatározása

Az elhízás diagnosztikája nem alapulhat a testtömeg mérésére. Az obesitas ugyanis semmi esetre sem a testtömeggel, hanem a testben lévő zsírmennyiséggel függ össze. Ezért a múlt században már a szervezet állományát zsírszövetre (body fat, BF) és zsírmentes testtömegre (lean body mass, LBM) osztották (Claude Bernard). Az első vizsgálatok halottak boncolásából származtak. A feladat azonban az volt, hogy a testben lévő zsírmennyiséget in vivo legyünk képesek meghatározni.

Jól belátható ugyanis, hogy azonos testtömeg mellett, két egyén zsírmennyisége és/vagy zsírmentes testtömege, (izomzata, csontozata) különbözhet egymástól. Gondoljunk itt egy izmos sportolóra, illetve egy elhízott, azonos testtömegű betegre. Az előző fejezetben említett biokémiai paraméterek (vércukor, vérszók, vérnyomás) a testben meghatározható zsírral (BF) és nem a testtömeggel mutatnak párhuzamot.

WHO konvenció szerint 14 éves kor alatt kövérségről akkor beszélünk, ha a test zsírszázaléka fiúkban 25%, leányokban 30% fölött van.

A testzsír meghatározása a biológia egyik legnehezebb gyakorlati feladata, ezért érthető, hogy több különböző metodikák is ismeretesek.

1. *Izotóp módszer:* az izotópok megoszlása más a BF-ben ill. az LBM-ben.
2. *Fajsúly mérése* levegőben és víz alatt. Az első két metodika drága.
3. *Képalkotó módszerek* (ultrahang, CT, MR, rtg, DEXA). A képalkotókkal ábrázolható és kiszámítható a bőr alatti és zsigeri zsír mennyisége.

4. *Antropometriai módszer*, bőrredő mérése a test különböző pontja-in caliperrel. A bőrredő mérése a bőr alatti zsírszövet vastagságát adja meg. Tapasztalati képlettel számítható a testben lévő zsír-mennyiség.
5. *Impedancia mérés*. A váltóárammal szembeni ellenállás (impedancia) mérése. Segítségével több különböző frekvenciájú, de alacsony áramerősségű áramot bocsátunk át a testen. A magas frekvenciák átütik a sejteket, amelyek kondenzátorként viselkednek. Az alacsony frekvenciájúak a sejtközötti téren hatolnak át. Az adatokból szoftver számítja ki a testben lévő zsír mennyiségét. A gyermekgyógyászatban ezt a nem invazív módszert jól használhatjuk. Az előzőek bonyolultak, sugárterheléssel járnak, ezért nem váltak be a pediátriában.
6. BMI. A fent ismertetett metodikák drágák, néhány közülük invazív, és főleg tömegmérésekben nem alkalmazhatók. Az ún. body mass index (BMI) gyors, nem invazív, olcsó, de mint látni fogjuk, a testtömeggel kapcsolatos és nem a testzsírral. BMI számítása a következő: a testtömeget osztjuk a testmagasság négyzetével. Ezt a módszert kell populációs vizsgálatok során alkalmaznunk gyorsasága, egyszerűsége és olcsósága miatt. Tudnunk kell azonban, hogy csak megközelítőleg informatív a testzsírra vonatkozóan.

A fenti metodikák az irodalomban többszörösen összehasonlítottak, és a módszerek során kikristályosodott, hogy a radiológiai DEXA és a multifrekvenciás impedancia mérés a legpontosabb. A DEXA sajnos sugárterhelést jelent, ezért gyermekkorban csak korlátozott alkalmazására kerülhet sor. A multifrekvenciás impedanciamérés non-invasív módszer ugyan, de a mérőkészülék ára meglehetősen drága, 5-8 millió forint. Használata ezért kiterjedt populációs mérésekre nem alkalmas. Erre széles körben csak a BMI használható, ez azonban, mint láttuk, nem ad pontos adatot a testzsírra vonatkozóan.

Lássuk tehát milyen hazai statisztikai felmérések állnak rendelkezésre a hazai gyermekkori elhízás gyakorisága vonatkozásában.

Hazai populációs vizsgálatok

Az 1960-as évek elején két populációs vizsgálat történt. A Pécs környéken végzett vizsgálat során antropometriai módszert használtak. A gyermekek körében 5-6% közötti elhízott gyermeket találtak.

Az 1960-as évek végén hasonló módszerrel általános iskolások között végzett mérés budai, ill. pesti iskolákban 15-16%-ban talált obes gyermekeket.

Az Országos Gyermek-egészségügyi Intézetből származó, BMI-vel végzett országos felmérés adatai alapján 6-18 év közötti gyermekek között 2005-ben 20%-ban találtak elhízott gyermekbetegeket. A felmérés adatait védőnők, iskolaorvosok BMI mérései alapján összesítették.

A Sonda Ipsos 2008-as reprezentatív felmérése a hazai iskoláskorú teljes populációra vonatkozott. A mérés során itt is BMI-t használtak. A BMI adatsor a normál eloszlást követte, bár kissé a kövér gyermekek felé volt eltolva. A mindkét nemű iskoláskorú gyermekekben az elhízott, kövér és kórosan kövér beteg gyermekek a teljes populáció egyharmadát, 30%-ot tett ki.

Függetlenül a metodikák különbözőségétől és az esetleges egyéb metodikai hibáktól megállapítható, hogy az obes gyermek betegek aránya az évek során egyre emelkedik (5%-tól 30%-ig).

Ez az adatsor jól illeszkedik az Európai Unió országainak jelenlegi adataihoz. Az Unió országaiiban – a metodikai különbségek ellenére – a kövér gyermekbetegek aránya hasonló: 18%-tól 33%-ig. Nem hiába beszélünk Európában (de a tengeren túl is) úgy a kövérségről, mint súlyos epidemiológiai problémáról. Mindez előrevetíti azt a kedvezőtlen tendenciát, hogy emelkedhet a cardiovascularis morbiditas és mortalitás a következő évtizedekben. Ez egyszersmint komolyan megterheli az európai biztosítókat.

A szűrővizsgálatok mindössze az első lépésnek számítanak. Arról adnak képet, milyen veszélyek várnak az egészségügyi ellátó rendszerekre és a biztosítókra megfelelő preventív akciók hiányában.

A felnőttkori szív és érrendszeri betegségek megelőzése

Születés előtti (prenatalis) profilaxis

Az előzőekből kitűnik, hogy a genetikai okokból származó, öröklődő magas vérkoleszterin szint korai, 45 év alatti infarktust okoz.

A betegség gyakorisága 1:100 000, ami azt jelenti, hogy ebből a ritka anyagcsere- betegségből évente Magyarországon átlagban legfeljebb egy beteggel kell számolnunk. Az öröklődés a legtöbb anyagcsere-betegséghez hasonlóan autosom recesszív, így csak mindkét szülő beteg génjének átadása vezethet a hibás gén kialakulásához, azaz megbetegedéshez az utódban.

A koleszterin szintézis a májsejtekben visszacsatolási (feed-back) mechanizmussal szabályozódik. A sejtfalba beépített receptorok érzékelik a koleszterinkoncentrációt a vérben, és alacsony koleszterinkoncentráció esetén megindítják a májsejtekben a de-novo szintézist. Magas koleszterinkoncentráció esetén a fentiek fordítottja történik, leáll a koleszterin termelődése a májsejtekben. A genetikai hiba a sejtfalba beépült receptor szerkezetét érinti, így nem képes korrekt jelzést adni, és a májsejtek koleszterin szintézise folyamatossá válik, hyperkoleszterinaemiát okozva. Ez korai, súlyos arteriosclerosishoz vezet.

A 45 év alatti betegek esetében a koleszterinszintézisre ható gyógyszert (statimok) adunk, vagy a vérből ferezissel eltávolítjuk a koleszterint. További lehetőséget jelenthet egészséges máj transzplantációja, esetleg a jövőben a hibás gén eltávolítása prenatálisan.

Azokat a családokat, ahol ilyen betegség előfordul, részletesen ki kell vizsgálnunk, elsősorban a gyermekeket, hiszen a betegség hosszú évekig tünetmentes lehet, majd váratlanul következik be a tragédia.

A koraszülött frekvencia csökkentése ugyancsak lényeges a megelőzés szempontjából. A terhességmegszakítás helyett ésszerű családtervezés jelenthet ebben a vonatkozásban megoldást.

A várandósok étrendjét, annak kalóriatartalmát, étrendjük vitamin-, vas-, calcium-, nátriummennyiségét gondosan ellenőrizni kell. Figyeljünk a terhes kismama súlygyarapodására, a szénhidrát és zsírbevitelre (4000 g feletti óriásmagzatok).

Különös figyelmet érdemelnek a cukorbeteg anyák magzatai. A magas anyai vércukorszint ugyanis magas insulin termelődéshez vezet a magzatban. Az insulin viszont olyan anabolikus hormon, mely nagy zsírsejtszám szaporulatot okoz. Így szülehetnek meg a 4000-4500g súlyú diabeteses újszülöttek. Ezeket a terheseket speciális szülőintézményekbe irányítjuk ellátásra.

Postnatalis profilaxis, megelőzés a születés utáni periódusban

Az egy év alatti csecsemők szoptatásának kiemelt jelentőségéről az előzőekben már beszéltünk. A humanizált, tehát az anyatejhez hasonlóvá tett tápszerek sem képesek optimálisan kielégíteni a csecsemők mindenirányú igényeit. Ezek tehéntejből, tehát fajidegen fehérjékből előállított korszerű tápszerek, melyekben a fehérje, szénhidrát és zsír koncentrációját igyekeztek az anyatejhez hasonlóvá tenni. Mégsem sikerül azonban tökéletesen a csecsemők igényét kielégíteniük, így a szoptatást kell preferálnunk.

A hozzátáplálás során a későbbiekben igyekezzünk a gyermeket minél több friss, behabart főzelékkel és gyümölccsel etetni. Kerüljük a túl édes ízeket, és a nagyobb sóbevitelt is (hypertonia). A gyermekek ízvilágának meghatározásában nagy szerepe van a korai évek étrendjének. Az előzőek miatt kerüljük a későbbi években a gyorséttermek zsírban gazdagabb ételeit, italait is.

A folyadékbevitel víz, ásványvíz formájában történjen. Semmi sem indokolja az üdítőitalok fogyasztását. Ezek fölösleges luxus kalóriabevitelt jelentenek gyermekeink számára.

Általánosságban elmondható, hogy a kalóriabevitelnek az életkornak és mozgási, sportlási szokásoknak kell megfelelnie. A szénhidrátbevitelnél az összetett cukrokat (pl. keményítő, növényi rostok, pectin) részesítsük előnybe a gyorsan felszívódó szőlőcukor helyett. A növényi rostok az étrendi koleszterint is magukkal viszik, így az a széklettek kiürül. A koleszterin előzőekben leírt homeostasisa miatt ezen az úton, legfeljebb csak 10%-os koleszterinszint-csökkenést lehet elérni (májsejtek feed-back mechanizmusa).

A zsírok bevitelénél törekedjünk a telített zsírok fogyasztásának csökkentésére (sertés hús, állati zsiradékok, vaj), míg preferálhatjuk a telítetlen és többszörösen telítetlen zsírok, növényi olajok étrendi bevitelét (napraforgó-, olívaolaj, margarinok, halak). Ezek sok, a vitaminokhoz hasonló, csak külső forrásból bejuttatható telítetlen zsírsavakat tartalmaznak (linolsav, linolénsav, arachidonsav). A koleszterin napi bevitelét 300 mg-ig korlátozzuk.

A fehérjék rendkívül fontos sejtépítő strukturanyagok, melyre a növekvő szervezetnek nagy az igénye. A felnőtt napi 1g/tskg-nál a csecsemők, serdülő gyermekek fehérje igénye magasabb. Gondoljunk arra, hogy a csecsemő 1 éves korig megháromszorozza testtömegét. Ennek a testtömeg gyarapodásnak igen nagy a fehérjeigénye. Ezért a fehérjebevitelt magasan, 1,5g/tskg/napban szabjuk meg.

A gyermekek mozgásigénye

A mozgás a test izomzatának fejlődése szempontjából igen lényeges. A sportolás a mai gyerekek heti két testnevelés órájával nem kielégítő. A mindennapi sportolás izzadásig történő mozgást jelentsen! A kövér gyermekek testtömege azonban magas, túlterheli ízületeiket, szalagrendszerüket. Így különféle mozgásszervi betegségek jelentkezhetnek (X-láb, O-láb, lúdtalp, gerincferdülés). A szakemberek ezekre a problémákra éppúgy figyelnek, mint arra, hogy a mozgás, sportolás nemegyszer az obes gyere-

kek kudarcélményeit fokozza, holott épp ellenkezőleg a mozgásnak örömforrássá kellene válnia. Gyakran érdemes olyan sporttevékenységet javasolni, melynek során ezek a problémák nem jelentkeznek, pl. vízben végzett mozgásformák: úszás, vízilabda (Archimedes törvénye!), kerékpározás stb.

Jól tudjuk, hogy a mozgás elősegíti az érvédő HDL koleszterinszint emelkedését. Ezért nemcsak a kövér, de a hypertóniás gyermekek esetében sem szabad megtiltani a sportot. Nagy problémát jelenthet a szülők túlzott féltése. A sportolás során a gyerekek esetlegesen nagyobb traumaveszélynek vannak kitéve. Ennek ellenére a mozgás a gyermek lételemévé kell, hogy váljon!

Napjaink felgyorsult, teljesítménycentrikus világában az A típusú személyiség szerkezetű gyermekek száma magas. Jól kell megítélnünk képességeiket ahhoz, hogy ne állítsunk eléjük legyőzhetetlen feladatokat. Ez ugyanis számos probléma, feszültség forrása lehet. Ezek között a gyermekek között több hypertóniás, depressziós beteget találhatunk. Ugyancsak veszélyt okozhat a feszültségek oldása az alkohollal, nikotinnal és kábítószerekkel. Sajnos ezekkel a problémákkal a gyakorló orvosok egyre gyakrabban találkoznak. A reális lehetőségek felmérése, az elvárások alakítása ezekhez a képességekhez egészségesebb, boldogabb gyermek- és felnőtt-kort biztosíthatnának valamennyiünk számára.

Összefoglalva a fentieket a cardiovascularis betegségek megelőzése komoly életmódváltást igényel. Ahhoz, hogy átalakítsuk étkezési, mozgási szokásainkat, gyakran az egész család életmódváltására szükség van. Ebben a feladatban részt kell vállalnia a családnak, de az iskolának, az élelmiszereket gyártó iparnak, a tömegsporttal foglalkozó szakembereknek, a médiának, az orvos-egészségügyi társadalomnak is. Mindez a társadalmi, gazdasági, politikai prioritások újrafogalmazásának kérdése, mellyel egyre inkább szembe kell nézniük a nyugati típusú, ipari társadalmaknak.

Soproni Regionális Tudományi Műhely

Tóth Imre: Historikus jövőképek. Az osztrák történelemtankönyvek és Magyarország

Ausztria demokratikus, barátságos ország. Múltjával azonban időnként ellentmondásos kapcsolatban áll, és ellentmondásosan viszonyul magyar szomszédjához fűződő történelmi sorsközösségéhez is. Mi sem állunk persze másképpen ezzel. Mindamellet, hogy nyájasan sógorként emlegetjük őket, és magunk is a közmondásosan „gemütlich” szomszédot látjuk bennük, máig alig halványult az „elnyomó”, fölöttünk évszázadokon át „zsarnokként” uralkodó és bennünket „gyarmatosító” Ausztriáról alkotott történelmi képünk. Utóbbi jelzőket persze inkább a kormánypálcát tartó Rudolfok, Józsefek, Ferdinándok és társaik (no meg természetesen olyan segítők, mint Metternich vagy – az okkal gyűlölt – Haynau) „érdemelték” ki, legkevésbé sem az osztrák nép. Utóbbinak a magyarokról alkotott benyomásait szemügyre véve hasonló sztereotípiákat tapasztalhatunk, mint idehaza az osztrákokkal kapcsolatban. A történelmi közgondolkodás, illetve mitikus múltelbeszélés mélyen ülő toposzait a belletrisztikától a politikai publicisztikán át a családi szocializáltság privát történetmondásaiig számos pre-scientific forrás táplálja. Ezekből a magyarok kissé elmaradottnak, roppantul zabolátlannak, veszélyesen rebellisnek, később pedig túlon túl nacionalistának látszanak. Ellenséges érzületet azonban legfeljebb Burgenlanddal kapcsolatos történelmi konfliktusunk kapcsán váltunk ki osztrák szomszédaink némelyikéből, azt is inkább a legkeletibb tartományon belül és egyre csökkenő intenzitással.¹

Általános osztrák történelemtankönyvek

A bevezetőben említett kettősség rányomja a bélyegét az osztrák történelemtankönyvek magyarságképére is. Szomszédunk természetesen minden tekintetben igyekszik megfelelni az Európa Tanács XXI. századi történelemtanításról szóló 2001-es ajánlásának, mely kiemeli a történelem tanításának fontosságát a különbözőségek tiszteletének formálásában, a nemzetek közötti kölcsönös megértés, megbékélés és elismerés kialakításában. Az Európa Tanács éppen ezért úgy véli, hogy a történelemoktatás nem le-

¹ A Magyarországgal kapcsolatos osztrák történelemszemléletről lásd Baumgartner, 2005.

het az ideológiai manipulációk, az intolerancia, az ultranacionalista elvek terjesztésének eszköze. A dokumentum elutasítja a történelmi adatok meghamisítását, az ismeretek propagandisztikus célú felhasználását, a múlt olyan interpretációját, ami a mi és ők kettősség kialakításához vezet. (Szilágyi, 2004, 11.) Ausztria, amint erre az osztrák kulturális kormányzat dokumentumaiból is következtethetünk (*Lehrplan, 2005*), nem lenne – a bevezetőben említett – demokratikus és barátságos ország, ha a fenti gondolatokat nem tekintené sajátjának.

Ez az attitűd azonban nem terjed odáig, hogy a forgalomban lévő legnépszerűbb osztrák történelemtankönyvekben külön fejezetet szenteljenek a szomszédos népek, országok történetének. A könyvek a hazai gyakorlathoz hasonlóan – mutatis mutandis – taglalják az európai és világtörténelem fontos mérföldköveit és az osztrák történelem eseményeit. Ami – noha nem szegi meg az európai ajánlásban foglaltakat – az európai elvek szellemével mégiscsak ellentétben áll, nem más, mint az érdektelenség. Márpedig a hivatalos és általánosan használt osztrák történelemtankönyvek zöme alig tájékoztatja a kisebb és nagyobb diákokat a szomszédos népek, köztük a magyarok történelméről. Az ismeretlenről pedig tudjuk, hogy az bizalmatlanságot, gyanakvást kelt, nem ritkán ellenszenvet szül, elsősorban éppen annak a korosztálynak a körében, amelynek nincsenek személyes emlékei a közös múlttal kapcsolatban, sőt azt már szülői, nagyszülői elbeszélésből sem igen ismerheti.² Azon kívül, hogy nem egyedi jelenségről van szó³, a hallgatás okaként feltételezhetjük azt is – és erre Gerhard Baumgartner osztrák történész is utal már idézett, kitűnő tanulmányában –, hogy az osztrákok szinte sajátjukként tekintenek a magyar múltra, különösképpen annak egy-egy szeletére. E miatt legfeljebb akkor térnek ki külön is a magyar történelem ismertetésére, amikor az „leválik” az osztrákról, vagy a kettő viszonya éppen konfliktustörténété alakul. (Utóbbi nem annyira gyakori, mint azt idehaza sokszor gondoljuk.) A kö-

² A jelen sztereotípiái nyomán pedig sok esetben negatív kép alakul ki egymásról a szomszéd országok lakóiban. A magyarok nagy része például amennyire kedélyesnek ismeri szomszédainkat a hagyományok alapján, annyira látja őket gőgösnek, beképzeltnek a mindennapi érintkezés során.

³ Természetesen ugyanilyen bírálatban részesíthetnénk hazai tankönyveinket, melyben szintén alig esik szó a szomszédos vagy közeli népek történetéről, így az osztrákokéról sem. A magyar kiadványok csupán az 1526 utáni kormányzattörténet részeként foglalkoznak „Ausztriával”, valójában a „bécsi kormányok” működésével, illetve annak magyarországi vonatkozásaival.

zős múlt részeként kap hangsúlyt természetesen a Dunai Monarchia kialakulása, a magyar koronataromány (Stephanskrona) megszerzése. A korszak oszmánok ellen vívott háborúit mindemellett meglehetősen egyoldalúsággal mutatják be, kizárólag a Habsburg uralkodók törökellenes küzdelmeit tárva a tanulók elé. A magyarokat ebben az összefüggésben inkább a Habsburg fáradozások kerékkötőiként állítják be. Differenciáltan az a kép is, melyet Magyarországnak a Habsburg Birodalomba való beillesztéséről rajzolnak, s melyben az 1620 utáni Csehországgal állítják párhuzamba a Magyar Királyságot. (Scheipl–Scheuer–Wald–Lein, 1999, 128.)

Az eltérő utak és konfliktusok közül az 1848-as forradalom és függetlenségi harc élvez valamelyest nagyobb figyelmet, annak magyar eseményeiről azonban a tankönyvírók így is szűkszavú közönnyel emlékeznek meg, természetesen ausztrócentrikus kommentárral.

A tankönyvek viszont részletesen kitérnek – méghozzá általában pozitív összefüggésben – a dualista állam létrejöttére és működésére. A magyarokkal való megegyezésre úgy tekintenek, mint a „kizökent idő” helyreállításának sikeres kísérletére. Egyes szerzők a kiegyezést kedvezően ítélik meg, az esemény Ausztria alkotmányos és gazdasági fejlődésére gyakorolt hatásai miatt is. (Achs–Scheuch–Tesar, é.n. 156-157) A korszakkal kapcsolatban mindazonáltal egyik szerző sem mulasztja el hangsúlyozni a magyar fél etnonacionalista, a nemzetiségi törekvéseket elfojtó politikáját, felvetve egyben felelősségét is a monarchia felbomlásában. Utóbbi kapcsán fogalmazzák meg kritikájukat is a dualista állam működésével kapcsolatban (Scheucher–Wald–Lein–Staudinger, 2000, 56–57)

Ott, ahol a párhuzamosan, vagy legalábbis nagyjából egy irányba futó történelmi utak szétválnak, esetleg keresztezik egymást, ismét élénkül a tankönyvírói figyelem. Mindez azonban csak rövid időre. Az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolódása, Német-Ausztria kiválása a közös államból olyan kikerülhetetlen probléma, melynek révén a szomszédos utódállamok ügyei és a területiális kérdések is terítékre kerülhetnek. A szerzők röviden ismertetik is a térséget érintő legfontosabb békekötések (saint germaini, és trianoni) leglényegesebb előírásait. Az osztrák békemódosítások kapcsán sor kerül a burgenlandi kérdés rövid, ám egyoldalú bemutatására is, ám azt követően a szerzők hosszú időre ismét hallgatásba merülnek a szomszéd országok modern kori történelmét illetően. (Az egyetlen kivétel Németország, melynek az európai- és világtörténelemben játszott szerepe indokolttá teszi, hogy történetét – csakúgy, mint nálunk – Ausztriában is figyelemmel kísérik és kísértessék.)

Az osztrák tankönyvek tökéletlensége természetes módon vezet el az ottani diákok hiányos ismereteinek kialakulásához. Egy 2001-ben elvégzett kérdőíves vizsgálat szerint osztrák fiataloknak csupán mintegy 42 százaléka tudott magyar történelmi személyiségeket megnevezni, míg fordított kérdésfeltevésnél, magyar diákok körében ugyanez az arány 98 százalék körül alakult (*Hutterné, 2001, 164.*). Mielőtt azonban elégedetten hátradölnénk, és felmagasztalnánk a európai horizontú hazai történelemtanítást, érdemes megjegyezni, hogy az osztrák történelmi szereplők itteni ismertsége tulajdonképpen a magyar történelemben való jártassággal áll szoros összefüggésben, hisz a magyarok által megnevezett személyek egyben saját országuk történetének is fontos figurái, elsősorban uralkodók, udvari politikusok. Szembetűnő, hogy a legnagyobb ismertségre az osztrák diákok körében is egy „kettős identitású”, azaz a magyar és az osztrák történelemben és közéletben egyaránt kiemelkedő szerepet játszó személy, vagy inkább családnév, az Esterházy tett szert. Utóbbit figyelembe véve – amint arra korábban is utaltunk – döreség lenne részünkről, ha egyoldalúan elmarasztalnánk az osztrák oktatási rendszert, sőt Liszt Ferenc (akinek nemzeti hovatartozása máig vita tárgyát képezi bizonyos osztrák és magyar körökben) és Bartók Béla előkelő ismertségi pozíciója jogosnak tűnő kétségeket vethet fel bennünk: vajon hasonlóan ismerősen cseng-e Arnold Schönberg neve a magyar iskolások fülében?

A személyek ismertségén túl, a történelem eseményeit (még hozzá az Ausztriától különvált Magyarország historikus fordulatait) illetően legnagyobb figyelmet kétségkívül az 1956-os forradalom vívta ki magának a tankönyvszerzők körében. A „Zeitbilder 7.” című tankönyv a „népi demokráciák” működésével kapcsolatban külön tárgyalja a magyar kommunista berendezkedést és az 1956-os forradalom jelentőségét, utóbbit verses idézettel is illusztrálva. (*Wald–Staudeinger–Scheucher–Scheipl–Ebenoch, 2005, 130–131.*)

A tankönyvírók érdeklődése és az 1956-tal kapcsolatos bőséges ausztriai könyvtermés arra enged következtetni, hogy az esemény nem közömbös az osztrák nemzettudat számára sem. A második világháborút, az anchluss-korszakot, és a *denazifizierung* időszakát felemás érzelmekkel lezáró (?) Ausztria számára a magyar forradalomhoz való viszony meghatározó lett az ország nemzetközi megítélése és az osztrák társadalom önértékelése szempontjából egyaránt. Szomszédunk (úgyis, mint az osztrák kormány és az osztrák társadalom) egyértelműen pozitív szerepvállalása, főként a segélyezésben és a menekültek befogadásában játszott kiemelke-

dő szerepe egyben az önálló Ausztria első nagy morális nemzetközi sikerét eredményezte, és komoly nemzetközi (erkölcsi) elismerést hozott az ország számára.

Speciális tankönyvek

Noha a magyar történelem az 1956-os forradalmon kívül túl nagy érdeklődést nem vált ki az osztrák tankönyvek szerzőiből, a tantervekben leírt szándékot mégis érdemes komolyan vennünk. Osztrák kiadók ugyanis az általános történelmi áttekintést adó oktatási segédletek mellett néhány speciális – szempontunkból kiemelkedően fontos – könyvet is forgalomba hoztak. Ezek segítségével Ausztria – jóval maga mögé utasítva Magyarországot – mégis beépítette az oktatásba a közép-európai térség történetét. Ennek nyomán került sor az általános köztörténelmi tankönyvek megírása mellett az osztrák–magyar kapcsolatok történetét bemutató tankönyv elkészítésére is. Az Osztrák Pedagógiai Kiadó kiadványa (*Pesendorfer, 1998*) 1998-ban jelent meg és 222 oldalon mutatja be a közös osztrák–magyar történelmi múltat. A kötet gazdagon illusztrált, szerkezete jól tagolt. Az osztrák kulturális kormányzat 1500 iskolába juttatta el ingyenesen.

A könyv szerzője az osztrák–magyar történelmi sorsközösség felismerésére próbálta meg ráirányítani az olvasók figyelmét. A szerkesztési, forráskezelési fogásokat, a szakirodalom használatának mikéntjét megfigyelve, nem nehéz felfedezni a két ország közös történelmében mutatkozó törésvonalak elegyengetésének szándékát. A könyv forrás- és irodalomjegyzékében a legkiválóbb magyar és osztrák történészek munkái köszönnek vissza, és a munka a legteljesebb mértékben reflektálja a magyar történetírás eredményeit. Az említett szerzői szándék mindazonáltal nem valamilyen pozitív szelekció révén, a negatívumok elhallgatásával, mint inkább hangsúly-áthelyezéssel látszik megvalósulni. Egyes történelmi eseményekről (lásd a dunántúli bajor uralom összeomlásához vezető 907-es pozsonyi csatát) például a magyar tankönyveknél jóval részletesebb ismertetést ad. Hasonló „dramaturgiai” fogással emel be a tananyagba olyan epizódokat, melyek meg a két nemzet közös történelmi sikereire utalnak. Egyebek között ilyen a lengyelekkel szemben 1018-ban aratott közös győzelem. Mindazonáltal alapvetően békésnek interpretálja a Babenbergeket és az Árpádok egymás mellett élésének korszakát is. Jellemző, hogy felhívja a figyelmet a Habsburgok hatalmának megalapozásában játszott magyar szerepre, kifogásolva, hogy az abban döntő morvamezei ütközet dürnkruti

emlékművének szövege még (sic!) ma sem emlékeztet a magyar részvétel messzemenő hatásaira (*Pesendorfer, 1998, 63.*).

A könyv egyébként számos olyan ábrát tartalmaz, mely a hazai diákokat is nagyban hozzásegíthetné az osztrák–magyar közös múlt jobb megértéséhez. Ezek sorából érdemes kiemelnünk azokat az osztrák, illetve birodalmi perspektívájú térképeket, melyek meggyőzően támasztják alá az osztrák–magyar kapcsolatokról, és azokat tárgítva, a térség és az Oszmán Birodalom, vagy éppen a napóleoni Franciaország viszonyáról leírtakat. Az illusztrációk alkalmazása tipikus példája annak, mennyire hasznos lehet a komparatív szemléletmód alkalmazása a történelmi folyamatok rekonstruálásakor.

A konfrontatív helyett kooperatív identitáskeresésre alapuló – néhány hangsúlytévesztéstől eltekintve tárgyilagos és pártatlan – kötet egyetlen szempontból kifogásolható. A partneri viszonyt oly mértékben állítja koncepciójának középpontjába, hogy az események bemutatásakor „megállítja az időt” a legfontosabb 20. századi érdekkonfliktus ismertetése előtt. A könyv véget ér a kettős monarchia szétesésénél, egyetlen szót sem ejt a két utódállam között kialakult területi, államutódlási problémák rendezéséről, a területi küzdelmekről és az 1920-as évek elején valós feszültséget keltő burgenlandi ill. soproni kérdéstről. Ezt hibának tartjuk, hiszen – többek között – ezen a ponton is nagy szükség lenne az ifjúság kiegyensúlyozott tájékoztatására. A 20. századi nemzetállami problémák, az új típusú határok, az elhatárolódás és az azzal járó konfliktusok bemutatása mindemellett olyan témát kínál minden szerzőnek, mellyel megértetheti az olvasókkal (jelen esetben a jövő nemzedékével), hogy az elszigetelődés korának elmúltával a szétválasztott térség(ek) szükségszerűen fogják kikövetelni az újbóli összetartozást, *indivisibiliter ac inseparabiliter*.

Burgenlandi tankönyvek

Az előbb leírtak mindazonáltal nem minden tankönyvírói koncepcióba illeszkednek. Már a nyugat-magyarországi kérdés kipattanásának, majd 1921 utáni nyugvópontra kerülésének idejétől megfigyelhetjük, hogy a problémának és a vele járó feszültségnek sokkal nagyobb a rezonanciája a határ menti régiókban, mint azoktól távolabb, akár a fővárosokban. Az öröklött érzékenység a határtérségben ma is erősebb, mint az országok belsejében. Ez az érzékenység közszerelő, egyes politikusok, értelmiségiek kommunikációs gesztusain még mai is nyomot hagy. Mint említettük, az osztrák történelmi konstrukciónak egyik sarkalatos pontja Burgenland lét-

rejöttének kérdése. Az 1950-es évekig a térség helyzete gazdaságilag, politikailag is bizonytalan volt. Burgenland a szó szoros értelmében a fennmaradásáért küzdött (1938 és 1945 között átmenetileg meg is szűnt). A burgenlandi közgondolkodásnak súlyos történelmi előzmények után kellett önazonosság-tudatát, a „burgenlandiság” gondolatát saját határain belül, és azokon kívül – nem utolsó sorban Magyarországon is – elfogadtatnia. Az osztrák történetírás éppen ezért kiemelt figyelmet szentelt annak az időszaknak, melyben a mai Burgenland létének történelmi megalapozására sor került. A határon túl megjelenő folyóiratok, levéltári, múzeumi kiadványok, tanulmánykötetek cikkeinek zöme azokkal a történelmi korkérdésekkel foglalkozik, amelyek szorosabban vagy tágabban a „Landesidentität”, a tartomány identitásának problémáit érintik. A mai Burgenland területén született történelmi tanulmányok sorában időarányosan kevesebb figyelem esik a korai, középkori, kora újkori és újkori témákra, sokkal több munka vizsgálja a huszadik századot, azt a korszakot, amelyben Burgenland politikailag konstituálta önmagát. Az önazonosságát bizonyos szempontból máig kereső – és a szomszédos nyugat-magyarországi térséghez sok tekintetben ellentmondásos módon viszonyuló – tartományban 1922-től folyamatosan születnek eltérő terjedelmű és színvonalú dolgozatok, melyek az 1919–21-es sorsfordulóval és az azt követő évtizedek kérdéseivel foglalkoznak.

A második világháború és a hitleri időszak sokkja után Burgenlandban újult erővel fogtak hozzá a tartomány múltjának feldolgozásához. A hidegháborús időszak is közrejátszott abban, hogy a határ két oldalán a kutatási eredmények és vélemények ütköztetése sokáig nem volt kielégítő. Az akkori Ausztriában – szemben a magyar oldallal – számos kiadvány, köztük nem kevés erősen nacionalista kicsengésű mű látott napvilágot. Többségükben a két háború közötti történelmi diskurzus érvei csengtek vissza.

A klímaváltozás a nyolcvanas évektől volt érezhető, a kilencvenes évektől pedig egyre nyitottabb lett a kérdéssel foglalkozó osztrák történelemszaksadalom. A különböző konferenciakötetek egyre szélesebb nemzetközi kutatói kör diszkusszióit kezdték közölni, néhányan a kérdés osztrák historikusai közül pedig a nyelvi akadályokat leküzdve, közvetlenül is megismerkedtek a problémakör magyar forrásbázisaival. A viták alkalmával a magyar mellett más érintett nemzetek (például a horvát és a szlovák) kutatói is kifejtették nézeteiket.

A Burgenland születésének 75. évfordulójára „Geschichte des Burgenlandes” címmel megjelentetett tankönyv mindkét történelmi időszak nyo-

mait magán viseli (*Floiger–Gruber–Huber, 1996; Floiger–Gruber–Huber–Gober–Naray, 1997*).

A tankönyv szerzői sokat átvettek az elmúlt évtizedek történelmi és politikai vitairódmalmának módszertanából, ugyanakkor számos kérdés kidolgozása során – meglepő módon éppen a legkényesebb, 20. századi határrendezésről szóló fejezetekben – kiegyensúlyozottságra törekedtek. A munka óriási érdeme maga a tankönyv megszületésének ténye.

Magyarországon a történészek kellő szakmai alapossággal tárták és tárják fel a különböző uralkodói centrumok, kormányzati központok történetét, s azokat a forgalomban lévő tankönyvek is tartalmazzák, ám az „unionista” fejlődési perspektívákkal nem egyező tradíciók kutatását és az oktatásban való megjelenítését sokáig nem tekintették igazán fontosnak. Ennek az is oka lehet, hogy a modern történetfelfogás sokáig valamiféle ósdi, „feudális” csökevényként tekintett a helyi autonómiákra, melyek felszámolását a hatékony egységállamok létrehozása érdekében, vagy nemzeti szempontból (lásd a 16. századtól 1867-ig autonóm közjogi státusszal rendelkező, és egyébként széles körben kutatott Erdély történetének kérdését) üdvösnek tekintette. Bár történészek a nemzetállami integráció létrehozását ma is alapvető princípiumnak tekintik, egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak kisebb egységek historikus jellegzetességeinek kutatása felé. A másik – ennél kétségkívül fontosabb – ok, hogy hazánkban a közép- és kora újkori európai monarchiák némelyikében megfigyelhető tartományiságról nemigen beszélhetünk. Létezett ugyan néhány, hosszabb-rövidebb ideig külön igazgatással rendelkező terület (pl. az említett Erdély, Horvátország, a déli területeken kialakított katonai Határőrvidék), de Magyarország a késő Árpád-kort leszámítva nem tartozott az olyan mozaikszerűen felépülő országok sorába, melyekben a miniatűr államiség vonásait viselő, önálló részállamok sorakoztak egymás mellett. Ha egyéb nem, a középkori magyar történelmi államtér feldarabolódásából eredő számos változás azonban már óhatatlanul felveti a regionális problémák vizsgálatának és tanításának szükségességét. Utóbbira Ausztriában (ahol a tartományiságnak komoly múltra visszatekintő története van) nagy gondot fordítanak. A hagyományok ellenére ott sem megy zökkenők nélkül az egyes tartományok, regionális egységek történetének tankönyvi bemutatása. Különösen jellemző ez a Burgenland történetét ismertető kötetre. Határtérségekről írni általában véve is jelentős kihívás, hiszen a határ gátló funkciói, hatásai ugyanúgy felléphetnek az írás során, mint a mindennapi életben. Nyelvi problémák, eltérő statisztikai adatfeldolgozások, a jelenségek, tör-

ténések eltérő interpretálása stb. Határ menti területekről ezért történelmi és földrajzi szintézist, átfogó ismereteket adni, azaz tankönyvet alkotni igazán nem könnyű feladat. A szintézis úgy törekedhet a teljességre, ha a határ két (három) oldalának tudományos eredményeit egyesíti, és kerek képet igyekszik rajzolni tárgyáról, az osztrák–magyar határtérségről. Ezt az említett tankönyv alkotói elmulasztották.

A könyvnek elkészült az alapfokú és a középfokú oktatási intézményeknek szánt változata egyaránt. Már a kötet előszavából érezhető, hogy az alkotók az előbbieken bemutatott kooperatív helyett, a konfrontatív identitásformálás mellett foglaltak állást. A szerzőknek nem sikerült megtalálni az eltérő források közötti kellő egyensúlyt. A műből hiányolhatjuk az objektivitásra való törekvést. A könyv készítői ugyan nem adták meg a felhasznált irodalmak jegyzékét, ám annak tartalmi jellegzetességei arra utalnak, hogy a szerzők figyelmen kívül hagyták a magyarországi történeti kutatás és kutatók eredményeit, álláspontját. Okkal hihetjük ráadásul, hogy az előszóban hivatkozott kitűnő osztrák-burgenlandi történészek munkáinak is egyoldalú olvasatát közvetítették.

A magyar történeti felfogás legfeljebb a bíráló tárgyaként jelenik meg a tankönyvben. Noha utóbbi a történeti vitairódalom és az oktatási segéd-eszköz műfaji határán kínosan egyensúlyozó próbálkozásnak látszik, némely kritikai megjegyzését helytállóan is ítélni lehet. A könyv joggal kritizálja a magyar történetfelfogásban még fellelhető „dicsőséges honfoglalás” elméletét, (a besenyő támadás mellett elhallgatva a bizánci–besenyő háborút és az abban való magyar részvétel tényét), arról azonban nem tesz említést, hogy a magyar történetfelfogás e kérdésében már jóval árnyaltabban nyilatkozik, mint a korábbi évtizedek történetírása idején (*Floiger–Gruber–Huber, 1996, 42*).

Jelzés értékű, ahogy a történeti munkák szerzői a fogalmakkal bánnak. E tankönyv esetében érdemes megemlíteni, hogy – noha osztrák szakemberek egy jelentős része aggály nélkül használja a *Burgenland* elnevezést a térség korábbi történeti korszakaival kapcsolatban – a tankönyv e tekintetben igyekszik objektív maradni, és nem megfélekezni arról, hogy a XX. századot megelőzően a Burgenland-fogalom értelmezhetetlen és anakronisztikus. Ennek ellenére – különösen a korai történeti fejezetekben – előfordul, hogy ahistorikus módon Burgenlandként említik a térséget. (A következetlenség okát nem sikerült megfejtenünk.) Utóbbi elnevezés alkalmatlan a mai Burgenland területéhez kötődő korábbi történeti események helymegjelölésére is, és a kategória történeti–földrajzi definícióként is ér-

telmezhetsen. (Egyes burgenlandi kiadványokban mindazonáltal nagyon is tudatos ez a fogalomhasználat, mivel általa Burgenland későbbi létrehozásának történeti legitimitását igyekeznek elrejtetni a szövegben.) A névhasználat kérdése mégis fontos, hisz éppen ebben ragadható meg a tankönyv – és más hasonló történeti összefoglalások – egyik fő problémája. A nyugat-magyarországi–burgenlandi terület ugyanis nem alkot homogén régiót, azaz nem rendelkezik egységes gazdasági, természeti és társadalmi sajátosságokkal. A terület a történelemben sem olvadt egyetlen integráns egységbe. Erről tanúskodik a térség egészét, vagy azt legalább nagy részben „lefedő” elnevezés hiánya is. A Nyugat-Magyarország megjelölés – a Nyugat-Dunántúlhoz hasonlóan – a XIX. század végéig legfeljebb pusztán földrajzi értelemben és fogalomként volt képes kifejezni Magyarország nyugati vármegyéinek, illetve az Ausztriához kapcsolódó határterületnek az egységét.

Nagyon jellemző a kötetre a források célzatos kiválogatása és szövegbe illesztése. A koraközépkori magyarság bemutatásra például hosszasan idézi Freisingi Ottónak a magyarokról szóló leírását. Utóbbiakról a kútfő mély ellenszenvvel emlékezik meg, emberi szörnyetegeknek beállítva őket. A forrásválasztás tendenciózus jellege itt burkolt csúsztatással is tárul. Ottó ugyanis – mint köztudott – semmi esetre sem sine ira et studio tudósított a magyarokról. A tankönyv alkotói ráadásul olyan szövegek környezetbe helyezték a forrást, mintha annak szerzője a keresztes hadjáratok alkalmával járt volna Magyarországon, és így kvázi külső szemlélőként tudósított volna a magyar államról és annak lakóiról. Freising püspöke mindazonáltal nem a keresztes mozgalmak nyomán fogalmazta meg lesújtó ítéletét a magyarokról, hanem egy 1146-os osztrák–magyar csata kapcsán. Ottóban feltehetően szörnyű emlékként élt a magyarok és az osztrákok között a Lajta menti csatamezőn lezajlott ütközet, ahol a magyarok – állítólag elsősorban a besenyő segédcsapatoknak köszönhetően – legyőzték testvérét, a Babenberg családból származó Jasomirgott Henriket (*Floiger–Gruber–Huber, 1996, 52-53.*).

A *Geschichte des Burgenlandes* című tankönyv egyoldalú, és árnyaltan egyáltalán nem mondható képet fest a térség későközépkori és kora újkori politikai–társadalmi és etnikai viszonyairól is. A könyv szövege szerint a Német-római Birodalom a magyar honfoglalás után rendszeresen igyekezett kiterjeszteni fennhatóságát Magyarországra. A XV. században a Habsburgok szereztek meg uradalmakat a nyugat-magyarországi térségben. A mai Burgenland területe nagy részben tehát már közel kétszáz évig

a szomszédos Ausztriához kötődött (sic!). A szerzők véleménye szerint a nyugat-magyarországi lakosság az alpesi és dunai tartományokból származott, a nemesség nagy része pedig szintén osztrák és stájer származású volt, ami jelentősen megkönnyítette a térségnek Ausztriához való integrálódását (*Floiger–Gruber–Huber, 1996, 62.*).

Az iménti részletből is jól látható, hogy a múlt interpretálása során kiemelt szerepet kaptak azok a XV–XVI. századi összecsapások, megállapodások, békék, birtokcserék, amelyek eredményeképp a későbbi Burgenland területe nagyrészt „osztrák igazgatás alá” került. A XV–XVII. században Nyugat-Magyarország jelentős területei kerültek különböző jogcímenek (zálogosítás, vásárlás-zálogosítás, öröklés, fegyveres erőszak) idegen zálogkezelésbe. Noha ezek az aktusok a zálog osztrák birtokosainak de facto uralmát jelentették, erősen kétséges az is, hogy a zálogstátuszok esetében magán- vagy közjogi aktusokról volt-e szó. Az osztrák szerzők mindezt figyelmen kívül hagyva, az eseményeket arra használták fel, hogy Burgenland osztrák birtoklásának visszamenőleges legitimációját adják. A „nyugat-magyarországi kérdést” visszavetítve idézik fel, amikor a középkori, illetve a későközépkori hódítások folyamatáról és eredményeiről szólnak. Ez előtörténetként helyénvaló is lenne, ám a szövegösszefüggésben bizonyító mozzanatként szerepel, ami azonban több mint esetleges, ahistorikus. A torzítás abban ragadható meg, hogy a dinasztikus ütközések, egyezkedések révén született középkori területi alkuk, territoriális változások korántsem váltak törvényszerűen a modern nemzetállamok területformáló tényezőjévé.

Célzatos az a mód, ahogy a tankönyv alkotói az idézett forrásokkal bánnak, illetve azokat válogatják. Ahol mód van rá, olyan forrásokat citálnak, amelyek a magyarokat negatív módon mutatják be. Hasonlóan cselekszenek pl. a napóleoni háborúk leírásánál, ahol egy helyi szemtanú a Budapesten (sic!) verbuvált inszurgenseket lusta, iszákos rablókként állítja be, akiket joggal nevezhetünk inkább országárulóknak, mintsem az ország védelmezőinek. A tendenciózus forrás arról is szól, hogy a felkelők teljesen lemásolták nagyszüleik viselkedését a „Kuruzzenrummel” idején (*Floiger–Gruber–Huber, 1996, 132.*). Tragikomikus, hogy a fejezet szerzője, miközben nagy elszántsággal ostromozza a magyar felkelők viselkedését, teljesen megfélekedzik a francia megszállás káros következményeinek ismertetéséről.

Ellentmondásos viszont, hogy más helyen a tankönyv igyekszik kiegyensúlyozottan fogalmazni az osztrák–magyar, pontosabban Habsburg–

magyar rendi ellentétekről. Önkritikusan állapítja meg, hogy a magyar rendi ellenállást Ausztriában sokan pusztán rebellióként interpretálják, majd nem sokkal később maga is Bocskai lázadásról, kurucuralomról, fel-fordulásról ír. Nem ennyire elítélő az 1848-as forradalmat illetően (már csak annak európai és osztrák vonatkozásai miatt sem), ám nem szól az 1849-es megtorlásokról. Haynau szerepét pedig a nyugalom és a rend megteremtésében láttatja.

A tankönyv nem foglalkozik a kiegyezés előkészítésével, az ahhoz vezető okokkal, az osztrák és a magyar felet megegyezésre kényszerítő indokok ismertetésével, holott ezek nagyban hozzájárulhattak volna a magyar–osztrák közjogi viták és nézetkülönbségek árnyalt megismertetéséhez, a közös történelmi érdekek és felelősség felismertetéséhez. A tankönyv azonban érezhetően nem törekedett a problémák és sorsközösség okainak feltárására és megjelenítésére.

Jóval részletesebb elemzés alá veszi azonban a XIX. századi (nyugat-)magyarországi magyarosítási tendenciákat. Inkább helyénvalónak, mintsem megalapozatlannak és meglepőnek gondoljuk, hogy a könyv összeállítói nagy figyelmet fordítottak az etnikai kérdések ismertetésére. Annál meghökkentőbb azonban, hogy a németiséget érintő problémák taglalása mellett elenyésző érdeklődést mutattak a Nyugat-Dunántúlra a XVI. századtól tömegesen beköltöző horvátok története iránt. Utóbbi nem a csupán a demográfiai változások ismeretének tükrében kelt hiányérzetet, hanem fontos gazdaság és kultúrtörténelmi vonatkozások felfedezését is megnehezíti a tanulók számára.

A könyv alkotói emellett számos talányos megjegyzést is közöltek a szövegben. A XIX. századról szóló fejezetben például minden különösebb okfejtés nélkül kijelentik, hogy a közúti és vasúthálózat fejlesztése, csakúgy, mint az iparosítás, a magyarosító érdekek szolgálatában állt (*Floiger–Gruber–Huber, 1996, 167.*). Talán ennél is elgondolkodtatóbb, hogy rendkívül árnyalatlanra sikerült a helyi németiség asszimilációjának bemutatása. A magyarosodást a szerzők kizárólag politikai okokkal indokolják annak ellenére, hogy a probléma magyarázata ennél jóval összetettebb. A németek asszimilációs veszteségei ugyanis csupán részben magyarázhatók a XIX. század magyarosító politikájával. A felgyorsult modernizációs folyamatokkal, mobilizációval összefüggő természetes asszimilációról a könyv nem ejt szót. A magyar nemzetiségi politikát illető jogos bírálatok mellett elfogulatlan tankönyvszerzőktől elvárható lenne az 1918 előtti magyar politika liberális jellegének bemutatása, különösen az 1868-es nem-

zetiségi törvény előrevivő tartalmi elemeinek megjelenítése. Ami a szűkebb térségben lezajló folyamatokat illeti, megállapíthatjuk, hogy XIX. század elejének haza-elképzelései ráadásul nagyon nehezen körvonalazhatók a nyugat-magyarországi németek megnyilvánulásaiban is. Az őket ért hatások nyomán igencsak vegyes képet alkothatunk identitásukat illetően. A reformkortól mindenesetre kezdett tisztázódni a németiség gondolkodásában a haza fogalma, s azzal egyre inkább Magyarországot azonosították. Erre utal, hogy a nem magyar anyanyelvű polgárság is ismerte Magyarország történelmét és kultúráját. Szívesen azonosult ugyanakkor a német vezetésű, nemzetek feletti felvilágosult birodalommal is. Osztrák nemzettudat kialakulását – mint általában – itt sem tudjuk kimutatni. A multietnikus nagybirodalom politikai elitje elsősorban a dinasztiahoz, illetve magához a monarchiához kötődött. Hasonló mentalitás jellemezte az államot működtető polgári és katonai bürokrácia tagjait. Ezzel a szellemiséggel és lelkülettel azonban nem találkozott nap mint nap a határtérség lakossága, mely nem sok jelét adta az erős birodalmi tudatnak és kötődésnek. A birodalom szupranacionális jellege ráadásul gátja volt a helyi német nemzeti öntudat kifejlődésének is, ám annak az útját nem zárta el teljesen. Meghatározóak voltak a többségében evangélikus németek ellenérzései a katolikus udvarral és általában Ausztriával szemben. A XIX. századi Sopron lutheránus lelkészeinek legjobbjai ezért – miközben elutasították az osztrák katolikus dominanciát – Németországban tanultak, ragaszkodtak a német kultúrához és írásbeliséghez, s ez utóbbit közvetítették híveik felé is.

Mindezek után több mint érdekes az a fordulata a tankönyvnek, amit a burgenlandi és soproni kérdésről írt fejezetek tartalmaznak. A szerzők itt felsorolják mindazokat az érveket, amelyeket az osztrák történeti irodalom Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolásának jogszerűségéről és történelmi megalapozottságáról, valamint a soproni népszavazás körüli viszásságokkal kapcsolatosan felsorakoztat. Ausztriának a területre vonatkozó történeti jogaira e fejezetekben már nem hivatkozik (ezt az előzőekben feltehetően bizonyítottnak látta), Burgenland létrejöttét az etnikai viszonyoknak, és a magyar kisebbségi politika következményének tudja be. Ezek után szinte páli fordulatnak tűnik az a megállapítás, hogy a magyar népszavazási csalások mindössze 2-3 százaléknyi magyar többlétszavazatot eredményeztek. A fejezet készítője helyteleníti az Ausztriában „még napjainkban, évtizedekkel a népszavazás után is széles körben nyilvánoságot élvező nézeteket Sopron elrablásáról, Burgenland természetes fővárosának elvesztéséről.” A fejezet egyébként a „Hogyan született a népsza-

vazás eredménye – a szomszéd nézőpontjából” címet kapta, és éppen itt szerepel a tankönyv egyetlen magyar szakirodalmi hivatkozása. A könyv e fejezete külön deklaráltan az objektivitásra törekvés jegyében született, s tárgyilagosságnak is tekinthetnénk, ha a jelen és a múlt összezárkóztatása a korábbi oldalakon nem történt volna már meg. A középkort és kora újkort áttanulmányozva az olvasó (tanuló) már túljutott a jelen hitelesítésén, a múltnak a jelenhez rendelt historizáló értékelésén.

A könyv következő oldalain visszatér a „normál” kerékvágásba, nagyjából összhangban azzal a metternichi mondással, mely szerint a Balkán a Karlsplatznál kezdődik.

„*Burgenland 1921-től Ausztria, 1995. január 1. óta pedig az Európai Unió keleti periferiáján helyezkedik el. Geopolitikai értelemben az egységesülő Nyugat-Európának azon a szélén, mely a számtalan problémával küszködő kelet-európai posztkommunista államokhoz kapcsolódik*” – állapítja meg a tankönyv (Floiger–Gruber–Huber, 1996, 180.). Sajnálatos, hogy a tanulóknak szánt szöveg ezen a ponton sem az átalakuló határtérség integratív jellegzetességeire helyezi a hangsúlyt, hanem az elhatárolódás mozzanatát emeli ki, és az együttélés konfrontatív elemeit helyezi előtérbe. Mindezen persze nincs mit csodálkozni, ha figyelembe vesszük azt az idegenkedést, amely a tankönyv kiadását követően jó néhány évvel, Magyarország schengeni csatlakozásának idején is axiomatikus eleme a nyugat-magyarországi–burgenlandi kapcsolatoknak. A jó tankönyv feladata mindazonáltal az lenne, hogy ezeket a félelmeket és gátlásokat oldja, a bevezetőben említett „mi és ők kettősség kialakításához” vezető érzelmi elkülönülést csökkentse, ne pedig erősítse. A demokratikus és barátságos Ausztriában szerencsére ez utóbbira is találtunk jó példát.

Felhasznált irodalom

- ACHS O.–SCHEUCH, M.–TESAR, E. (2004): *Gestern Heute Morgen 6. Vom Beginn der Neuzeit bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien, 2004.
- BAUMGARTNER, G. (2000): Magyarország és a magyarság történelme a közép-európai történetírásban. Távoli rokonok. A magyar történelem osztrák szemléletmódjáról. *Regio. Kisebbség, politika társadalom* 11. évf. 2000/ 2. sz. 55–70. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00036/pdf/05baum.pdf> (2009. 01. 15.)
- HUTTERERNÉ POGÁNY I. (2001): Adalékok az auto- és heterosztereotípiák problematikájához osztrák–magyar viszonylatban. In: Jankovics J.–Nyerges J. (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongressz-*

- szus (Jyvässkylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II. 164.*
<http://mek.oszk.hu/04900/04927/pdf/index.html> (2008. 11. 02.)
- FLOIGER, M.–GRUBER, O.–HUBER, H. (1996): *Geschichte des Burgenlandes. Lehrbuch für die Oberstufe.* Eisenstadt, 1996.
- FLOIGER, M.–GRUBER, O.–HUBER, H.–GOBER, H. K.–NARAY, J. (1997): *Geschichte des Burgenlands. Lehrbuch für die Unterstufe.* Eisenstadt, 1997.
- LEHRPLAN (2005): *Lehrplan der Volksschule, Erster Teil, Allgemeines Bildungsziel, Stand: BGBl. II Nr. 368/2005, November 2005. Anlage A. Erster Teil Allgemeines Bildungsziel.* Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur, 2005.
- PESENDORFER, F. (1998): *Ungarn und Österreich. Tausend Jahre Partner oder Gegner.* ÖBV Pädagogischer Verlag, Wien 1998.
- SCHEIPL–SCHEUER–WALD–LEIN (1999): *Zeitbilder. Geschichte und Sozialkunde 6. Vom Hochmittelalter bis zum Wiener Kongress.* ÖBV et HPT, Wien, 2. Auflage, 1999.
- SCHEUCHER–WALD–LEIN–STAUDINGER (2000): *Zeitbilder. Geschichte und Sozialkunde 7.* ÖBV et. HPT, Wien, 2. Auflage, 2000.
- WALD–STAUDEINGER–SCHEUCHER–SCHEIPL–EBENHOCH (2005): *Zeitbilder 7.* ÖBV et HPT, Wien 2005.

Vissi András: A partnerség és együttműködés új dimenziója az Ausztria–Magyarország határon átnyúló programokban

A határ jogi és szimbolikus értelemben egyaránt az állam szuverenitását fejezi ki. Legfontosabb sajátossága mégis az, hogy egyszerre választ el egymástól politikai struktúrákat és köt össze társadalmakat, közösségeket, gazdaságilag és földrajzilag integráns térségeket: egyszerre épít hidakat és állít sorompókat, mikor melyik funkciója érvényesül (*Kaiser, 2006*).

A határtérség földrajzi értelemben mindig periféria egy államon belül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a centrum térségekre jellemző folyamatok dominanciájával gazdasági, politikai értelemben ne nőhetne túl a periférikus helyzetű térségek kiszolgáltatottságán. Maga a határ léte mindkét irányú fejlődést involválhatja, attól függően, hogy milyen a jellege, mennyire átjárható, ami elsősorban a politikai akarat megnyilvánulása, valamint milyen fejlettségű területek helyezkednek el a határ két oldalán. Az államhatár funkcióit tekintve elválaszt, szűr és összeköt különböző államok, rendszerek között. Egy határ aszerint, hogy mely funkcionális elem dominanciája jellemző rá, eltérően hat a két oldalon található határ menti területekre (*Hardi, 2007*).

Az osztrák–magyar határtérség a rendszerváltozástól, sőt az azt megelőző időszakban is irigyelt példaként szolgált a területi sikeresség illusztrálására. S valóban ebben a régióban a magyar modernizáció gyorsabban zajlott, a gazdaság és a társadalom aktívabban fogadta be az újdonságokat, az európai fejlődés mintái hamarabb jelentek meg, az átalakulás kevesebb konfliktusáról, veszteségeinek mérsékeltebb számáról adhattunk tudósítást, mint az ország más táján (*Rechnitzer, 2005*).

A határtérségben fejlesztéseket indukáló uniós támogatások fontos katalizátor szerepet játszottak ebben a folyamatban. Az évtizedekig forráshiányos perifériákon a Phare CBC és Interreg programokon keresztül megnövekedett források lekötése önmagában is sikernek számít. Az eredmények azonban korlátozottnak tekinthetők, aminek legfőbb okai a rendszerhatárok, az intézményi és kulturális különbségek, eltérések a tudati beállítottságban, az ellentétes vagy hiányzó érdekelttség (*Novotny, 2006*).

Előbbi gondolatok segítségével kívánom bevezetni írásomat, amelynek célja, hogy az osztrák–magyar határtérségben bemutassam a rendszerváltozást követő időszak, főként a közösségi támogatások által indukált integ-

ráló folyamatok fejlődését, evolúcióját. A biológia tudományából a társadalomtudományokba átvődött evolúció-, szerves fejlődés fogalom jól tükrözi személyes tapasztalataimat, ugyanis egy határtérség integrációs folyamatát a kapcsolatok nélküli, szinte hermetikus elzártság állapotából nem lehet az európai jó gyakorlatok mintájára siettetve a hálózatokkal átszőtt, aktív együttműködésekkel karakterizált térség állapotába juttatni. Megfelelő türelemmel kell hozzáállni, hogy a politikai hatalomgyakorlók és a társadalom ráeszméljen, személyesen megtapasztalja, hogy saját korlátaikon, előítéleteiken átlépve tegyék magukévá a határon átnyúló kooperációkban rejlő lehetőségeket, vegyék észre a kínálkozó kitörési pontokat.

Az elmúlt, közel egy évtizedben összegyűjtött személyes tapasztalataimon keresztül bemutatom az integrációs folyamatot meghatározó közösségi területfejlesztési programok (Phare CBC, Interreg, Európai Területi Együttműködés) néhány aspektusát. Mennyiben szolgálták cél és eszközrendszerükkel, valamint a döntéshozatali és végrehajtási intézményrendszerükkel a kívánt célokat. Milyen markáns különbségek jellemezték a két oldal program végrehajtási, irányítási, érdekérvényesítési rendszerét. Kitérek a területfejlesztési programok és a határtérség politikai ernyőszerzetének (EuRégió West/Nyugat Pannónia) kapcsolatára, illetve, hogy a határtérség, azon belül is Sopron városa milyen szerepet játszhat a Bécs által életre hívott nagytérségi CENTROPE – Közép-Európa régióban.

Határlét – együttműködés jól belátott saját érdekből

A Nyugat-Dunántúli régió négy országgal határos. Horvátország, Szlovénia és Szlovákia mellett Ausztriával van a leghosszabb közös határszakasza, ezért kiemelt jelentősége van a nemzetközi-, határon átnyúló együttműködésnek, kapcsolatoknak. Ilyen hosszú határszakasz (2009 km ebből 366 km Ausztriával) esetén, az egységesülő Európában alapvetés, létkérdés egy térség nyitottsága a szomszédokkal való együttműködésre.

A határon átnyúló együttműködés a két ország közös történelmi múltjában gyökerezik. Sopron, Kőszeg és Szombathely városok mindig is Bécs vonzásában éltek és kevésbé, főként igazgatási szempontból kötődtek a magyar fővároshoz. Az első világháborút követő Párizs környéki békék szakították ketté a térséget létrehozva mindkét országban egy – egy elszigetelt perifériát. Ezt az izolációt tovább mélyítette a vasfüggöny és az „éles határ” a nyugati és keleti blokk országai között. Az 1989-90-es rendszerváltozást követően került a térség az egykor megosztott Európa ütkö-

zópontjáról, perifériájáról – ahol korábban a két politikai rendszer véget ért – az új centrumba, az újra értelmezett, – felfedezett Közép-Európába.

Az osztrák-magyar határrégió egy olyan térség, ami kultúrájában, történelmében, nemzeteiben és nemzetiségeiben évszázadokon keresztül együvé tartozott, így újra egy hajóban evezve egyszerű feladatnak tűnhet a gyökerekhez való visszanyúlás, a közös nevező, érdekek megtalálása. Igaz csak a második világháborút követően 40 éven át tartoztak egymással szembenálló világrendekhez országaink, a totális izoláció és az „új ideológia” eredményeként mégis generációk nőttek fel különböző értékek mentén.

A földrajzi értelemben vett határtérségek között nagy különbségek lehetnek. A periféria alapvetőleg negatív jelentéstartalommal bír és szorosan kapcsolódnak hozzá a jelzők, mint hátrányos helyzetű, elmaradott vagy gazdasági és társadalmi jelenségek, folyamatok, mint munkanélküliség, elvándorlás, települések leépülése. Ilyen például a német–lengyel határtérség. Az osztrák–magyar határszakasz ezzel ellentétben, főként magyar szemszögből egy kedvező földrajzi fekvésű, agglomerációk közelében elhelyezkedő térség, ahol alacsony a munkanélküliség, magas a szolgáltatások színvonala, vagyis európai átlagban is jó életszínvonalat biztosító élet. Természetesen Burgenland is rengeteget profitált a határnyitásból, az új piacokat könnyen elérő, jól megközelíthető telephelyek kínálatával, a gazdasági kapcsolatok megélénkülésével, illetve a magas színvonalú idegenforgalmi szolgáltatásaival.

A globális versenyben a jól belátott együttműködések, szövetségek, klaszterek – akár konkurens cégek között – lehetnek csak hosszú távon versenyképesek, ami különösen igaz a határrégiókra. A határtérségben egy-egy oldalon meglévő komparatív előnyök, a közös kulturális értékek és védett természeti kincsek, az idegenforgalmi, turisztikai kínálat közös értékesítése, a nyelvi sokszínűség és a mindennapokban megélt európaiság különleges vonzerőt, érzelmi töltetet, bizsergést hordoz magában.

A határ húsz évvel ezelőtti fizikai megsemmisülését, majd az uniós és Schengeni térséghez csatlakozást követően hiányérzete támad az embernek, hogy közel két évtized alatt miért nem tudott a térség egy integrált határrégió szintjére eljutni úgy, hogy a gazdaság és piac önszabályozó mechanizmusai mellett még közösségi források is segítették az összeérési folyamatokat? Európa bizonyos határtérségeiben (francia–német–belga–holland) határon átnyúló egyetemi campusokon képzik a hallgatókat, határrégiós közlekedési szövetségek biztosítják a közösségi mobilitást, vagy

határon átnyúló turizmus egyesületek közösen, együttes kínálatukkal jelennek meg az európai piacon. Ezekhez az eredményekhez 30-40 év kemény munkájára, politikai és társadalmi érési, evolúciós folyamatra volt szükség, hogy a határ két oldalán élő – korábban akár egymással ellenséges viszonyban levő, szembenálló – népek, nemzeti intézményrendszerek és döntéshozók felnőjenek ennek a magasabb jónak, hozzáadott értéknek a felismerésére, elfogadására, használatára. Belátták, hogy a határ menti létből előnyt kovácsolhatnak, a határhelyzetükből adódóan a befektetők-, az idegenforgalom számára, és az ott élőknek (betelepülőknek) mint mindennapi élettér még vonzóbbak legyenek.

Határon átnyúló hatás és partnerség – az együttműködés „külső kényszerítői”

Egyes szakértők véleménye szerint a Strukturális Alapok által támogatott Interreg Közösségi Kezdeményezés a leeurópaiabb program, ahol valóban kézzelfoghatóan megjelenik a közös Európa, az Európai Unió, és nem szimplán lokális vagy nemzeti célokat szolgálnak a fejlesztésekre szánt pénzeszközök.

Az Európai Bizottság – az európai térség kohéziója érdekében – hosszú évtizedek óta törekszik olyan területek fejlesztésére is, amelyeknek a kiemelt támogatása elsősorban az európai közösség egésze számára lényeges. A teljes európai területet érintő kohéziós célok mellett fontossá váltak bizonyos együttműködési területek, amelyeket az érintett tagállamok vagy régiók nem automatikusan támogatnak, mert nem esik egybe a működési-szabályozási területükkel. Az ilyen jellegű együttműködések tipikus példája a határ menti, amely több (általában két) ország régióinak közös szándékán alapul. (Csalagovits, 2007)

Az Európai Unió nagy hangsúlyt – és ennek megfelelően jelentős pénzeszközöket – fordított és fordít a határon átnyúló hálózatépítésre. Az Interreg programot az Unió két fő céllal hozta létre 1990-ben: a gazdasági fejlődés és az integráció elősegítésére. Egyrészt tehát az Interreg határ menti területek speciális problémáit hivatott kezelni, másrészt a határon átnyúló (integrációs célzatú) hálózatok kialakítását célozza. (Novotny, 2006)

Határon átnyúló együttműködés a kezdetekben csak az Európai Unió közötti határokon volt, de nemsokára megjelent az igény arra, hogy előbb a csatlakozó (majd később az egyéb szomszédos) országok határain is megkezdődjenek az ilyen programok. Az Európai Bizottság a csatlakozást támogató eszköz részeként – részben az érintett tagállamok nyomására – a

Phare programok keretein belül és az általános Phare szabályrendszeren alapulva – létrehozta a Phare CBC (Phare Cross-Border-Co-operation) határon átnyúló programokat. (Csalagovits, 2007)

A Nyugat-Dunántúli régió számára Ausztria 1995-ös EU csatlakozása nyitotta meg a Phare előcsatlakozási alap támogatásával a határon átnyúló programszerű együttműködés lehetőségét. A stratégiai programdokumentumokon nyugvó közös fejlesztési tervek és az azt működtető politikai döntéshozó grémium, valamint a végrehajtást irányító intézményrendszer úttörő szerepet játszott a magyar decentralizált területfejlesztési-, regionális intézményrendszer kiépítésében.

A Phare CBC – Interreg II-IIIa időszak karakterisztikája (1996–2003)

Az osztrák-magyar határtérségben a Phare CBC programok keretében 1996-tól 2003-ig úgynevezett nagyprojektek, kisprojektek és támogatási konstrukciók (Grant Scheme) formájában valósult meg fejlesztési elképzelés összesen 459 projekt keretében 76.202.000 € támogatással. (VÁTI Kht.) Mindeközben Ausztriában az Interreg IIA és IIIA programok biztosítottak forrást a határon átnyúló programszerű együttműködéshez. A fejezetcímbe említett határon átnyúló hatás és a partnerség már ezen programokban is kötelező feltétel volt, ami azonban az esetek nagy többségében csak elméleti és adminisztratív szinten valósult meg. Ezen kritériumok teljesülése számonkérés és szigorú szabályzók (retorzió) nélkül alapvetően az „emberi” tényezőkön bukkott el, de gyakori akadályát jelentettek a határ két oldalán futó programok időbeli és pénzügyi elcsúszása, illetve a végrehajtási szabályzók eltérő, nem kompatibilis keretei.

Az 1990-es évek második felében a Nyugat-Dunántúli régióban több nagyprojekt valósult meg, amelyeknél nehezen mutatható ki a határon átnyúló hatás. Ezek több esetben egyoldalúan a magyar területek elmaradott, korszerűtlen alap-infrastrukturális beruházásaira (szennyvíz, hulladék, közút) fókuszáltak, és az osztrák partnerek tapasztalataikkal, szakértelmükkel járultak hozzá a fejlesztéshez.

Az úgynevezett Kisprojekt Alap kisebb léptékű, a határ két oldalán élők közötti kapcsolatok kialakulását segítő ún. „people to people” (p2p) projekteket finanszírozott. A program több helyi fejlesztés, együttműködés megvalósulásához nyújtott támogatást, amelyek a határ két oldalán az önkormányzatok, civil szervezetek, gazdasági szereplők együttműködését volt hivatott szolgálni. Részben ennek a programnak köszönhető, hogy a régióban kiépült az az intézményrendszer, hálózat, amely a helyi – régiós autonóm fejlesztéspolitika működtetését megteremtette, illetve felkészítet-

te a pályázó szervezeteket a Strukturális Alapok csatlakozást követő tudatos fogadására.

A Phare időszak utolsó két évében támogatási konstrukciók keretében a nagy és kisprojektek költségvetése közötti ágazati alapú pályázati programok jelentek meg, amelyek eljárási-, végrehajtási gyakorlatukban már hasonlítottak az Interreg rendszeréhez.

2004-től Magyarország Európai Unió csatlakozását követően a Nyugat-Dunántúli régió 3 megyéje is az Interreg IIIA program kedvezményezett területévé vált. Az elkészült közös programdokumentum és közös Kormányzó és Monitoring Bizottságok ellenére a programok végrehajtása megmaradt nemzeti szinten. A közös osztrák-magyar Interreg időszakban úgyszintén akadályát jelentették közös projektek előkészítésének, végrehajtásának az eltérő feltételek, keretek és (nemzeti) végrehajtási rendszerek.

További akadályt jelentett, hogy az érintett osztrák tartományok gyakorlatilag 2004-ig már felhasználták vagy lekötötték a hét éves időszakra szóló Interreg IIIA forrásokat. Így gyakorlatilag nem, vagy nagyon kevés számú tükör vagy közös projekt valósulhat meg ebben a csonka programidőszakban. A kiegyenlített partneri viszonyok kialakulás a 2007-13-as programidőszakra marad. (*Lados, 2006*)

A bemutatott Phare CBC és Interreg programoknak a határtérség integrációjában betöltött kiemelkedő szerepe és felmutatható eredménye mellett a következő gyenge pontjaira mindenképpen rá kell mutatni:

- A projektek sok esetben nem rendelkeztek határon átnyúló hatással, a fejlesztés gyakran helyi (nemzeti) érdeket szolgált.
- Az együttműködés alkalmanként látszatpartnerségre épült. A partnert nem vagy csak minimálisan vonták be a projektbe.
- A projektek nagy százalékban különállóak voltak, csak elenyésző arányban valósultak meg tükör vagy közös projektek.
- Innovatív ötletek hiánya és sablonos, ismétlődő projektek. Kevés „új arc” a pályázók között, így belterjessé vált a program.
- Sok együttműködés csak projekt-, támogatás alapon működött. A hosszú távú, fenntartható, önjáró hálózati együttműködés csak néhány esetben valósult meg.
- A végrehajtó intézményrendszer (Irányító Hatóság, Közös Technikai Titkárság) szűkös humán erőforrás kapacitása miatt főként a szabályszerűsége, jogszabályoknak való megfelelésre tudott csak koncentrálni és kevés figyelem maradt a szakmaiságra, integrált projektfejlesztésre.

***Nyomásgyakorlás adminisztratív eszközökkel
– Európai Területi Együttműködés (2007–2013)***

Az új 2007-től indult uniós programozási és költségvetési időszakban a határon átnyúló együttműködési programok felértékelődtek. A Közösségi Kezdeményezések Interreg programjai a Strukturális Alapok fő célterületei között önálló egységet alkotva Európai Területi Együttműködés (ETE) néven, vagy 3. Célként futnak tovább. Az ETE-n belül a legnagyobb költségvetést a határon átnyúló együttműködési programok kapják az interregionális (Interreg C) és transznacionális (Interreg B) programok mellett.

Az Interreg III A programok korábban részletezett tapasztalatai alapján, a határon átnyúló hatás és partnerség számon kérhető biztosítása érdekében stratégiai jelentőségű lépésre szánta el magát a Bizottság, mégpedig a Vezető Partner Elv (Lead Partner Principle – LPP) bilaterális programokban való kötelező használatának bevezetésével. Korábban csak az Interreg B és C programokban volt előírás a közös tervezés, közös finanszírozás, közös végrehajtás és közös személyzet biztosítása. 2000-től az Interreg IIIA program is biztosította az elv alkalmazásának opcionális lehetősége, de erről egy-egy programtárság irányító testülete önállóan határozhatott. Az Ausztria-Magyarország programban nem történt meg a módszer kísérleti jellegű bevezetése, viszont az új ETE programban már csak közös projektként valósulhatnak meg határon átnyúló fejlesztések, s így nagyobb az esélye annak, hogy a program a valódi partnerségen alapuló és valóban határon átnyúló hatást elérő projekteket valósít meg.

Az időszak további újdonsága, hogy a programnak egy közös költségvetése van, így tilos a forrásokat tartományi vagy nemzeti allokációk alapján felosztani. Ezért nem garantálható, hogy egy adott programban egy adott tagállam hozzájárulása minden esetben és teljes körűen „visszakerül” egy adott ország területére. A végrehajtás intézményrendszerét illetően tovább erősödött a helyi, decentralizált szint, mivel a programszintű átfogó koordinációért felelős Irányító Hatóság Eisenstadtba a Regionalmanagement Burgenlandhoz, míg a projektszintű operatív végrehajtásért felelős Közös Technikai Titkárság a VÁTI Kht. Soproni irodájához került.

***Erőviszonyok a határ két oldalán
– az új programidőszak első tapasztalatai***

A 2007–2013-as programidőszak gyakorlatilag csak 2008 elején indulhatott el. A megcsúszott programozási és bizottsági jóváhagyási folyamat, valamint a szabályrendszer felállítása miatt 2008 januárjában jelent meg az első pályázati felhívás.

A magyar oldalon mérsékelt érdeklődés mutatkozott a program iránt, mivel már 2007 során megjelentek az Új Magyarország Fejlesztési Program (II. Nemzeti Fejlesztési Terv) Cél 1-es ágazati és regionális pályázati felhívásai, ahol a Cél 3-as programhoz képest jóval nagyobb összegek érhetők el. Ezek a pályázati lehetőségek elvonták a korábbi stabil Interreg pályázó szervezetek figyelmét a komplikáltabb, többszereplős határon átnyúló pályázatokról.

Ausztriában viszont sokkal élénkebb volt az érdeklődés. Már 2007 végén kész projektdokumentációval várta több szervezet a pályázati ablak megnyitását. Ennek oka, hogy Alsó-Ausztriában, illetve a kedvezményezett programtérseghhez újonnan csatlakozott Kelet-Stájerországban már régóta csak az úgynevezett Cél 2-es támogatások (ipari szervezetváltás, munkahelyteremtés és képzési programok) érhetők el. Ezek mind nagyságrendjükben, mind támogatás intenzitásukat tekintve alulmaradnak a Cél 1-es programokhoz képest. Burgenland pedig mint a Cél 1-es program 11 éves kiemelt haszonélvezője a „Phasing Out” programtérseghként folyamatosan csökkenő támogatásokat kap a közösségi forrásokból.

A Vezető Partner Elv bevezetését megelőzően rengeteg kérdés merült fel az osztrák-magyar határtérseghben, főként azért, mivel 10 éven keresztül szinte kizárólag különálló projektek valósultak meg. Az aggódó és szkeptikus szakembereknek határozott választ adtak az első fordulóra benyújtott pályázatok – hozzá kell tenni, hogy ezek a legtapasztaltabb pályázó szervezetektől érkeztek -, amelyek partnerei hatékony együttműködésben, a felek érdekeit figyelembe véve, egyenrangú partnerségben készítették elő fejlesztéseiket.

Nem meglepő, hogy az osztrák szervezetek sokkal több kezdeményezés háttérében állnak. Ők készítették el az első koncepciókat, ragadták magukhoz az irányítást és a vezető partner szerepét. Ez magyarázható az európai uniós források felhasználásban szerzett nagyobb tapasztalatukkal, a föderális rendszerben autonómiával és öntudatossággal rendelkező kiterjedt és erős intézmény hálózattal, valamint az erősebb politikai és szakmapolitikai érdekérvényesítési képességükkel. Ennek a helyzetnek a levetülése, hogy az eddigi négy pályázati fordulóban a Monitoring Bizottság által támogatásra javasolt 47 projektből mindösszesen 15-nek van magyar vezető partnere (18 burgenlandi, 5 alsó-ausztriai, 5 bécsi, 4 kelet-stájer) (Forrás: VÁTI Kht. Sopron – Közös Technikai Titkárság 2010. szeptember).

Az új közös pályázati rendszer hatékony működése egy tanulási folyamat eredményeként áll majd össze, amelynek szabályrendszerit mindkét

oldal érdekeinek figyelembevétele mellett, de megfelelő kompromisszum-készséggel kell felépíteni. Az eltérő múlttal rendelkező nemzeti végrehajtási rendszerek összecsiszolása nem volt zökkenőmentes, úgy is mondhatnánk, hogy két iskola küzdelmeit, összeütköztetését hozta a projektek kiválasztási folyamata. Itt már nem tisztán osztrák vagy magyar pályázatról, forrásról vagy érdekről volt szó, hanem a képlet sokkal összetettebbé, sokszereplőssé, egyszóval valóban határon átnyúlóvá, nemzetközivé vált.

Míg Ausztriában az Interreg programokban koncepció-, vázlatos terv szintű pályázatokat nyújtottak be, és a támogatási döntést követően indult meg a fejlesztés részleteinek aprólékos kidolgozása, addig magyar oldalon a Phare és Interreg programokban is megkövetelt maximális szakmai és pénzügyi tervezés, eredmények és indikátorok megadása volt a minimális szakmai és formai mérce. Utóbbi hozzáállás biztosította a végrehajtó intézményrendszer „védettségét”, másrészt a forrásgazda tiszta képet kapott a programszintű és projektszintű elvárható teljesítésekről. Az osztrák minta akkor kimondottan előnyös, amikor beruházási elem is szerepel a fejlesztésben, aminek a tervezési, engedélyezési és előkészítési költségei az össz beruházásnak jelentős részét is kitehetik, amit a pályázó szervezetnek kell előfinanszírozni. Amennyiben nem nyer az adott projektötlet, akkor ez egyéb bevonható forrás hiányában kidobott pénz, ami főként kisebb szervezeteknél, önkormányzatoknál akár komolyabb költségvetési, likviditási nehézségekhez is vezethet.

A két eltérő rendszer „küzdelméből” úgy néz ki, hogy a rigorózusabb magyar áll „nyeresre”, mivel az első körben kevésbé kidolgozott stratégiai nagyprojektek (osztrák vezető partnerrel) is „elvérezték”. Ezeket a második körre a Közös Technikai Titkárság útmutatásával átdolgozták, és természetesen a várt eredmény nem maradt el, a fejlesztések a Monitoring Bizottság jóváhagyta.

A két rendszer közötti másik nagy különbség, hogy az osztrák oldalon a tartományok fejlesztéspolitikai autonómiája miatt a tartományi döntéshozók a szűkös források koncentrációja érdekében egyfajta előválogatást végeznek, és meghatározzák, hogy mely kezdeményezések kaphatnak tartományi társfinanszírozást (közpénzt), ami a pályázat benyújtásának alapfeltétele. Továbbá a tartományi kormány dönt arról is, hogy a pályázók az uniós ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap) támogatás maximálisan adható 85%-ához képest hány %-ra pályázhatnak. Magyarországon a program célkitűzéseinek irányított elérése érdekében un. előválogatás sem az NFÜ (Nemzeti Fejlesztési Ügynökség) sem a megyék részéről sincs.

Minden pályázó egyenlő eséllyel 85% EU támogatásra, automatikusan járó 10%-os hazai társfinanszírozásra számíthat. Az előbbieken leírtak alapján az a helyzet is előfordulhat, hogy egy magyar oldali kezdeményezés azért nem kerülhet pályázatként benyújtásra, mert a kiszemelt osztrák partner nem jut tartományi társfinanszírozáshoz, vagy éppen nem tudja az akár 50%-os önrészt biztosítani.

Az új helyzet a Közös Monitoring Bizottságban alkalmanként konfliktusossá alakította a korábban baráti hangulatú üléseket. Az Interreg programban mindkét oldal főként a saját oldali pályázataira összpontosított, míg a másik oldal konszenzusos akaratahoz baráti asszisztált. Mivel az ETE programban közös pályázatok vannak, így nem csak egy oldalon kell „egyeztetni”, hanem nemzeti és tartományi szinten is kompromisszumra kell jutni a döntéshozóknak a nyertes pályázatokat illetően.

Nehézségek a politikai együttműködésben – EuRégió West/Nyugat Pannónia

Egy határtérség integrációja elsősorban a politikai akarat és az általa megadott szabályozók függvénye, amely akarat célkitűzéseinek megvalósítását csak elősegíthetik, de nem irányíthatják az európai uniós határon átnyúló területfejlesztési programok. A dolgok megszokott menetében a területi döntéshozók által deklarált és kívánatos együttműködést egy közös grémium felállítása indítja. A politikai célkitűzések szakmai alátámasztására elkészül a határtérség átfogó stratégiai terve, amely alapján határozzák meg a prioritásokat és a szükségszerű fejlesztési intézkedéseket, amelyek a pályázati programok alapját képezik.

Miután a kompetenciák és intézményi struktúrák jelentős mértékben különböznek egymástól a határ mindkét oldalán, szükséges egy olyan „kiegészítő” szint létrehozása, amelyre igazán az eurorégiók alkalmasak. (Az osztrák – magyar határtérségben az EuRégió elnevezést kapta, így a két név mögött ugyanaz a tartalom értendő. *Szerző megjegyzése.*) Ezáltal egyfajta „tetőszerkezet” emelkedik a határ menti régió szereplői fölé, akik a közös döntéseket a saját országuk közjogi berendezkedése és előírásai alapján hajtják végre, együttműködve azokkal a szervezetekkel, amelyek rendelkeznek a szükséges kompetenciákkal. (*Kaiser, 2006*)

Az osztrák-magyar határtérségben ez a folyamat fordítva, és időbeli csúszással történt. Az 1992-ben létrehozott Határ Menti Regionális Tanács, majd a jogutódjaként 1998-ban Burgenland tartomány és Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyék együttműködésében megalapított

EuRégió West/Nyugat Pannóniát megelőzte az időközben újtára indított Phare CBC program.

Az eurégió megalakulása után hat évig nem rendelkezett fejlesztési stratégiával. A szervezet létrehozását nem előzte meg a határégió átfogó analízise, amire alapozva a hosszú, közép- és rövidtávú célkitűzéseket, a működés konkrét céljait ki lehetett volna dolgozni. (Rechnitzer, 2006)

A határon átnyúló együttműködésnek, fő prioritások és csapásirányok kijelölésének inkább lett a CBC program a motorja, mint az igazi operatív háttérszervezet, jogi személyiség nélküli eurorégió, ami ebben a formában pályázni sem jogosult. Betöltött szerepüket meghatározta, hogy az egyik mögött az európai unió által biztosított fejlesztési források és közösségi szabályozók álltak, míg a másik a területi döntéshozók önkéntes, laza szakmapolitikai együttműködéséről szólt.

Az EuRégió West/Nyugat Pannónia eredményességének legfőbb korlátait a két állam közötti rendszerhatárok, intézményi különbségek, a tudati beállítottság eltérései, valamint az ellentétes vagy hiányzó érdekeltség jelentették. Ez úgynevezett határon átnyúló inkompatibilitáshoz, a struktúrák megmerevedéséhez vezetett, amelynek fő tényezői a következők:

- eltérő államformák: föderális Ausztria – centralizált Magyarország;
- a területi hatalomgyakorlás szereplői eltérő szinten, eltérő politikai és gazdasági, pénzügyi súlycsoportban vannak;
- eltérő fejlettségű, élet-, bérszínvonalú térségek találkozásánál a regnáló hatalom védő-, korlátozó (protekcionista és néha populistá) intézkedéseket vezet be;
- a szakmai szervezetek eltérő autonómiával rendelkeznek és költségvetésükben nagyságrendnyi eltérés: pl. turizmus, marketing;
- több ágazatban a vélt vagy egyértelmű versenyhelyzet miatt alacsony az együttműködési hajlandóság: pl. felsőoktatás, kultúr-turizmus;
- évek óta húzóó, nem tisztázott környezeti terhelések (Rába habzás, hulladék égetőmű terve Heiligenkreutzban);
- vita az adminisztratív korlátozásokról a Schengeni kishatár átkelő átjárhatóságáról.

Ezen folyamat eredményeként 2008-ra teljesen megmerevedtek a politikai álláspontok és megszűnt működni az EuRégió. Az utolsó tanácsulást és elnöki egyeztetést 2007-ben tartották, munkacsoport ülésre pedig 2008 év

elején került utoljára sor. A titkársági koordinációs munkát finanszírozó Interreg IIIA projekt kifutott, így jelenleg teljes csend állt be a működésben.

Centrope / Közép-Európa régió – új identitás?

A nagyobb léptékű határokon átnyúló térségi kezdeményezések egyik ígéretes példája az osztrák–cseh–szlovák–magyar négyes határtérségben kialakuló CENTROPE, Közép-Európa régió. Az egyelőre „csak” projekt szintű együttműködés háttérében Bécs korábbi vonzáskörzetének helyreállítása áll. Az együttműködés politikai deklarációját 2003 őszén Kittseeben írták alá. Területileg Dél-Morvaországot, Nyugat-Szlovákiát, Nyugat-Dunántúlt és Kelet-Ausztriát foglalja magában a kezdeményezés.

A szerveződés elsősorban Bécs érdekeltiségre épül. Kialakítását gazdasági, vonzáskörzet elemzések előzték meg, célja a gazdasági fejlődés elősegítése, a komplementer térségek kihasználása, egy közös, nagy urbanus tér létrehozása. A projekt mögött nagy uniós források állnak. Valójában ez az a térség, ahol először kialakulhat egy valódi határon átnyúló régió a Kárpát medencében, melynek révén a térség Közép-Európa egyik legdinamikusabb, határon átnyúló régiójává válhat. (*Hardi, 2007*)

A magyar oldalon csatlakozott megyék és városok sokáig szkeptikusan álltak az együttműködéshez, mivel annak háttérében Bécs azon törekvéseit látták, hogy határon átnyúló háttérrel, kb. 100 km-es vonzáskörzetével próbált az európai szintű agglomerációk versenyében közösségi források felhasználásával előnyt kovácsolni. A helyzetet érdemes egy kis város szempontjából, mint Sopron (és régi-, új vonzáskörzete) úgy megközelíteni, hogy megfelelő bölcsességgel és kezdeményezőkésséggel lehetősége nyílik egy nagyobb szövetséghez csatlakozva a meglévő, de eddig ki nem használt adottságait és képességeit új, innovatív formában, más léptékben hasznosítani. A városnak kitörési lehetőséget jelenthet az együttműködés a felsőoktatás (Nyugat-magyarországi Egyetem részvétele egy térségi egyetemi szövetségben), a közlekedés és logisztika (GySEV – RÖEE, térségi közlekedési szövetség), valamint a kultúra és turizmus (Haydn-Liszt zenei régió, Fertő-táj Világörökség turisztikai szövetség) területén.

Összefoglalás

Az előbbieken leírtakban megpróbáltam áttekinteni az osztrák-magyar határregió integrációs folyamatait az elmúlt húsz esztendő távlatából. Kitértem az endogén, belülről-, a térség politikai és szakmai szervezeteitől

eredő, jól belátott saját érdeken nyugvó kooperációira, illetve az „emberi” tényező miatt fékező jelenségekre. Továbbá megvizsgáltam az exogén, uniós források által kikényszerített, szabályozott a nagyobb határon átnyúló hatás valamint erősebb partnerség irányába vezető programokat.

Az osztrák-magyar határtérség határon átnyúló együttműködéseit akár európai szinten is, mint jó gyakorlatot emlegették. Ez köszönhető az érintett térségi szereplők nyitottságának, az új megoldások alkalmazására való hajlandóságuknak. Az első tapasztalatok szerint a 2007–2013-as támogatási periódus újabb háttérsegítséget nyújthat az integrált határtérséggé válás folyamatában, de kompromisszumos politikai együttműködés nélkül a szerves fejlődés lelassulhat, megtorpanhat.

Smit (2001) szerint „az eurorégiók szerepe ideiglenes. Mint kezdeményezők addig fontosak, amíg le nem épülnek a fejekben a meglévő korlátok, gátak határok, és az emberek külső ösztönzés nélkül is felismerik, kiaknázzák az együttműködésben rejlő előnyöket.” Ennek az állapotnak az eléréséig még időre van szüksége a határtérségnek, amely hossza nem csak a helyi hatalomgyakorlótól, szakmai szervezetektől, hanem a nagyvilág jövőbeli történéseitől is erősen függ.

Irodalom

- CSALAGOVITS I. J. (2006): Az Interreg III programok megvalósításának intézményi keretei. In: Kaiser T. (szerk.): *Stratégiai kutatások – Magyarország 2015, Hidak vagy sorompók? A határokon átívelő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. Budapest: ÚMK, 7–41.
- CSALAGOVITS I. J. – GORDOS M. (2007): A határon átnyúló együttműködések – A Phare CBC 12 esztendeje In: *Falu Város Régió 2007/1*. Budapest: VÁTI Kht. 76–79.
- HARDI T. (2007): Az eurorégiók mint a határon átnyúló fejlesztés eszközei a Kárpát-medencében. In: Kaiser T.– Ágh A.– Kiss-Varga J. (szerk.): *Stratégiai Kutatások – Magyarország 2015, A régiók Magyarországa II. Hálózatok és labirintusok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 31–45.
- KAISER T. (2006): A horizontális európaizáció és a határ menti együttműködések. In: Kaiser T. (szerk.): *Stratégiai kutatások – Magyarország 2015, Hidak vagy sorompók? A határokon átívelő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. Budapest: ÚMK, 231–252.
- LADOS M. (2005): A határmentiségtől az integrált határregióig In: *Tér és Társadalom 2005/2*. Győr: MTA RKK 1–5.

- LADOS M. (2006): Az Interreg-Phare CBC projektek típusai és tapasztalatai. In: Kaiser T. (szerk.): Stratégiai kutatások – Magyarország 2015, *Hidak vagy sorompók? A határokon átívelő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. Budapest: ÚMK, 205–230.
- NOVOTNY G. (2006): A határon átnyúló együttműködések sikerének kulcskérdései nemzetközi minták alapján. In: Kaiser T. (szerk.): Stratégiai kutatások – Magyarország 2015, *Hidak vagy sorompók? A határokon átívelő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. Budapest: ÚMK, 91–119.
- RECHNITZER J. (2005): Az osztrák-magyar határ menti együttműködés múltja, jelene In: *Tér és Társadalom 2005/2*. Győr: MTA RKK 7–29.

Vértesy László: A régi jó régió

Az unióban a regionalitás újabban trendi. Egyesek a fejlődés redemptori lehetőségeit látják benne, másoknak megélhetési szakértői státuszt jelent, a hozzáértők harmadik rétege pedig szkeptikus. Mi is a régió szerepe? Mindenkinek jó és tökéletes varázsszer? Esetleg csupán divat és a pillanat játékszere? A cikk témája a régió közigazgatásban és gazdasági életben betöltött helye és szerepe. A tanulmány Sopron példáját érintve mutatja be, hogy az infrastrukturális háttér és a helyi adottságok lehetőségeinek kihasználása mellett mit jelent egy város társadalmi-gazdasági életében a kiemelt rang vagy a mellőzöttség. Felemelkedés és hanyatlás, a polgárok elégedettsége vagy elmenekülése – megannyi fontos, meghatározó tényező a múlt szakszerű értékelésében, a mindennapi irányításban és a jövőkép kialakításában.

Megye és régió Magyarországon

A mai magyar közigazgatás alapköve, a vármegyerendszer államalapító Szent István királyig nyúlik vissza. Szerepe, különlegessége abban rejlik, hogy „azt a nemzet saját ereje természetes fejlődés folyamán az összes államok közt elsőnek alkotta meg, és az önkormányzat fegyvereivel a legszélesebb körben ellátta anélkül, hogy az állam egységét veszélyeztette volna” – így fogalmazza ezt meg a korszak legjobb igazgatástörténeti szakértője (*Gyalay, 1997, 156. old.*). Mint a nemesi önkormányzat szerve, tisztán közjogi jellegű, a századok múltán válik folyamatosan belügyi közigazgatási alapszervvé, mint kizárólagos középhatóság. Lényeges eltérés, hogy amíg a német nyelvterületen vagy akár Franciaországban az egyes ügyágakban a helyi és központi hatóság közé hatósági tagozatok egész sorát illesztették, addig nálunk a járás (ma lényegében kistérségnek tekintենek) jogalanyiség nélkül pusztán hivatali terület maradt.

Európában a 15. században először Magyarországon valósult meg a vármegyei szabályalkotási jog, és lett egyúttal önálló háztartása, így az adott mikrokörnyezetben tulajdonképp kicsiben a maga állami életét élte, a kor szintjén nem is olyan rosszul. Mi ez, ha nem maga az akkori régió? Még a terület méretében is illeszkedik a mai uniós elvárású régiókhoz: átlagos nagyságuk akkora, mint a mindössze dunántúlnyi Belgium három régiójának bármelyike.

A magyar vármegyerendszer autonómiája a törvénykezés terén bontakozik ki. A mechanizmus Szent Istvántól gyakorlatilag 1870-ig, a polgári rendszer létrejöttéig élt, végig működőképes volt. A vármegye az összes igazgatási ügyek hatósága is. Az ott egyesült nemesség nemcsak a helyi önkormányzat és törvénykezés törvényes hatósága lett, hanem a Szent Korona testének része, mint állami közjogi alakulat, hiszen az országgyűlésen különállóan léphetett és lépett fel. Vagyis a legfőbb államhatalom után közvetlenül következő területi egység. Így ugyan nevében nem (vagy igen: hiszen latin megfelelőjét semmiképp se szabad grófságnak fordítani), de funkciójában és a rá ruházott jogokban valóban régiónak tekinthető.

Szent István a vármegyerendszer mellett a modern egyházi szervezet kialakításáról is gondoskodott. A 10 püspökség (bácsi, bihari, csanádi, egri, esztergomi, győri, gyulafehérvári, pécsi, váci és veszprémi) a történelmi Magyarország területére vetítve egy-egy mai értelemben vett régióknak felel meg. Időtálló munkáját mi se jellemzi jobban, mint az, hogy a római katolikus püspökségek száma az első világháborúig mindössze négygyel (besztercebányai, nyitrai, rozsnói és székesfehérvári) gyarapodott. Regionális elrendezés ez a javából! Sőt, nagyrégióra is találunk itt példát: az esztergomi és kalocsai érsekség jelenti a püspökségek összefogását, Mária Teréziáig lényegében változatlan formában (az egri érsekség megalapításáig). NUTS I. kategória ez, abból a változatából, mint pl. a mai Németországban a 16 Land.

Az István-kori alapvármegyék (várispánságok) száma feltehetően 48, ebből a határvármegyék száma 24. Sopron az utóbbiak közé tartozik. A vármegye – comitatus - egy meghatározott területi egységre kiterjedő illetékességgel rendelkezik, jellemzően négy járásból áll (processus, ma divatosan kistérségnek hívnánk), s általában a négy égtáj, illetve sorszám szerint került megjelölésre. Legszembetűnőbb jellegzetessége a közjogi jelleg: a közfelfogás miatt úgy működött, hogy a vármegyék nem kerülhettek senkinek magánhatalma alá. Az élén álló comes (ispán, zsupán) a király által kinevezett és általa elbocsátható főhivatalnok, olyan közjogi méltóság, amelyeket a nemzet törvényekkel szabályozott. Európai típusú regionalitás ez a javából: a kancelláriától az egyházi területi rendszeren át a hadszervezetig mindenütt Nagy Károly (Carolus Magnus) nyomdokain jár, beleértve a frank típusú városokat és nyugat-európai mintájú polgári elemeket is. Fokozatosan meghonosodik az alá- fölérendeltségi alapokon álló területi beosztású rendszer (most divatosan NUTS II., III. és IV. kategóri-

áknak neveznék), a megye–járás–község-modell, eltérő elnevezéssel gyakorlatilag napjainkig.

A mai uniós értelemben vett, nagyobb területre vonatkozó regionális közigazgatás az írásos dokumentumok szerint a Kárpát-medencében még ennél is régebbi – kétezer éves – hagyománnyal rendelkezik, tehát korántsem az uniós csatlakozás jelenti a térségben az első ilyen típusú beosztást.

Már Traianus alatt (107-ben, az ő uralkodása alatt legnagyobb a Római Birodalom) Pannónia tartomány (lényegében a mai földrajzi Dunántúl) két részből állt: Pannonia Inferiorból és Pannonia Superiorból Aquincum és Carnuntum, illetve Savaria székhelyekkel. A két Pannónia mindegyike két-két részre oszlott, a mostani fogalmaink szerinti három-négy megyényi közigazgatási egységek lényegében mai régióknak foghatók fel, legalábbis területméretük alapján, hiszen az akkori idők lakosság száma nem mérhető össze a maival, nemcsak az Ister partvidékén, de másutt se. A magasabb rangú városok municipiummá emelkedtek (Aquincum), néhányuk coloniává (pl. Cibalae). A korszerű végrehajtói hatalom és bírói intézményrendszer mellett kőépületek, vízvezeték, csatornázás, padlófűtés, fedett középületek, 6-8 méter széles kőutak – mind-mind egy magas civilizáció hozadéka, melynek jó része hosszú évszázadokra majd eltűnik.

Ez a típusú regionális beosztás adta a birodalom átláthatóságát és szervezettségét, nélküle bizonyosan a szétesés és a káosz lett volna a jellemző. A területi rendezés elve elsődlegesen a racionalitás: legyen egy tartomány jól áttekinthető és hatékonyan irányítható, határregiónként pedig védhető. A római regionális közigazgatás a kor legkorszerűbb beosztási és területirányítási rendszerét jelentette, a hozzá tartozó fejlett jogtudománnyal és jogalkalmazással. Hiszen nemcsak szerezni kellett az új területeket, hanem meg is tartani. Utóbbi a nehezebb.

Sopron, az akkori Scarbantia megkülönböztetett szerepet töltött be a Római Birodalomban, hiszen a borostyánút (Északról a Balti-tenger környékéről) és a selyemút (Keletről, Kína felől) találkozási pontján Róma felé kiemelt kereskedelmi jelentőséggel bírt. A két fontos út metszése különösen különösen kedvező helyzetet teremtett a város társadalmi és gazdasági fejlődésében, a főtéri lapidárium leletanyaga is egyértelműen mutatja, hogy gazdag település volt az ókorban. Sopron municipiumi rangja adta a közigazgatási tekintélyt, a kiemelt kereskedelmi forgalom pedig a csomóponti funkciót és a jólétet, s a kettő együtt jelentette Scarbantia fénykorát a Római Birodalomban. A regionális berendezkedésbe ágyazódva harmoni-

kusan tudott fejlődni, s kistérségi központként a környező települések irányítását is ellátta.

Hasonlóan a római kor többi pannon városához, Scarbantia is eltűnik a süllyesztőben a birodalom bukását követően. Bár a következő időszakokról nem maradtak ránk oly gazdag emlékek, mint a rómaiak idejéből, valószínűsíthető, hogy az Árpád-kori Magyarország is regionális beosztású volt, legalábbis abban az értelemben, hogy Árpád halálát követően nemcsak a feltehetően követő Szabolcsnak, hanem idősebb fiainak (Jutas, Tarkos, Üllő és Zolta) önálló szállásföldje lett. A területi elaprózódást elkerülendő szenioritáselvű öröklési rendszer a regionális típusú formációnak kedvezett. A törzsi helynevek hasonlóságai, illetve rendszere közvetett bizonyítékul szolgálnak. A nomád életmód ugyanakkor nem kedvezett sem regionális, sem bármilyen közigazgatási rendszer kialakulásának, így ebben a korban nem is a területi elrendezés és a hozzá tartozó szervezeti rendszer volt a fő gond, hanem a vándorlás és kalandozások adta bizonytalanság, amire aztán az augsburgi vereség (955) véglegesen pontot is tett.

Sopron az államlapítás után a kedvező adottság folytán ismét erős betelepülést eredményez, s már 1153-ban fontos településként említik, sőt a 9. században már ismert Sopron német neve is Német Lajosnál Odinburch (ma: Oedenburg) alakban. Mint a szabad királyi városok (civitates) egyike (1074, hűsége miatt kiváltsága 1277-ben megerősítve), a magyar középkorban többször is fontos szerepet tölt be mind a politikában, mind a gazdaságban. Közvetlenül a király fennhatósága alá tartozik, kamarai igazgatás alatt áll, vezető tisztségviselőit a városi tanács tagjaiból választják. Nagyon kevés városnak osztályrésze ez: az 1514. évi III. tc. Sopront a 8 szabad királyi város között említi. 1353-ig a Johannita konventtel locus authenticus (hiteles hely), lényegében az adminisztráció regionális központja. A 13. században már kiemelt ispánsági székhely, 1458-ban már 3500 lakossal. A 14. és 15. században többször is királyi tartózkodási hely. Regionális centrum a szó szoros értelmében.

Mivel nem került a török hódoltság alá (de 1529-ben feldűlják a várost, a Kőszeg alól elvonuló oszmán sereg pusztítja), országgyűléseket tartanak itt, méghozzá többször is: 1553-ban, 1622-ben, 1635-ben és 1681-ben. Egy ízben még királykoronázó szerepe is van (1625). Sopron vármegye számos helysége ebben az időben többször is zálogként osztrák kézre kerül, így Fraknó csak 1622-ben, Kismarton 1649-ben tér vissza. Mária Terézia uralkodása alatt nyílik meg itt az ország első szénbányája (Brennbergbánya, 1753), amely a 19. század végére az ország egyik legkorszerűbb bá-

nyája lesz. Sopron tehát kis megszakításokkal és eltérő erősséggel ugyan, de folyamatosan a régió centrumában áll.

Régióközpont és infrastruktúra

Az eddigi példák is mutatják, hogy a jól kiépített közlekedési hálózat döntő szerepet játszik a régió, illetve térségi központ kialakulásában. A Római Birodalomban ilyen volt a Borostyánút, ami Scarbantia fejlődésében meghatározónak bizonyult. A középkor számos fontos útja Sopront is érintette, és a Bécshez való viszonylagos közelség is segített a város fejlődésében.

A 19. században meghatározó szerephez jut a vasút. A kor infrastrukturális vonzereje meghatározza a környezet fejlődését. Ekkor épül Széchenyi kezdeményezésére a Dunántúl első vasútvonala, amely Sopront Bécsújhellyel, illetve Béccsel köti össze, a történelmi Magyarországon a Vác–Pest szakasz után a legrégebbi. A soproni végállomás regionális vonzerőt jelent, s a város ismét gyorsan fejlődik. Megindul a hálózati terjeszkedés is, a Déli Vasút társaság 1865-ben nyitja meg a Sopron–Szombathely szakaszt, amely a Bécs–Nagykanizsa útvonal része, s ez a szakasz biztosítja – kizárólagosan! – több évtizeden át a császárváros Adriához történő jutását. Rá pár évre, 1876-ra készül el a Győr–Sopron közötti pályaszakasz. Az eredeti terv szerint így a győri gabona Bécs megkerülésével jutott (volna) a nyugati piacokra, ugyanúgy a kisalföldi cukorrépa, gabona és egyéb termények is kedvező útvonalat kaptak.

Sopron gazdasági fejlődése a továbbiakban ugyancsak a vasút révén kap hatalmas akadályt: a Pest–Bécs sínpár nem Sopronon megy keresztül, s dél-ausztriai vasúti alagutak megépülésével a déli vasút jelentősége is csökken. Az infrastruktúra ugyan más területeken még egy ideig fejlődik: 1890-ben itt létesül az első vidéki távbeszélőközpont, de már érezhető a centrumszerep elveszése. A trianoni határ végleg eldönti, hogy Sopron nem marad országos közlekedési csomópont.

A vasúttörténet rövid folytatása: a GYSEV (Győr–Sopron–Ebenfurth vasútvonal) 1951-ben szerződést kötött a MÁV-val a magyarországi vonatutak feladatainak és pályafenntartás ellátásáról. A vonalat 1987-ban villamosították, de maradt egyvágányú. A GYSEV székhelye 2006 óta Sopron. A MÁV 2001-ben adta át a Sopron–Szombathely vonal üzemeltetését a GYSEV-nek.

A vasút kapcsán mind regionális, mind városi vonatkozásban szükséges megemlékezni a legnagyobb magyarról. Széchenyinek nem kis szerepe volt a régió vasúthálózatának kialakításában, de mellette foglalkozott a

győri Kis-Duna, Rába, Rábca és Marcal szabályozási tervével, a soproni falkavadász-társasággal, a selyemhernyó-tenyésztéssel (a Lőverek vonatkozó részét a korabeli forrás Seidenwurmzucht-Gebietként említi), a gőzgép (gőzmalom) népszerűsítésével, ő az 1842-ben alakult Soproni Takarékpénztár első részvényjegyzője stb. Példája igazolja, hogy egy nagy, karizmatikus személyiség milyen hatással lehet egy régió fejlődésére.

Napjainkban a vasút régióközpont-alakító szerepét már az autópálya tölti be. Egy-egy település életében meghatározó, ha ugyan nem döntő az autópályához való közelség. A külföldi befektetőktől kezdve a helyi kis- és középvállalkozásokon át az ott élő lakosságig mindenki ebben látja – nem alaptalanul – a fejlődés kulcsát, ami annyiból igaz, hogy erre *is* szükség van, de önmagában kevés. Az olaszok, németek már a két háború között elkezdték kiépítését, nálunk sokáig a rendszerváltozásig csak a Budapest–Zamárdi szakasz működött, van mit behozni.

Modern város, modern régió

A magyar polgári közigazgatás s vele együtt az új regionális szemlélet megjelenése az 1848–49-es szabadságharchoz köthető. A polgárosodás felé haladó köznemesség és feltörekvő iparos réteg, továbbá a jobbagyfelszabadítás alapvető társadalmi változásokat hozott, s ennek egyik leképezését a területi szemléletű államigazgatási változások jelentették. A szabadságharc viszonylag rövid ideje nem tette lehetővé kibontakozásukat, de a kezdetek és elképzelések nagyon biztatóak voltak. Legrészletesebben és hitelesen erről a kor szemtanúja, Horváth Mihály püspök úr, aki a szabadságharc kormányának tagjaként az események részese volt. Már az első ilyen közigazgatási jellegű törvény, az 1848. évi I. tc. is erről szól: Magyarországot és Erdélyt egyesíti.

Válaszul nem egészen egy éven belül Ferenc József kiadja az olmtüzi alkotmányt, amely Magyarországot tulajdonképpen koronatarományra – alsóbbrendű régióra – süllyeszti. A bécsi regionális politika a szabadságharc bukását követően drasztikusan átrendez: a magyar koronatarománytól Erdélyt leválasztják, sőt a Partiumot is oda csatolják. Elveszik a Szerb vajdaságot és a Temesi bányságot, a csáktornyai járást és Fiumét Horvátországnak adják. (Előbbiek évszázadok óta a Magyar Királyság közjogi alkatrészei, utóbbi Mária Terézia alatt került Magyarországhoz).

A közigazgatásban több megyét megszüntettek, másokat összevontak. Sopron vármegye az utóbbi kategóriába került: Mosonnal vonták össze. Azonos területi beosztással jönnek létre a törvénykezési fórumok. A Hét-

személyes tábla így a bécsi Obergerichtshof részeként németül bírászkodik. A megyei és kerületi bíróságok (vármegyéknél Komitatsgericht, a Bánságban, Erdélyben és Vajdaságban Kreisgericht) fölött másodfokon regionális bíróság (Ober-Landesgericht) áll. Ezzel egy időben került bevezetésre az ügyészi intézmény és a telekkönyvi intézmény. Utóbbiakra vonatkozóan ugyan már létezett az 1840. évi XXXI tc., amely megengedte a nemesi birtokok összeírását, de bevezetésre végül is egy 1855-ös igazságügy-miniszteri rendelettel került. Ezzel párhuzamosan nem lesz szükség a káptalanok ilyen típusú munkájára. (Sopron, nem lévén püspöki székhely, – utolsóként, egyedül – társaskáptalannal rendelkezett.)

Nemcsak az állami és egyházi közigazgatás, hanem a különféle szolgáltatási területek is az akkor divatos regionalitás talaján szerveződtek. Ennek egyik fényes bizonyítéka a közúti területi felügyelőség hatásköre Pozsony, Moson, Győr, Sopron és Vas vármegyékre, vagy a pénzügyigazgatóságok kialakítása (Gyalay, 1997, 363.), akár a Soproni Postaigazgatóság illetékessége Sopron, Moson, Győr, Vas, Veszprém, Fejér és Komárom vármegyék területére. Utóbbinak máig megmaradt emléke a Széchenyi téri kirívóan hatalmas szecessziós épület, a postapalota.

Az osztrák területi – regionális – szervezésnek számos előnyös oldala, racionalitása is volt, ezt különösen az osztrák jogászok és történészek hangsúlyozzák, de a hazai szakma nem elfogult része is így látja. Mások a költségesebb (esetenként valóban kétszeres) és bonyolultabb adminisztrációt hangsúlyozzák. A rendszer ebben a felállásban egyébként kérészerű volt: az 1860-as októberi diploma visszaállítja az 1848 előtti önkormányzati rendszert, s az 1867-es magyar–osztrák, illetve 1868-as magyar–horvát kiegyezés is megváltoztatta a korábbi állapotot.

Sopron városa a regionális közigazgatásban betöltött csúcspontját a Bach-korszakban éri el, amikor is gyakorlatilag az egész Dunántúl közigazgatási központjává válik. Az akkori öt régiós területi beosztás – Verwaltungsgebiet – volt lényegében az első áttörő kísérlet a vármegyrendszer megszüntetésére, de a már említett költségessége és eredménytelensége (lassabb, hatékonyatlanabb ügyintézés) miatt hamar meg is szűnt. Az 1848–49-es szabadságharc leverését követően az volt a Habsburgok célja, hogy Magyarországot teljesen beolvassák a birodalomba. A teljes centralizáció 1851-re kiépült. Lényege, hogy leválasztották Magyarországról összes déli területét: Erdélyt, a Határőrvidéket, Horvátországot, a Szerb vajdaságot és a Temesi bánságot. A megmaradt rész az öt kerület, ebből egy a Sopron központú régió, amely gyakorlatilag három megye kivételé-

vel az egész Dunántúlt magába foglalta. Katonai és polgári kormányzója Haynau tábornagy menesztését követően Habsburg-Tescheni Albert főherceg lett (1851–1860). A rendszer fő hibája, hogy a regionális berendezkedés célja itt nem a közigazgatás korszerűsítése volt, hanem a gyarmatosítás.

A kiegyezés után lassan indul a polgári államszervezet kiépítése. 1873-ban még 81 területi és 73 városi törvényhatóság működött. Mindinkább bebizonyosodott, hogy a modern kapitalizmus térhódításával életképtelen a megyei és városi törvényhatóságok, székek, eltérő kiváltságú területek zavaros egyvelege. A Szapáry Gyula-féle reformjavaslat 51, a Tisza Kálmán-féle 63 vármegyét tartalmazott. Utóbbi győzött, előbbi volt a racionálisabb. A legfontosabb elvet a nagyjából azonos nagyságú és népességű területi egységek kialakítását elvetették. A politika a regionalitásban is erősebb, mint a racionalitás: jellemzően akkor is, ma is a kapcsolat és az egyéni érdek jelenti az elsőbbséget.

Az 1868. évi IV. tc. az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elkülönítette. Az 1871-ben létrejövő új szervezetben 360 járásbíró, 102 királyi törvényszék jött létre, előbbi kényelmesen, utóbbi túlzottan sok (a 102-t három évvel később 52-re mérsékeltek). A regionalitás klasszikus változata ismét megjelenik: a királyi ítélőtáblák a korábbi Ober-Landesgerichte utódai. A 19. század végéig a járásbírók többségének volt ugyan telekkönyvi bírósága is, de sok esetben a telekkönyv a szomszédos járásbíróval együtt nyert elhelyezést, míg a törvényszéki székhelyeken a telekkönyvet maga a törvényszék kezelte. Vagyis lényegében visszaállt az osztrák regionális rendszer. Ezért nem maradnak, hanem kifejezetten helyesnek kell értékelnünk azt az abszolutisztikus intézkedést, amely a területeket mind törvénykezési, mind közigazgatási felosztás tekintetében egyetlen egységnek fogja fel.

A 63 vármegyéből álló rendszerre Trianon hozza a legnagyobb csapást: mindössze 33-at hagyott az országnak, de ezek közül is csak 10 maradt érintetlen, a többi ún. csonka vármegye lett. Később utóbbiakat az 1923: XXV. tc. „ésszerűségi okokból” egyesítette, de régiókat nem szervezett, holott demográfiai, gazdasági, rendészeti és oktatási érvek is szóltak volna mellette. Magában az önkormányzati szervezetben a két világháború között nem történt alapvetően változás.

Az első világháború után a dualista államszerkezet megszűnése és a nemzetközi irodalomban a tudományos munkaszervezés megjelenése új irányzatot hoz a régiópolitika vonatkozásában is. A szakma egy része ezt

formális-rationális közigazgatástannak hívja és hazai elterjedése leginkább Magyary Zoltán nevéhez köthető. Az akkori idők tudományos divathulláma élvonalába kerül a honi közigazgatás kutatása: a Taylor-féle tudományos munkaszervezés közigazgatási átültetésének ősdátuma 1923, ahol Fayol professzor egy brüsszeli előadáson ismerteti a scientific management közigazgatási vonatkozásait, s pár évre rá már a Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet (1931-ben alakul) is ezt a vonalat képviseli. A formális-rationális közigazgatás-tani irányzat korántsem a múlté: napjainkban sem tudunk jobb alapokat találni a regionális területi felosztásra, akár a célracionális, akár az értékracionális cselekvések oldaláról közelítjük meg (az ilyen típusú felosztással először Max Weber foglalkozott).

Sopron sorsa a bécsi vasutakkal eldőlt. Kikerült a fő áramlatból, s egyre inkább csak szűk környezetének lett centruma. Hiába emelte a város tekintélyét a soproni katonai főreál létrejötte, amely mint első magyar tannyelvű ilyen intézmény a kiegyezés utáni időkben morális tekintélyt, a hazafias érzelem erősödését jelezte. A főreálból egyenesen tisztképző akadémiára lehetett menni, s a 20. század első felének magyar katonai elitje nagyrészt itt kezdte tanulmányait. Az 1919-ben Selmezbányáról odatelepített Bányászati és Erdészeti Főiskola tovább növelte rangját. Mindez már kevés volt. A Lajtai bánóság, a trianoni szerződést követő népszavazás előbb bizonytalan helyzetbe, később nagy morális elégtételt adva, de gazdasági pozícióját nem megerősítve (az 1922-es emléktörvény szerint: civitas fidelissima, a leghűségesebb város) alakította a város és környezete életét. A város hivatalai 1946-ig kétnyelvűek maradtak, akkor a kitelepítés révén több mint 2000 lakos elűzésével, továbbá a város zsidó lakosainak II. világháború alatti haláltáborba hurcolásával a helyi etnikum színessége megszűnt. (Utóbbi nem csupán Sopronra, hanem valamennyi vidéki városunkra jellemző.)

A második világháború tovább rontotta Sopron pozícióját. A korábban kedvező nyugati határ menti lét a szovjetek bejövételével megszűnt. A korszak állami vezetése a szó szoros értelmében perifériának tekintette a várost. A bányát 1951-ben politikai okok miatt bezárták, a főiskola bányamérnöki kara Miskolcra került, s még az erőltetett iparpolitika éveiben is különösen óvakodtak attól, hogy a nyugati határ melletti településeken komolyabb ipar vagy szolgáltatás bontakozzon ki. A város életében a következő szakaszt a rendszerváltozás, majd az unióhoz csatlakozás jelenti, ahol az új regionális – megyei – kistérségi közegben igyekszik a város megtalálni a helyét. Ma a Sopron–Fertődi kistérség központja, megyei jo-

gú város. A új kurzusban eltelt idő túl rövid ahhoz, hogy a krónikás alapvető erejű változásokról beszámolhasson.

A rendszerváltozást követte uniós tagságunk, ami megkövetelte a régiók létrehozatalát. Napjaink 7 magyar régiója illeszkedik az EU NUTS követelményrendszerébe, azaz trendi, másképp fogalmazva: követi az uniós előírásokat. A magyar regionális fejlődés e legutóbbi szakasza sajátosan alakult: a három-három megye összevonása (Közép-Magyarország kivétel) minden térségi logikát nélkülöz. Kétségtelen előnye a megyerendszer megtartása és az induló költségek viszonylagos alacsonysága, de ennyi, és nem több, sőt utóbbit is lehet vitatni, hiszen egy új elem épült be – ráadásul 7 helyen – a rendszerbe a maga teljes kiadási struktúrájával együtt.

A hazai régiók közötti aránytalanság jól látszik mind népességet mind területméretet, mind fejlettségi színvonalat tekintve Közép-Magyarország és a többi régió összehasonlításában. Előbbi egymaga majdnem annyi GDP-t állít elő, mint a másik 6 régió együttvéve. Általános fejlettségi aránya (ez a regionális támogatások szempontjából fontos) is eléri az unió átlagának 75%-át. Az urbanizáció foka 90% feletti, míg az alföldi régiókban csak 50% körüli. Ugyanez igaz a gazdasági aktivitás, az infrastruktúra, az egészségügy és az oktatás fő mutatóira is. A sor természetesen még bővíthető, hiszen a regionális stratégiai programok ennél sokkal többet karol(ná)nak át. Ilyen lenne többek között a fejlett innovációs kultúra kialakítása, a kis- és középvállalatok (SME) súlyának erősödése, a közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) vonzása, az általános infrastruktúra javítása, a humán tőke színvonalának folyamatos emelése (HDI), a hatékony kapcsolatokkal működő intézményrendszer kiépítése, a társadalmi tőke létrejötte – hogy csak az EU által javasolt orientációs irányelveket említsük.

A térökonómiai és egyéb modellszámítások egyike sem igazolta mindmáig a jelenlegi régiók racionalitását. Nem az unióban a hiba: Brüsszel csupán egységes rendszert akar a jobb átláthatóság és összehasonlíthatóság kedvéért. Ezután a tagországokon múlik, mennyire és milyen mértékben használják ki ennek lehetőségét, miképpen szerveznek egy-egy régiót. Mert a régió éppúgy lehet előny, mint átok. A magyar közigazgatás jelenlegi területi rendszere elavult, ebben a szakma legnagyobb része egyetért. A hogyan tovább viszont kérdéses, egységes rendező elv nincs, más országok mintája az eltérő adottságok folytán nem másolható.

Miért kell a régió? Mint láttuk, minden kornak másért. A felsorolt példákban az adminisztráció átláthatóságától a nemzeti gondolat elpusztítási szándékáig szinte mindenre használták. Nemcsak nálunk, a világ más or-

szágaiban is. Az unióban a fő szempont a régiók felzárkóztatása, a különféle területek fejlettségi szintjének közelebb hozása. (A fejlettséget legáltalánosabban és legegyszerűbben az egy főre jutó GDP-vel mérjük, az összehasonlításhoz pedig PPP alapú, vagyis a vásárlóerő-paritáson mért változatát használjuk.)

Nemcsak a kibővült, 27 tagból álló EU-ban nagyok a régiók közötti eltérések, hanem még az alapítók között is: Hamburg (Hamburg Land) és Calabria gazdasági fejlettségi különbsége még ma is közel négyszeres (korábban, az EGK létrejöttekor ötszörös volt). Egy-egy országon belül szinte nincs is a régiók között fejlettségbeli csökkenés, jóllehet a falusi-mezőgazdasági jellegű térségekből sokan elvándoroltak az iparosodottabb területekre még a gazdasági csoda idején. A Languedoc-Rousillon (Montpellier és környéke) és Ile de France (Párizsi medence) közötti különbség éppúgy nem csökkent, mint a Mezzogiorno (a klasszikusan vett Dél-Itália) és az észak-olasz ipari háromszög eltérése. Pedig már régen megtörtént a mezőgazdaság nagyfokú térvesztése, és ma már az iparfejlődés helyett a terciér szektor lett a domináns.

Az uniós régiódivat lényegesen fiatalabb, mint a Hatok létrejötte, a római szerződés még nem tartalmazott régiópolitikát, mindössze a preambulum említi általánosságban, hogy a kedvezőtlen adottságú és elmaradott területek erőteljesebb fejlesztése kívánatos. A mai értelemben vett regionális politika először 1975-ben jelenik meg (előkészítése az 1972-es párizsi találkozón), s azóta egyre inkább a felzárkóztatási támogatások éllovasa lesz, bár még napjainkban is – ha a szubvenciókat teljeskörűségükben nézzük – a mezőgazdasági politika kapja a legtöbb támogatást.

Az Európai Regionális Fejlesztési Alap tehát 35 éves. A legfontosabb regionális politikai eszközök, a strukturális alapok reformja azóta valamennyi évtizedben jelentkezett (1988-ban, majd 1993-ban és 2006-ban), és látványosan nőtt a strukturális műveletek kiadása, a siker mégsem egyértelmű. Ha az Amerikai Egyesült Államok tagjait egy-egy nagyrégióknak tekintjük, azt látjuk, hogy a legfejlettebb klasszikus nagyipari területek és a mostoha természeti körülményekkel rendelkező Alaszka között a különbség nem éri el a kétszeres szorzót. Ha viszont a bolgár régiók többségét Luxemburghoz viszonyítjuk, a különbség szorzója kétszámjegyű. Még nagyobbak lesznek a differenciák, ha a tagjelölt Horvátország, Montenegró, Törökország és a potenciális tagjelölt országok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Szerbia) egyszer felvételt nyernek, nem is említve a FÁK-országokat. Igaz, ebből a szemszögből egyértelmű-

en sikeres lesz a regionális politika, mert minél több új tagállam lesz (Izlandot, Svájcot, Norvégiát és a miniállamokat leszámítva), annál inkább megközelítik az új tagországok régiói, így a magyar régiók is az uniós átlagot még akár teljes fejlődésmentesség esetén is. (Itt szükséges megjegyezni, hogy Brüsszel alapvetően NUTS III. területi szinten végzi az értékeléseket, azaz ez a mi besorolásunkban kistérségnek felel meg.)

A régió és a regionális politika úgy tűnik, hosszabb távon is az EU egyik kiemelt témája marad, hiszen a bővülések kapcsán egyre inkább előtérbe került és kerül. Valószínűnek látszik, hogy a régióméret csupán összehasonlításra jó, a sikeres felzárkóztatási politikához nemcsak pénz kell, hanem hatékony elköltés is. Az is valószínűsíthető, hogy az uniós regionális pénz önmagában kevés, az elmaradottabb országokban a nemzeti fejlesztési támogatásoknak egyre nagyobb szerepük lesz, hiszen a brüsszeli büdzsé is véges, egyre többfele kell osztani. Vagyis két folyamat erősödik egyidejűleg a régiós politikában: egyrészt nő a tagállamok integrációtól való függése a szervezet erősödése és a közösségi támogatásoktól való függés kapcsán, másrészt éppen a régiófejlesztési uniós pénzek szűkössége miatt erősödik a nemzeti irányítás, ahol emellett a helyi sajátosságok, a történelmi gyökerek és a külső függéstől való félelem is közrejátszik.

Az unió jelenlegi regionális politikája és hozzá tartozó támogatási rendszere (beleértve a kohéziós és egyéb hasonló szubvenciókat) 2013-ig érvényes. Az új költségvetési periódus új prioritásokat is tartalmaz, például valószínűleg a támogathatóság újrafogalmazása is ilyen lesz (a térségek lehatárolása, a támogatható népesség felső határa, a juttatási összegek maximalizálása).

Az is bizonyos, hogy a nemzeti szintű gazdaságfejlesztés nem csupán a területi besorolás folytán lesz sikeres. Lehet ezt jól csinálni a régiók szintjén éppen úgy, mint települési szinten és természetesen lehet rosszul is. A regionális támogatások eszközpalletájának nagyobb része a tagállamok kezében van (hitel- és kamattámogatás, adókedvezmények, értékcsökkenési eljárások változtatása, a munkaerő költségeinek mérséklése, oktatásszervezés, szociális háttér erősítése stb.). Zsákutcás gazdaságfejlődésünk nem írható a regionális berendezkedés számlájára, már csak az eltelt idő rövidsége miatt sem. Ettől függetlenül igaz a megerrendszer alapvető korszerűsítésének igénye, a modern közigazgatás megteremtése pedig már nagyon régi probléma, egyszer – mielőbb – hozzá kell nyúlni.

Irodalomjegyzék

- CSIZMADIA A.–MÁTHÉ G.–NAGY E. (1990): Magyar Közigazgatástörténet. A BKÁE kiadványa, Budapest.
- ENYEDI GY. (2000): Globalizáció és a magyar területi fejlődés. Tér és Társadalom 2000/1. szám.
- GYALAY M. (1997): Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon (szerkesztette: Vértesy László) Egeler Kft., Budapest.
- HORVÁTH GY. (2001): Regionális támogatások az Európai Unióban. Magyarország az EU-ban sorozat, Osiris Kiadó, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2004): A magyar közigazgatási reformkonceptió és a területfejlesztés intézményrendszerének összehangolása. In: EU-tanulmányok IV. kötet Nemzeti Fejlesztési Hivatal Kiadó, Akadémia Nyomda, Budapest.
- TÓTH I.–SZÉKELY CS.: Széchenyi István soproni emlékezete. Kiadja: Széchenyi István Doktori Iskola – www.ktk.nyme.hu/index.php?id=14637
- WEBER, M. (1992): Gazdaság és társadalom I.–II. kötet Közgazdasági és Jogi kiadó, Budapest.

Kaufman Ilona: Korszerű stratégiai tervezési módszerek hatása egy régió innovációs fejlesztésére

A regionális gazdaságfejlesztés a regionális tudomány mára kiemelt témakörévé vált, ahol cél a régiók versenyképességének javítása. Ugyanakkor a versenyképesség javításához más eszközök kellenek a fejlettebb régiókban, mint egy kevésbé fejletlenben. Más fejlesztési stratégiára van szükség, s másként kell ezeknek a stratégiáknak a megvalósítását is menedzselni (Lengyel, 2010).

Aminnek azonban közösnek kell lennie minden régió fejlesztési stratégiájával kapcsolatban az, hogy a fejlesztésre rendelkezésre álló források felhasználásában a maximális hatékonyságra kell törekedni.

Az Európai Unió, a fejlesztési források felhasználási hatékonyságának növelésére törekedve, az 1990-es évek elején bevezetett egy tervezési módszertant, mely projekt ciklus menedzsment (Project Cycle Management) néven vált ismertté a szakirodalomban és a projekttervezési gyakorlatban.

A tervezési módszerben a projektet adott cél érdekében elvégzendő feladatsorként értelmezzük, melynek kötött költségkerete és időkerete van.

A PCM módszer hat cikluselemet különít el, melyek mindegyike kulcsfontosságú a projekt sikeressége szempontjából. A hat cikluselem egy meghatározott algoritmus szerint követi egymást, azaz az új ciklusszakaszhoz az előző ciklusszakasz teljesítése után lehet csak sikeresen hozzákezdeni.

A hat cikluselem a következő:

- programozás;
- előkészítés;
- tervezés;
- finanszírozás;
- megvalósítás;
- kiértékelés.

A szakirodalomban jól ismert menedzsment kerék jól szemlélteti, hogy az egyes szakaszok sorrendje kötött, s a cikluselemeknek valójában egy kört kell alkotniuk, hisz a kiértékelés eredményeinek be kell épülniük a következő ciklusba.

Mindegyik cikluselemnek megvan a saját, célszerűen követendő módszertana, ebből – a teljesség igénye nélkül – a fontosabb módszerek a következők:

- SWOT elemzés;
- problémaelemzés;
- célkitűzés;
- célpiaci igényfelmérés;
- Stakeholder elemzés;
- az eredményesség mérőszám rendszerének kidolgozása;
- logikai keretmátrix összeállítása.

Jelen anyag összeállításával céltom az, hogy néhány gondolatot ébreszsek az olvasóban a korszerű stratégiai tervezési módszerek alkalmazásának fontosságát illetően.

Ha egy mondatban össze kellene foglalnom, hogy véleményem szerint mitől sikeres egy területfejlesztési politika, akkor a mondat kulcsszavai a következők lennének: megfelelő előkészítettség, tervezettség, következetes végrehajtás s az eredmények folyamatos értékelése. Persze nem elegendő elvégezni ezeket a tevékenységeket, azokat jól is kell csinálni. Ehhez pedig jó módszertanra van szükség.

Nincs ez másként egy-egy régió – s ezen keresztül az egész gazdaság – innovációs fejlesztésével kapcsolatban sem.

Bármelyik gazdaságfejlesztési koncepciót, tervet vizsgáljuk – akár az első vagy a második Nemzeti Fejlesztési Tervet, akár a kormányváltást követően napvilágot látott új gazdaságfejlesztési terveket –, a gazdaság versenyképességének javítását kulcsfontosságú helyen említik, ennek pedig elengedhetetlen feltétele a gazdaság innovációs képességének növelése, a kutatás+fejlesztés erősítése.

Az innovációs folyamatok erősítésére vonatkozó törekvések közel egy évtizede régiós szinten is megjelentek. Így például a nyugat-dunántúli régióban először 2001-ben állított össze innovációs stratégiát az MTA RKK nyugat-dunántúli regionális igazgatósága.

Ez az anyag is hangsúlyozza, hogy önmagában a stratégia megfogalmazása nem csodaszer, mellé megfelelő ösztönző rendszert kell kapcsolni, s így is hosszú folyamat elé néz egy-egy régió s ezen keresztül az egész gazdaság, amikor az innovációs képességét növelni akarja.

Az első regionális innovációs stratégiák megfogalmazása óta közel 10 év telt el, elérkezett az idő egy átfogó hatásvizsgálatra, a folyamatok kiértékelésére. Ennek a helyzetelemzésnek elengedhetetlenül meg kell történni.

nie, ha egy gazdaságpolitika hatékony területfejlesztést kíván folytatni. Persze ennek a folyamatnak a kiértékelése egyúttal a régiók fejlettségének az értékelését is jelenti.

Lengyel Imre a Regionális gazdaságfejlesztés című 2010-ben megjelent könyvében a kompetitív regionális fejlődésből kiindulva a régiókat három típusba sorolja:

- a neofordista régiók – ezek a legfejletlenebbek;
- tudásalkalmazó régiók;
- tudásteremtő régiók.

Hangsúlyozza, hogy mindegyik régiónak sajátos helyzete van, s ebből a helyzetből kiindulva kell a fejlesztési stratégiát megfogalmazni.

Mit is várunk egy módszertanilag jól megfogalmazott tervezési stratégiától?

Elsőként azt, hogy induljon ki egy alapos és reális helyzetelemzésből az adott régiót illetően.

Ennek jelentősége óriási, hisz ez az a folyamat, amelynek eredményeként világossá válnak a vizsgált régió erősségei és gyengeségei, a külső környezet adta lehetőségek, a veszélyek.

Ha alapos a helyzetfelmérés, akkor a kitűzött célokban ennek vissza kell köszönnie.

A jó helyzetelemzésre alapozott célkitűzés a régió erősségeire épít, a gyengeségek csökkentését célozza meg, de mindezt úgy teszi, hogy figyelembe veszi az adott környezet nyújtotta lehetőségeket, illetve mérlegeli a veszélyeket is.

A célok véglegesítésétől azonban még messze vagyunk, hisz a jó tervezési módszertan megköveteli a tervezőtől az alapos kockázatelemzést illetve annak áttekintését, hogy kik az érintettjei illetve az érdekeltjei a fejlesztésnek.

Ez utóbbi fontossága rendkívüli, hisz az érintettek akár akadályozhatják is a fejlesztéseket, az érdekeltek közreműködése nélkül viszont a siker kizárt. Az ő elköteleződésük a fejlesztések mellett elengedhetetlen a sikerhez!

Ez a gyakorlatban sok-sok egyeztetést jelent a fejlesztendő terület mint célpiacon gazdasági egységeivel.

Ezen a ponton nagyon fontos vizsgálni azt is, hogy a fejlesztendő területen van-e, s ha igen, mekkora a célpiacon igény a fejlesztések iránt.

Nemzetközi tapasztalatok is azt mutatják, hogy nem lehet sikeres egy innovációs stratégia, ha az nem alulról jövő kezdeményezés, vagy nem köteleződnék el a fejlesztési célok mellett azok, akiket az érint, illetve, ha nem elég nagy a célpiac.

A megfelelő célpiac hiánya azt is eredményezi, hogy a fejlesztések hosszú távon nem tarthatóak fenn, nem piacképesek.

A reális fejlesztési stratégiai célok megfogalmazása után a jó módszertant követve a célokhoz vezető út kijelölésének kell következnie. Ez azt jelenti, hogy meg kell határozni azokat a tevékenységeket, elvégzendő konkrét feladatokat, melyek megvalósítása a kitűzött cél teljesüléséhez vezet.

Ebben a pontban buktatója lehet a jó tervezési módszertannak, ha kulcsfontosságú területek, tevékenységek maradnak ki a tervezésből, melyekről később világossá válik, hogy el nem végzésük kizárja a sikert.

Ezek a tevékenységek – előre nem látott kockázatként, csapdaként – a megvalósulás során komoly plusz költségeket generálva lehetetlenné teszik a hatékony forrásfelhasználást, ugyanakkor fontos a szinergiák vizsgálata is a fejlesztési célok és utak vonatkozásában.

A tevékenységek tervezése után biztosítania kell a fejlesztőnek a fejlődést szolgáló tevékenységek finanszírozását, vagyis forrást kell biztosítani az immár világosan megfogalmazott reális célok megvalósulását szolgáló tevékenységek mellé.

Ha összeálltak a reális célok, világossá váltak a célok megvalósításához vezető utak, illetve a finanszírozási források, akkor már csak a következetes végrehajtásra van szükség. Ugyanakkor fontos a stratégiai tervek végrehajtása során a folyamatos monitoring, a köztes és az utóértékelés. Ez az a visszacsatolás, mely a következő tervezési ciklus eredményességét javítani hivatott. Ahhoz, hogy ez hatékonyan működni tudjon, megfelelő mérőrendszert kell kidolgozni, mely képes az eredményesség értékelésére. Ez azt jelenti, hogy a stratégiai tervekbe mérföldköveket kell beépíteni, s ki kell dolgozni egy indikátorrendszert, még hozzá konkrét, reális, mérhető, értékelhető, időhöz köthető mérőszámokkal. Ezek a mérőszámok segítenek abban, hogy nyomon kövessük a tervek előrehaladását, az erőforrások hatékonyságát, az eredményeket és a hosszú távú hatásokat. A folyamatos monitoring pedig abban segít, hogy a tervtől való eltérést azonnal észlelhessünk, s a megfelelő korrekciós lépésekre sor kerülhessen.

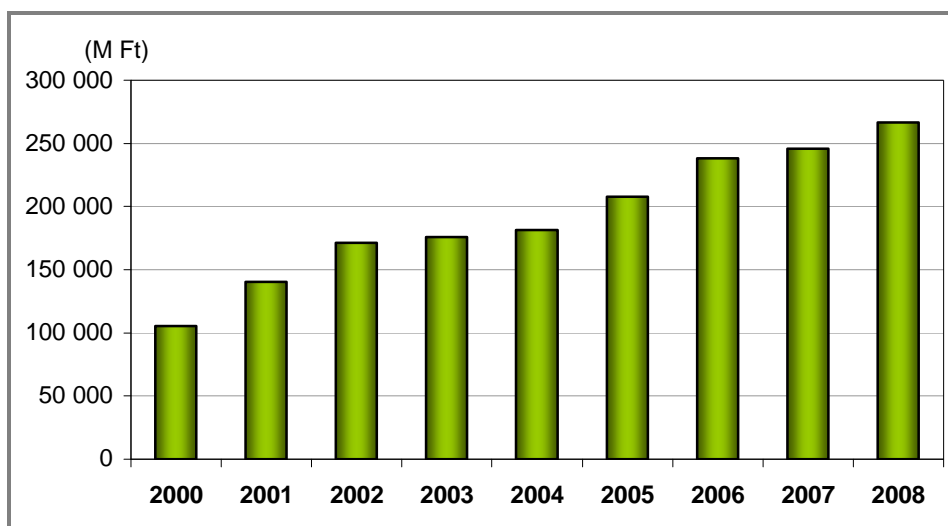
Nagyon fontos mindenféle tervvel kapcsolatban, hogy egy független, külső értékelő értékelje az elért eredményeket, de mindennek csak akkor van jelentősége, ha a fejlesztés érintettjei visszaigazolják az eredményeket.

Ez a pozitív visszaigazolás az, amely feljogosítja a tervezőt arra, hogy sikeresnek tekintse a munkáját!

Ezután az elméleti kitérő után vizsgálódjunk a gyakorlatban, s tekintsük át elsőként az ország egyik legfontosabb versenyképességi tényezőjének, az innovációnak a helyzetét napjainkban.

A K+F tevékenység volumenének mérése a K+F kiadások, a K+F szektorban foglalkoztatottak létszáma, valamint a K+F tevékenység eredményeképpen kifejlesztett újítások, innovációk számán keresztül lehetséges. A tevékenységben egyaránt részt vesz a közszféra az állami finanszírozású kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények révén, valamint a magánszféra, azaz a vállalkozások, vállalatok.

Tekintsünk át a KSH adatok alapján néhány, az innovációval kapcsolatos adatsort!

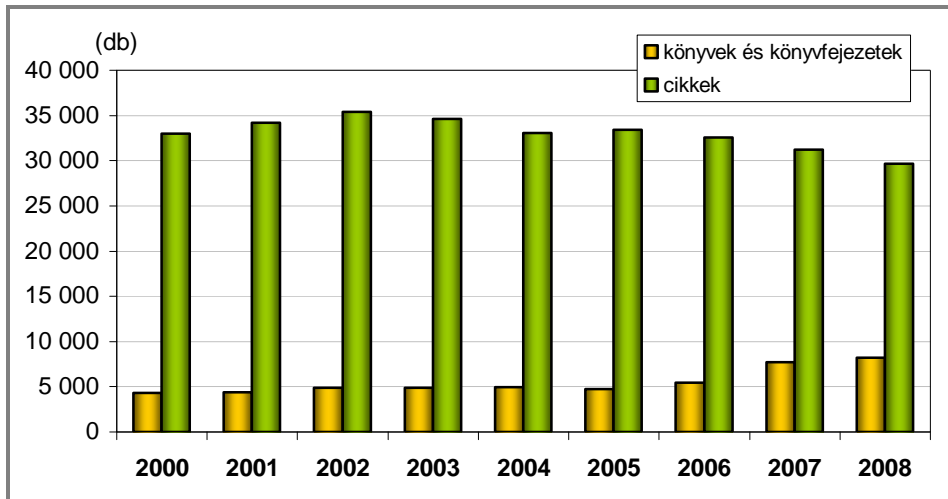
1. ábra: Az összes kutatóhely K+F ráfordításai (millió Ft)

Forrás: KSH – saját szerkesztés

Látható, hogy az innovációra fordított kiadások nagysága 2000 és 2008 közt folyamatosan emelkedett. 2004-től, az új innovációs törvény bevezetésétől fellendült a növekedés üteme, hisz a törvény lehetővé tette, hogy a vállalatok által fizetett innovációs járulék közvetlenül segítse az innovációs folyamatokat. Részben úgy, hogy az NKTH irányításával közvetlen pályázati kiírások szülessenek az innováció élénkítésére (ilyen volt a Baross-

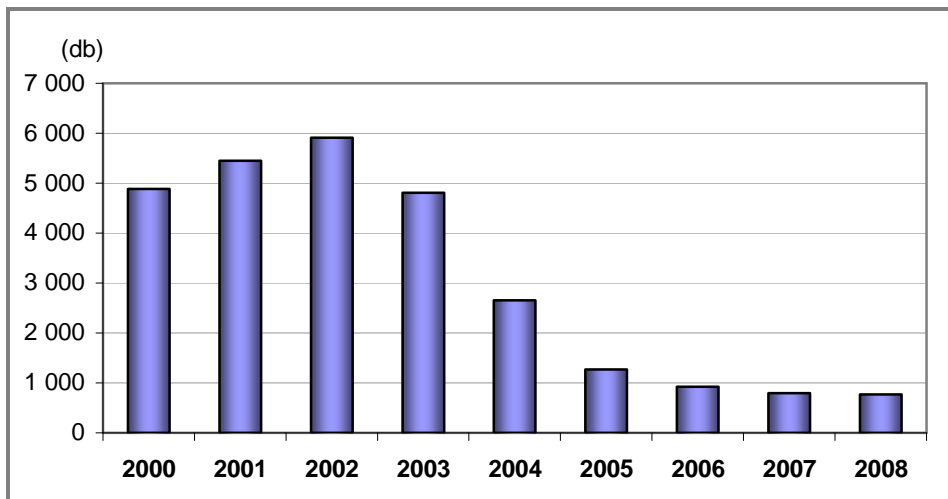
program), részben pedig arra is lehetőséget adott, hogy az innovációs járulékok vállalati megrendelés alapján közvetlen kutatásokat szolgáljon.

Nézzük, hogyan hasznosultak ezek a források!

2. ábra: Könyvek és könyvfejezetek (db)

Forrás: KSH – saját szerkesztés

3. ábra: A nemzeti úton tett szabadalmi bejelentések száma

Forrás: KSH – saját szerkesztés

Ha megvizsgáljuk, hogyan alakult a publikációk, tanulmányok száma, illetve a bejegyzett szabadalmak száma, sajnos elég lehangoló képet kapunk. Személyes tapasztalatom is az, hogy az innovációs forrásokból finanszírozott projektek nagy része megreked a tanulmányok összeállítása szintjén, s a tanulmányokban megfogalmazott piacosítható innovatív termékek, szolgáltatások, eljárások piaci hasznosulása elmarad.

Az innovatív termékeknek, technológiáknak a piaci hasznosulása csak egy megfelelően innovatív közegben lehetséges. Nem elég megszületnie egy új terméknek, szolgáltatásnak, eljárásnak, alkalmazásnak ahhoz, hogy piaci hasznosulása megfelelő lehessen, olyan jogszabályi háttér kell, mely segíti ezt a folyamatot (pl. viszonylag egyszerű szabadalmaztatási, illetve engedélyeztetési eljárás), valamint olyan ösztönző, motiváló rendszerek kelljenek, melyek segítik a piaci elterjedést. Sokat segíthetne az innováció erősödésén például az, ha nem csak a termékfejlesztést, de a piaci bevezetést is pályázati források támogatnák.

Mi az oka az elmúlt 10 év sikertelenségének az innováció fejlesztésében?

Talán közelebb jutunk a kérdés megválaszolásához az innováció élénkítését célzó stratégiai tervek, s a bevezetőben összefoglalt tervezési módszerek összevetésével.

Sikeres a módszertan alkalmazása, s így hatékonyabb lehet a forrásfelhasználás, ha:

- alapos helyzetelemzés készül;
- a helyzetelemzésre alapozott a célkitűzések meghatározása;
- körvonalazható és megfelelően nagy a fejlesztés mellett elkötelezett érdekkört;
- jól körülhatárolt, pontosan meghatározott az elvégzendő tevékenységek rendszere;
- megtörténik a források célkitűzések mellé rendelése;
- megfelelő, reális, időhöz köthető, mérhető indikátorrendszer kerül kidolgozásra, azaz előre meghatározott, milyen módon lesznek mérhetőek az eredmények.

Kutatásaim során azt vizsgáltam, hogy az innováció élénkítését célzó regionális innovációs stratégia (RIS) mennyiben felel meg ennek a módszertani elvárásnak? Segíthette-e az Európai Unió korszerű PCM módszertana a hatékony forrásfelhasználást?

Vizsgálódásaim során a Dél-dunántúli Régió innovációs stratégiáját vettem mintául, s tekintetem át.

A regionális innovációs fejlesztések célrendszerét és prioritásait a 2004-ben, a Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht. koordinálásában elkészített dél-dunántúli regionális innovációs stratégia (DDRIS) jelölte ki.

A DDRIÜ Hálózat kitűzött céljai a következők voltak:

- a kis- és középvállalkozások innovációs fejlesztéseit támogató komplex, garantált minőségű, könnyen elérhető szolgáltatói rendszer működtetése;
- a tudásbázisok technológiatranszfer hatékonyságának növelése;
- az innovációs szolgáltatások fejlesztése a dél-dunántúli regionális innovációs stratégiának megfelelően.

A 2005–2007 közti időszakban 3 regionális program futott: a kis- és középvállalkozások innovációját támogató DDKKV 05 és 06 programok, valamint az innovációs intézményrendszer fejlesztését célzó DDRIR 05 program. E regionális Baross Gábor-programok kiegészültek az NKTH által kidolgozott, országosan meghirdetett, de a regionális innovációs ügynökségek által kezelt INNOCSEKK programmal.

A három programban 2005 és 2007 közt kifizetett támogatás összege a következőképpen alakult.

1. táblázat: A nyertes pályázatok db-számának és a kifizetett forrásoknak az alakulása a dél-dunántúli régióban 2005 és 2007 közt

Program	Támogatott projektek száma (db)	Támogatási összeg (millió Ft)
DDKKV05-06	59	833
DDRIR 05	4	260
INNOCSEKK	57	641
Összesen:	120	1734

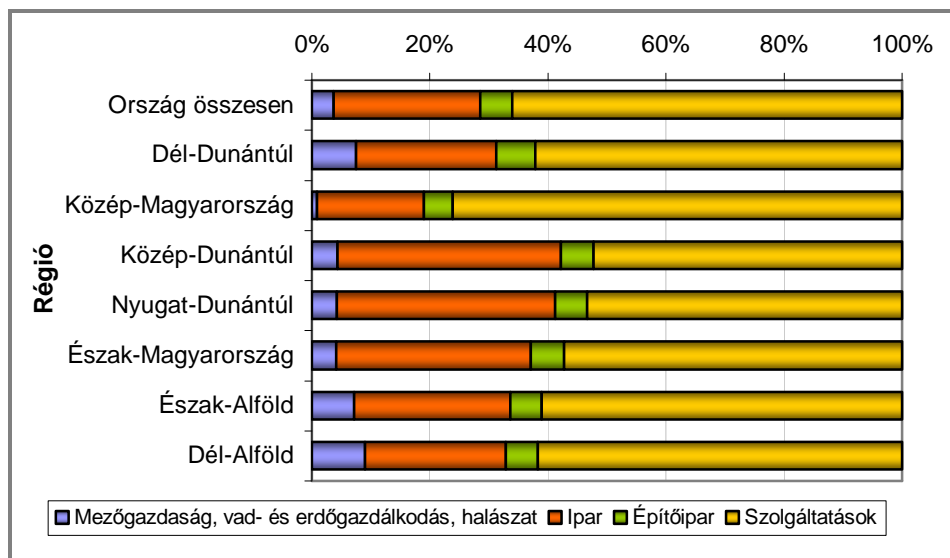
Forrás: MTESZ jelentés adataiból saját szerkesztés

Látva a kifizetett pályázati forrásokat, jogosan várható el a források hatékony felhasználása. Ehhez pedig elengedhetetlen, hogy a kifizetések igazodjanak a jól megfogalmazott stratégiai célokhoz, a kifizetéseket kezelő pályázati kiírások összhangban legyenek a stratégiával, egyértelműen fo-

galmazzanak, s már a kiírások útmutatói tartalmazzanak olyan indikátor rendszert, mely alkalmas a forrásfelhasználás hatékonyságának a mérésére.

A dél-dunántúli regionális innovációs stratégia (RIS) a következőképpen jellemzi a régiót: „Dél-Dunántúlon az egy lakosra jutó ipari termelési érték 2001-ben az országos átlag 58,7%-a volt, alig magasabb, mint az alföldi régiók országosan legalacsonyabb értékei. Az ágazatok közül a feldolgozóipar aránya itt a legalacsonyabb az országban.” „... A Dél-Dunántúlon az átlagosnál valamivel nagyobb az agrár- és tercier szektorbeli vállalkozások aránya, és kisebb mértékben vannak jelen ipari-építőipari cégek.” „... A mezőgazdaság, az oktatási, az egészségügyi és a vendéglátó-ipari szolgáltatások tekintetében országos átlag feletti, a kereskedelmi és az egyéb közszolgáltatások terén országos átlag körüli értékeket kapunk.” (A dél-dunántúli régió regionális innovációs stratégiája, 2004, 13. o.)

Fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy ez a régió mára nem a vezető ipari régiók közé tartozik, tehát ha ezt adottságnak (s nem hátránynak!) kezeljük, akkor a fejlesztési irányok kijelölésénél ennek vissza kell köszönnie! Konkrétan ez azt jelenti, hogy az innovációs fejlesztésekben a tercier szektor dominanciájának célszerű érvényesülnie.

4. ábra: GDP ágazatonként a régiókban, 2002

Forrás: Dél-dunántúli RIS

Fenti grafikon az egyes régiók GDP-hez való hozzájárulását mutatja ágazatok szerint. Ez az ábra is megerősíti – bár az adatok 2002-es évre vonatkoznak –, hogy a dél-dunántúli régió nem ipari régió, ott sokkal inkább a terciér szektor a jellemző. Ugyanakkor a terciér szektor régió szempontjából domináns ágazatának, a turizmusnak az innovációs stratégia helyzet-elemző anyaga 5 sort szentel mindösszesen, miközben több oldalon keresztül elemzi az ipar helyzetét.

A RIS a veszélyek közt említi azt a tényezőt, ami az innovációs források felhasználási hatékonyságát a legkevésbé segíti: „...koordinátlanság az innovációban érdekelt regionális szervezetek között.” „Nincs a régió innovációs profilú intézményei között konszenzus az innovációfejlesztés és a szervezetépítés követendő stratégiáját illetően. A meglévő aktorok közötti munkamegosztás és az együttműködés formái kidolgozatlanok, egyedi, sokszor párhuzamos és nem hatékony akciók jellemzőek, az információáramlás esetleges, s mindezek együttesen jelentősen akadályozzák a régiós összefogást az innovációfejlesztés terén. Több intézmény konkurál egymással – rövid távon gondolkodva – az innovációs források megszerzéséért, közülük több olyan nem felkészült intézmény is felvállal innovációs szolgáltatásokat, amelyhez nincs megfelelő kompetenciája, s ezzel párhuzamosságokat (szétforgácsolódást) eredményezve az intézményrendszer kínálatában.”

Sajnálatos módon azonban a dél-dunántúli RIS régióra vonatkozó helyzetfelmérése nem tartalmaz átfogó elemzést arra vonatkozóan, hogy mely szervezetekről beszél, amikor a fenti megállapításokat teszi, s hogy mely szervezeteket takar a „innovációs profilú intézmények” kifejezés? Meggyőződésem, hogy ennek a kérdésnek a körüljárása sokkal nagyobb figyelmet érdemelt volna a RIS-ben s a koncepció kialakításában, illetve a pályázatok kiírásában megjelenhetett volna a célok közt az innovációban érdekelt régiós szervezetek munkájának koordinálása!

Fenti helyzetfelmérés után a célokat a következőkben jelöli meg (kiemelés, a vizsgálat szempontjából releváns célok kerülnek itt bemutatásra).

Az átfogó célok közt hangsúlyozza az innovációban érdekelt gazdasági és intézményi szereplők hatékony együttműködését. („A régióban adott tudáspotenciál hatékony kihasználása érdekében koncentrált tudásközpontok kialakítására van szükség, melyek megteremtik a kapcsolatot a térség egyetemei, kutatóintézetei, valamint a vállalkozások között”).

A horizontális célok közül vizsgálódásaink szempontjából legfontosabb: „az innováció sikeres alkalmazásához szükséges tanácsadési rend-

szer kialakítása.” „Ennek eszköze egyrészt az (innováció) menedzsment, marketing és vállalatirányítási ismeretek fejlesztése, másrészt az ágazatspecifikus szaktanácsadói, üzleti tanácsadói rendszerek kialakítása a változó szabályozásokra, új technológiákra, speciális szakmarketingre vonatkozó információk és szolgáltatások széles körű elérhetőségének biztosítása érdekében” (*dél-dunántúli RIS*, 52. oldal).

Szektorális célok a RIS-ben (53. oldal):

- tiszta, magas környezeti minőségű modell régió, innovatív szolgáltatásokat és termékeket nyújtó versenyképes környezeti iparral;
- magas jövedelemtermelő képességgel rendelkező kulturális ipar;
- élettudományi kutatások sokoldalú gazdasági hasznosítására képes egészségipar;
- magas hozzáadott értéket előállító, kiváló minőségű, egészséges élelmiszereket gyártó élelmiszeripar;
- a szőlő- borkultúra tradicionális értékeit megőrző, minőségi terméket előállító, stabil értékesítési lehetőségekkel rendelkező borászat;
- saját termékek előállítására és értékesítésére képes textil-, ruházati és bőrfeldolgozó ipar;
- a nemzetközi piacokon stabil kapcsolatrendszerrel, versenyképes termékekkel és értékesítési lehetőségekkel rendelkező gépipar, fémfeldolgozás és elektronika.

A szektorális célok megfogalmazásában ismét azt tapasztaljuk, hogy inkább a feldolgozóipar fejlesztése dominál, a terciér szektor (s ezen belül a turizmus) nem is jelenik meg, holott a lehetőségek közt nevesítve megjelenik a gazdag gyógyforrás- és termálkincs, illetve az a megállapítás, hogy az EU csatlakozás után növekszik az egészségturisztikai szolgáltatások iránti fizetőképes európai kereslet.

Sajnálatos módon a RIS bevezető részében elmarad az innováció értelmezése, az első 60 oldal olvasásakor gyakran az az olvasó érzése, hogy a szerzők azt erősen termékinnovációként értelmezik. Ez köszön vissza talán abban is, hogy az innováció fejlesztését a feldolgozóipar fejlesztésével azonosítják.

Bár a szakirodalom több innovációfogalommal dolgozik, mára legelterjedtebb, legszélesebb körben elfogadott az innovációnak az OSLO Kézikönyv 3. kiadásában megfogalmazott értelmezése.

Az OSLO kézikönyv harmadik kiadásában az innováció fogalmával kapcsolatban a legfőbb változás, hogy azt szélesebb körben értelmezi, s kibővíti a marketinginnovációval és a szervezeti-szervezési innovációval.

„Az innováció új, vagy jelentősen javított termék (áru vagy szolgáltatás) vagy eljárás, új marketingmódszer, vagy új szervezési-szervezeti módszer bevezetése az üzleti gyakorlatban, munkahelyi szervezetben vagy a külső kapcsolatokban.” (Katona, 2006)

A 67. oldalon ezután megjelenik egy újfajta innovációértelmezés, a definíció, mely már kiterjeszti az innovációt az innovációs lánc valamennyi pólusára. Talán egyértelműbb, régióspecifikusabb célokat lehetett volna kitűzni, ha az innováció illetően értelmezése már a stratégia elején megjelenik.

Nézzük ezek után, hogy az innovációfejlesztést célzó pályázati kiírásokban (DDKKV 05, INNOCSEKK, DDRIR 05) megfogalmazott célok összhangban állnak-e a RIS stratégiai céljaival?

DDKKV 05 céljai:

„... a kis- és középvállalkozások innovációs fejlesztéseinek támogatása az alábbi támogatási céloknak megfelelően:

- A. Élelmiszeripar, agrárinnováció*
- B. Környezeti ipar, alternatív energetika*
- C. Egészségipar*
- D. Textil-, bőr- és ruházati ipar*
- E. Gépipar, fémfeldolgozás, elektronika, informatika.”*

„További cél a régióban működő KKV-k innovatív fejlesztéseinek támogatása a vállalati kutatói potenciál növelésével, a hatékony tudástranszfer elősegítése a régió tudásbázisai és KKV szférája között. A program támogatja a KKV-k és kutatók kapcsolatait erősítő kutatói mobilitást, a kutatók piaci szférában történő tapasztalatszerzését.”¹

¹ *Forrás:* Kis- és középvállalkozások innovációs fejlesztéseinek támogatása a déldunántúli régióban DD_KKV_06. Pályázati felhívás és útmutató Pécs, 2006. szeptember 1.

INNOCSEKK célok:

„A pályázat közvetlen célja mikro- és kisvállalkozások innovációs kezdeményezéseinek támogatása és az innovációs szolgáltatások keresleti és kínálati oldalának ösztönzése.”²

DDRIR05 céljai:

„A pályázat célja szektor specifikus, innovációs hídképző szervezetek kialakítása a dél-dunántúli regionális innovációs stratégiában (DDRIS) meghatározott szakterületeken, az egyetemi tudáspotenciálra alapozva A kompetenciaközpontok működésének célja a KKV-k és a kutatói, tanácsadói szféra kapcsolatának erősítése, hatékony szakmai tanácsadó szolgáltatások biztosítása”.³

Látjuk, hogy a célkitűzések szinkronitása a RIS és a pályázati kiírások közt megfelelő.

A pályázati kiírások bírálati szempontrendszere

Érdemes megvizsgálni a pályázati kiírások bírálati szempontrendszerét is: ezen dől el, hogy mely pályázók nyernek?

A DDKKV05 bírálati szempontrendszere

A DDKKV05 bírálati szempontrendszere 2006-ban a következőképpen alakult:

Szakmai–gazdasági megvalósíthatóság és hasznosság:	52%
– Megalapozottság, megvalósíthatóság:	10%
– Gazdasági megvalósíthatóság, hasznosíthatóság:	15%
– Erőforrások mennyiségi és minőségi megfelelése:	10%
– A költségek megalapozottsága, a várt eredménnyel arányos volta:	8%
– Hozzájárulás a munkahelyteremtéshez:	9%
Specifikus szakmai értékek:	42%
– Innováció tartalom:	22%
– Kooperációs háttér:	10%
– Regionális szempontok (mennyire felel meg a kiírásnak?):	10%

² *Forrás:* Vállalkozások innovációjának támogatása a régiókba „INNOCSEKK”. Pályázati útmutató Budapest, 2006. március

³ *Forrás:* A dél-dunántúli regionális innovációs rendszer fejlesztése DD_RIR_05. Pályázati felhívás és útmutató Pécs, 2006. július 14.

Társadalmi kritériumok:

6%

Kérdés, hogy ez a fajta elbírálási szempontrendszer mennyiben szolgálta a leghatékonyabb forrásfelhasználást? Mennyiben engedi érvényre jutni, hogy a megfelelően előkészített, valós piaci igényekre alapuló, hosszú távon is fenntartható projektek nyerjenek? Úgy gondolom, hogy sajnos nem eléggé.

A RIS célja hosszú távon a térségi innováció fejlesztése. Ennek alapfeltétele, hogy a magas innováció tartalmú, hosszú távon életképes, megalapozott és fenntartható pályázatok kerüljenek támogatásra. A fenti bírálati szempontrendszerben azonban az innovációtartalom mindössze 22% súllyal szerepel, a megalapozottság és megvalósíthatóság pedig mindössze 10%-ot kap, ugyanakkor megjelennek olyan bírálati szempontok, melyek megkérdőjelezhetőek. Ilyen pl. a regionális szempontrendszer, mely azt vizsgálja, hogy mennyiben illeszkedik a projekt a pályázati felhívásban megjelölt célkitűzésekhez. Kérdés, hogy ha egy projekt nem illeszkedik a kiírás szempontrendszeréhez, az hogyan kerül egyáltalán befogadásra? Ez miért nem kizáró ok? Ugyanígy megkérdőjelezhető a kooperációs háttérre adott 10 pont jogossága is. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ezen a ponton elég gyengék voltak a projektek, számtalanszor csak látszat együttműködések voltak tetten érhetőek.

Az INNOCSEKK bírálati szempontrendszere

Valamivel jobb a helyzet a bírálati szempontrendszer vonatkozásában az INNOCSEKK pályázatok esetében:

INNOCSEKK értékelési rendszere:

- A. A projekt innovációtartalma: (0-30 pont)
- B. A projekt szakmai, műszaki megvalósíthatósága: (0-30 pont)
- C. Az előirányzott beszerzések, megbízások, illetve szolgáltatások indokoltsága, tervezett költségeinek realitása: (0-20 pont)
- D. Az innováció társadalmi/gazdasági jelentősége a vállalkozás, a vállalkozói kör, a szakterület, illetve a régió gazdasága szempontjából: (0-20 pont).

Érdemes még megvizsgálni, hogy milyen módon kívánja a pályázati kiírás mérni az eredményeket illetve a hosszú távú hatást? Mi a helyzet az indikátorokkal? Ha ezen a ponton gyenge egy pályázati kiírás, akkor nem lehetnek erősek a projektek sem, tehát ennek fontossága megkérdőjelezhetetlen.

A DDKKV05 Indikátorai

„A projekt végrehajtása és fenntartása során a támogatási szerződésben rögzített módon és gyakorisággal a kedvezményezett köteles a szerződés-kötő fél részére adatokat szolgáltatni az alábbiak szerint:

- a kifejlesztett új termékek, szolgáltatások száma;
- bejelentett szabadalmak száma;
- a bruttó hozzáadott érték növekedése a támogatott vállalkozásoknál;
- a vállalkozások K+F és innovációs ráfordításainak növekedése a régióban;
- létrehozott és megőrzött munkahelyek száma.”⁴

Az INNOCSEKK Indikátorai

„11. A célok számszerűsítésére használt mutatószámok (indikátorok): A pályázat nyertesei – a projekt végrehajtása során – az alább felsorolt mutatók szerinti adatszolgáltatásra kötelesek a támogatási szerződésben rögzített módon és gyakorisággal:

- a támogatott projektekhez kapcsolódóan bejelentett tudományos, műszaki eredmények száma;
- kifejlesztett, illetve továbbfejlesztett termékek vagy szolgáltatások száma;
- a támogatott projekt (a részfeladatok) teljesítéséhez kapcsolódó ráfordítások alakulása, kiemelve a K+F ráfordításokat;
- bruttó hozzáadott érték növekedése a támogatott vállalkozásnál;
- létrehozott munkahelyek száma a támogatott vállalkozásoknál;
- foglalkoztatottak éves átlagos statisztikai létszámának változása a támogatott vállalkozásoknál;
- a kooperációs kapcsolatok számának változása a támogatott vállalkozásoknál;
- az igénybe vett szolgáltatások fajtája {a)-o)} és száma.”⁵

⁴ *Forrás:* Kis- és középvállalkozások innovációs fejlesztéseinek támogatása a déldunántúli régióban DD_KKV_06. Pályázati felhívás és útmutató Pécs, 2006. szeptember 1. 17. oldal.

⁵ *Forrás:* Vállalkozások innovációjának támogatása a régiókban „INNOCSEKK”. Pályázati útmutató Budapest, 2006. március 16. oldal.

Látjuk, hogy a két pályázati kiírás indikátorrendszere teljesen hasonló, ami azt jelenti, hogy sajnos mindkettő ugyanazokat a hibákat hordozza magában.

Egyrészt sajnálatos módon egyik pályázati kiírás sem fogalmaz meg egy minimumszintet az indikátorok vonatkozásában, másrészt ha szigorúan szakmai, elméleti alapon vizsgáljuk ezeket az indikátorokat, akkor láthatjuk, hogy egyik sem felel meg a jó indikátorokkal szemben támasztott klasszikus elvárásoknak – a mérhetőség, értékelhetőség, realitás, időhöz kötöttség elvárásainak. Ehhez sokkal pontosabb, konkrét értékeket megadó indikátorrendszert kellett volna beépíteni már a pályázati kiírásokba is. Pl. ezt: a támogatott projekt lezárásának napjáig a bejelentett szabadalmak száma minimálisan 3 db.

Sajnos ennek egyenes következménye, hogy a beadott pályázatok is gyengék indikátorok vonatkozásában. Így aztán a forrásfelhasználás hatékonyságának a korrekt és reális értékelése sem tud megvalósulni.

Többéves pályázatbírálói tapasztalatom alapján összességében azt láttam, hogy nagyon sok pályázatban összekeveredett a cél és az eszköz.

Az eredményeket gyakran a megtartott rendezvények számában mérte a pályázó, nyilván tette mindezt azért, mert a pályázati kiírás a gyenge indikátorrendszerével megengedte ezt.

Az innovációs hídképző szervezetek piaci jelenléte nem megfelelő, feladatukat, miszerint közvetítik az innovációt annak keletkezésétől a piacodást biztosító vállalkozásokhoz, nem töltötték be megfelelően. Ha nem így lenne, nem lenne az innováció fejlettsége a magyar gazdaságban ennyire lemaradva az EU tagországokhoz képest!

Az érdemi eredmények – a vállalkozások, s ezen keresztül a régió innovációs potenciáljának a növekedése – elmaradtak. Ennek következményeit viseljük a válság közepén, amikor versenyképességünk nem megfelelő ahhoz, hogy túléljük a nehéz éveket.

Következmény a több ezer tönkrement vállalkozás!

Összefoglalás:

Jelen anyag összeállításával az volt a célom, hogy megvizsgáljam, hogy egy konkrét régióban, a dél-dunántúli régió vonatkozásában milyen módon jelentek meg a korszerű stratégiai tervezési módszerek a régió innovációs fejlesztésében, s az esetlegesen gyenge tervezési módszerek hozzájárultak-e az innováció, s ezen keresztül a gazdaság versenyképességének nem megfelelő fejlődéséhez?

Végkövetkeztetésül mindenképpen azt a konklúziót kell levonnom, hogy ha mindazok a tervezési módszerek, melyek már az EU csatlakozást megelőzően ismertté – és követhetővé – váltak, beépültek volna a stratégiai tervek összeállításába s ennek alapján a pályázati kiírásokba, akkor az elvárt módszertan működhett volna a pályázatok összeállításakor is. Ennek eredményeként megalapozottabb, hosszútávon fenntartható, megfelelően innovatív pályázatok finanszírozásával javítható lett volna az innovációs források felhasználásának a hatékonysága, ami kétség kívül hozzájárult volna az ország versenyképességének javulásához!

Ennek hosszú távú tanulságait minden érdekeltnek le kell vonnia!

Felhasznált irodalom

A dél-dunántúli regionális innovációs rendszer fejlesztése. DD_RIR_05 Pályázati felhívás és útmutató Pécs, 2006. július 14.

<http://www.nkth.gov.hu/palyazatok-eredmenyek/archivum/archivum-080519>

A magyar gazdasági-társadalmi kitörési stratégia és az új nemzetközi kihívások. ECOSTAT kutatási összefoglaló Budapest, 2009. október.

http://www.mstnet.hu/cikkek/_doku/ECOSTAT_tanulmánykotet_091110.pdf

Jelentés a RIÜ pályázatok megvalósításában ellátott tanácsadói feladatok teljesítéséről. MTESZ 2008. december.

<http://www.nkth.gov.hu/hivatal/elemlzesek-hatteranyagok/mtesz-jelentes-090525>

Kis- és középvállalkozások innovációs fejlesztéseinek támogatása a dél-dunántúli régióban. DD_KKV_06. Pályázati felhívás és útmutató Pécs, 2006. szeptember 1. <http://www.nkth.gov.hu/palyazatok-eredmenyek/archivum/archivum-080519>

LENGYEL I. (2010): Regionális gazdaságfejlesztés. Akadémiai Kiadó, Budapest. *Vállalkozások innovációjának támogatása a régiókban „INNOCSEKK”.* Pályázati útmutató Budapest, 2006. március.

<http://www.nkth.gov.hu/palyazatok-eredmenyek/archivum/archivum-080519>

*Lektorálta: Prof. Dr. Kiss Éva egyetemi tanár, a MTA doktora,
Dr. Pogátsa Zoltán PhD egyetemi docens*

Lukács Amarilla: Az elmúlt 10 év klaszteresedési folyamatai, különös tekintettel Magyarországra

Bevezetés

Jelen tanulmány megírásával az volt a célom, hogy Magyarország elmúlt 10 éves klaszterizációs folyamatait áttekintsem, és rávilágítsak arra, milyen fontos szerepet játszik a kormányzati politika ezen szervezetek fejlődésében. Bár a központi kormányzat a kezdetektől fogva azt az álláspontot képviselte, hogy a klasztereknek önfenntartóknak kell lenniük, csak az innovatív, több éves sikeres működést felmutató szervezetek képesek olyan szolgáltatáscsomagot kialakítani, amely a tagok számára értékes, és amelyekért hajlandók a résztvevők anyagi áldozatokat hozni.

A klaszterek igénylik a kormányzati támogatást, legyen szó adókedvezményekről, az adminisztrációs terhek könnyítéséről, a kutatás-fejlesztés költségeivel kapcsolatos, adócsökkentésről vagy éppen a nemzetközi kapcsolatok kiépítésének elősegítéséről, a kapcsolatteremtés megkönnyítéséről a közintézményekkel és a felsőoktatási intézményekkel, vagy a cégek közti kapcsolat kialakításáról és segítéséről (*Héjj–Matuz–Héjj, 2008*). Ez a függés azonban nem egyoldalú, hiszen a XXI. századi gazdasági együttműködés új formája, a klaszter képes lehet elősegíteni a kormányzat azon törekvését, hogy a vállalkozások a hálózatosodás és klaszteresedés, valamint a kutatói és az egyetemi szférával való kooperáció révén elérjék azt a méretet, amely az európai szintű versenyképességhez szükséges, és a magas hozzáadott értékű, exportorientált tevékenységek erősítésén keresztül növeljék egy adott térség és az egész magyar gazdaság versenyképességét. Sokan vitatják a klaszterek hasznosságát, de azokkal értek egyet, akik úgy vélekednek, hogy hosszú távon nagyobb hasznot hoz a társuláson alapuló valódi együttműködés, mint a pályázatokon elnyerhető néhány tízmillió forint, ami csak egy pozitív hozadéka a kooperációnak és a közös munkának.

A legfontosabb klaszter megközelítések

A hálózati együttműködések az 1990-es években kerültek a tudományos érdeklődés homlokterébe, amikor a globalizációs folyamatok és technológiai áttörések felerősödésének következtében a világpiac gazdasági súlypontjai megváltoztak. A nemzetgazdaságok vezető szerepét a globális vál-

lalatok vették át, melyek az információs-technológiai fejlődésnek és a transzferköltségek csökkenésének köszönhetően képesek lettek a Föld bármely pontjával kereskedni. Tevékenységeiket bárhol végezhették, és lehetőségük volt a legalkalmasabb pontokat kiválasztani telephelyeik számára, például piacokhoz, inputforrásokhoz és szállítási csomópontokhoz közel. A termelés területi dekoncentrációja nemcsak a vállalatok működési sajátosságait alakította át, hanem újfajta piaci versenyt hívott életre, amire az egyik adható válaszlehetőség a regionális összefogás lett (Rödönyi, 2009). Az egymással megfelelő keretek között és bizonyos határokig együttműködni kész vállalkozási csoportok egy új szervezeti formát hívtak életre, amelynek speciális sajátosságait kihasználva vesznek részt a globális versenyben. A klaszterek mára az egész világon elterjedtek (Buzás, 2000).

A klaszter a különböző tudomány- és iparágakban eltérő jelentéstartalommal meghonosodott fogalom, melyet eredetileg a statisztikában használtak egy sokaságon belüli csoport vagy piaci szegmens megjelölésére. Egyesek szerint a klaszter olyan ázsiai fogalmak továbbfejlesztésének tekinthető, mint a dél-koreai chaebol, a japán zaibatsu vagy a szintén japán keiretsu, amelyek a finanszírozó állami és a magánszféra üzleti együttműködésén alapultak, s a klaszterekkel ellentétben nem független, önálló vállalkozások vettek részt bennük, hanem keresztulajdonolt struktúrát alkottak (Héjj–Matuz–Héjj, 2008).

Viszonylagos újszerűsége miatt napjainkban is folynak a viták a klaszter fogalmáról és értelmezésének határaitól. Olaszországban iparági körzetnek, Franciaországban lokális termelési rendszernek nevezik, míg az angolszász országokban és a nemzetközi szervezetekben a „cluster” kifejezés terjedt el (Lengyel–Deák, 2002). Mivel számos szerző igyekezett a klaszter fogalmát meghatározni, ennek eredményeként eltérő definíciók születtek. A sokféleség miatt a klaszter egy olyan gyűjtőfogalomnak (térbeli csomósodás, csoportosulás, fürtösödés stb.) tekinthető, amely a gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációjának összes eltérő megjelenési formáját próbálja összefoglalni.

Az 1996. évi XXI. területfejlesztési törvény megjelenését követően Magyarország területi terveiben is megjelent a hálózatok, azon belül is az iparági klaszterek szerveződésének igénye (Buzás, 2000). Lengyel értelmezésében az iparági klaszter egy értéknövelő termelési (ellátási) láncban egymáshoz erősen és kölcsönösen kapcsolódó vállalatok hálózatoként adható meg, amely kiegészül specializált szolgáltatókkal és egyéb intézményekkel. Lényegében tehát egy adott iparág értéklánc-rendszereinek ösz-

szességéről van szó egy országon belül, amelyekhez egyéb intézmények is kapcsolódnak. Ezeket az iparágakat a munkamegosztás magas foka ellenére nem jellemzi térbeli koncentráció. Ez a szemlélet főleg kisebb országokban terjedt el, és elsősorban az innovációhoz kötődő iparágakban használják (Lengyel, 2006).

A klaszterek elméletének pontos eredetét ugyan nem ismerjük, de az 1970-es években több írás foglalkozott az ipari klaszterek természetével. Az a tény általánosan elfogadott, hogy a klaszterek elméletét – az iparági illetve regionális klaszterek fogalmán keresztül – Michael E. Porter, a Harvard Business School Professzora vezette be a köztudatba (Porter, 1990). Porter az országok versenyelőnyeinek vizsgálata során úgy találta, hogy a tartós versenyelőnyök – a nemzetközi specializáció eredményeként – csak bizonyos tevékenységi körökhöz, a globális piac egy kis szeletéhez kapcsolódnak, vagyis a versenyképes államok olyan versenyképes gazdasági térségekből állnak, melyekben a helyi vállalkozások közösen veszik igénybe a termelési tényezőket, információt cserélnek, és emellett továbbra is versenyben állnak egymással úgy, hogy az együttműködés és a verseny egyszerre van jelen közöttük (Buzás, 2000). Az innováció, a termelési tényezők áramlása és a vállalati hálózatok kialakulása teszik lehetővé azt, hogy az erőforrások a kevésbé produktív szektorokból a leginkább versenyképes területekre áramoljanak (Lengyel, 1999).

Porter a területi versenyképességet az iparági versenyképességre vezette vissza, más szóval egy sikeres értéklánc-rendszer meglétére, melyben a tartós versenyelőnnyel rendelkező nemzeti iparágak együttműködő, független, egyéni növekedésüket szem előtt tartó vállalatai vesznek részt (Porter, 1990). Ezek a vállalkozások az együttműködés segítségével igyekeznek legyőzni individuális fejlődési korlátaikat (Artner, 1995). A földrajzi közelségben rejlő lehetőségek kihasználása keltette életre a regionális klaszterek fogalmát. Alfred Marshall angol közgazdász már a múlt században, az iparági koncentrációk terén végzett vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a korábban csak a nagyméretű üzemek számára elérhető hatékonyság a kisebb termelőknek is kézzelfogható közelségbe kerül, mihelyt az általa „ipari körzetnek” nevezett formációba tömörülnek (Marshall, 1925). Az ilyen körzetekben tevékenykedő vállalkozások területi koncentrációja ugyanis pozitív externális hatásokat eredményez (Feser, 1998), még ha a vállalkozások lehetőségeikhez mérten passzívan használják is ki ezeket a pozitív hozadékokat, mivel nem szerveznek tuda-

tos, átgondolt akciókat a hatékonyságuk növelése érdekében, megelégszenek a megfelelő környezetbe való betelepüléssel.

A korai iparági klaszterek, melyek a földrajzi koncentrációval létrejött lokalizációs előnyökre épültek, különböztek a marshalli ipari körzetektől, hiszen a területi közelség előnyeit aktív együttműködéssel, tudatosan szervezett akciókkal igyekeztek minél hatékonyabban kihasználni (Buzás, 2000).

A klaszterek kialakulhatnak egy adott értéklánc-rendszer elemeinek vertikális szerveződésével és horizontális dezintegráció eredményeként is. Előbbi esetben egy iparág domináns nagyvállalata adja alvállalkozásba egyes termelési folyamatait, ezáltal generálva a későbbi klaszter szereplőinek együttműködését. Utóbbi szerveződésre jó példa a „spin off” hatás eredményeként létrejövő vállalkozások csoportja, mely folyamatnak köszönhetően megnő a térségben az egymással versengő vállalkozások száma (Rechnitzer, 1998).

A klaszterek fejlődése és fejlesztése

Számos gazdasági klaszter kialakulásához az 1980-as, 1990-es évek technológiai mintarégiója, a Szilícium-völgy szolgált példaként. A Szilícium-völgy, melyet a high-tech ipar „bölcsőjeként” is emlegetnek, rendkívül fejlett infrastruktúrával rendelkező technológiai park, melynek területén az egész világon egyedülálló technológiai fejlesztési üzemek létesültek. Jelenleg is az elektronikával kapcsolatos kutatások és fejlesztések, valamint a mikroelektronikai ipar első számú központja a világon. Hasonló világméretű központok jöttek létre a pénzügy területén például Londonban és New Yorkban, a média területén Hollywoodban, az autógyártásban Dél-Németországban vagy Detroitban, a telekommunikáció tekintetében Stockholmban és Finnországban, illetve a textil- és divatiparban Észak-Olaszországban (Héjj–Matuz–Héjj, 2008).

A világ talán legismertebb gazdasági klasztere, Hollywood a horizontális dezintegráció egyik tipikus esete. A mozikultúra elterjedésével a filmgyártás ugrásszerű fejlődésnek indult, s gombamód szaporodni kezdtek az olyan filmes vállalkozások, amelyek sikerüket az alapítók korábban megszerzett tapasztalatainak köszönhették. Ugyanakkor a közös stúdióhasználat, a statisztaügynökségek és egyéb kapcsolódó szolgáltatások közös használatának igénye területileg együtt tartották a vállalkozásokat, s ennek eredményeként jött létre Hollywood (Buzás, 2000).

Az olasz iparági körzetek a fordista tömegtermelés egyik alternatívájának tekinthetők, ahol a termelési folyamatok szakaszokra bontása lehetővé tette a résztvevő vállalatok egyre erősebb szakosodását. A vállalatok ezáltal rugalmasabban tudtak reagálni a piaci változásokra, és jobban ki tudták szolgálni vevőköriüket. Az olasz iparági körzetek sikere tehát a kisvállalatok által létrehozott gazdasági erőben rejlik, mely a néhány nagyvállalat mellett jelentős pozícióra tudott szert tenni a társadalmi közegnek köszönhetően (Rödönyi, 2009). A körzetek ugyanis nem csupán a termelési folyamat egyfajta módoszatai, hanem „társadalmi közegek, melyekben az emberek közötti érintkezések a termelés helyén és azon kívül is alakultak.” Becattini megfogalmazásában az iparági körzetek „egy földrajzilag körbehatárolt, természeti, történelmi hasonlóságokat mutató területen létrejött szervezetek, melyekben meghatározó az adott társadalmi közösség és az iparági vállalkozások aktív jelenléte” (Becattini, 1989). A termelői körzetekben a nagyvállalatokra jellemző belső méretgazdaságossági előnyök helyett a külső méretgazdaságosságból, vagyis a terület gazdasági-társadalmi kontextusából eredő előnyöket használják ki (Rödönyi, 2009).

Gyakorlat az Európai Unióban

Az Európai Unió első klaszterszervezeteit Nyugat-Európában, Angliában hozták létre az 1970-es években. A tagállamok rásegítő gazdaságpolitikájának hatására az alapítási kedv az 1980-as és 1990-es években ugrásszerűen megnőtt. A klaszteresedési hajlandóságra egyrészt a kényszer, másrészt a tudatos gazdaságpolitika volt a legnagyobb hatással. Az első (1972), majd második olajválság (1978) a nemzetközi és multinacionális vállalatok piaci súlyának növekedésével járt, miközben a kis- és középvállalkozások piaci pozíciói romlottak. Az utóbbiak számára a klaszterekbe tömörülés esélyt adott a versenyben maradásra. Másrészt a kis- és középvállalkozók helyzetének megrendülése az Európai Gazdasági Közösség világgazdasági pozícióira is károsan hatott volna (vállalkozások sokasága ment volna csődbe), így érthető, hogy a klaszteresedés támogatása számos országban a strukturális és regionális politika részévé vált (Kocziszky, 2004).

Kezdetben még a beszállítói hálózatok fejlesztése volt a cél, mára azonban a kiválósági klaszterek létrehozása és megerősítése irányába történt elmozdulás. A klaszterek támogatása Európai uniós szinten az 1990-es években kezdődött, amikor megjelentek a klaszterek az Európai Bizottság „Növekedés, versenyképesség és foglalkoztatás” című dokumentumában, mely a következőképpen fogalmaz (EC, 1993, 79. o.): „... A ver-

senyképes tevékenységek »klasztereinek« ösztönzése és fejlesztése, mely elősegíti a Közösség regionális diverzitását. Az ipari, technológiai és földrajzi előnyöket egyszerre egyesítő »klaszterek« Közösségen belüli burjánzása, elterjedése kulcsfontosságú a munkahelyteremtésben. Ez valamennyi kapcsolódó szereplő aktív bevonását igényli, amelyet nagymértékben elősegíthetnek a Közösség és az egyes tagállamok által eszközölt strukturális intézkedések. Ezen a területen, hasonlóan az előzőekhez a legfőbb hangsúlyt a horizontális, az ágazatok közötti és a multidiszciplináris megközelítésre kell helyezni...”

Azóta a klaszteresedés és a klaszterorientált politika egyre fontosabb szerepet kapott az Unióban, akár a gazdaságfejlesztést, a kis- és középvállalkozások fejlesztését, a technológiafejlesztést és innovációs politikát, vagy a területfejlesztést nézzük, s ennek eredményeként ma már szinte valamennyi tagország fejlesztéspolitikájának részét képezi a klaszterfejlesztés (Grosz, 2006).

Az Unió számos programot dolgozott ki a klaszterek közvetlen vagy közvetett módon történő támogatására, megsegítésére, melyek közül a legjelentősebbek a következők voltak (Rödönyi, 2009; Grosz, 2006; Lukács, 2009):

- *Actions on Industrial Clusters under the Regional Innovation Action Line* (Ipari klaszterekkel kapcsolatos intézkedések a regionális innovációs akcióterv keretében): célja a régiók innovációs képességeinek és a KKV-k innovációs tevékenységének erősítése hosszú távú stratégia keretén belül.
- *PAXIS – Pilot action on the mechanisms to set-up and develop innovative firms* (Kísérleti program innovatív cégek létrehozására és fejlesztésére): célja az innovációs szervezetek közti tapasztalatcsere és tanulás elősegítése a közös tudás megszerezése, az európai „good practice” kidolgozása és a célt támogató eszközök (információk, publikációk, honlapok üzemeltetése, adatgyűjtés és azok kiértékelése stb.) biztosítása által.
- *Joint action for sustainable development: the case of territorial clusters* (Közös akciók a fenntartható fejlődésért): a program a fenntartható fejlődés érdekében az egyes klasztertag vállalkozások környezetvédelmi problémáit igyekszik megoldani, bevonva az állami intézményeket és a helyi hatóságokat.

- *Observatory of European SMEs (Regional Clusters in Europe)*: az európai KKV-k fejlődését, tevékenységeit vizsgálva gazdaságpolitikai ajánlásokat tesz regionális, nemzeti és EU szinten.
- *Jeremie-program*: A Jeremie (Joint European Resources for Micro to Medium Enterprises) vállalkozásfejlesztési pénzügyi program a KKV-k garanciaeszközök által biztosított hitelhez jutási esélyeinek javítására jött létre.
- *CEE-Cluster Network*: célja az volt, hogy a közép- és kelet-európai országok számára olyan régióspecifikus módszertani és szakmapolitikai ajánlásokat dolgozzanak ki, amelyek alapján a klaszteralapú fejlődés elősegíthető. A 6. keretprogram kutatás és innováció prioritásán belül a klaszterek és az üzleti hálózatok nemzetközi tapasztalatcseréjét szorgalmazta a nemzetközi együttműködések elősegítése érdekében.
- *Az EU Bizottsága által elfogadott 7. kutatási keretprogram*: egyik célkitűzése olyan képességek kialakítása, amelyek növelik a kutatási és innovációs kapacitást egész Európában, és lehetővé teszik, hogy a különböző területeken kialakuljanak és megerősödjenek az európai kiválósági központok (EC 2005). A kiválósági központok olyan regionális kutatóközpontú és tudásalapú klaszterek, amelyek a K+F kiadások tekintetében nagymértékben képesek egy-egy ágazat területén a kutatók és beruházók vonzására, és ezáltal hozzájárulnak az adott térség és Európa globális versenyképességéhez.
- *Európai klaszterpolitikai csoport*: A 2008-ban létrehozott csoport feladata az EU-ban működő világméretű klaszterek területén egy stratégiai nézőpont kialakítása, figyelembe véve a különböző szektorok regionális előnyeit, az új piaci kihívásokat és a nemzetközi tapasztalatokat.
- *Világméretű klaszterek felé az Európai Unióban – az innovációs stratégia megvalósítása*: a program nagy hangsúlyt fektet az innovatív kis- és középvállalkozások szerepére a klaszterekben, és javaslatokat tesz olyan specifikus tevékenységek fejlesztésére, amelyek megkönnyítik az innovatív KKV-k nemzetközivé válását és együttműködését nagyobb vállalatokkal és kutatási intézményekkel, valamint elősegítik a technológiatranszfert a klaszterszervezeteken belül. Említést tesz egy pilóta-program indításáról is, amelynek keretében a legjobban működő klaszterszervezetek az európai minőségmenedzsment alap modellje alapján „minőségi címkét” kapnának.

A programok áttekintése során szembeűnik a változás, amely az Európai Unió klaszter-fejlesztési politikájában végbement az utóbbi években, hiszen a mennyiségi szemléletről elmozdulás történt a minőségi, innovációs klaszterek és az azokra épülő kiválósági központok irányába.

Az innovációs klaszterek a bizottság értelmezése szerint egy adott ágazatban és régióban található egymástól független vállalkozások (innovatív induló vállalkozások, KKV-k, nagyvállalatok és nonprofit kutatóintézetek, egyetemek) olyan csoportosulásai, amelyek célja az innovációs tevékenység ösztönzése. E cél elérése érdekében alkalmazott eszközök az intenzív együttműködés, az eszközök, infrastruktúrák megosztása, a tudás és a szakértelem kicserélése, előmozdítása, valamint a hatékony technológia átadása, hálózatépítés és információterjesztés. A bizottsági ajánlás értelmében állami támogatásban részesítendők azok a szervezetek és intézmények, amelyek önálló jogi személyként innovációs klaszterek létrehozását, bővítését és irányítását tűzik ki célul (Grosz, 2006).

Az Unióban megfigyelhető tendenciák Magyarországon is érvényesűlnek, hiszen hazánkban is nyomon követhetők a dinamikus – vagy más néven innovatív – klaszterek kialakítására és megerősítésére tett próbálkozások. Elég, ha a Pólus Programra és az abban megfogalmazott prioritásokra gondolunk.

Klaszterhelyzet Magyarországon

Hazánkban a klaszterek rövid múltra tekintenek vissza, hiszen hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz, csak az elműlt két évtizedben alakult ki újra a magántulajdonon alapuló piactgazdaság. Mindazonáltal az elműlt néhány év során számos klaszterkezdeményezés született, és valamennyi régió területfejlesztési programjában megtalálható a hálózatosság elősegítése, valamint a helyi klaszterek kialakulásának támogatása, mint gazdaságfejlesztési célkitűzés (Grosz, 2006). A magyar klaszterekről nehéz átfogó képet adni, mivel sem általánosan elfogadott klaszterdefiníció, sem hivatalos klaszterlista nem létezik. Alakulásukról, illetve működésükéről pályázati kiírásokból, helyi támogatási információkból, honlapokról, valamint a róluk készített tanulmányokból juthatunk információkhoz. Egy klaszterbe bekerűlni általában nem jelent különösebb nehézséget, bár bizonyos feltételeknek, előírásoknak eleget kell tenni, kikerűlni belőlük azonban még egyszerűbb. Ezért van, hogy pontos adat nem áll rendelkezésre a szervezetek számát illetően, bár egyes becslések szerint 200-nál is több klaszterkezdeményezés található Magyarországon.

A megoldatlan akkreditáció és a működési ellenőrzés hiánya tovább nehezíti a helyzetet, hiszen lehetővé válik a valós klasztertevékenységet nélkülöző, magukat klasztereknek nevező szervezetek működése (Rödönyi, 2009).

Hazánkban a klaszterek hatékonyságát és eredményességét sokan kétségbe vonják. A kétkedők leginkább azzal érvelnek, hogy a magyar cégek elsősorban azért alakítanak klasztert, mert így akarnak kormányzati és uniós pénzekhez jutni, a támogatás megszűntével azonban az együttműködés is elhal. A kormányzati beavatkozással felülről lefelé szervezett klasztereket tekintve valóban kevés példát találunk sikeres együttműködésre, hiszen a külföldi klaszterpéldák jól mutatják, hogy az állami támogatással létrehozott klaszterek ritkán bizonyulnak életképesnek. Magyarországon pedig túlzott állami beavatkozás érvényesült a rendszerváltás után, a piacgazdaság gyorsított, erőltetett ütemű megteremtése során, ami nem segítette elő a klaszterek támogatását és népszerűsítését. Fontos, hogy azok a klaszterek részesüljenek intenzív állami támogatásban, melyek alulról, a vállalkozói körből szerveződtek, hiszen a legfejlettebb piacgazdaságokban sem lehet a klasztereket tisztán piaci alapokra helyezni, ugyanakkor a gazdaság valamennyi helyi szereplője fel kell, hogy ismerje az együttműködésben rejlő lehetőségeket és előnyöket, hogy a „mi”-ben gondolkodás elindulhasson, és a bizalom megszilárdulhasson.

Klaszterek és finanszírozásuk a magyar gazdaságpolitikában

A klaszter a területfejlesztés hatékony eszközeként már az 1990-es évek végén megjelent a régiók fejlesztési koncepcióiban, de a konkrét kormányprogramok ekkor még a beszállítói kapcsolatok fejlesztésén alapuló külföldi működőtőke-beruházások ösztönzésére koncentráltak. Az 1998-ban indult, majd 2000-ben átalakított beszállítói integrátori célprogram a már meglévő beszállítói hálózatok fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, azonban alacsony hatékonyságúnak bizonyult (Szanyi, 2008).

Az első magyarországi klaszterek hasonlóképpen születtek, hiszen a Közép-magyarországi Autóipari Klaszter, mely 2000-ben alakult, a Suzuki beszállítói hálózatának hatékonyabbá tételére szerveződött, a másik nagy autóipari klaszter, a PANAC (Pannon Autóipari Klaszter) pedig, mely szintén 2000. decemberében alakult, a Nyugat-Dunántúl négy nagy gépjárműgyártó cégének, az Audinak, az Opel-GM-nek, a Luk Savariának és a Rábának a beszállítói hálózatát igyekezett létrehozni és földrajzilag koncentrálni (Rödönyi, 2009). A cégek akkoriban még nem nagyon hallottak

az üzleti hálózatokról és a vállalati együttműködésben rejlő előnyökről, ezért az akkori Gazdasági Minisztérium kezdeményezte a klaszteralapítást Magyarország egyik húzóágazata, az autóipar területén azzal, hogy felkérte a hazánkban működő nagy autóipari vállalkozásokat, első szintű beszállítóikat és néhány szolgáltató céget a klaszterek megszervezésére. A PANAC kialakulásában a Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács is fontos szerepet játszott, hiszen 2000 őszén bejelentette, hogy támogatja a klaszterépítést Magyarországon. Ehhez hozzájárult azzal is, hogy az iparági csoportosulások mellett kialakították a gazdaságfejlesztési szervezetek együttműködési hálózatát, a Pannon Gazdasági Kezdeményezést 2000. október 16-án, sőt a Gazdasági Minisztérium 50 millió forint vissza nem térítendő támogatással segítette a klaszter létrehozását.

Az elkövetkező években alakult klaszterek szintén felülről, fejlesztési ügynökségek kezdeményezésére szerveződtek elsődlegesen a fa- és bútoripar, az elektronika, az élelmiszeripar, a textilipar, az építőipar és az idegenforgalom területén, vagyis azokban a gazdasági ágazatokban, amelyeket az előzetes felmérések és tanulmányok alapján hazánk akkori húzóágazatainak nyilvánítottak. A klaszterek a Széchenyi Terv pályázatai között a regionális gazdaságépítési program alprogramjain belül a regionális klaszterek létrehozására irányuló alprogram keretében juthattak forrásokhoz, ami az első olyan központi kormányzat által vezetett program volt, mely közvetlenül a klaszterek támogatása érdekében jött létre.

A klaszterek támogatása két alapelvre épült:

1. Az állam a helyi vállalkozási kezdeményezésekre válaszol, azaz megvárja, míg a helyi gazdasági szereplők saját érdekeiktől vezérelve klaszterekbe tömörülnek, és csak azután biztosít támogatást számukra.
2. A pénzügyi támogatás – korlátozott állami társfinanszírozás formájában – alapvetően az induló feltételek megteremtésére szorítkozik, vagyis támogatja a klasztermenedzsment létrehozását, valamint a klaszter szolgáltatásaihoz szükséges infrastruktúra kialakítását. A cél ezt követően azonban a klaszterek öfenntartóvá válása, és tevékenységük piaci alapra helyezése.

Bár a fenti alelveket nem mindig sikerült érvényesíteni, 2001-ben és 2002-ben a pályázatok nagy érdeklődést váltottak ki a vállalkozások körében, és a klaszterek száma gyorsan nőtt. A Széchenyi Terv RE-1-es pályázatain összesen 13 klaszterkezdeményezés részesült támogatásban, melyek

együttes értéke meghaladta a 266 millió forintot, így a klaszterek száma 2002 végére már elérte a húszat. A klaszterek regionális megoszlását tekintve azonban jelentős különbségek mutatkoztak, mivel a legtöbb szerveződés Nyugat- és Közép-Dunántúlon, illetve Közép-Magyarországon jött létre, néhány a Dél-Dunántúlon és a dél-alföldi régióban, míg Észak-Magyarországon akkoriban egyáltalán nem volt ilyen kezdeményezés (*Netwin Kft., 2007*).

A klaszterek fejlesztését segítő pályázati lehetőséget a 2002-ben hatalomra került új kormány megszüntette, emiatt a klaszterek átmenetileg kevesebb figyelmet kaptak. A pályázati rendszer hibái a klaszterizáció stagnálását eredményezték Magyarországon, hiszen sem a klaszterek létrehozásához, sem pedig azok fenntartásához nem biztosított megfelelő körülményeket. A kiírás ellentmondásos feltételrendszere és a korábbi pályázók kizárása miatt a 2004-ben meghirdetett támogatásokra egyetlen pályázat sem érkezett. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium 2005 szeptemberében hirdetett újra klaszterpályázatot, mely sikeresebbnek bizonyult az előző évinél, köszönhetően annak, hogy enyhített a szigorú követelményeken, kibővítette a támogatható iparágak, tevékenységek és szereplők körét, valamint népszerűsítési kampányba fogott. A kiíráskor 300 millió forintos keretösszeg állt rendelkezésre, amely 15-20 darab pályázat támogatását tette volna lehetővé, ám végül is nem került sor az összeg teljes felhasználására. A 25 beérkezett pályázatból 19 felelt meg a formai követelményeknek, s ezekből 9 klaszter részesült támogatásban, összesen 122 millió forint értékben (*Rödönyi, 2009*).

2006-ban már uniós forrásokból is támogatták a klaszterfejlesztést a gazdasági versenyképesség operatív program (GVOP) keretében, mely évben 326 millió forintot ítélték oda 14 klaszternek. A 2007–2013-as programozási időszakban megjelenő pályázati lehetőségek pedig a klasztereket már a gazdaságfejlesztés egyik fő motorjaként tervezik támogatni az Új Magyarország Fejlesztési Terv részét képező Pólus Programon keresztül, amely a klasztereket 3 kategóriába sorolja az együttműködés elmélyültsége alapján. E szerint beszélhetünk induló, fejlődő, illetve akkreditált klaszterekről. A gazdaságfejlesztésre 2007–2013 között elkülönített 1100 milliárd forintból a gazdaságfejlesztési operatív programon (GOP), a regionális operatív programokon (ROP-ok) és a közép-magyarországi operatív programon (KMOP) keresztül juthatnak forráshoz a piacilag visszaigazolt sikereket felmutató, innovatív klaszterek (*Héjj–Matuz–Héjj, 2008*). A Pólus

Program két fő célját két alappillérré építve fogalmazta meg (*Új Magyarország Fejlesztési Terv – Pólus Klaszter Kézikönyv, 2008*):

1. Vállalkozásfejlesztési pillér: A hazai KKV-k bázisára épülő exportorientált, innovatív és magas hozzáadott értékű tevékenységekre koncentráló vállalati együttműködések, klaszterek támogatását jelenti.
2. Horizontális gazdaságfejlesztési pillér: A pólusvárosokon keresztül a régiók szerepének erősítését és kedvező üzleti környezet létrehozását hivatott megvalósítani (*1. ábra*).

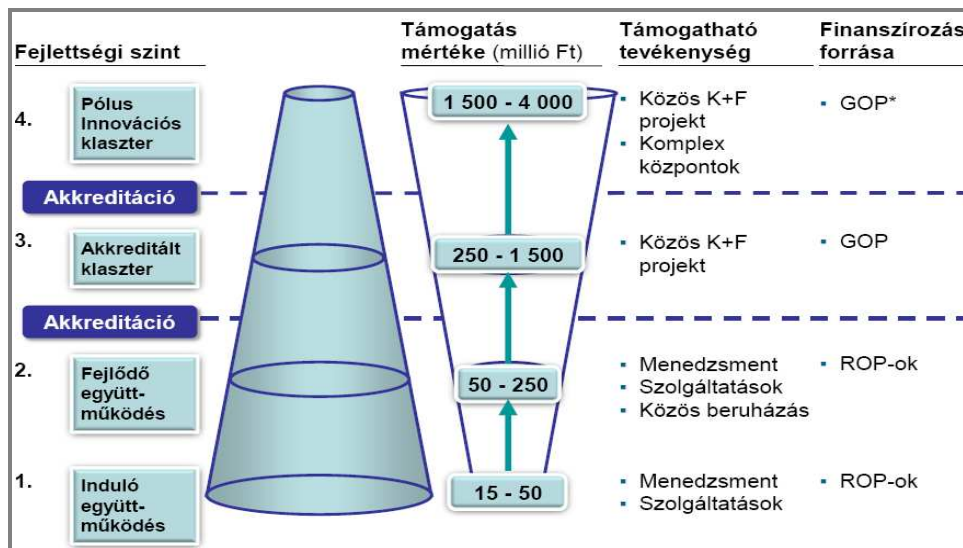
Horizontális gazdaságfejlesztés			Klaszterfejlesztés			
GOP*	TIOP*	TÁMOP*	GOP*	ROP*	TÁMOP*	
	Projekt fejlesztés (db)	Megítélt támogatás (milliárd Ft)		Projekt fejlesztés (db)	Megítélt támogatás (milliárd Ft)	
	Felsőoktatás fejlesztése	22	46			
	Innovációs és technológiai parkok	7	15			
	Agóra-pólus	5	8			
	Tudástranszfer	7	3			
	Kutatói csapatok	7	7			
	Összesen	48	79			
				Pólus Innovációs Akkreditált	48	9,5
				Fejlődő	21	1,3
				Induló	79	2,0
				Összesen	148	12,8

1. ábra: A Pólus Program horizontális és vállalkozásfejlesztési pillérének pályázati eredményei 2008-ban

Forrás: PPI, EPAP, Zombori (2010)

A regionális operatív programok (ROP-ok) klaszterpályázataiban 2008-ban 79 induló klaszter részesült támogatásban, összesen 2 milliárd forint értékben, és 21 fejlődő klaszter jutott támogatáshoz, összesen 1,3 milliárd forint értékben.

A klaszterek által elnyerhető pályázati összegeket és a legfontosabb paramétereket a *2. ábra* tartalmazza:

2. ábra: A pályázati támogatások legfontosabb paraméterei 2008-ban

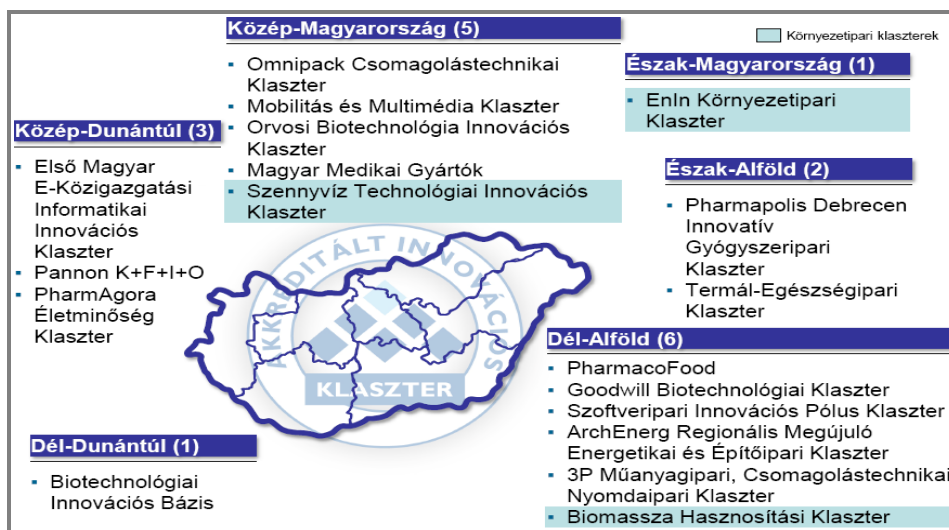
Forrás: PPI, EPAP, Zombori (2010)

Az induló és fejlődő klaszterek számára a regionális operatív programok keretében kiírt 2008-as pályázatokon 181 pályázó igényelt támogatást, ebből összesen százat bíráltak el pozitívan, 79-et az induló, míg 21-et fejlődő kategóriában. A megítélt támogatások összértéke 3344 millió forint volt. A negyedik lépcsőben az úgynevezett Pólus innovációs klaszterek létrehozását tűzték ki célul, 2013-ra 5-10 ilyen klasztert szeretnének létrehozni Magyarországon, melyek európai szinten is mérhető piaci részesedéssel bírnak, és szervesen kapcsolódnak a globális értékláncba (Rödönyi, 2009). A pólus innovációs klaszter cím megszerzéséhez azonban először át kell esni az akkreditációs eljárásen és el kell nyerni az akkreditált klaszter címet egyfordulós, nyílt pályázat keretében, mely a klasztereket közvetlen pénzbeli támogatáshoz nem juttatja, de előnyt és kizárólagos jogosultságot biztosít számukra az egyéb pályázati eljárások során. Az akkreditációs pályázat benyújtásakor a klasztereknek igazolniuk kell, hogy

- bizonyított, eredményes múlttal rendelkeznek;
- az együttműködésüket már formalizálták;
- magas hozzáadott értékű, exportorientált és innovatív tevékenységekre fókuszálnak;

- a jövőre vonatkozóan stratégiával, és annak végrehajtására alkalmas cselekvési tervvel rendelkeznek.

Jelenleg Magyarországon 18 akkreditált innovációs klaszter működik, a legtöbb a dél-alföldi és a közép-magyarországi régiókban. Az akkreditált innovációs klaszterek területi elhelyezkedését a 3. ábra mutatja.

3. ábra: Akkreditált klaszterek Magyarországon

Forrás: PPI, EPAP, Zombori (2010)

Összegzés

Sokan szeretnék, ha a klaszterek úgy működnének, mint az az orvosság, amely megoldást kínál egy térség vagy egy ország valamennyi gazdasági problémájára, bárhol, bármikor bevethető, és nem kell rá sokat költeni, de sok időnek kell még eltelnie, hogy az együttműködésben rejlő előnyök megmutatkozzanak, és kézzel fogható eredményekben realizálódjanak. Mint mindent az életben, a klaszterkultúrát és a „mi”-ben gondolkodást is tanulni kell, mert a változás mindig a fejekben kezdődik. A klaszterépítés és a klaszterfejlesztés során azonban célszerű újra vizsgálni a támogatásra érdemes iparágakat és a bennük tevékenykedő klasztereket, hiszen a megfelelő gazdasági környezet kulcsfontosságú a szervezetek sikeres működése szempontjából. A dinamikus, innovatív, jelentős növekedési potenciál-

lal és gazdasági súllyal rendelkező iparágak szereplőit tömörítő klaszterek támogatása elengedhetetlen Magyarország versenyképességének javításához, de ugyanígy szükséges a kimerült, stagnáló iparágak klasztereinek fejlesztése is, hiszen ezek a szervezetek jelenthetik az esélyt a túlélésre és a hosszú távú fennmaradásra.

Szakirodalom

- ARTNER A. (1995): *Vállalati együttműködés a mai világgazdaságban*. Közgazdasági Szemle, 1. 104–115. o.
- BECATTINI, G. (1989): *A marshall-féle ipari körzet, mint társadalmi-gazdasági koncepció*. Stato e mercato, 25. szám, p. 111–128.
- BUZÁS N. (2000): *Klaszterek a régiók versengésében*. In: Farkas B.–Lengyel I. (szerk.) 2000: *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. JATEPress, Szeged, 58–66. o.
- EC (1993): *White paper on Growth, Competitiveness and Employment: The Challenges and Ways Forward into the 21st Century*. European Commission, Brussels.
- EC (2005): *Communication from the Commission. Consultation Document on State Aid for Innovation*. European Commission, Brussels.
- FESER, E. J. (1998): *Enterprises, external economies, and economic development*. Journal of Planning Literature, 3. 283–302. o.
- GROSZ A. (2006): *Klaszterek és támogatásuk az Európai Unióban és Magyarországon*. In: Lengyel I.–Rechnitzer J. (szerk.) 2006: *Kihívások és válaszok: A magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az EU csatlakozás utáni időszakban*, Novadat Kiadó, Győr.
- HÉJJ T.–MATUZ J.–HÉJJ R. (2008): *Tanuljunk könnyen, gyorsan „klaszterül!”*. Harvard Business Review – Magyar Kiadás.
- KOCZISZKY GY. (2004): *Egészségügyi klaszter(ek) kialakításának lehetőségei az észak-magyarországi régióban*. In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, I. évfolyam 2. szám.
- LENGYEL I.–DEÁK SZ. (2002): *Klaszter: a helyi gazdaságfejlesztés egyik sikeres eszköze*. In: Buzás N.–Lengyel I. (szerk.) 2002: *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*, SZTE GTK, JATEPress, Szeged, 125–153. o.
- LENGYEL I. (1999): *Régiók versenyképessége (A térségek gazdaságfejlesztésének főbb közgazdasági fogalmai, alapgondolatai, tényezői az EU-ban)*. Kézirat, JATE Gazdaságtudományi Kar, Szeged.
- LENGYEL I. (2006): *A klaszterek előtérbe kerülése és alapvető jellemzőik*. In: Lengyel I.–Rechnitzer J. (szerk.) 2006: *Kihívások és válaszok: A magyar*

- építőipari vállalkozások lehetőségei az EU csatlakozás utáni időszakban, Novadat Kiadó, Győr.
- LUKÁCS A. (2009): *A nyugat-dunántúli régió klasztereinek külkapcsolatai és határon átnyúló együttműködései*. Konferenciakiadvány a Magyar Tudomány Ünnepe Alkalmából, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Sopron, 2009.
- MARSHALL, A. (1925): *Principles of economics*. Macmillan and Co., London, 8. kiadás.
- NETWIN ÜZLETI TANÁCSADÓ KFT. (2007): *Klaszterek Magyarországon – fejlődési kilátásaik, szerepük a KKV-k fejlődésében, növekedésében*. Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával, Budapest, 2007.
- PORTER, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York.
- RECHNITZER J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- RÖDÖNYI G. (2009): *Az olaszországi ipari körzetek és a magyarországi klaszterek elemzése*. Szakdolgozat, Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest.
- SZANYI M. (2008): *A versenyképesség javítása együttműködéssel: regionális klaszterek*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ÚJ MAGYARORSZÁG FEJLESZTÉSI TERV (2008): *Pólus Klaszter Kézikönyv*. Pólus Programiroda Kht.
- ZOMBORI Z. (2010): *A Pólus Program és a klaszterek jövőképe*. Előadás, Balatonalmádi, 2010. január 14.

*Lektorálta: Prof. Dr. Kiss Éva egyetemi tanár, a MTA doktora,
Dr. Pogátsa Zoltán PhD egyetemi docens*

Tóth Balázs István: A területi tőke és a lokális gazdaságfejlesztés néhány összefüggése

A területi fejlődés kulcsa: a területi tőke

Bár több európai dokumentumban megjelent már a területi tőke fogalma, e kiadványok – az elnevezés említésén túl – napjainkig még nem adták meg a fogalom pontos meghatározását, és nem körvonalazták annak tartalmát. E definiálatlanság több különböző értelmezésnek adott teret, melyek közül *Roberto Camagni* 2008-ban publikált koncepciója tűnik a legszélesebb körben elfogadottnak.

A területi tőke koncepciójának felvirágoztatását, valamint annak fokozatos térnyerését a területfejlesztés fogalomrendszerében két lényeges folyamatra lehet visszavezetni: egyik az Európai Unió bővítéséhez, másik a regionális fejlődéelméletekhez kapcsolódik.

Az ezredforduló után csatlakozott tizenkét ország belépésével vitathatatlanul és végérvényesen felszínre kerültek az unió országai és régiói közötti fejlettségbeli különbségek. Világossá vált, hogy nem tarthatók a lisszaboni stratégiában foglalt reformok, illetve, hogy a növekedési és stabilitási paktum szabályrendszere, rendelkezései nem kerülnek megreformálásra (*Pogátsa, 2009*). A kohéziós jelentések sem festettek egyértelműen eredményes, sikeres képet a felzárkóztatás politikájáról, ezért a felzárkóztatással kapcsolatban több általános kritika is megfogalmazódott (*Horváth, 2004*). A területi egyenlőtlenségeket nem lehet kizárólagosan az olykor kis hatékonysággal működő transzferálható és rugalmas termelési tényezők (klasszikus munkatényező, tőketényező) alapján megítélni, hanem olyan erőforrásokat is figyelembe kell venni, melyek a regionális rendszerek mélyén gyökereznek (*Capello et al. 2009*).

A problémára adott egyik új lehetséges fejlődési irányt az OECD *Territorial Development Service* bizottsága által 2001-ben publikált, a tagországok regionális teljesítményéről szóló tanulmánya (*OECD, 2001*), illetve a *Spatial and Urban Development Working Group*-nak a régiók fejlődéséről készített 2003-as felmérése jelölte ki (*Waterhout, 2007*). 2005-ben az Európai Bizottság megfogalmazta, hogy „minden régió egyedi területi tőkével rendelkezik, így a területfejlesztési politikáknak mindenekelőtt az egyes térségek saját területi tőkéjének fejlesztését kellene előmozdítania” (*EC, 2005, 1; Camagni, 2007, 3*). A koncepció hamarosan támoga-

tókra talált az uniós gyakorlatban, s több fórum alkalmával megfogalmazták, hogy a területfejlesztési politika elsődlegesen a területi tőke kibontakozását hivatott támogatni. A tudományos életben való áttöréshez egy másik feltétel is kellett.

A regionális fejlődési folyamatok elemzése során az elmúlt években a hosszú távú kínálatorientált megközelítés sikereesebb volt, mint a keynesi értelemben vett szigorúan keresletorientált elmélet. A regionális belső kereslet ugyanis hosszútávon nem lényeges eleme a regionális növekedés ösztönzésének. Ennek legfőbb oka az állandóan bővülő nemzetközi és interregionális munkamegosztás, mely oda vezetett, hogy az egyes régiók túl- vagy alulteljesíthetik az átlagot más régiók kárára vagy javára, vagyis hosszabb távon nem szükségszerű, hogy a régiók egyformán részesedjenek a nemzetközi kereskedelem növekedésének előnyeiből (Fábián–Tóth, 2009). A kereslet növekedése és növekvő skálahozadék közötti „feedback hatás” a régiók között nem egyformán pozitív előjelű, valószínűleg csupán rövid távon működik (vagyis közép vagy hosszú távon nem feltétlenül), illetőleg leggyakrabban a regionális specializáció esetében érvényesül (Giffinger, 2007).

Eszerint tehát a kínálati oldal elemeiből indulva kell a régiónkénti megkülönböztetett növekedési képességet értelmezni, esetleg előre jelezni. A kínálati megközelítés elég jó magyarázatot ad a teljesítménybeli különbségekre, különösen akkor, ha jelentős kumulatív hatások játszottak szerepet a gazdálkodásban, és ezek döntően befolyásolták a győztes és vesztes régiók tipológiáját (Fábián–Tóth, 2009). A kutatók jelentős része az utóbbi időben sokkal érzékenyebb lett a régióspecifikus növekedési pályák pontosabb meghatározására. Ez azt jelenti, hogy minden régió vagy város lehetséges növekedési stratégiáját alapvetően a helyben meglévő eszközök és rendelkezésre álló erőforrások, valamint azok hatékony kihasználása határozza meg.

Az ismertetett két feltétel¹ elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a kutatók és a közösségi politika szakembereinek figyelmét a regionális gazdaságok azon lényeges és jelentős belső tényezőire, erőforrásaira irányítsák,

¹ Az új megközelítést néhány további teoretikus elem is segítette: racionalitás és döntéshozatal-elmélet (Simon, 1972), közgazdaságtani intézményi irányzat (Williamson, 2002), közelségelmélet (Gilly–Torre, 2000), innovatív környezettel kapcsolatos GREMI-elmélet (Camagni, 2001; Camagni–Maillat, 2006) és kihasználatlan egymásrautaltság elmélete (untraded independencies) (Storper, 1995).

amelyek az egyes térségbe jelentős beruházásokat képesek vonzani, és amelyek magasabb hozadékkal és gyorsabb megtérüléssel kecsegtetnek, mint a tér bármely más pontján (OECD, 2001). Vagyis a területi tőkében kifejezésre jut a különböző földrajzi területek közötti távolság úgy, hogy az adott térségben élő beruházók (insiderek) kedvezőbb megtérülési követelményt, többletbevételt, többlethasznót remélhetnek beruházásaikkal szemben, mint az adott térségen kívül élők (outsiderek). A helyi gazdaság szereplői jobban ismerik a szóban forgó térség gazdasági folyamatait, így hatékonyabban tudják használni eszközeiket, vagyontárgyaikat és erőforrásaikat (OECD, 2001; Camagni, 2008). A közelség és a helyi miliő csökkenti a bizonytalanságot a gazdasági döntések meghozatalakor, valamint növeli a helyi gazdaság folyamataira vonatkozó információk megszerzésének esélyét (Camagni, 1991; Capello, 2001).

A területi tőke komponensei: hagyományos négyzög és innovációs kereszt

A területi tőke koncepciója a területi vagyon széles spektrumát teszi az elemzések tárgyává. A területi tőke lehetséges alkotóelemeit Camagni (2008) egy 3×3-as mátrixban foglalta össze, amely két fő dimenzióra építkezik: rivalizálás és kizárólagosság, illetve anyagszerűség. Az első dimenzió belül megkülönböztetünk tiszta és nem tiszta magánjavakat, illetve tiszta és nem tiszta közjavakat. A másik dimenzió, vagyis az anyagszerűségeken belül három csoportot képezhetünk: megfogható (konkrét) jóságok, nem megfogható (immateriális) jóságok, vegyes jóságok (köztes osztály).

A mátrix cellái tehát egy adott régióban rendelkezésre álló megfogható és kevésbé megfogható elemeket tartalmazzák, melyekért olykor erős a rivalizálás, más esetekben viszont kevésbé jellemző a versengés. A felosztásban olyan erőforrások, potenciálok, adottságok szerepelnek, valamint a meghatározás a tevékenységek olyan végtermékeire is vonatkozik, amelyek képesek fokozatosan vagy állandóan alakítani, formálni a térségeket. Ez azt jelenti, hogy a területi tőke elmélete nem statikus, hanem dinamikus jellegű. A területi tőke komponenseinek teoretikus felosztása az 1. ábrán követhető nyomon.²

² Jelen tanulmánynak nem célja a mátrixot alkotó összetevők részletes bemutatása, ezért csak hivatkozom azokra a munkákra, amelyek a területi tőke komponenseiről bővebb információval szolgálnak: Camagni (2008), Capello et al. (2009), Fábíán–Tóth (2009).

Erős rivalizálás	Állandó magántőke állomány	Kapcsolódó magánjellegű szolgáltatások: - Cégek külső kapcsolatai, partnerség - K+F eredmények transferálása	Humán tőke: - Vállalkozói szellem - Tudás - Kreativitás
	Tiszta magánjavak Külső pénzügyi feltétel (kemény) Használatdíj-köteles javak	Felsőoktatási kapcsolódások	Külső pénzügyi feltétel (puha)
Nem tiszta magánjavak	Magánhálózatok	Kooperációs hálózatok: - Stratégiai együttműködések (K+F) - Partnerségből származó szinergiák	Kapcsolati tőke: - Együttműködési képesség - Közös cselekvésre való képesség - Közös kompetenciák
	Nem tiszta közjavak Közös források: - Vidék, tájkép - Kulturális örökség	Természeti és kulturális erőforrások szabályozása	
Tiszta közjavak	Természeti és kulturális erőforrások	K+F ügynökségek	Társadalmi tőke: - Intézmények - Viselkedési modellek, - Lokális értékek - Bizalom, hírnév - Kapcsolatépítésre, egyesülésre, társulásra való hajlandóság
	Gyenge rivalizálás Infrastruktúra	Fogadókészség Összeköttetés Agglomerációból fakadó gazdaságosság	
	Megfogható jószágok	Vegyes elemek (köztes osztály)	Immateriális jószágok

I. ábra: A területi tőke komponenseinek elméleti felosztása

Forrás: Camagni, 2008.

A felosztás alapján kirajzolódik négy cella³ (erős és gyenge rivalizálású megfogható és immateriális jószágok köre), amelyek hagyományos tényezőket tartalmaznak, jellemzőjük, hogy könnyen mérhetők (fizikai tőkeállomány, munkaerő nagysága, infrastruktúra szintje), illetve komoly gazdasági vagy szociológiai szakirodalmi bázissal rendelkeznek (humán tőke, társadalmi tőke), továbbá közvetlenül bekapcsolhatók a klasszikus termelési függvénybe (Capello et al. 2009). Mivel ezek a cellák tartalmazzák a területi tőke hagyományos erőforrásait, összetevőit, ezért Camagni (2008) nyomán „hagyományos négyzetnek” (traditional square) nevezzük ezeket a komponenseket.

³ Az ábrán fehér színnel jelölve, vagyis a mátrix négy sarka.

Az osztályozás alapján kapunk egy másik csoportot is⁴, amelyek nehezebben definiálható, komplex kategóriákat tartalmaznak, összetevői nem rendelkeznek éles határokkal. Ezek a tényezők adják egyrészt a hagyományos négyesög erőforrásainak kötőanyagát, másrészt minden olyan kognitív jellegű erőforrást, amely az idők folyamán felhalmozódtak a helyi gazdaságban. Ezen erőforrások leglényegesebb jellemzője, hogy jótékony hatással vannak a tudásteremtés és -hasznosítás folyamatára, az innováció feltételeinek megteremtésére, s a fizikai tőkével, munkatényezővel és humán tőkével összefonódva növekvő megtérülést biztosítanak egy-egy helyi befektetés esetében (Capello et al. 2009). A hagyományos négyesög erőforrásait összeillesztő komponensek az úgynevezett „innovációs keresztben” (innovative cross) foglalnak helyet (Camagni, 2008). Ezekre a tényezőkre a jövőben megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a területfejlesztésben, hiszen a régiók fejlődésének kulcsát, zálogát jelentik.

A fent említett összetevők közül különösen az innovációs keresztben helyet foglaló komponensek esetében fontos a térbeliség kérdése. Fizikai tőke, infrastruktúra, természeti erőforrások, humán tőke és társadalmi tőke létezik minden helyi gazdaságban, igaz, eltérő jellemzőkkel bír, eltérő hatékonysággal működik. Az eltérő hatékonyság sok tényezőre vezethető vissza. A különbségeket magyarázhatja például maga az innovációs kereszt, mint a kötőanyag erőssége is, vagyis az együttműködési képesség mértéke, a bizalmi tőke szintje, a kooperációs hálózatok és közös források nagysága, illetőleg az agglomerációból fakadó gazdaságosság, a fogadókészség és az összeköttetés jellemzői. Ezek az innovatív erőforrások segítenek egymáshoz illeszteni a hagyományos négyesög tényezőit, miközben általuk újabb felhalmozási folyamatra is lehetőség nyílik.

Vázquez Barquero (2002) úgy fogalmazott, hogy egy területi egység fejlődése a hardware és a software fogalmaival jellemezhető. A hardware fejlesztés a kemény tényezők (pl. infrastruktúra), a software fejlesztés pedig a puhább tényezők (pl. az emberi tőkébe való beruházás) fejlesztését foglalja magában. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a sikerességhez szükség van egy harmadik tényezőre, az együttműködések, kapcsolatok működésére, amit orgware fejlesztésének nevezett el. A fenti modellben a hagyományos négyesög jelenti a software és hardware, az innovációs kereszt pedig az orgware elemeket. Minél több orgware tényező van a régióban

⁴ Az ábrán szürke színnel jelölve, vagyis a mátrixban lévő kereszt.

belül, annál kedvezőbb lesz a tudáshasznosítás és a gazdasági növekedés. A regionális potenciálok orgware összetevői tulajdonképpen katalizátor-ként működnek a gazdasági interakciókban (*Capello et al. 2009*).

Az együttműködési képesség fokozásával és az innovációs kereszt elemeinek mobilizálásával az alábbi eredmények érhetők el:

- *stratégiai-politikai szemszögből*: társadalmi konfliktusok megelőzése, belső társadalmi és területi kohézió megerősödése, központi hatalommal szembeni megerősödés, közös kulturális és társadalmi értékek együttes kiaknázása, regionális identitás („mi” tudat) megerősödése;
- *regionális (gazdaság)politikai szemszögből*: gazdasági együttműködések megerősítése, közjavak megfelelő rendelkezésre állása, tranzakciós, motivációs és szállítási költségek csökkenése, a régió erőforrásainak hatékony kihasználása, méretgazdaságos termelés, városi versenyképesség javulása, policentrikus városfejlesztés előmozdítása.

A tőkejelleggel kapcsolatos problémák

Az alábbiakban a területi tőke tőkeszerű tulajdonságait vizsgálom, s ezen keresztül magyarázom meg, hogy helyes-e a területi tőke elnevezés használata. Ehhez az elemzéshez azokat a szempontokat használom, melyet *Csizmadia (2007)* alkalmazott – *Adler és Kwon (1999)* alapján – a társadalmi tőke tőkejellegének vizsgálatakor:

- 1.) *Befektetés további haszon érdekében*. A területi tőke mennyisége akkor növekszik, ha a gazdasági szereplők erőforrásokat, pénzt és időt fektetnek gazdasági tevékenységükbe a régión belül. Az egyes befektetések kumulálódnak, és végső soron az egész régió sikeréhez hozzájárulnak. A befektetés nemcsak pénzbeli haszon megszerzésére irányulhat, hanem a hatalomszerzés, az információbirtoklás és a hálózatépítés céljából is. A befektetések hasznából elsősorban az egyes gazdálkodók részesednek, de összeadódva, áttételesen az egész régió fejlődését szolgálják.
- 2.) *Kisajátíthatóság*. A területi tőke nem kisajátítható, annak néhány komponense, eleme viszont igen (lásd az *1. ábra* tiszta magánjóságait).
- 3.) *Konvertálhatóság*. A területi tőke nem konvertálható más tőkeformára, annak elemei viszont igen (pl. a szimbolikus erőforrás gaz-

dasági erőforrásra és viszont, a kulturális és társadalmi erőforrások pedig szimbolikus előnyökre stb.).

- 4.) *Helyettesíthetőség, kiegészíthetőség.* A területi tőke részben kiegészíthető, viszont nem vagy nagyon nehezen pótolható, helyettesíthető. A pénzügyi eszközök hiánya külső, régió kívüli pénzügyi forrásokkal ellensúlyozható (kiegészíthető), de a valódi endogén erőforrásokra (specializált tudás, helyi kapcsolatok és intézmények) ez nem feltétlenül igaz (nem kiegészíthető). A területi potenciálok sajátossága, lényege abból adódik, hogy nehezen kompenzálhatók, a helyettesítés szerepét betöltő erőforrások közvetlenül nem részei a területi tőkének, csak tőkeátalakulások révén válnak azzá.
- 5.) *Felhalmozás.* A területi tőkét vagy konkrétan előállítják a közösségi és magántermelők, vagy a „történelem” hozza létre. Ez létrejöhet tudatosan (koordinációs és irányítási hálózatok) vagy nem szándékosan (informális társadalmi interakciók közben). Bármely esetről is legyen szó, egymást követő termelési ciklusok működnek, és ugyanolyan felhalmozási-csökkenési folyamatok játszódnak le, mint a klasszikus tőke esetében. Legtöbb esetben a felhalmozási folyamat költséges, kivéve azt az esetet, amikor szocializált folyamatok mennek végbe területi kontextusban.
- 6.) *Karbantartás.* A területi tőke és annak elemei rendszeresen igénylik a karbantartást. A tudáserőforrás, a kapcsolatrendszerek, a kulturális termékek és a befektetések időközönként megújításra, megerősítésre szorulnak, különben elveszítik hatékonyságukat és tőkeértéküket. A területi tőke értékvesztése nem a használat során keletkezik – sőt használatával és megújításával értéke növekszik –, hanem a nem-használatnak tulajdonítható.
- 7.) *Közjóság jelleg.* A területi tőke nem lehet az egyén tulajdona (csak néhány komponense, amelyek a tiszta magánjavak körébe tartoznak). A területi tőke az egész régió sajátja, de csak azé a közösségé, amely a régióban lakik, és ott folytatja gazdálkodó tevékenységét. Egyetlen személynek és szervezetnek sem lehet kizárólagos vagy többségi tulajdona a területi tőke felett.
- 8.) *Fellelhetőség.* A területi tőke a régiók közötti pozíciókban és viszonyrendszerekben lokalizálódik. Valamely alrendszerének kiválása vagy meglétének veszélyeztetése (pl. egy domináns nagyvállalat tőke kivonása, a kreatív réteg migrációja vagy egy erőteljes környe-

zetterhelés stb.) megsemmisíti időlegesen vagy akár véglegesen az addigi előnyöket.

A területi tőke egyszerre mutat tőkejelleg melletti (1,5,6) és nem tőkeszerű tulajdonságokat (2,3,4,7,8). Az elemzésből úgy tűnik, hogy több a tőkejelleg elleni érv, de nem ajánlatos, hogy szigorúak legyünk a „tőke” jelző megtagadása tekintetében. Régóta ismeretesek már a szociológia és a gazdaságtudományok területén a kapcsolati, a társadalmi, a kulturális, a szimbolikus és a strukturális tőke elnevezések. Ezek a tőkekategóriák sem mutatnak minden igényt kielégítő módon tőkeszerű tulajdonságokat, használatuk mégis meggyökeresedett, és mára széles körben elfogadottá váltak (mindenekelőtt az alternatív közgazdaságtan területén).

A területi tőke viszonya néhány, a regionális gazdaságban használt fogalomhoz

Az alábbiakban a területi tőke, illetve a telepítési tényezők, az agglomerációs előnyök és a konvergencia viszonyát mutatom be részletesebben, mert a fogalmak pontos elhatárolása kisebb zavarokat okoz a tudományban, következetes használatuk viszont elengedhetetlen.

A területi tőke több, mint a telepítési döntések alapvető mérlegelési szempontjai, mivel az okozati hatások, az anyagi és nem anyagi tényezők (*Lengyel–Rechnitzer, 2004*) helyébe olyan komplex, szubjektív tényezők és viszonyrendszerek kerülnek, amelyek hatással vannak azokra a folyamatokra, amelyek során a területi potenciálok gazdasági hajtóerővé válnak. Ez azt jelenti, hogy a bizalom fontosabb, mint a biztonság és a megbízhatóság, a kreativitás fontosabb, mint a munkaerő pusztán elérhetősége, a kapcsolatok fontosabbak, mint a fizikai elérhetőség, a történelmileg kialakult gazdasági és szociokulturális közösségek pedig lényegesebbek, mint az üzleti attitűdök⁵.

A területi tőke nem azonosítható az agglomerációs előnyökkel sem, de a két fogalom közötti különbség nem határozható meg egyszerűen. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az agglomerációs előnyök vizsgálatának alapegységei a vállalatok és az iparágak – de az urbanizációs előnyök miatt ez sem feltétlenül igaz –, a területi tőke vizsgálatának tipikus

⁵ Nem értek tehát egyet *Schneider (2009)* területi tőke értelmezésével, aki a fogalmon kizárólag olyan adottságokat ért, mint a földrajzi elhelyezkedés, az infrastrukturális adottságok, az üzleti környezet és K+F potenciál.

színtere pedig a régió. Ez az érvelés azonban nem teljesen meggyőző, vagyis további megfontolások szükségesek. Az alábbiakban a területi tőke és az agglomerációs előnyök egyes típusait⁶ egyesével vetem össze:

- A területi tőke nem vállalaton belül adódó előny, vagyis nem nagyvállalati előny, nem a befektetések egyetlen telephelyre tömörítését jelenti.
- A területi tőke nem egyenlő a lokalizációból fakadó méretgazdaságossággal, mert az nem egyetlen iparághoz kapcsolódik, komponensei nem kizárólag iparág-specifikusak.
- Az urbanizációs előnyök nagyon közel állnak a területi tőke koncepciójához. Közös bennük, hogy a térségben koncentrált gazdasági tevékenységekkel állnak kapcsolatban, melyek hatásából költségmegtakarításra nyílik lehetőség. Azonban a területi tőkével összefüggésbe hozható költségmegtakarítások köre jóval szélesebb, hiszen a területi tőke körébe az erős rivalizálású, tiszta magántőke állomány is beletartozik, továbbá az urbanizációs előnyök nem terjednek ki a közös forrásokra (pl. a természeti értékek), illetve az emberi erőforrásokba történő beruházásra sem.
- A költségcsökkentésre lehetőséget nyújtó statikus agglomerációs előnyök és a területi tőke viszonya az urbanizációs előnyöknél követett logika alapján magyarázható.
- A legnagyobb kihívást *tudományos szempontból* a dinamikus agglomerációs előnyöktől való megkülönböztetés jelenti, a két fogalom nagyon közel áll egymáshoz. A területi tőke kapcsán is fontos a specializáció és az egyedi jelleg. Az alapvető különbség három momentumban rejlik. Az egyik – talán kevésbé lényeges – differencia, hogy a dinamikus agglomerációs előnyök a vállalat vagy iparág globális versenyben elért sikereit magyarázzák. A területi tőkének ilyen vetülete nincs. A másik differencia, hogy a dinamikus előnyök köre nem terjed ki a közös forrásokra. A harmadik – leglényegesebb – különbség viszont az, hogy az agglomerációs előnyökből származó további előnyök⁷ bemenetként,

⁶ Napjainkban *Isard és Porter* tipizálása terjedt el. *Isard* az agglomerációs előnyök három típusát különböztette meg (nagyvállalati, lokalizációs és urbanizációs előnyök), míg *Porter* statikus és dinamikus agglomerációs előnyöket említ (*Lengyel–Rechnitzer, 2004*).

⁷ Lásd bővebben: Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 171. o.

inputként szolgálnak a területi tőke növelése tekintetében. Vagyis a területi tőke által érintett előnyök köre jóval szélesebb, mint az agglomerációs előnyök összessége.

A két fogalom elkülönítése azért problematikus, mert a térbeli koncentráció alapvető mozgatórugóit mindkét megközelítés *Storper (1995)* kihasználatlan egymásrautaltság elméletére vezeti vissza, vagyis mindkét koncepció jócskán merít az üzleti és nem üzleti interdependenciák koncepciójából.

Utolsóként a területi tőke és a konvergencia viszonyát is érdemes röviden érinteni. A konvergencia a regionális tudomány szakterületén a jövedelmi különbségek csökkenésére és annak tendenciájára utal (*Molle, 2007*). Amikor automatikus konvergenciáról beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy minden térség ugyanahhoz a hosszú távú, egy főre jutó GDP értékhez tart. A feltételes konvergencia szerint minden gazdaság a saját hosszú távú szintjéhez konvergál (*MNB, 2006*), amelyet az endogén tényezők jelentős mértékben befolyásolnak. A regionális potenciálok szempontjából inkább a feltételes konvergenciának érzem létjogosultságát, hiszen a területi tőkeelemek közötti dinamizmus a régióra jellemző elvi maximális potenciál elérését segíti elő, de korántsem jelenti azt, hogy a térségek hosszú távon ugyanahhoz a jövedelemhez tartanak. Az egyes régiók által elérhető maximális teljesítőképesség nem vethető össze más régiókéval, a fejlődési pályák, az erőforrások, az igények és a lehetőségek különbözőek, s ennek eredményeképpen más a végállapot, ahova a térségek eljuthatnak.

Hogyan kell tehát fejleszteni?

A területi tőkével összefüggésbe hozható területfejlesztési folyamatok előmozdítását tartom követendő útnak a középtávú területfejlesztési politikában és irányelvekben. A fejlesztési folyamatok a hagyományos négyszög oldaláról alapvetően kétféle irányultságúak lehetnek: irányulhatnak a fizikai környezet (természeti vagy épített) fejlesztésére, és irányulhatnak olyan folyamatokra, amelyek a fizikai környezetet életre keltő helyi gazdasági szereplőket is figyelembe veszik. A fejlesztés időtartama, mértéke és jelentősége attól függ, hogy milyen felhalmozott materiális és immateriális vagyonállománnyal rendelkezik az adott területi egység (*Canzanelli, 2001*). A fejlesztési irányoknak számos területre kell kiterjedniük, de a beruházásokat alapvetően három szegmensre kell koncentrálni: beruházás az egyéni képességekbe, beruházás a természeti környezetbe és beruházás az épített környezetbe. Az életminőség javítását tehát a humánpotenciál fejlesztésén túl az

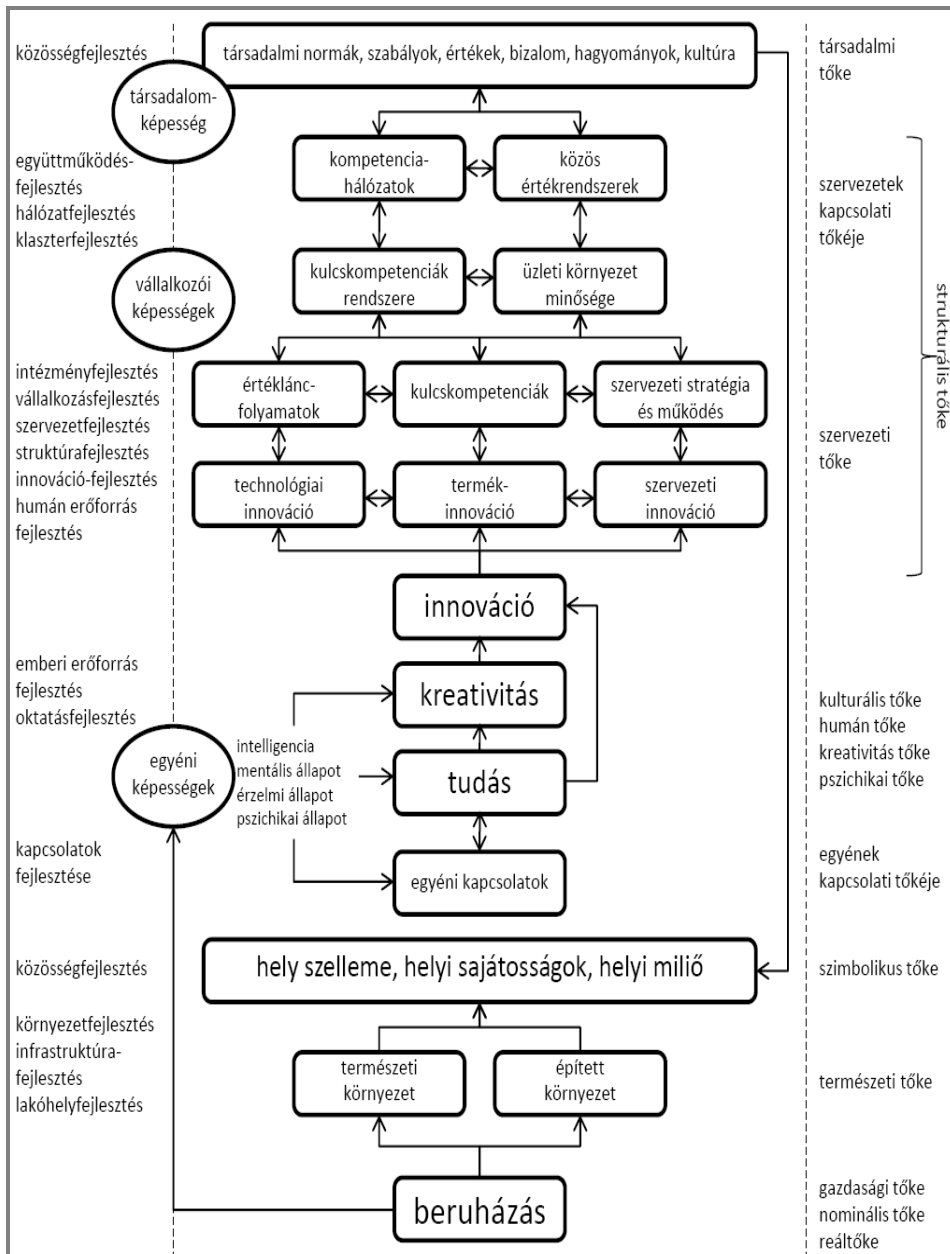
esztétikus, ökológiailag kiegyensúlyozott milió létrehozásával is segíteni kell. Az ilyen jellegű befektetések a kreativitás kibontakozásához megfelelő innovatív környezetet biztosítanak, a régió belüli beruházások hamar megtérülhetnek, miközben fokozatosan gazdagítják a helyi sajátosságokat, továbbá hozzájárulnak a régió szimbolikus tőkéjének fokozásához⁸.

Kreukels et al. (2003) és *Parkinson (1997)* azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a hagyományos négyzög erőforrásainak fejlesztése nem elégséges, mert a területi tőke objektív és anyagi tényezőinek össze kell kapcsolódnia a helyi gazdasági szereplők szubjektív értékítéletével, értelmezésével és a régió szimbolikus erőforrásaival. A bennfenteseknek rá kell ébredniük arra, hogy a terület fejlődése kizárólag attól függ, hogy ők maguk miként látják a régió fejlődésének lehetséges irányait. Igen fontosak a régió belüli kapcsolatok, mert a számos közeli reláció integrálja a helyi termelési rendszert. Az összeköttetés során az egyének célirányosan építenek a fizikai és kognitív közelségre a munkamegosztás, a tranzakciós költségek csökkentése, az információszerzés vagy véleménycsere érdekében. Fontos a fogadókészség is, vagyis a gazdálkodók olyan képessége, amely lehetővé teszi a különböző szolgáltatások és információk által felkínált lehetőségek legjobb hasznosítását.

A területi tőke elmélete szerint a lokális gazdaságfejlesztésnek egy térség materiális erőforrásainak legoptimálisabb, immateriális erőforrásainak pedig maximális kihasználását kell előmozdítania, mely megvalósulhat a tradicionális, térségspecifikus tevékenységek, technikák modernizálásával és támogatásával, a megkülönböztető, elhanyagolt erőforrások, adottságok előtérbe helyezésével, vagy a hagyományos ágazatok újjal történő kombinálásával, kiegészítésével. A versenyelőny alapját egyértelműen a tudás, a találékonyság és a kapcsolatok együttese jelenti, továbbá az innováció felhalmozásának és alkalmazásának képessége. *Porter (1990)* szerint versenyelőnye azoknak van, akik képesek csökkenteni a távolságból és az időből eredő veszteségeket. Világos, hogy a megfelelő kooperációs hálózatok, vagyis az innovációs kereszt komponenseinek mobilizálása nélkül nincs valódi esély a fejlődésre.

Az alábbiakban egy komplex ábrán szintetizálom, hogyan kapcsolódnak össze az egyes fejlesztéspolitikai területek, a területi tőkeelemek és a különböző beruházások által kiváltott hatások (2. ábra).

⁸ Erről a folyamatról részletesebben lásd: Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*. 1. 65–81 o.

2. ábra: A regionális fejlesztési folyamatok integrációja és az érintett területi tőkeelemek

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Felmerül a kérdés, hogy a területi tőke új távlatokat jelent-e a regionális tudománnyal összefüggésbe hozható kutatásokban. E kérdésre elfogadó és elutasító felelet egyaránt adható. Az elmélet alapvetően olyan következtetésekre jut a városi és regionális versenyképesség és növekedésemélet vonatkozásában, melyet az új gazdaságföldrajz képviselői (*Fujita, Krugman, Thisse, Venables*) már az 1990-es években megfogalmaztak, így ebben a tekintetben nem tartalmaz innovatív elemeket a koncepció. A helyi kormányzás területfejlesztési feladatai is régóta ismertek, így a területi tőke koncepciója ezen a téren sem nyújt új megközelítést. Ugyanakkor feltárja azokat az egyedi erőforrásokat (a hagyományos négyzög és az innovációs kereszt komponensei), amelyekre építve diverzifikált és unikális programok alakíthatók ki, s ezen keresztül sikeresebb endogén fejlődés érhető el. A területi fejlődés ebben a megközelítésben nem pusztán az agglomerációs előnyök elméletén és/vagy a nagyvárosi funkciókon alapul. Az elmélet nagy előnye, hogy alkalmazható a vidéki és leszakadó vagy hátrányos helyzetű térségek viszonylatában is, hátránya viszont, hogy nem működik megfelelően a határ menti térségek relációjában, de csak a kezdeti együttműködések időszakában. Ez leginkább abból fakad, hogy a határon átnyúló együttműködésekben résztvevő partnerek közötti kooperáció eleinte projektjellegű, s nem hosszú távú együttműködés-centrikus. A projektszintű együttműködések általában nem tartósak, többé-kevésbé ad hoc jellegűek, az együttműködés a projekt cél elérése után általában megszűnik, de intenzitása mindenképpen alábbhagy. A befektetések valódi haszna számos más előfeltétel teljesülése esetén realizálódik a határrégiókban. Általánosságban elmondható, hogy fennáll a veszélye a monostrukturális gazdaság kialakulásának is.

Összefoglalás

Összefoglalva megállapítható, hogy a helyi, a regionális és a nemzeti szintű politikának minden olyan cselekvést támogatnia, bátorítania kell, amely a gazdasági teljesítményt egy adott terület egyedi, endogén erőforrásai, azaz területi tőkéje szempontjából kívánja fokozni. Bizonyítást nyert, hogy a helyi és a regionális fejlődés sikere már nem csupán a szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi növekedésben érdekelt szereplők koalíciójától, intézményes együttműködésétől, illetve a közös forrásoktól, a természeti és épített környezetükhöz való viszonyuktól is függ. A gazdaság szereplőinek fel kell ismernie, hogy a versenyképességi tényezők nagy része egyedi, vagyis nem lehet egy az egyben átvenni

más országbeli régió sikeres gyakorlatát (Lengyel, 2000). Nincsenek olyan modellek és minták, amelyek tökéletesen alkalmazhatók lennének. Ennek oka, hogy minden területi egység magában hordozza múltjának minden lenyomatát, vagyis minden térség „kontextus-specifikus” (Fukuyama, 2005).

Feltételezhető továbbá, hogy a területi tőkére épülő területfejlesztés alkalmazása különösen előnyös lehet a közép-kelet-európai – így hazánk –, illetve a dél- és délkelet-európai uniós országok számára, valamint a csatlakozásra váró államok esetében is.

Irodalom

- ADLER, P. S.–KWON, S. (1999): *Social capital: The good, the bad, and the ugly*. Academy of Management Meeting, Chicago.
- CAMAGNI, R. (1991): Local milieu, uncertainty and innovative networks: Towards a dynamic theory of economic space. In: Camagni, R. (ed.): *Innovative networks: Spatial perspectives*. Belhaven-Pinter, London, pp. 121–44.
- CAMAGNI, R. (2005): The Rationale for Territorial Cohesion and the Place of Territorial Development Policies in the European Model of Society. Conference proceedings. *Territorial Cohesion and the European Model of Society. International Seminar*, Vienna.
- CAMAGNI, R.–MAILLAT, D. (eds.) (2006): *Milieux innovateurs: théorie et politiques*. Economica, Paris.
- CAMAGNI, R. (2008): Regional Competitiveness. Towards a Theory of Territorial Capital. In: Capello et al. (eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*. Springer, Berlin, pp. 33–46.
- CANZANELLI, G. (2001): *Overview and Learned Lessons on Local Economic Development, Human Development and Decent Work*. ILO Working Paper, Geneva.
- CAPELLO, R. (2001): Urban Innovation and Collective Learning: Theory and Evidence from Five Metropolitan Cities in Europe. In: Fischer, M.–Froehlich, J. (eds.): *Knowledge, Complexity and Innovation Systems*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York, pp. 181–208.
- CAPELLO, R.–CARAGLIU, A.–NIJKAMP, P. (2009): Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. – *Timbergen Institute Discussion Papers*. 09-059/3. Timbergen Institute.

- CSIZMADIA Z. (2007): *Együttműködés és újtóképeség. Az innováció regionális rendszerének kapcsolathálózati alapjai*. Doktori értekezés. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest–Győr.
- EUROPEAN COMMISSION (2005): Territorial state and perspectives of the European Union. Scoping Document and Summary of Political Messages – *Revue d’Economie Régionale et Urbanie*. 3. pp. 591–606.
- FÁBIÁN A.–TÓTH B. I. (2009): Hol is van a régió vagyona? – *Konferenciakötet. VII. Nemzetközi konferencia, Tudásalapú társadalom – Tudásteremtés – Tudástranszfer – Értékváltás*, Miskolc–Lillafüred, 241–250. o.
- FUKUYAMA, F. (2005): *Államépítés*. Századvég, Budapest.
- GIFFINGER, R. (2007): Territorial Capital: a new perspective on urban competitiveness? Conference proceedings. *Spa-ce.net Conference*, Budapest.
- GILLY, J. P.–TORRE, A. (eds.) (2000): *Dynamiques de Proximité*. L’Harmattan, Paris.
- HORVÁTH GY. (2004): Regionális egyenlőtlenségek Európában. – *Magyar Tudomány*. 9. 962–977. o.
- LENGYEL I. (2000): A regionális versenyképességről. – *Közgazdasági szemle*. 12. 962–987. o.
- LENGYEL I.–RECHNITZER J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- MNB (2006): *Elemzés a konvergencia-folyamatokról*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- MOLLE, W. (2007): *European Cohesion Policy*. Routledge, London–New York.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD, Paris.
- PARKINSON, M. (1997): The rise of the European entrepreneurial city. Conference proceedings, *East-West Conference*, Munich.
- KREUKELS, A.–SALET, W.–THORNLEY, A. (eds.) (2003): *Metropolitan Governance and Spatial Planning*. Spon Press, London.
- POGÁTSZA Z. (2009): *Álomunió. Európai piac állam nélkül*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- PORTER, M. (1990): *The competitive advantage of nations*. MacMillan, London.
- SCHNEIDER G. (2009): *A közép-európai fővárosi régiók versenyképességének vizsgálata. Hogyan növelhető a közép-magyarországi régió versenyképessége?* Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- SIMON, H. (1972): From substantive to procedural rationality. In: McGuire, C.B.–Radner, R. (eds.): *Decision and Organisation*. North Holland, Amsterdam.
- STORPER, M. (1995): The resurgence of regional economies ten years later: the region of untreaded interdependencies. – *European Urban and Regional Studies*. 2. pp. 191–221.
- VÁZQUEZ BARQUERO, A. (2002): *Endogenous Development: Networking, Innovation Institutions and Cities*. Routledge, New York–London.

-
- WATERHOUT, B. (2007): Territorial Capital and its Role in the Territorial Agenda Process. Conference proceedings. *Space.net Conference*, Budapest.
- WILLIAMSON, O. (2002): The lens of contract: private ordering – *American Economic Review*. 2. pp. 438–453.

*Lektorálta: Prof. Dr. Kiss Éva egyetemi tanár, a MTA doktora,
Dr. Pogátsa Zoltán PhD egyetemi docens*

Bertalan Laura–Jankó Ferenc–Nagy Mónika–Presits Alexandra:
A kiskereskedelem területhasználatának változása Győrben és Sopronban: a bevásárlóközpontok hatása a belvárosi kereskedelemre

A városok kereskedelmének szerkezete jelentősen átalakult hazánkban a rendszerváltást követő két évtizedben, de a folyamat még ma sem tekinthető lezártnak. A bevásárlóközpontok megjelenésével és elterjedésével folyamatosan változik a városainkra jellemző kereskedelmi területhasználat, a városok peremterületein jelentős kereskedelmi és szolgáltató funkcióbővülés megy végbe. Ez hatással van a belvárosi tradicionális kiskereskedelemre, ami megmutatkozik a belvárosi üzletek számának csökkenésében, az üzletek kínálatában megfigyelhető a specializálódás. Mindezen folyamatok hatással vannak a városok arculatára is. Jelen dolgozatunkban e tendenciákat vázoljuk, amihez statisztikai adatokat és kérdőíves felmérések eredményeit is felhasználtuk. A kérdőíves felmérések 2009 tavaszán és őszén készültek két diplomadolgozatot alátámasztó kutatás során. A két kérdőíves felmérés egymástól függetlenül zajlott, így a felmérés módszertanában és az egyes kérdésekben eltérés mutatkozik, ennek ellenére az így nyert adatok alkalmasak az összehasonlításra.

A kiskereskedelem új színterei: hipermarketek és bevásárlóközpontok

A városi kereskedelem átalakulásában a társadalom életmódbeli, lakóhelyválasztási (lásd a szuburbanizáció jelenségét), fogyasztási, időbeosztási és közlekedési szokásainak megváltozását érhetjük tetten. A technikájában, gyorsaságában, technológiájában (előállítás, tartósítás, hűtés stb.) is fejlődő élelmiszeripar, illetve élelmiszer-szállítás szintén a változások egyik húzó faktora. A rendszerváltozás előtti szocialista, áruhiánnyal és szűk bolthálózattal jellemezhető kiskereskedelem alapjaiban változott meg, s az említett hiányosságok ösztönzőleg hatottak a szektor fejlődésére. Paradox módon, míg a foglalkoztatás legtöbb ága recesszióba került, a kereskedelemben nagy gyorsasággal számolódott fel a hiánygazdaság, s ez a látszólagos paradoxon – a magyar gazdaság, illetve a társadalom gazdasági erejének és fizetőképes keresletének általános rossz megítélése és a kereskedelmi kínálat fejlődése közötti ellentét – máig fennáll.

A kiskereskedelem új színtereiként különböző, addig nem ismert kereskedelmi létesítmény-típusok vetették meg a lábukat Magyarországon. A városok bevezető útjai mentén a helyi és a vonzáskörzetbe tartozó lakosság ellátására számos nagy alapterületű kereskedelmi és szolgáltató vállalkozás települt, amelyek száma napjainkban is tovább bővül. A nagy alapterületű létesítmények megjelennek a belvárosok peremterületein is, de jellemző a nagy multinacionális láncok belvárosi hipermarketjeinek és szupermarketjeinek elterjedése is.

Bevásárlóközponton hazánkban jellemzően 5-10 ezer m² feletti, egységes építészeti arculattal, parkolási lehetőségekkel létrejött ingatlant értünk, amelyben számos kiskereskedelmi üzlet, vendéglátó-helyiség stb. található (Hoffman–Sikos, 2004; Sikos, 2009).

A bevásárlóközpontokban az élelmiszer boltoktól a ruházati üzleteken keresztül egyéb (könyvesbolt, gyógyszertár, háztartási gépek) kereskedelmi egységek is megtalálhatók. A bevásárlóközpontok rendszerint rendelkeznek egy „mágnes” szerepet betöltő, napi cikket árusító hipermarkettel vagy áruházzal, amely magához vonzza a vásárlókat és a további bérlőket is. A kereskedelem mellett megtelepedhetnek szolgáltató és szórakoztató funkciók is – vendéglátó egységek, mozi. Ezek mellett új kiskereskedelmi típusként jelentek meg Magyarországon a kis- és nagykereskedelem közötti különbségeket elmosó diszkontok, nemzetközi diszkontláncok, outlet üzletek továbbá a hipermarketek és a szakáruházláncok. De nem feledkezhetünk meg a rendszerváltozás utáni évek sajátos színterjairől sem, a sok esetben kényszervállalkozásként létrejövő garázsboltokról, régi-új szatócsboltokról, vagy a szocialista bolthálózat privatizálás után továbbélő láncairól (Sikos–Hoffmann, 2004; Sikos–Hoffmann, 2006; Michalkó–Hegedűs, 2006).

A hagyományos belvárosi kereskedelmi terek mellett alapvetően tehát két-három új kereskedelmi tértípus formálódott a fent említett egységek megjelenése révén a magyar városhálózat népesebb tagjaiban. A városszéli forgalmas bevezető utak mentén, gyakran iparterületek szomszédságában – azok formavilágával azonos módon – alakultak ki kereskedelmi területek, illetve a belvárosok közelében, a településszerkezetben rendre már zárványként mutatkozó barnamezős területek rekonstrukciója révén épültek különféle létesítmények.

A versenyben döntőnek tűnik, hogy a kis belvárosi boltokhoz képest a bevásárlóközpontok és a multinacionális láncokhoz tartozó áruházak élvezik a jó megközelíthetőségből, nagy méretből fakadó előnyöket, legyen

szó árstratégiáról, marketing tevékenységről, nyitva tartásról, árukínálatról. A kis belvárosi boltok ezzel szemben a tradíciókat és a tradicionális környezet előnyeit tudják felmutatni. Életben maradásukhoz mindenképpen szükséges, hogy alkalmazkodjanak a verseny új feltételeihez, megpróbáljanak speciálisabb választékkal, fogyasztóközpontú kiszolgálással új vevőket megnyerni, illetve törzsvásárlói körüket megtartani. Csak úgy tudnak versenyben maradni, ha minőségi, ár-érték arányos termékek meglehetősen széles skálájával, fogyasztóorientált és személyre szabott kiszolgálással, egyéni igények figyelembevételével, szép és rendezett környezettel várják a vásárlókat. Áruválasztékuk kialakításánál a belvárosi turizmus kiszolgálása is feladatuk, illetve kitörési pontjuk lehet (1. táblázat).

1. táblázat: A belvárosi üzletek és a bevásárlóközpontok összevetése

A belvárosi üzletek	
mellett szóló érvek	ellen szóló érvek
<ul style="list-style-type: none">• a belváros hangulata• kedvezőbb árak, igényeknek megfelelő árukészlet• személyes kapcsolat, többet tudnak az eladók a vevőkkel foglalkozni• egyénibb a választék• szép környezet, kellemes időtöltés• nincs tömeg, barátságosabb kiszolgálás	<ul style="list-style-type: none">• egy helyen nem kapható minden, több boltot kell felkeresni• nehézkes és drága a parkolás• legtöbbször drágább árfekvésűek, mint a bevásárlóközpontok• korlátozottabb a nyitva tartás• nem esik útba
A bevásárlóközpontok	
mellett szóló érvek	ellen szóló érvek
<ul style="list-style-type: none">• mindent egy helyen vásárolni• egyszerű és ingyenes parkolás• rossz idő esetén kényelmesebb• gyakori akciók, olcsó dömpingárak• nagy választék• hosszú nyitva tartás• szórakozás, étkezési lehetőség	<ul style="list-style-type: none">• túl sok ember, sok zaj, túl trendi• általában nagy a tömeg, és nem segítőkészek az eladók• személytelen• magasak az árak

Forrás: kérdőíves felmérések, 2009

Kiskereskedelem a szocializmustól a rendszerváltás hajnaláig

Az utak, vasutak és vizek találkozásánál fekvő Győr városfejlődésében a kereskedelem mindig is nagy szerepet játszott. Különösen így volt ez a 19. század második felének iparosítási hulláma előtt, amikor főképpen a távolsági áruszállításban való részvétel növelte a település városi rangját. Köz-

ismert, hogy a máig ívelő másfél évszázad Győrben elsősorban az iparról, az iparvárosról szól. A szocializmus időszakában az Arrabona Áruház 1980-as építése jelentett színfoltot és bővülést a korabeli Lenin (ma Baross) utca és környékének hiányos üzletkínálatában. A rendszerváltozás környékén azonban a kereskedelmi szektor is megkezdte önmaga rehabilitálását, amelynek egyik korabeli színfoltja a KGST (lengyel) piac volt, amelyhez köthetően a szlovák bevásárlóturizmus is jelentőssé vált a 80-as, 90-es évek fordulóján (Nagy, 2000). A határ menti kiskereskedelem tehát Győrre is jellemző, noha itt a profil egyértelműen az élelmiszer és a tartós fogyasztási cikkek vásárlására korlátozódott, a szűkebb osztrák vevőkör miatt nem alakult ki a sopronihoz vagy mosonmagyaróvárihoz hasonlóan nagy egészségügyi szolgáltató szektor (fogászatok, fodrászüzletek stb.). A határ menti kiskereskedelem azóta is – mindkét ország polgárainak részvételével – kölcsönösen zajlik, legutóbb az euró szlovákiai bevezetése, majd az árfolyamingadozások okoztak szlovákiai bevásárlódömpinget a győri üzletekben.

Miközben a belvárosi kiskereskedelmi arculat főképpen a Baross utcára merőleges utcák, továbbá a Dunakapu térbe, a belvárosi piactérbe torkolló utcák fejlődése révén vált sokszínűbbé, az 1990-es évek derekától megindult a városszéli kereskedelmi negyedek formálódása is, rendre a főbb kivezető utak (83-as, 81-es, 14-es) mentén.

Sopron Győrhöz hasonlóan ősi kereskedőváros, itt azonban a kereskedelmi élet hanyatlását – ami talán a győrinél egy fél évszázaddal előbb következett be – nem követte látványos iparvárossá fejlődési folyamat, jóllehet a szocialista időszak derekán Sopronban is az ipar foglalkoztatta a legtöbb kenyérkeresőt. A kereskedelmi élet az 50-es, 60-as évek sivársága után az idegenforgalom újjászületésével együtt a hetvenes években kezdett újra lábra állni, amit itt is áruházépítések (IKVA és Fenyő Áruház) koronáztak a 80-as évek elején a Várkerület mögötti üres területen.

A kiskereskedelem fő színtere Sopronban a 18. század óta egészen napjainkig a „vásárló utca”, a Várkerület, amelyhez funkcionálisan, alacsonyabb funkció sűrűséggel, inkább a helyi lakosság ellátását szolgáló utcák csatlakoznak. A tágabban értelmezendő belvárosi kereskedelem kiterjed a Mátyás király és az Erzsébet utcákra, a Füredi sétány környékére, továbbá kisebb mértékben az Ötvös, a Magyar, az Újteleki és a Rákóczi utcákra. A Füredi sétány, kiépülése egyértelműen a 90-es években virágzó kiskereskedelem tökefelhalmozásának az eredménye, üzleteinek 60-70%-a ruházati üzlet sajátosan az osztrák vásárlók igényeinek kielégítésére specializáló-

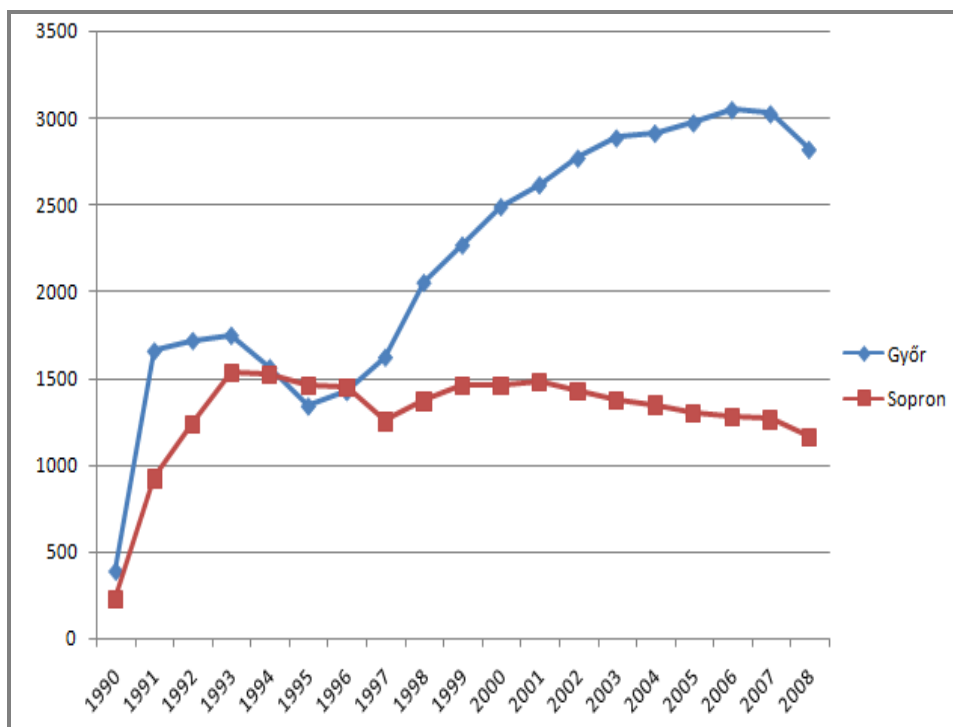
dott. A Várkerületen és a Füredi sétányon a bevásárlóközpontok belvárosi előzményeként, előképeiként számos üzletház alakítottak ki (pl. Korona Üzletház). De üzletházakká alakultak a régi nagyáruházak is, ami Győrben és Sopronban, sőt az egész országban is megfigyelhető – a Skála és a Centrum áruházak tulajdonosváltásával, illetve bezárásával –, aminek révén többnyire a színvonalromlást jelző kínai üzletek nyertek teret.

A bevásárlóturizmus Sopronban egy további kereskedelmi-vendéglátó zónát is életre hívott, mégpedig a Várkerületből nyugati irányban kiágazó Lackner Kristóf utca tengelyében. Itt az első alapkő még a rendszerváltáskor azonnal megszűnő pamutipari vállalat hatyúdalaként létrehozott Árkád Üzletsor volt, amelyet azóta több követett (Stadion Üzletház, a Sportcentrum környéke, ki egészen az 1998-ban megnyílt Sopron Plazáig). A 84-es főútvonal bevezető szakaszának fejlődése csak jóval később, az osztrák bevásárlóturizmus lecsengését követően, a Tesco hipermarket megnyitása után gyorsult fel.

Trendek a kiskereskedelemben

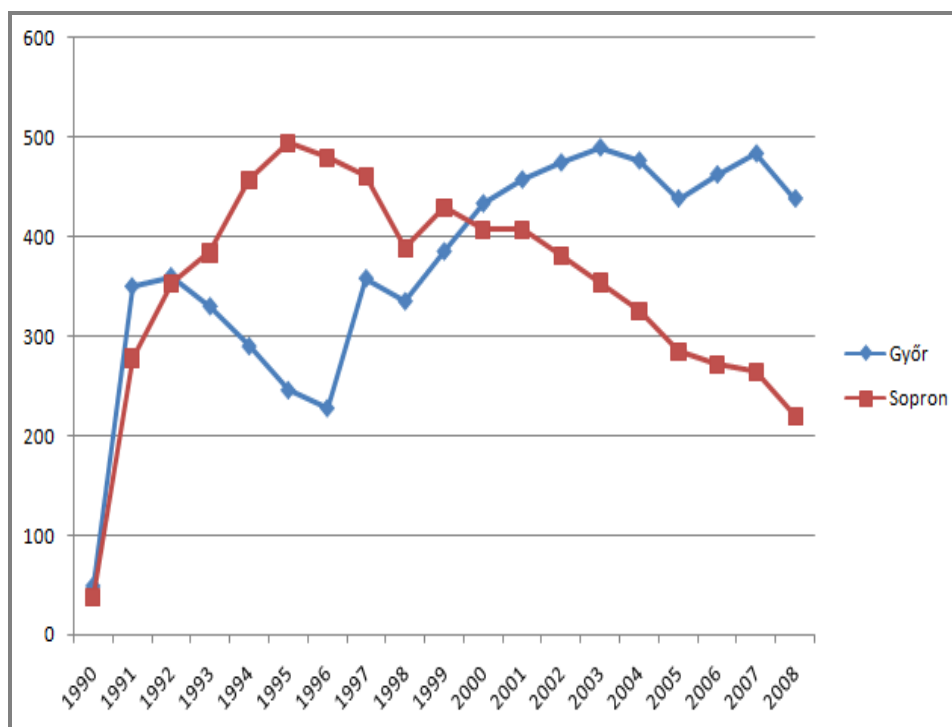
A kiskereskedelmi üzletek száma a rendszerváltást követően, mint ahogy Győr és Sopron városában is, ugrásszerűen megnövekedett. Sopronban az osztrák határ közelsége, az ebből fakadó bevásárlóturizmus is jelentős befolyásoló tényező volt. E folyamat valójában már a 80-as években megindult, de igazi fellendülését a 90-es évek első felében élte meg. Ez ösztönzőleg hatott a belvárosi kiskereskedelem bővülésére, s különösen a város ruházati üzletei számának növekedésére. A kiskereskedelmi üzletek számának alakulásában tehát a mindkét városban megfigyelhető csúcs a 90-es évek közepére esik. Látványos és szimbolikus esztendő volt 1995 és 1996, amikor az üzletek számában Sopron megelőzte a több mint kétszeres lakosságú megyeszékhelyet. Alighanem az ezt követő lassú hanyatlás a bevásárlóturizmus lecsengését tükrözheti. Sopron tehát megszűnt „butikváros” lenni. Győr ugyanekkor egy jelentősebb hullámvölgyben volt, amely a kiskereskedelmi struktúra átalakulásának, a gyengék, kényszervállalkozók lemorzsolódásának, a bevásárlóturizmus agóniájának egyaránt számítható. 1997 után Győrben léptékváltás következett be, a kiskereskedelmi bolthálózat a 2000-es évek közepére kétszeresére dagadt, míg Sopronban csak mérsékelt növekedés volt megfigyelhető, amelynek révén a boltok mennyisége a 90-es évek közepének maximumát közelítette meg az ezredfordulóra. E folyamatok mögött a győri vásárlóerő növekedését, regionális kereskedelmi szerepének megerősödését, a szuburbanizációs fo-

lyamat előrehaladását, azaz a népességi súlypont áttevődését, illetve a hasonló soproni tartalékok kimerülését kell látnunk. Az elmondottakat hasonlóképpen illusztrálja a bevásárlóturizmus kiváló indikátorának is tekinthető ruházati üzletek számának változása, ahol a trendek hasonlóak, egyedül a soproni ruházati bolt-szegmens felére zsugorodása látványos, ahogy fentebb is utaltunk rá (1-2. ábra).

1. ábra: Kiskereskedelmi üzletek Győrben és Sopronban, 1990–2008.

Forrás: KSH megyei évkönyvek (1996-ig), KSH Tájékoztatási adatbázis

2. ábra: Ruházati üzletek Győrben és Sopronban, 1990–2008.

Forrás: KSH megyei évkönyvek (1997-ig), KSH Tájékoztatási adatbázis

A győri kiskereskedelem bővülésének legfőbb oka az iparcikkszaküzletek számának rohamos gyarapodása volt a 90-es évek közepe és 2006 között – ekkor duplájára nőtt számuk –, igaz, azóta némi visszaesés volt tapasztalható. A növekedéshez emellett jelentősen hozzájárultak a gépjármű-, illetve alkatrész-kereskedések, az építőanyagboltok, a lakberendezési boltok, tehát általában az ebben az időszakban konjunktúrában lévő járműipari és építőipari ágazathoz kapcsolódó kiskereskedelmi szegmensek, továbbá a könyv-, újság- és papíráru-szaküzletek is. Az élelmiszer-kereskedelmi területen vélhetően a multik megjelenésére adott válaszként az egyes szakágazatok specializálódása figyelhető meg, ami leginkább elmondható a pékáru-szaküzletekre, és más szakosodott üzletekre (pl. bio-boltok).

Sopronban ezzel szemben az iparcikkboltok térnyerése nem figyelhető meg, a legtöbb területre a visszaszorulás (élelmiszer, ital, dohány), illetve a stagnálás jellemző. Mérsékelt növekedést talán csak a gépjárműszeg-

mens mutat. Igaz, az élelmiszerek között a kenyér- és pékáru, illetve az egyéb boltok mérsékelt – a győri mértéket meg sem közelítő – növekedést mutattak.

A kiskereskedelem átalakulása, a bevásárlóközpontok és a hipermarketek megjelenése

Ahogy a számbeli trendeket Sopronban összevetjük az új beruházások alakulásával, újfent ellentétbe ütközhetünk. Míg az egész város kiskereskedelme volumenét tekintve csökken, addig az új bevásárlóközpontok, szakáruházak, diszkontláncok megjelenése pozitív irányú fejlődésről tanúskodik e téren. A városokban az univerzális áruházak helyét átveszik a bevásárlóközpontok, amelyek nem csupán bevásárlóhelyként, hanem szórakoztató- és szabadidőközpontként is működnek, és így a funkciók kombinációja nagyobb vonzerőt gyakorol, és kölcsönösen ösztönzőleg hat a funkciók forgalmára, s mindezek révén nemcsak a városok kereskedelmi, hanem kulturális-szórakoztató szektora is bővül.

A rendszerváltást követően Győrben a kereskedelmet befolyásoló legfontosabb infrastrukturális változás az elkerülő utak megépülése volt: elsősorban az M1-es autópálya és a 83. sz. út elkerülő szakaszának kiépítése. A nagyméretű kereskedelmi funkciók részben bezárt iparterületeken, barnamezős rekonstrukció keretében a belváros közelében jelentek meg (Interspar, Baumax, Árkád, Dunacenter), illetve nagyjából zöldre színezett beruházásként új helyszíneken, főleg a 83. sz. út kivezető szakasza mentén létesültek (Bricostore, Metro, Decathlon, Family Center, Tesco és Kika). A déli városrész központi fekvésű területén épült fel a Plaza és a Praktiker, a nyugati részen a Dunacenter, a keleti városrészen az ETO Park. Az igazán látványos fejlődést a kereskedelemben a 2009-es év produkálta, megépült a Dunacenter, ETO Park és három újabb multi érkezett hat kereskedelmi egységgel (Möbelix, Lidl, Aldi). 2010–11-ben további fejlesztések várhatók, amelyek közül az Auchan Áruház felépítését élénk lakossági tiltakozás övezi.

De az új bevásárlóközpontok nemcsak az autós vásárlókat igyekeztek megcélolni, a helyi közlekedési társaságokkal együttműködve elérték új helyi buszjáratok kialakítását is, amely Győrben (Tesco, Dunacenter), és Sopronban is megfigyelhető (Sopron Plaza, Tesco).

2. táblázat: 2500 négyzetméter feletti kereskedelmi létesítmények Győrben (meglévő és tervezett)

Név	Alapterület (négyzetméter)	Nyitás éve
Árkád	28 940	2006
Arrabona Áruház + Kaiser's	3 592	1978
Auchan	76 000	tervezett nyitás: 2010
Dunacenter	17 000	2009
ETO Park	40 000	2009
Family Center	9 000	2008
GBP üzleti Park	5 000	tervezett nyitás: 2010
Győr Pláza	19 590	1998
Interspar (9023 Fehérvári u. 3.)	20 050	1995
Interspar (9027 Budai út 1.)	6 145	2007
Metro	9 200	1997
Tesco	13 650	2001
Szakáruházak	Alapterület (négyzetméter)	Nyitás éve
Baumax	6 500	2008
Bricostore	10 300	1999
Decathlon	2 930	2007
Interfruct	4 900	2007
Kika	7 100	2006
Möbelix	9 465	2009
Praktiker	7 790	1998
Saturn	3 200	2007

Forrás: Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Stratégiai-városfejlesztési Osztály

Az elmúlt másfél évtizedben Sopronban is teret hódítottak a bevásárlóközpontok és a hipermarketek: Sopron Plaza, Tesco, a barnamezős rehabilitációval kialakított Interspar, az Alpha Park és a Family Center.

A felsorolt kereskedelmi egységek alapterületüket és forgalmukat tekintve jelentősek. Ezek mellett számos kisebb-nagyobb supermarket, diszkontáruház és szakáruház is működik a városban (Penny Market, Lidl, Aldi, Obi, Baumax). A felsoroltak közül egyedül az Interspar és a Sopron Plaza épült a belvárostól nyugatra, mindez „térben” is jelzi a város elfordulását Ausztriától, az osztrák vásárlóktól, a szuburbanizáció, a falvakba kiköltözők felé.

3. táblázat: 1500 négyzetméter feletti soproni kereskedelmi létesítmények

Név	Alapterület (négyzetméter)	Nyitás éve
Sopron Plaza	21 258	1998
Alpha Park I	8 000	2007
Alpha Park II	8 000	2008
Family Center	10 000	2007
Interspar	9 095	2005
Tesco	7 000	2000
Szakáruházak, diszkontok	Alapterület (négyzetméter)	Nyitás éve
Baumax	11 300	2007
Obi	8 750	2008
Aldi	1 500	2009
Lidl	1 500	2009

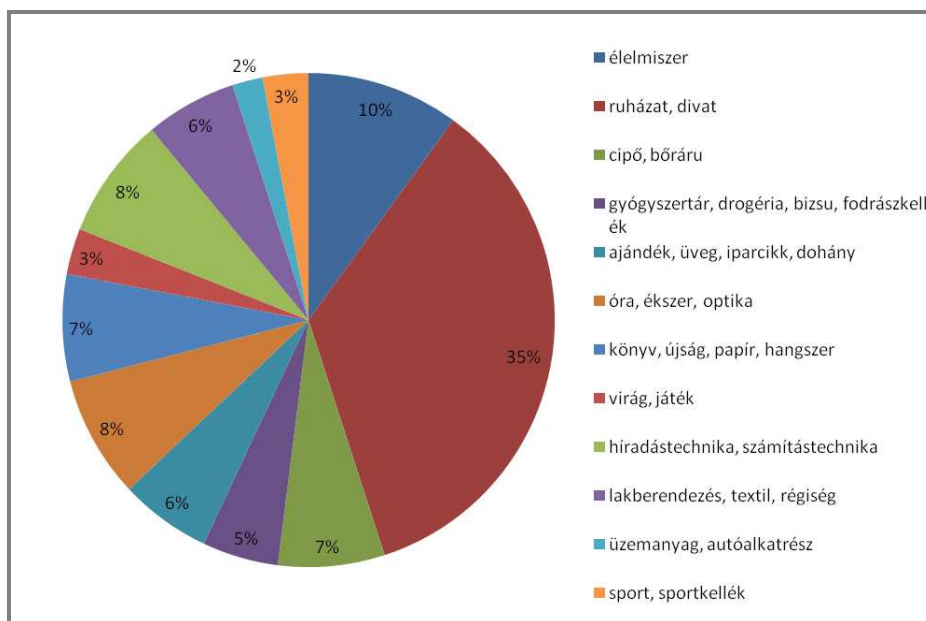
Forrás: saját gyűjtés

A bevásárló turizmus napjainkban leginkább a szolgáltatások igénybevételére szorult vissza, hiszen a ruházati és napi cikkek árszínvonala megközelíti az osztrák árakat. Ma már ismét jelentős a Sopronból bevásárlási céllal Ausztriába utazók száma, mert az árak sok esetben már nem Magyarországon alacsonyabbak, de a minőséget kereső vásárlók is gyakran Ausztriát választják, emellett a határon túl munkát vállalók is gyakran helyben vásárolnak, odaát költik el euróban kapott fizetésüket.

A megyeszékhelyen ugyanakkor a szlovák célcsoport fogyasztása meghatározó, amiből a bevásárlóközpontok és a belvárosi üzletek és a piaci kereskedők is profitálnak. A szlovákiai lakosság magyarországi vásárlásait a számukra kedvező forint/euro árfolyam alakulása mellett az is ösztönzi, hogy a Csallóközben élőknek Győr a legközelebbi nagyváros, továbbá a városban jelentős szlovákiai, részben felvidéki magyar állampolgár dolgozik, akik forintban kapott fizetésük egy részét a határ innenső oldalán költik el, s nem ritkán a tervezett heti, havi bevásárlásaikat is itt intézik (Kovács, 2008).

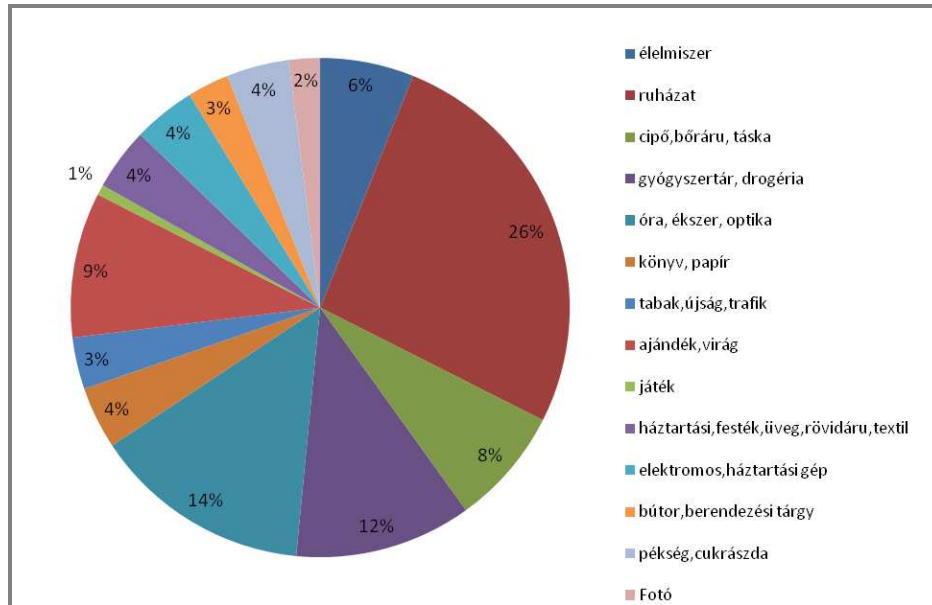
A városok külső területein prosperáló kereskedelmi központok elszívó hatása nem csupán a belvárosi boltok számának csökkenésében, hanem az egyre erőteljesebb szelekcióban is megmutatkozik. A győri és a soproni belvárosban egyfelől a – pénzköltésben nem túl jelentős – turizmust és a

magasabb jövedelmű rétegek igényeit kiszolgáló üzletek és szolgáltatók maradnak, főként ékszerboltok, divatcikkek, butikok, pénzváltók és pénzintézetek. Másrészt viszont a kétarcúságot erősítik a néhány bezárt üzlet, lehúzott roló mellett az itt-ott megjelenő kínai vagy más olcsó boltok, amelyek jelzik az alacsony fizetőképességű helyi társadalom jelenlétét. A városszéli kereskedelmi negyedek elszívó hatását erősíti, hogy a hagyományosan belvárosi zónákban a közlekedési rendszer túlterhelt, nehézkes a parkolás. Az éles versenyben – amelyet a belváros peremén lévő bevásárlóközpontok, hipermarketek, mint a győri Árkád és Dunacenter, vagy a soproni Interspar tovább éleztek – a kiskereskedelmi vállalatok sokasága ment tönkre, vagy ha erre képesek voltak, áthelyezték tevékenységüket a gyakran igen magas bérleti díjat kérő bevásárlóközpontokba. Jóllehet pl. Sopronban a belvárosi, önkormányzati tulajdonú bérleti díjakkal kapcsolatosan is sok a panasz azok magas összege miatt. A kérdőíves felmérés eredménye szerint a belvárosi kereskedők viszonya a már meglévő és az újonnan létesülő bevásárlóközpontokhoz mindkét városban negatív (3-4. ábra).

3. ábra: Győri belvárosi kereskedelmi boltok megoszlása üzlettípusok szerint 2009-ben

Forrás: Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Stratégiai-városfejlesztési Osztály

4. ábra: Soproni belvárosi kereskedelmi boltok megoszlása üzlettypusok szerint 2009-ben

Forrás: Kérdőíves felmérés, 2009

A belvárosi üzletek hanyatlásának kezelésére irányuló kezdeményezések

A bevásárlóközpontok tömeges elterjedése óta Magyarországon a fogyasztói szokások megváltoztak, a vásárlások nagy részét kedvező árakat nyújtó hipermarketekben vagy diszkontáruházakban bonyolítják, emellett a fiatalabb és tehetősebb rétegek vonzódnak is a szórakozási élményt nyújtó plázákhoz, bevásárlóközpontokhoz. A koncentráció hatása több szempontból is kedvezőtlen a helyi gazdaságra nézve. A nagy alapterületű kereskedelmi egységek bérlői között kevesebb a helyi vállalkozás, így a kereskedelmi tevékenységből elért nyereség javarészt nem marad helyben. Bár az új üzletközpontok jelentős helyi munkaerőt foglalkoztatnak, és az önkormányzatok jelentős adóbevételekre tehetnek szert, a belvárosi boltok számának hanyatlása kedvezőtlen a városok imázsát, a belvárosok állapotát tekintve. A belvárosok, a CBD-k fő tényezői lehetnek a városok turisztikai és gazdasági megítélésének is: egy jól prosperáló, élettel teli, fejlődő de ugyanakkor élhető belváros nem csupán a helyi lakosság és a turisták számára

nyújt szolgáltatási, kereskedelmi és közösségi teret, hanem szerepet játszik további befektetők megjelenésében is.

A magyarországi települések története során jelentős szerepet tölt be a „főutca”, amely szervezi, strukturálja a közösség életét. Az elmúlt évtizedekben a települések, illetve városrészek központjai a megnövekedett a közúti forgalom és a korábban felvázolt tendencia következtében óriási változásokon mentek keresztül: a városok identitását is hordozó központjaik (főterek, főutcáik) sok esetben elvesztették vonzerejüket, gazdasági és társadalmi kohéziós szerepüket. Ez a jelenség veszélyt jelent, hiszen helyi kisvállalkozások, tradicionális kis üzletek sora megy tönkre, összezsugorodik a helyi szolgáltatások palettája, ami hosszabb távon az épített környezet elhanyagoltságához, a közbiztonság romlásához vezethet. Végeredményben veszélybe kerülhet a helyi közösség kohéziója. A megüresedett kirakatok, az alacsony minőséget és tömegcikket áruló kínai boltok és second hand üzletek lehangoló látványt nyújthatnak. A belvárosok hanyatlásának elkerülése érdekében szükséges, hogy az önkormányzatok hathatós intézkedések révén ösztönözzék a kis üzletek, vendéglátó egységek működését. Szükséges lehet egy önálló szervezeti egység, melynek célja önkormányzati támogatási programok kidolgozása, a városkép védelme és alakítása az örökségvédelemmel összhangban, a belvárosi közlekedés szervezése, a belváros „marketingelése”, promóciója (*Főutca kézikönyv, 2002*).

Szerencsére mind Győr, mind Sopron felismerte a belvárosi kereskedelem védelmének fontosságát, különböző sikeres és kevésbé sikeres kezdeményezések már megfigyelhetők. Győr imázsának kialakításában központi szerepet kap a belváros. A város középtávú integrált városfejlesztési stratégiája számos intézkedést fogalmaz meg a belvárosi üzletek és utcák prosperálása érdekében. Ilyen többek között a parkolási nehézségek megoldása parkolóházak és mélygarázsok építése révén, közlekedésszervezés, minőségi és speciális üzletek, vendéglátóhelyek megjelenésének ösztönzése, belvárosi rehabilitáció, a Városház tér valódi főtérré történő fejlesztése.

A belvárosi kis üzletek forgalmának növelése és a helyi kis- és középvállalkozások szolgáltatásainak népszerűsítése érdekében jött létre a Győr Városi Kártya Program, hasonló kezdeményezés civil oldalról a Győri Bevásárló Utcák Alapítvány által bevezetett védjegy és összefogás. A kezdeményezések szándéka Győr történelmi belvárosának megóvása, üzleti forgalmának növelése közös reklámmal és marketing eszközökkel, egyeztetett programokkal, emellett lobbitevékenységgel fellépni a belvárosi ke-

reskedők, szolgáltatók érdekében. A belvárosi üzleteket felkeresve azonban azt tapasztaltuk, hogy ez a kezdeményezés nem teljesen felel meg a győri kereskedőknek, akik úgy érzik, hogy az önkormányzat sem tud tenni a bevásárlóközpontok elszívó ereje ellen.

Sopron integrált városfejlesztési koncepciója szerint annak érdekében, hogy a belváros méltó központja legyen a kedvelt kirándulóvárosnak és a Várkerület prominens üzletsor lehessen, szükséges a Várkerület sétányosítása, a belváros közlekedési rendjének átalakítása. A nagy volumenű át-szervezés célja az épített örökség megőrzése, ezáltal a város vonzóvá és az Óváros elevenné tétele, a városrehabilitáció, a kulturális funkció erősítése, a kereskedelmi és gazdasági funkció megtelepedéséhez szükséges feltételek biztosítása. A Várkerület üzleteinek kérdőíves felmérése szerint az üzletek jelentős hányada pozitívan fogadja a kezdeményezést, azonban egyesek szerint félő, hogy az autók eltiltása további forgalomcsökkenést okoz. A Várkerület sétányosítása vélhetően további szelekciót eredményez, és a turizmus igényeit előtérbe helyező üzletek a jövő.

Mindkét város a jövőben a turizmusból származó bevételek növekedésében bízik, igyekeznek ennek feltételeit kereskedelmi szálláshelyek fejlesztésével, kulturális kínálattal, belvárosi fejlesztésekkel megteremteni. A turisták szívesen költenek a sétálóutcák kellemes kávézó, cukrászdái teraszán, vagy az igényes kirakatokkal csábító divatüzletekben. Ennek feltétele azonban, hogy a vendéglátók és a kereskedők a turisták igényeihez igazodjanak, ami megköveteli a hosszabb nyitva tartást, az euróban történő vagy bankkártyás vásárlás lehetőségét, az idegennyelv-tudást (*Michalkó–Várhelyi–Kovács, 2010*). Az önkormányzatok feladata a sétálóutcák, bevásárló negyedek környezetének rendben tartása, az utcák burkolatainak karbantartása és az utcafronti üzletek homlokzatainak felújítása, a városi utcakép vonzóvá tétele. A megüresedő üzletek látványa negatív hatással lehet a belváros imázsára, mint ahogyan a kirakatok rendezetlensége is.

Mindazonáltal naivitás volna azt várni, hogy a turizmus várt fellendülése megoldja e belvárosok funkcionális problémáját. A hazai turizmus perspektíváit ismerve, a városok lehetőségeit számba véve véleményünk szerint csak akkor lehetséges fenntartani a belvárosok egyelőre még nem túlságosan megtépázott presztízsét, ha magasabb státuszú, fizetőképes keresletű lakosság is él helyben. Ehhez pedig a lakáspiaci rehabilitáció látványos részeredményekkel nem kecsegtető következetes végigvitele szükséges, amely csak hosszú távon hozhatja meg eredményét. Ha a belvárosok a 21. századi életkörülményhez elvárt lakókörnyezetet tudnak nyújtani,

sikerülhet a kiskereskedelem revitalizációja is, mindehhez azonban nemcsak helyi, hanem a városmegújítást az extenzív városbővítésnél előbbre tartó nemzeti várospolitikai is szükséges.

Összegzés

Az elmúlt évtizedek jelentős átstrukturálódást hoztak a kiskereskedelem szerkezetében és térhasználatában. A koncentrálódás a külföldi tőke megjelenésével az ezredfordulót követően Győrben és Sopronban is átalakulóban van a kiskereskedelem terén. A vásárlások új színterei egyre nagyobb hányadot szakítanak ki a két vizsgált város kereskedelmi bevételeiből, forgalmából. A nagy alapterületű létesítmények telephelyválasztása általában a városok elkerülő és bevezető útjai közelében, nem ritkán belváros-hoz közel eső, felhagyott ipari területekre esik, figyelembe véve az elegendő potenciális vásárlót biztosító vonzáskörzetet is. A bevásárlóközpontok, hipermarketek és szakáruházak elterjedésével nem csupán a kiskereskedelem térhasználata alakult át, hanem megváltoztak a fogyasztói szokások is. A fogyasztókért vívott harcban nem kétséges, hogy méretgazdaságossági előnyüket kihasználva a megaboltok törtek az élre. Az így alulmaradó, nem ritkán bezárásra kényszerülő belvárosi üzletek helyén a kereslethez alkalmazkodva, speciális kínálattal rendelkező boltok nyílnak, tetten érhető egyfajta specializálódás. A magas jövedelmű közönséget megcélzó üzletek azonban csak akkor lehetnek életképesek, ha a belvárosok széleskörű szolgáltató szektort és vonzó sétálóutcákat tudnak felmutatni. A tradicionális üzletek védelméhez szükséges az önkormányzatok és a helyi vállalkozók oldaláról az összefogás.

Felhasznált irodalom

- Kovács A. 2008: A kiskereskedelem területi jellegzetességei a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom* 22. 3. 97–107.
- Michalkó G.–Hegedűs S. 2006: A magyarországi lakótelepek kiskereskedelmi profilja. *Tér és Társadalom* 20. 1. 125–135.
- Michalkó G.–Várhelyi T.–Kovács B. 2010: A turizmusorientált kiskereskedelem fejlesztése Eger történelmi belvárosában: Az életminőség fenntartását szolgáló útkeresés. In: Sikos T. T. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás és növekedés határai. Új trendek a kereskedelemben.* 241–248.
- Nagy R. 2000: Regionális fejlődés, külföldi tőke és feketegazdaság a győri tér-ségben. *Szociológiai Szemle* 10. 3. 76–94.

- Sikos T. T.–Hoffmann I.-né. 2004: A fogyasztás új katedrálisai, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 256–266.; 283–290.
- Sikos T. T.–Hoffmann I.-né 2006: A bevásárlóközpontok hatása a hazai kiskereskedelemre. In: Győri R.–Hajdú Z. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 348–364.
- Sikos T. T. 2009: Bevásárlóközpontok mint kereskedelmi komplexumok a gazdasági térben. Fogalmi meghatározások és tipizálás. In: Lengyel I.–Rechnitzer J. (szerk.): A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 292–314.

Egyéb dokumentumok, források:

- Főutca kézikönyv 2002.
- Győr Megyei Jogú Város Középtávú Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2008.
- Győr Megyei Jogú Város Belvárosi Akcióterületi Terve 2008.
- Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Stratégiai-városfejlesztési Osztály vizsgálata: Győr kiskereskedelmi ellátottsága 2009. augusztus
- Győr-Moson-Sopron megye statisztikai évkönyvei, 1990–1998
- KSH Tájékoztatási adatbázis – <http://statinfo.ksh.hu/>
- Sopron város Integrált Városfejlesztési Stratégiája 2008. február

Kuslits Tibor: Sopron aktuális helyzete, városrendezési és általános városfejlesztési lehetőségei

A szabályozott városfejlesztés kezdetei

A tudatos és szisztematikus városfejlesztés és városrendezés kezdeteit Sopronban Wälder József városi tiszti főmérnök úr által 1905. májusára elkészített, „Sopron szabad királyi város – általános szabályozási terv” jóváhagyása és végrehajtása jelentette. Miután az akkori döntések ma is éreztetik hatásukat, a mai helyzet elemzésének is szükségképpen ebből az első dokumentumból kell kiindulnia.

Ez a terv a kor legmagasabb műszaki színvonalán állt, a Zürichben diplomát szerzett kultúrmérnök munkájában a legfrissebb, legkorszerűbb európai ismereteket, elveket és technikákat alkalmazta. Ugyanakkor a terv természetes sajátossága volt, hogy készítése korának adott viszonyaiból indult ki, és a kidolgozás idején érzékelhető trendek kivetítésén alapultak az elképzelt jövőre vonatkozó döntései. A dinamikus népességszám-növekedés alapján 1940-re több mint negyven ezres, 1990-re 77 ezres, 2065-re pedig 150 ezres városi népességet prognosztizált.

A terv megálmodója nem számolhatott azzal, hogy egy harmadára zsugorodó Magyarországon Sopron komoly turisztikai-rekreációs szerepet kap, a felsőoktatás egyik országos jelentőségű intézményének ad otthont, a kor felfogása szerint nem számíthatott az épített örökség felértékelődésére, ezen értékek meghatározó szerepére és legfőképpen nem számíthatott a közlekedés városalakító szerepének és igényeinek radikális megváltozására. Az 1905-ben kidolgozott távlati településszerkezet – számos nagyszerű eredménye, fontos közintézmények, városi parkok kijelölése, hierarchikus, finom belső struktúrája mellett – bizonyos pontokon, például a közlekedési szerkezetben néhány olyan megoldást jelölt ki, melynek következményei mára váltak megoldandó feladattá.

Ezek egyike a külső elkerülő utak rendszerének hiánya, tehát az a helyzet, hogy a város perifériális területeinek megközelítése csak a belső útrendszer igénybevételével, terhelésével érhető el, másrészt a várost elkerülő tranzit útvonal hiánya, harmadrészt – s mára talán ez a legsúlyosabb – a város szívének gépkocsiforgalom alóli tehermentesítéséhez, gyalogos zónává alakításához feltétlenül szükséges, új belső körút hiánya. Ez a hiátus – az előző kettőtől nem függetlenül – azért is meglepő, mert a kor sikeres

városrekonstrukciós terveinek többsége – és a hazai gyakorlat is – ebben az időben a gyűrűs-sugaras úthálózati rendszerek megteremtését favorizálta. A településszerkezet kialakításában egyébként jól láthatóan szerepet játszott az is, hogy a terv készítőjét erősen inspirálta a bécsi teoretikus, Camillo Sitte népszerű városépítészeti ideálja, a művészen megformált, szabálytalan térképzések láncolatán alapuló festői városkép megteremtésének az ambíciója is.

A város mára komoly konfliktussá érett problémája a vasút és a város viszonya. A valaha a város szélén elpöfögő vonatok vágányainak nyomvonala mentén kialakult vasúti hálózat jelentős személy- és főleg teherforgalmával és mára a várost kettészelő helyzetével komoly közlekedési zaj- és rezgéshatásai révén jelentős környezeti problémát okoz. A helyzet javítása érdekében évek óta eldöntött kérdésnek látszik a városba keleti és nyugati irányból érkező vasúti pályák egyesítése: egyrészt északnyugatra, Ágfalva felé, másrészt délkeleti irányban a győri vonal felhagyásával, a szombathelyi vonal nyomvonala mentén kialakítani a vasúti vágányhálózattal. Ez egyfelől ugyan egy nyomvonalra gyűjti a várost átszelő vasúti pályákat, felszabadít területeket, másfelől azonban koncentrált környezetterhelését jelent. Mára az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a város fejlődése szempontjából is kulcsfontosságú, a vasúti közlekedésben-szállításban játszott szerep jelentősebbé válása a vasúti pályák bővítését, a kiszolgáló létesítmények fejlesztését, esetleg koncentrált áttelepítését teszik szükségessé. A konfliktus radikális kiküszöbölésének azonban – a nyomvonalak adottsága figyelembe vétele mellett – három eltérő megoldása képzelhető el: a vasút mentén védőzóna létrehozása, és a zajvédő szerkezetek megépítése, a vasút teljes belterületi szakaszának térszín alá süllyesztése, kéregvasúttá alakítása, vagy harmadikként valamiféle köztes megoldás: csak a belváros különösen problematikus szakaszán, a szintek és a meglévő mérnöki művek minimális korrekciójával a vágányok központi szakaszának építménybe foglalása.

A három megoldás közül az elsőre semmi jel nem utal, azonkívül valószínűségét csökkenteni, hogy e megoldásnak igen jelentős kiadási oldala van, bevételi pedig nincs, jelentős költségekkel jár, melynek révén új fejlesztési lehetőségek, értékesíthető ingatlanok, vagy új projektlehetőségek nem jönnek létre, ráadásul városképi következményei is kedvezőtlenek. A második megoldás a felszínen jelentős területeket nyitna meg, a közlekedési hálózat összefüggő rendszerre alakítását és fejlesztési területek kijelölését tenné lehetővé, azonban a 4-5 km-es szakasz vasúti úrszelvény sze-

rinti süllyesztése, a kapcsolódó létesítmények, a közművek, a rendező pályaudvar és az állomás teljes átépítése olyan horribilis költségeket jelent, melyek nehezen transzponálhatók át – még messze ható érdekek feltételezése mellett is – ésszerű, racionális, rentábilis beruházássá. A harmadik megoldás látszik a legésszerűbbnek, mert semmiféle radikális beavatkozást nem tesz szükségessé, és kapcsolódó fejlesztési programok, befektetés szempontjából ésszerű projektek lehetőségét teremtené meg, ilyen tervezési program alapján azonban mind ez ideig sem a város, sem a vasúttársaság kezdeményezésére nem készült egyetlen tervváltozat sem.

A város század eleji fejlesztési terveit a két világháború között Boronkai Pál főmérnök úr által 1939-ben elkészített városfejlesztési terv fejlesztette tovább. E tervben fontos döntések születtek meg, melyeknek máig ható következményei vannak. Azon túl, hogy például a mai Lővér körút nyomvonalának egyes szakaszait szerencsés kézzel találta meg, az iparfejlesztés új irányának északnyugatról a délkeleti városszél felé terelése is jó gondolat volt, az új terv a városfejlesztés léptékét is a helyére igazította.

A 20. század második felének városrendezése minden jó szándéka mellett számos ponton máig ható problémák alapjait teremtette meg, és a korábbi helyzetből adódó városrendezési konfliktusok megoldásában jelentősen nem lépett előre. Ma már szerencsésnek látjuk, hogy a korszak megkerülhetetlen lakótelep-építési akcióinak legnagyobb léptékű soproni együttese, az ún. Jereván lakótelep az Ibolya réten, a város szélén, a város belső szerkezetét nem roncsoló módon épült meg. Az is üdvözlendő, hogy a József Attila lakótelep is a régi hadapród iskola – Károly laktanya – helyén környezeti konfliktus nélkül csatkozott az Alsólöverekhez, de az ún. Kőfaragó téri lakótelep létrejötte például a történeti külváros déli szektorát számolta föl, a korábbi tervekben szereplő organikus utcahálózat megszüntetésével és elépítésével kizárta a mára már különösképpen hiányzó belső körút nyomvonalának a kézenfekvő kialakíthatóságát.

Ma már sokan sokhelyütt áldásként értékelik azt a politikai helyzetet, mely a város fejlesztési lehetőségeit a 20. század második felében – határszéli helyzete következtében – tudatosan elfojtotta. Ezt a depresszív korszakot mindennek ellenére, bizonyos iparfejlesztés jellemezte. A tradicionálisak mellett új iparágak is megjelentek, az egyetem, ha csökkentett számú karral is, de tovább működött, az iskolaváros jelleg jellemző maradt, az egykori katonaváros jelleg a megnövekedett határőrizeti szerep következtében érzékelhető maradt. Ami nem vált leolvashatóvá a város arcáról, az a tudatos, eldöntött, megcélzott, jövőbe mutató városkarakter. Az

iparfejlesztések nem tették ipari várossá, a turisztikai célpont jellege ellenére nem fejlődtek ki átütő erővel üdülési-rekreációs szolgáltatásai, ódon belvárosa főként iskolai kirándulások jellegzetes célpontja volt, és egy tudatos turizmusfejlesztési koncepció – az ünnepi hetek – szűkre szabott keretei között megnyíló város, vagy a fertőrákosi barlangszínház üdítő kivétele ellenére nem alakult ki, nem épült fel.

A nyolcvanas évektől a megnyíló határok következtében megjelenő hatalmas osztrák vásárlóerő, az ennek következtében elképesztő dinamikával fellendülő gyógyászati és szépségügyi szolgáltatások, kereskedelem, pulzáló vendéglátás adta a soproni gazdaság motorját és hamis biztonságérzetet keltve tette is kényelmessé a soproni gazdaság szereplőit éveken, sőt évtizedeken át. Miközben a hazai látogatók számára már a 20. század közepétől azt a mámorító érzést nyújtotta, hogy úgy érezhették magukat külföldön, hogy nem hagyták, mert nem nagyon hagyhatták el az országhatárokat.

Az 1990 után kialakult helyzet sajátosságai

Az 1990 után következő évek fenekestül fordították fel a korábbi évtizedekben kialakult helyzetet.

Először is a kialakított, jogállaminak tűnő keretek között megváltozott az irányítás rendszere, komoly döntési szerephez jutott a város önkormányzata, másfelől megváltozott a tulajdonlás módja, gyökeresen más tulajdoni szerkezet jött létre erre fel nem készült közigazgatási rendszer és főleg fel nem készült intellektus, adekvát közgondolkodás nélkül.

Megszűnt, illetve jelentőségében radikálisan lecsökkent a központi irányítás rendszere. Már nem érkeztek egyértelmű utasítások a központ felől, ami egyrészt áldásos dolog, amennyiben lehetővé teszi helyben a legelőremutatóbb, a helyi viszonyok pontos ismeretében legbölcsebb döntések meghozatalát, ugyanakkor döntési kényszerbe is hozza a város mindenkori vezetőit és vezető testületeit, sőt polgárait, amennyiben senki nem hoz döntéseket helyettük és – s ez a dolog legkellemetlenebb része – lehet rosszul is dönteni, s annak következményei nem háríthatók egy távoli, személytelen hatalomra.

Másrészt megszűnt a köztulajdon korábbi formája, az állami tulajdon alapvető túlsúlya. Az állami gazdaságok felszámolása, az 1949 után elvett tulajdonok utáni kárpótlás és a termelő- szövetkezetek felbomlása nyomán kiosztott részarány-tulajdon révén – és persze az állami lakásvagyon nagyütemű eladásai, a termelő üzemek és vállaltok „privatizációja” követ-

keztében – hatalmas ingatlanvagyon került át rendkívül nagyszámú magántulajdonos kezébe.

A városfejlesztés szempontjából az alapvető változást e folyamatok következtében az jelentette, hogy elvált egymástól a városfejlesztési döntéshozó személye a tulajdonostól, akit ez érintett, és a vállalkozói tőke képviselőitől, akik e a döntések adta lehetőségekkel élni tudnak. Régen az állam szabályozta, hogy a saját pénzét a saját államigazgatása keretei között a saját apparátusával hogyan költse el. Ez már a múlté, a mai, alapjaiban új helyzet kezelésére pedig Sopron – a hazai települések széles közösségével együtt – nem találta, és ma sem találja a megfelelő választ. Nem találja, mert ahhoz, hogy az új helyzetben hatékony rendet és hatékony protokollt állítson fel, az aktorok szereptévesztését kellene korrigálnia, a tudatformálás pedig, mint arra sok történeti tapasztalat van, sokkal nehezebben és lassabban végrehajtható dolog, mint intézményeket fölállítani és jogszabályokat alkotni.

A helyes és hatékony működési rend ugyanis azt jelentené, hogy nem keverednek össze a szerepek és mindenki tudja helyét a rendszerben. Ma a városokat alapvetően a vállalkozói tőke építi. Nem képzelhető el, hogy a liberalizált gazdaságban a magántőke számára a közigazgatás utasításokat adjon. Ugyanakkor a vállalkozói tőke, mely alapvetően a saját profitjának maximalizálásában érdekelt – bármilyen önzetlenek és nagylelkűek legyenek is bizonyos esetekben –, nem képes önérdéken túl látni és gazdasági tevékenységét alárendelni a közérdekének. Napjainkban ezt a nem túl bonyolult ellentmondást a hazai gyakorlatot pontosan követve Sopron sem képes feloldani, és a közvélekedés osztja azt az illúziót, hogy a jogszabályok rákényszeríthetnek mindenkit egy érdekei ellen való gazdasági szerepvállalásra.

Rendkívül rontja ugyanis a rendszer működését, hogy fenti ellentmondás feloldása a mindennapok gyakorlatában azt jelenti, hogy a helyi gazdaság szereplői, vagy képviselőik beépülnek a döntéshozatali testületekbe, és fordítva, a döntéshozó testületek tagjai szerepet vállalnak a helyi gazdaság szereplői között. Holott csekély önkorlátozással akár a jelenlegi intézményesült rendszer működési zavarai csökkenthetők lennének, ha a döntéshozók a közérdek feltétlen szem előtt tartásával a gazdaság érdekeire építve dolgoznák ki politikai döntéseiket, és nem a helyi jogalkotás eszközével igyekeznének hasznosnak vélt viselkedést kikényszeríteni, ugyanakkor a vállalkozói tőke is önmérsékletet gyakorolva gazdasági döntéseit a közösség akarátának figyelembe vételével hozná meg. A harmadik szük-

séges dolog pedig a két egymásra utalt aktor közötti kommunikáció hivatalos csatornáinak kiépítése (beszéljenek egymással), melynek kifejtése azonban már végképp túlmutat e tanulmány keretein.

Mindenesetre a városfejlesztés koncepciójából e két egymást nélkülözni képtelen szereplő együttműködésének eszközei és feltárt területei ez idő szerint hiányoznak.

A városfejlesztés 1990 utáni koncepciója

Aminthogy hajózni multhatatlanul szükséges, városfejlesztési koncepciónak, a város tervezett fejlődése alapelveiről, céljairól szóló dokumentumnak is lennie kell. Bár az elmúlt évtizedek során minden általános rendezési tervnek egyfajta fejlesztési koncepcióból, akár vázlatos jövőképből kellett kiindulnia, ezt tette annak idején Wälder József tiszti főmérnök úr is, ilyenfajta önálló dokumentumot – a városfejlesztés prioritásai címmel – először 1999-ben fogadott el a város közgyűlése. Erre már csak azért is szükség volt, mert az 1997-ben elfogadott új építési törvény (az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény) ilyen dokumentum elfogadását kötelezően elő is írja, és meglétét minden további településrendezési terv kapcsán számon is kéri.

A mai soproni helyzet jellemzésének ez egy fontos sajátossága. Ma azért születik hivatalos városfejlesztési koncepció, mert valamely külső kényszer hatására ilyennek lennie kell. Nem az az igény hívja életre, hogy sok területen minden további döntés egy korábban akár széles legitimációval létrehozott, fenti tartalmú alapidokumentum alapján, az azzal való összhang fenntartásával hozassék meg, legyen ezzel megkérdőjelezhetetlen mindenki számára.

A koncepcionális manifesztumok ez idő szerint általában egy terv preambulumi és más rendelkezések miatt szükséges kényszereknek való formális megfelelés dokumentumai. Ma tehát nincs arról legitim döntés, hogy például Sopron jövőjét a turisztika, az idegenforgalom, a Bécs környéki peremváros szerep, az iskolaváros hagyomány, esetleg az ipar, vagy annak valamely ága határozza meg. Nagy valószínűséggel ugyan az ideális jövőkép több fejlesztési irány arányos kombinációjaként képzelhető el, de hiányzik a városfejlesztés iránya meghatározásának legfontosabb eleme: kimondani, hogy melyek azok a fejlődési irányok, *amelyekről feltétlenül lemondunk*.

A legutolsó, fenti műfajú dokumentum, melyet a város közgyűlése szentesített, az úgynevezett Integrált városfejlesztési stratégia. E doku-

mentumnak 2007. év utolsó, 2008. első napjaiban azért kellett megszületnie, mert a nemzeti fejlesztési ügynökség a megyei jogú városok számára megnyitott egyik fejlesztési forrásának megpályázásához (városközpont értékörző megújítása) az ilyen című dokumentum elfogadását feltételül szabta. Természetesen fölöttébb helyénvaló, több mint hasznos, hogy a fejlesztés stratégiáját minden település kidolgozza, és több mint bölcs, ha a stratégia komplex, ha tetszik integrált, tehát a város életének minden szektorát, az arra gyakorolt hatásokat, az ott szükséges teendőket, az egyes területek közti összefüggéseket felöleli. Ha azonban mindez egy akcióterületi terv befogadásához szükséges, több mint valószínű, hogy a feltétel formális teljesítése fog bekövetkezni. A dokumentum elfogadói, készítői ekként fogják kezelni és a konkrét projektsorozaton kívül eső területekkel kapcsolatban a döntéshozók a legkevésbé sem fogják ebből sejteni további döntéseik vezérfonalát, hiszen a dokumentum nem is ezzel az ambícióval készült, tartalmát nem is ismeri senki.

A mai soproni városfejlesztés elsőrendű hiátusa éppen a széles körben ismert és önzetlenül támogatott, szakszerű, átfogó, legitim városfejlesztési stratégia hiánya.

Az extenzív városfejlődés sajátos folyamata

A huszadik század városfejlődésének története a szuburbanizáció, a települések extenzív terjeszkedése, a nagyvárosok peremén kialakuló agglomeráció minden határon túli növekedése, konurbációk, nagyvárosok összenövésének története, mely felidézi Doxiadis, a világhírű urbanista vízióját a Földet átfogó egyetlen város, az Ökumenopolis kialakulásáról.

A folyamat gyökerei valahova a múlt század első éveire nyúlnak vissza, amikor a népesség gyors növekedése és az ipari forradalom nyomán kiéleződnek a létező nyomorúságos lakókörnyezet ellentmondásai, és megoldásként merül föl a világszerte napok alatt népszerűvé vált gondolat, a „kertváros eszme”, Ebenezer Howard „Garden City” elmélete. Az elmélet, melynek jegyében egyesíteni lehet a városi és vidéki lét előnyeit mindkettő hátrányainak kizárásával, és létrejön a kertváros, ahol széles néptömegek élhetnek ideális, természetközeli, városi életkörülmények között. A nemes eszme mögött ott húzódik meg észrevétlenül az a hallatlan jó szándékú, végtelenül demokratikus gondolat, hogy minden földlakónak jár a saját kastély – kicsiben.

Ennek a jobbító szándékú, filantróp gondolatnak a következménye lett, hogy korábban soha nem létezett, hihetetlenül extenzív beépítési struktúrát

teremtő településrendszerek kontroll alatt tarthatatlan burjánzása indult meg, alig különböző módon, tulajdonképpen széles e világon. Létrejött, és száz év alatt hatalmas területeket foglalt el egy olyanféle urbanizált táj, melynek társadalmi költségei kétségbeejtően magasak. Az extenzív építés és a hatalmas távolságokat magukba foglaló területek infrastrukturális ellátása minden korábbi mintához képest hatalmas létesítési és üzemeltetési költségeket jelent. Ezeket az urbanizálódó területeket jellemzően senki sem tervezte, nem valamiféle közösségi szándék hozta létre vagy engedte létrejönni, és semmiféle építészeti arculattal nem rendelkeznek, de az Egyesült Államokban száz mérföldekben mérhető kerületű összefüggő területeket foglaltak el.

Voltaképpen természetére nézve az agglomeráció inkább organizmus, mint építészeti termék, és inkább természeti jelenség, mint az ember teremtő erejének valamely tudatos vívmánya – ez még az angol mintára tervezett kertvárosok szerény számú példája dacára is igaz.

Sopronban a rendszerváltást követő években az ingatlanok tulajdonosi szerkezetének korábban már említett radikális megváltozása, a demokratikusnak és jogállaminak nevezett társadalmi berendezkedés és döntéshozatali rendszer kialakulása után viszonylag egyszerűen lehetővé vált a város mezőgazdasági művelés alól kivont területeinek a kontroll nélküli beépülése. A nagyszámú magántulajdonos nem kívánt ingatlanján mezőgazdasági művelést folytatni, ellenben nagyszámú, szellemesen sokszínű, nehezen kétségbe vonható érvet talált az ingatlan beépítésére.

Az érintett peremterületek tehát korábban jellemzően mezőgazdasági művelés alatt állt külterületek voltak, ahol a városrendezés nem volt fölkészülve az elemi erővel beindult építési hullámra. Ráadásul az 1997. évi, már említett építési törvény oly mértékben tette körülményessé, tulajdonképpen cselekvésképtelenné a településrendezés intézményeit, hogy a helyi jogalkotásnak esélye sem volt a folyamatok kontroll alatt tartására.

A nagyarányú építések olyan külterületeken indultak meg, ahol a mezőgazdasági területeken ésszerű előírás szükségképpen homályosan szabta meg a legális építés lehetőségét, az alábbiak szerint: „*az övezetben legfeljebb 30 m²-es, földszintes, magas tetős, tájba illő gazdasági épület építhető*”. Ilyen keretek között épültek – már legalábbis a szabályosságot formálisan betartani szándékozó építetők keze alatt – az eltorzult házak, a fenti szabálynak megfelelő, de háromszintes, mélygarázsos, tetőtér-beépítéses villák. Mindez mezőgazdasági, kertművelésre alkalmas telekszerkezettel, földutakkal, minimális közművesítettséggel (*1. illusztráció*).

1. illusztráció

Volt példa a szervezettebben jelentkező tulajdonosi kör fellépésére is, akik saját inspirációra úgynevezett részletes rendezési terveket készítettek, és a frissen működésbe lépett helyi jogalkotói jogkör kereteit kihasználva terveiket a közösséggel is elfogadtatták, majd előkészítetlen területeken saját elképzeléseik szerint építkezni kezdtek.

Az extenzív terjeszkedés tekintetében tehát a helyzet 1997-re úgy nézett ki, hogy az egykori külterületi földrészletek szétdarabolása után az új magántulajdonosi körök nem kívánták a mezőgazdasági művelést folytatni, a telkük értékének tízszeresére emelkedését jelentő belterületbe vonást járták ki – az önkormányzat, látva a kezdeményezők elementáris tömegét, engedett a közakaratra –, és saját készítettésű rendezési terveiket a közgyűléssel elfogadtatva a közművesítetlen területeken nagyarányú építések indultak meg. Más területeken, ahol a belterületbe vonás nem volt lehetséges, külterületen, kerti gazdasági épület címén építettek tömegesen többszintes családi házakat megfelelő telekszerkezet, útrendszer és közművek kiépítése nélkül.

Ennek a helyzetnek a kezelése volt az 1999-ben elindított településrendezési program egyik fontos célja.

A cél elérése érdekében az alábbi lépések voltak szükségesek:

1. Meg kellett határozni a belterületek növekedésének távlati határait oly módon, hogy az a már kiépült területeket magába tudja foglalni.
2. A beépítésre szánt területek határait valamilyen egyértelmű, maradandó határvonalhoz kellett kötni (ez lett észak felől a tervezett M 9-es gyorsforgalmi út vonala, délkelet felől a szennyvíztisztító telep és a rendező pályaudvar között tervezett gyűjtőút, északnyugat felől a 85. sz. főutat az Ágfalvi úttal összekötő tervezett útvonala, délnyugaton pedig a Soproni hegység védett természeti területének kialakult határa).
3. Rögzíteni kellett, hogy ezzel a város beépítésre szánt területi igényének nagy távlatú, legalább 25 éves igényeinek kielégítésére került sor, e határok belátható időn belül tovább nem bővíthetők.
4. E bővítések végrehajtásának feltétele, hogy az érintett tulajdonosok vállalják a terület beépítésre alkalmassá tételének minden egyes lépését (a telekszerkezet átalakítása, a szükséges utak geometriai igényeinek kielégítése, a szükséges közművek és utak szervezett megépítése).

Világosan kell látni, hogy ebben a tekintetben nem tudatos városfejlesztési szándék és stratégia volt a háttérben, hanem egyfajta kármentés, mely a kezelhetetlen építési hullámot egy a jövő szempontjából rendezett, kiegyensúlyozott, ha lehet hagyományörző és szép környezet kialakulása felé tereli.

Természetesen alapvető törvényszerűség, hogy a peremeken megnyitott fejlesztési lehetőség a központtól vonja el a fejlesztési energiákat. A magas üzemeltetési és létesítési költségek mellett a város elemi érdeke a perifériális fejlesztéseket féken tartani. Ennek fontos eszköze az intenzív, tehát városias, tömörebb, többszintes lakóterületi fejlesztés lehetőségeinek biztosítása. Ez gazdaságosan üzemeltethető és költségtakarékosan építhető lakásokat, épületeket jelent. Fontos eszköz ez arra is, hogy a szükségképpen a belső területeken megjelenő lakásépítési igény ne kizárólag a régebbi építésű lakóterületek aránytalan és komoly feszültségeket keltő túlépítésében öltön testet. Ez összességében egy típus szerint teljes körű lakóterületi kínálat megteremtésének igényét jelenti. Ennek szellemében alakult ki az a soproni helyzet, hogy a kényszerűségből bekerített, alacsony intenzitású, családi házas peremterületek mellett (Kutyahegy-Újhegy, Virágvölgy) közepes intenzitású (Ágfalvi út melletti terület, Apácakert, Pihenőkereszt) és viszonylag magas, városias laksűrűségű (Aranyhegy nyugati, új

építésű területei) lakóterületek jöttek létre. Ebből a sorból hiányzik még a kifejezetten (magyar viszonyok között) nagyvárosias lakóterület kijelölése, erre a katonai és ipari használat alól felszabadult, mára már belvárosi tömbök kínálkoznak, erről azonban városi döntés még nem született.

Világosan kell látni ebben a tekintetben a városfejlesztés mozgásterét: amennyiben az extenzív beépítésnek utat enged, úgy közművesítetlen, rendezetlen, arctalan és iszonyatos költségekkel üzemeltethető terjeszkedés lehetőségét teremti meg. Ezt fékezni nem az építés egyszerű betiltásával lehet – úgy biztosan nem lehet –, hanem a létező építési akarat, építési szándék átterelésével tömörebb, intenzívebb, tehát városiasabb formában épülő városrészek felé. Ezért a sokak által bírált Aranyhegy környéki, saját pénzügyi logikája alapján a gazdasági válság kirobbanásáig gördülékenyen épülő városias lakóterületek kialakulása az egyetlen eszköz a beépítetlen városszéli zöldterületek megvédésére. Ugyanis minden négyzetméter lakás-alapterület, mely ezen a területen épül meg, körülbelül 10-12 m² természeti területet ment meg az extenzív beépítéstől. Vagyis a sűrű városias területek kiépülésének lehetővé tétele a természeti peremterületek megvédésének organikus módja. Aki tehát egyaránt kárhoztatja a város terjeszkedését és új fejlesztési területek sűrű beépítésének megjelenését, két egymással ellentétes tendenciát együttesen utasít el.

A sokszor megbélyegzett, sűrű, városias beépítés lehetővé tétele eszköz a megbélyegzett peremvárosi, extenzív, családi házas terjeszkedés és a belvárosi túlépítések féken tartására.

Ebben a körben meg kell említeni a sok tekintetben hasonló törvényszerűségeket mutató, kereskedelmi területek kérdését. Az a sok jogos indulatot keltő, a fogyasztók, a város lakói által azonban fűtött folyamat, melyet a bevásárlóközpontok építése jelent, veszélybe sodorja a létező, tradicionális kereskedelmi intézményeket, kis boltokat a belvárosban. Ez a belváros élővé tételének az elvével is szöges ellentétben áll, nem beszélve arról, hogy idegen érdekeknek veti alá a soproni polgárok és családok sorát, kilátásait.

E folyamatban azonban – bármennyire is kárhoztatjuk – meg kell látni valami organikusát:

- Az új kereskedelmi intézményeket mi soproniak tartjuk életben, mert pénzünket ezekben költjük el.
- A soproni bevásárlóközpontok nemcsak a belvárosi kis üzleteknek jelentenek konkurenciát, hanem a határ túlsó oldalán – Eisenstadtban, Wiener-Neustadtban, Bécsben – működő bevásárló

központoknak is, hiszen a soproniak idestova évtizedek óta nagy számban járnak nagybevásárlás céljából Ausztriába.

- Nem biztos, hogy a belvárosi kis üzletek kínálatának a bevásárlóközpontok kínálatával kell versenyeznie, ugyanis vannak árucsoportok, melyekért soha nem fogunk a plázákba menni (műkereskedelem, különleges ékszervásárlás, minőségi divatcikk, belvárosi élményvásárlás, a nem tömegcikk-vásárlás stb.) Elképzelhető, hogy a kereskedelemnek egy ilyesfajta átstrukturálódása szerencsés, gyümölcsöző és távlati céljainkat szolgáló is lehet.

Sopronban városszerkezeti szempontból szerencsés, hogy a bevásárlóközpontok építése fontos bevezető útvonalak mentén, belépesi pontoknál történik (Győri út – Ipar körút, 84. sz. út – Lackner Kristóf út találkozása), ezzel jó közlekedési kapcsolatokkal, kényelmesen kiszolgálhatóan és a város belső szerkezetének terhelése és roncsolása nélkül valósultak és valósulnak meg. Az egyetlen nagy alapterületű városközponti bevásárlóközpont pedig barnamezős beruházás formájában egy hosszú évek óta felhagyott, roncsolt iparterület transzformációjával és városközpontozás melletti rendezésével valósult meg.

A belváros sajátos helyzete és annak meghatározó tényezői

Az alapvetően középkori építésű belváros a második világháborút követő évekig történeti értékeire való különleges elbánás nélkül szolgálta a város természetes igényeit, részben mint lakóterület, részben egyházi, oktatási, közigazgatási és vendéglátó funkció számára adva otthont.

Jelentős változást hozott a II. világháború lezárultával, hogy a tragikus légitámadások pusztításai következtében a középkori város számos elfeledett részlete került napvilágra, másfelől pedig a 20. század második felére a műemlékvédelem, az épített örökség védelme és megbecsülése különös jelentőségre tett szert. A II. világháború után Magyarországon kialakult sajátos politikai és társadalmi berendezkedés szellemével nem sok rokonságot mutató műemlékvédelmi gondolat – a történeti idők hozadékának különös értékévé emelése – a figyelem középpontjába állította Sopront. (2. illusztráció)

2. illusztráció

A múlt század hatvanas éveitől kezdve jó 25-30 évre a hazai műemlékvédelem talán legfontosabb kutatási és rekonstrukciós terepévé tette Sopron belvárosát: szisztematikus kutatás, a középkori, sőt ókori emlékek felkutatása, feltárása indult meg, és a nyolcvanas évekre, amikor e folyamat a kifáradás jeleit kezdte mutatni, tulajdonképpen, ha messze nem is valamennyi épület, de első pillantásra a belváros egésze megújult. E nagyszabású munka hazai és nemzetközi elismerései sem maradtak el.

E megújulásnak voltak máig ható következményekkel járó sajátosságai. Az első, hogy a műemléki rekonstrukciót az 1964-ben elfogadott úgynevezett Velencei Charta modern műemléki irányelveinek hazai kísérleti megvalósítása ihlette. Ez a sajátos szemlélet megnyilvánult abban, hogy az egykori állapotokat jelző építészeti kiegészítéseket jól látható módon modern, szembeszökően eltérő anyagok alkalmazásával kellett a hitelesség érdekében bemutatni. Ennek következtében készült a Tűztorony melletti előkapu-rekonstrukció nyersbeton homlokzattal, melyen a soproni közvélemény mind a mai napig megbotránkozik. A másik fontos alapelv volt, hogy egy-egy épület lehetőleg valamennyi eltérő történeti állapotára vonatkozó jelzések – a kutatások eredményei – egyszerre legyenek láthatók az épületek és a város arcán. Ez a mára már kissé idejétmúlt elv azt eredményezte, hogy az egyes épületek lapozgatható történelemkönyvként olyan állapotot mutatnak, mely soha sem létezett, ilyen módon hitelessége is kétségbe vonható, másrészt eredeti szerepükhöz képest – valamely emberi cél, igény kielégítésére szolgáló épületek – kissé preparátum, anatómiai illusztráció jellegét öltötték. A rekonstrukciók tehát mára egyfajta intellektuális avultságot mutatnak (3. illusztráció). De ez volna a legkisebb baj.

3. illusztráció

Komolyabb problémát okoz az egykori műemléki rekonstrukciók funkcionális filozófiája, mely a múlt század második felének társadalompolitikai elveit követte. Az egykor tehetős nagycsaládok által épített és használt lakóépületekben, melyeknek földszintje tradicionálisan általában nem is volt lakott (ott inkább a szőlővel és a borral foglalkoztak) minimális méretű, kényszerű, szerencsétlen alaprajzú kislakások tucatjait alakították ki. Ilyen módon a belváros az ide telepített és itt tartott közigazgatási, oktatási és megmaradt egyházi intézmények mellett egy tulajdonképpen szinte tömeges, szociális lakásépítés számára adott helyet. E sajátos funkcionális rendszer következménye mára, hogy a közigazgatás számos itt maradt intézménye csak különös nehézségek árán tud működni, de ennél sokkal tragikusabb, hogy az általános privatizáció hullámával a műemléki lakóépületek jentős része átment azoknak a rendszerint idős kistulajdonosoknak a kezébe, akik anyagi helyzetüknél fogva képtelenek a különlegesen költséges műemléképületek felújítására, de akár csak karbantartására is. Tőlük, velük a belváros rekonstrukciója, revitalizációja nem várható, illetve nem képzelhető el.

Mára a városfejlesztés széles körben támogatott koncepciójának a hiánya mellett a belváros megkésett műszaki és erkölcsi megújítása lett a város legégetőbb feladata, legsúlyosabb problémája.

A belváros múlt századbeli műemléki megújítása felett mindenféle értelemben eljárt az idő. A rekonstrukciónak a múlhatatlanul szükséges műszaki megújítás mellett funkcionális transzformációt is kell jelentenie. A funkcionális megújításnak az egész város vitalitásának felébresztése érdekében azon kell alapulnia, hogy a belvárosban fennmaradjon a lakófunkció, de a középkori eredetű épületek eredeti térszerkezetének megfelelő, nagy alapterületű, különleges értékű lakások formájában. Ugyanilyen fontos az is, hogy a közigazgatási funkció helyét – valamint a lakás céljára nem igazán alkalmas földszinti területeken – a vendéglátás különböző műfajú intézményei és a középkori hangulatú építészeti háttérrel igénylő különleges kereskedelem (műkereskedelem) és szolgáltatás, bizonyos épületek esetében pedig a szálláshely-szolgáltatás vegye át.

Ez csak következetes ingatlangazdálkodás és szisztematikus rehabilitációs program alapján történhet, melynek tárgyalása ugyancsak meghaladja e tanulmány kereteit.

A turisztikai fejlesztés lehetőségei és helyzete

A minket körülvevő, különlegesen értékes és érzékeny természeti környezetre és a minket körülvevő különlegesen értékes és nagy múltú, épített környezetre tekintettel az ezzel foglalkozó szakemberek döntő többsége a turisztikában, az idegenforgalom fejlesztésében látja a város leépüléssel szembeni kitörési pontját.

A várost adottságai leginkább ilyenféle szerepre predesztinálják, hiszen a turizmus és idegenforgalom szinte minden ismert szegmensében kiemelkedő adottságokkal rendelkezik, és műfajonként eltérő mértékben, de hihetetlenül alacsony hatékonysággal és alacsony színvonalon él a hely adta lehetőségekkel.

A Sopronban először jelentkező turisztikai jelenség az ország területének kétharmada elvesztése nyomán kialakult hegyvidéki üdülőhely szerep. A város első löveri szállodája ekkor jelenik meg (ma már az utoljára jól csengő Hotel Szilenció néven működött, többször bővített épületet bezárták, elhagyott állapotban szívszorító látványt nyújt), számos panzió, kisebb-nagyobb ma már szállodává avanszált vagy éppen megszűnt szakszervezeti üdülő követte, utoljára hangos tiltakozások közepette épült meg a város sok szempontból legvonzóbb, modern szállodája. Az említett tiltakozás tanúsága szerint e kapacitás bővítése jelentős ellenállásba ütközik, továbbá Sopron, mint hegyvidéki üdülőváros – a nagy erőfeszítések ellenére – jóval ápoltabb, igényesebb környezettel, parkerdő koszorúval kellene, hogy rendelkezzen. Más karakterű, de hasonló kvalitásokkal, táji szépséggel rendelkezik a keletkezésének alapját jelentő bányászati elvesztett, felhaborító elhanyagoltságában is varázslatos Brennbergbánya környéki település csoport. Felfedezése, kiaknázása várat magára, annál is inkább, mert a mára sajátos eredetű, helyi népesség ellenállása mindenféle, említett irányú változással szemben elementáris. Pedig kezdeményezések mutatkoznak.

A turisztikai kínálat és fejlesztés talán legfontosabb eleme az úgynevezett ökoturizmus: a város természeti környezetének unikális értékeinek bemutatásán alapuló idegenforgalom. Ennek szép példái a Sarródon székelyhelyet kapott Fertő-Hanság Nemzeti Park által szervezett, a határon is túlnyúló színes túrák. Ebben a tekintetben azonban még jelentős, ki nem aknázott lehetőségek állnak előttünk.

Adottságainál fogva – talán meglepő módon, a térségben szinte a legapróbb ausztriai faluban is kiépült strandok, fürdők ellenére – lehetne Sopron fürdőváros, rekreációs paradicsom is, de e lehetőségeit e tekintetben egy-

általán nem bontotta ki. Az idény jellegű fürdőzés lehetősége a hegyek korszorújában, a Lővér Uszoda nagy hagyományú környezetében különleges módon alakulhatna ki a mára megkopott, bár gazdái által apróbb lépésekben korszerűsített strand és uszoda területén. Különösen, ha egy párját ritkító, Sörház dombi attrakív bővítés gondolatát nem söpri el a népharag.

A látható erőfeszítések ellenére sincs szerencsés helyzetben a Tómalom és környéke, ahol a II. világháború előtt festői szépségű ékszerdobozszerű pihenőhely létezett. A kis üde tó partján, melynek helyén már a régi rómaiak is halastavat létesítettek, valaha vendéglőjével, barátságos teraszával, panziójával egyetlen épület uralkodott, na meg a tavat körülölelő hegyek látványa. Ma a védett természeti környezetet hihetetlen zsúfoltsággal, minden szabályra fittyet hányó módon telepített egykori vállalati üdülők zavaros és igénytelen látványa uralja. E helyzet nem is változhat, mert az üdülők ma már magánemberek tulajdonában vannak, akik házaikat tovább bővítve lényegében jelen állapotukban, esetleg tovább bővítve kívánják használni. Ezzel a forgalmas kerékpárút mellett fekvő, kitűnő adottságú, üde, festői természeti környezetben fekvő tó sorsa, mint rekreációs paradicsom – az üzemeltető erőfeszítésétől függetlenül – megpecsételődöttnek látszik.

Sok tekintetben hasonló mondható el a Fertő magyar partjának egyetlen strandolásra használt és használható partszakaszáról, a soproniak számára tradicionális fertőrákosi vízitelepről is. Az egykor az emigrálni vágyó magyarok miatt hermetikusan lezárt, minden időben vitorlásparadicsomként fungáló, ma már szabadon fejleszthető vízitelep hajójáratai, nem túl szerencsés építészeti arculattal kiépült szolgáltatásai ellenére is a Fertő tó ausztriai társaihoz képest viszonylag kiépítetlen és – az üzemeltető tiszteletre méltó erőfeszítéseinek ellenére – szerény színvonalú strandjának mondható. A sok szempontból varázslatos környezet az évtizedekkel ezelőtt kialakult cölöpházak révén új hagyományt teremtő látványosságával együtt is leginkább egy kétségbeesett kiáltás a megújulásért. Nyilvánvalóan a tó kevésbé a fürdőzés helye, hanem háttere kellene legyen, és a téli hónapok viszonylagos kihaltsága helyett az év minden szakában vendégek tömegeinek nyújthatna maradandó emlékeket és élményeket. Nem teszi, pedig a Fertő-táj építészeti arculat tekintetében, építészeti értelemben valamelyest karakterhiányos terében jelenhetne meg a világörökség részét képező táj sérelme nélkül is újszerű, nem mintákat követő, kreatív, arculatteremtő erővel.

Régi – és a történeti félmúltban erősen megizmosodott – turisztikai ága a soproni kínálatnak a legkülönbébb bajokra gyógyírt nyújtó egészségügyi vagy gyógyturizmus. E körből már kikopott a tüdőbajokra kiváló hatású hegyi levegő csábító ereje, de a balfi gyógyvíz és az ehhez társult sokféle gyógyászati kezelés jelentős vonzerőt jelent ma is. Bécs felől érkezve a fogászat és plasztikai sebészet új építésű fellegvára fogadja az utazót. Alkonyat után a város utcáit járva, a város minden pontján innen is, onnan is az ablakokban kék színben világító fogak látványa hívja fel magára a járókelő figyelmét, jelezve azt is, hogy a várost életben tartó energiák egy fontos elemével van dolgunk, ugyanakkor ambivalens érzéseket is ébreszthetnek bennünk. Vajon mennyire emeli Sopronnak, mint a történelem és a kultúra kincsesházának imázsát az, hogy a tengerentúlon is, mint „dentists’ city” – fogorvosok városa – ismerik? Úgy tűnik, erről, mint a város magán-gazdaságának mára talán legerősebb ágáról, nem lehet lemondani.

Nem lehet egy mondat erejéig említés nélkül hagyni a nyolcvanas évekkel tömegesen meginduló bevásárlóturizmust, a szépészeti és egyéb szolgáltatásokat, a helyi vendéglátást igénybe vevő osztrák honpolgárok napi beutazásait. Ez a város gazdaságának egyik legfontosabb, legbiztosabb eleme volt, mely – bár pezsgést hozott – torzított a város karakterén, és mely mára a komparatív előnyök elolvadása nyomán jelentőségéből sokat veszített. E jelenség fellendítőleg hatott a soproni kereskedelemre, vendéglátásra, különféle szolgáltatásokra – üdítően hatott a soproniak németnyelv-tudására – de ambivalens hatást gyakorolt a tömegcikkék megjelenésével a kereskedelem szerkezetére és a város presztízsére.

A város turizmusának számunkra legfontosabb eleme a sokarcú kulturális turizmus, mely számos kiaknázatlan lehetőséget rejt magában, és számos aspektusa ismert. A történeti város, mely lakóhelyünk, egyben turisztikai termék is, ezért megújítása, rekonstrukciója nem pusztán a helyiek életminősége szempontjából fontos. Ilyen irányú projektek indításához – például a belváros rehabilitációja keretében a közterületek megújítása – a város konkrét, részben már megvalósított tervekkel rendelkezik. Fontos volna a közgyűjtemények integrált szervezése révén ezek kínálatát is hozzáférhetőbbé, látványosabbá tenni. A kulturális turizmus közvetlenül összefügg olyan intézmények működésével is, mint a városi színház, a Liszt Ferenc Kulturális és Konferencia Központ, a Fertőrákosi Barlangszínház stb. Ezek műszaki és funkcionális megújítása és marketingjének, arculatának kidolgozása, frissítése folyamatban lévő fontos munka. Ebben a körben kell megemlíteni a zene helyi, kulturális hagyományainak felelevení-

tését, a város arculatának nem indokolatlanul meghatározó elemévé, egyfajta kulturális marketing politika vezérmotívumává tételét, és ennek alárendelni a kulturális intézmények működését. De ugyanitt kell megemlíteni a város messze legnagyobb közönséget vonzó, a hivatalos kultúrpolitikától teljesen függetlenül létrejött nagyszabású könnyűzenei fesztivált (VOLT), mely egyfajta zárandokhelyé varázsolja a várost a nyár közepén, öt napra több mint megkétszerezve Sopron népességét. Kiemelkedő példája ez annak, hogy egy várost nem okvetlenül vezetői, hanem tehetséges, önértékükön túl látó polgárai is felemelhetnek.

Hogy e fejezet is jó hangulatban kerüljön lezárásra, Sopron esetében feltétlenül meg kell említeni a borturizmust, hiszen a város évszázadokra visszanyúló borkultúrával rendelkezik, városmarketingje vezérelemének, tulajdonképpen minden turisztikai ág részesének kell lennie a bor kultuszának. Ebben a tekintetben már fontos lépések történtek, egyfajta egészséges (borról lévén szó, helyén való a kifejezés) erjedés indult meg ezen a területen, minőségi borászat alapjai tétettek le, de a borkultusz infrastruktúrájának fejlesztése terén még bőven akad tennivaló.

A városban rejlő immanens fejlesztési energiák

Egy település organikus fejlődését általában az adott hely lokális „energiáinak” kiaknázásával lehet végrehajtani.

Ennek lényege, hogy a város egy adott történelmi pillanatban, adott gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között a minden szempontból, de alapvetően a gazdaságosság szempontjából a nyereséggel végrehajtható akciók megvalósítására milyen kereteket teremt. Milyen változás hajtható végre a nyereségesség (bizonyos szempontból a fenntarthatóság) reményében?

Ilyen potenciális fejlesztési energia minden emberek által lakott helyen van, kérdés, hogy ki és kinek az érdekében aknázza ki őket.

E tanulmány keretében a több oldalról értelmezhető összefüggés ingatlangazdálkodási vetületéről kell említést tenni. Ebben a tekintetben a város önkormányzatának a helyi gazdaságpolitika irányításával egyértelműen meghatározó szerepe van. Nagy hangsúllyal kell megjegyezni: nem elsősorban ingatlanvagyonra, hanem vagyoni értékű jogai révén.

A város önkormányzata szuverén módon határozza meg, hogy közigazgatási területének mely pontján milyen fejlesztés számára és milyen körülmények között ad lehetőséget.

Ha egy város gazdasága erős, de leglábbis kielégítően működik, vállalkozásai munkát adnak, haszonnal működnek, esetleg még népessége is nő (nem feltétlenül), úgy lakóinak otthonteremtési igénye van, és erre az igényre áldozni is képesek. Az azonban, hogy a városlakó ingatlanja felhasználható-e építési célra, ez a város választott irányító testületének döntésén múlik. Ha a döntés úgy szól, hogy egy korábban, mondjuk, mezőgazdasági művelés alatt álló terület a továbbiakban például építésre használható fel, és erre van is akarat és tehetség, úgy a területben rejlő fejlesztési energia számszerűsíthető lesz, mert például az ingatlan négyzetméterára akár tízszeresére (vagy többszörösére) emelkedik: a fejlesztési energia anyagi erőforrássá válik. Egy település egésze szempontjából most már csak az a fontos, hogy ez a befektetett munka és kockázat nélkül keletkezett haszon kinél jelentkezik, és az illető mit kezd vele. Ha anyagi gyarapodásának gyümölcseit szétosztja a szegények között, akkor a település lakóinak életviszonyai egy bizonyos szegmensben akár jelentősen javulhatnak, ennek tovaggyűrűző hatásai azonban nagyon kismértékű pozitív hatást gyakorolnak az adományozóra (pl. szeretni kezdik), ezért ezek viszonylag ritkán szánják el magukat a példában szereplő lépésre. A helyi energia kiaknázása és nap mint nap konkrét anyagi erővé válása ténykérdés.

Sopronban 1990 óta a város belterülete (beépítésre szánt területe) a korábbi másfélszeresére nőtt. E folyamatot az jellemezte, hogy belterületbe vonási kérelmet az önkormányzat csak külterületi útjai tekintetében kért saját magától, tehát a fenti hatalmas terület piacon realizálható értéknövekedése kizárólag a magánszférában realizálódott, jellemzően magánszemélyek vagyona gyarapította. További helyi jellegzetessége a folyamatnak, hogy bár az önkormányzat az értéknövelő intézkedései kapcsán feltételül szabta, hogy a szóban forgó magántulajdonosok közösségei gondoskodnak az utak és közművek kiépítéséről, a tulajdonosok erre a kötelezettségvállalásukra nem igen emlékeznek, vagy az ingatlanját azonnal áruba bocsátó, az értékkülönbötet realizáló állampolgár az új tulajdonost erre a körülményre jellemzően elfelejti figyelmeztetni.

Sopronban a város organikus fejlesztési energiái anyagi erővé válva a város polgárainak zsebébe vándorolt, akik ezen forrásokat elenyésző mértékben fordították általában közcélú fejlesztések megvalósítására, bár ezt az önkormányzat csak a saját területük használatához szükséges közterületi fejlesztések tekintetében tette kötelességükké.

Nyilván egy a közösség céljait szolgáló fejlesztéspolitika az adott esetben azt jelentette volna, hogy a magánemberek kárpótlás révén megszerzett vagy részarány tulajdon formájában megkapott ingatlanjait, melyen az új tulajdonosok mezőgazdasági műveléssel nem kívántak foglalkozni, az önkormányzat (100 %-os területi aránnyal) felvásárolja, pl. mint szántókat. A földrészleteket egyesíti, újraosztja, beépítésre alkalmas, esetleg szép telekszerkezetet, szabályos utakat hoz létre, utakat és közműveket, közvilágítást, stb. épít, majd ezt követően a tökéletesen előkészített területet telkenként értékesíti. Ezzel a civilizált működést biztosító beruházások költségeit leszámítva a képviselőtestületi döntésből (vagyon értékű jog) származó teljes értékkülönböt a költségvetés bevételi oldalára könyveli, ezzel közérdekű fejlesztések alapját teremtve meg.

(Szellems döntés esetén a bevételt újabb, hasonló helyzetben lévő, felhagyott mezőgazdasági magánterületek megvásárlására fordítja, ezzel egy önmagát gerjesztő folyamatot indít el.)

Sopron a rendszerváltás utáni évek változásai nyomán a hazai városok sorában a helyi fejlesztési energiák kiaknázására nem tett kísérletet, hanem a keletkezett hatalmas értékkülönböt a ma már érdekeikért hangosan felszómláló magántulajdonosoknak és kevésbé követelődző vállalkozóknak engedte át. Ezzel hosszú évtizedekre horribilis politikai és pénzügyi balasztot vett a vállára.

A pályázati fejlesztés ellentmondásai

A mai magyar településeket kétféle módon lehet fejleszteni: organikusán és pályázati úton.

Sopron – a hazai városok példáját követve – az utóbbit választotta. Szembe kell tehát nézni a választás körülményeivel és következményeivel.

Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedek során gyakorta tapasztalhatunk, hogy a különböző nemzetközi szervezetektől, gyakran pénzügyi szervezetektől mindenféle racionálisnak tűnő feltételekkel kapott segélyek és támogatások roppant visszás módon hatottak távlati sorsunkra, ma gyanútlanul és feltétlen bizalommal igyekszünk igazodni az állítólag az Európai Uniótól származó, az irányító hatóságtól továbbított, a közreműködő szervezet által közvetített, szakértők által deszifírozott feltételekhez.

Cseppet sem gondolkodtat el senkit a sok nullával leírt nagy számok ígézetében, hogy mennyibe kerül a pénzhez való hozzájutás, mekkora (szakértői?) kört kell foglalkoztatni érte, és mennyi, gyakran sajnos – tisztelet a kivételnek – értelmetlen cél valósul meg e támogatásokból.

„Aki a történelmet és a kolbászt szereti, ne nézze meg, hogy készül” – írta egykor Moldova György. Ez ügyben sem tanácsos belegondolni, mely előírás teljesítése miatt kerül egy programba, mit miért kell úgy hívunk, ahogy hívjuk, hány szakértő nehezen igazolható közreműködését mi teszi szükségessé stb., stb., stb. Mindez mímélése egy viselkedésnek, gyakran áldokumentumok gyártása folyik, amiről tudjuk, hogy értelmetlen, formális, de azt gondoljuk, hogy elvárják tőlünk – és tényleg (ahogy Esterházy Péter írta). Hatalmas paksaméta iratok, dokumentumok keletkeznek, olyanok, melyeket egyébként alkotóik sem mindig olvasnak el, olyan lépések, döntések meghozatala történik, amelyeket a döntéshozó soha nem tett volna meg, de támogatás elnyerése reményében megteszi. E probléma kifejtésére itt nincs mód, álljon itt egyetlen apró példa: soha, semmiféle érvelés nem győz meg egyetlen sopronit sem arról, mely eszme jegyében kellett a Deák tér turisztikai központjánál két szint áthidalására – melyek közül a felsőt dombra kellett építeni, hogy egyáltalán beférjen a szerkezet – „unós támogatásból” olyan tíz(en) millió forint értékű liftet vásárolni és beépíteni melyet soha senki nem használt és nem is fog használni soha.

A támogatások rendszere és a felcsillantott, megszereshető pénzügyi források megjelenése a legnagyobb kárt azzal okozza, hogy egy rendkívül romboló, de számunkra, akik a szocializmus éveiben szocializálódtunk, roppant ismerős érvényesülési technikák alkalmazására készítetnek. A pénzügyi forráshoz jutásnak technológiája alapvető rokonságot mutat azzal a szisztémával, melynek szabályai szerint éltünk, és sikerült sok tekintetben tönkretennünk egy valaha virágzó országot. (Mintha már Móricz „Rokonok”-ja is erről szólna...) Az elv lényege, hogy a pénz a központban van, a pénzhez jutás nem egyszerűen projektek racionalitása, hanem egy szellemi ugróiskola, illetve a döntéshozóhoz való személyes, ilyen vagy olyan viszony és kapcsolatrendszer kérdése. (az ügyesnek jut, az élheteretlen hoppon marad). Közben mindannyian úgy teszünk, mintha a döntések egzakt és személytelen, szakszerű mérlegelésen alapulnának. A dolog lényege, hogy a teljesítmény- és értékkelv kiiktatódik a működési rendszerből.

Elemelkedve a rendszer működésének indulatokat keltő szintjétől megállapítható, hogy a közösségi pénzügyi támogatások olyan közvetítése, mely hatalmas államigazgatási gépezetet mozgat meg, és csillagászati költségeket jelentő szakértői kör közreműködését teszi megkerülhetetlené, rendkívül rontja a rendszer hatékonyságát. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a szubszidiaritás elvét sutba dobva elvont – és alapvetően pozitív – alapelvek absztrakt irracionális érvényesítésére, központi utasítások-

ra, időnként erkölcsi és anyagi kárt okozó döntések kikényszerítésére épül a rendszer, nyilvánvalóvá válik, hogy esetenként a város érdekeit az szolgálja, ha nem indul minden meghirdetett, elvileg nem elérhetetlen pályázaton.

A város fejlesztésének alapját, elveit és irányát ugyanis a helyi fejlesztési energiáknak kell jelenteniük, a pályázati támogatások csak a helyben elindult folyamatok kiegészítésére, segítésére, gördülékennyé tételére, gyorsítására használhatók fel. A városfejlődés motorjának szerepére a támogatási pályázatok világa alkalmatlan.

Térségi kapcsolatok

Sopron helyzetének, sorsának alakulása természetesen nem vizsgálható önmagában, a kisebb és nagyobb térség összefüggései meghatározó jelentőségűek.

Elsőként fontos említést tenni a közlekedési kapcsolatokról, melyeknek keretében elhatározott cél a könnyű elérhetőség érdekében a nagy sebességű vasúti közlekedés fejlesztése, az európai metropolisz, Bécs félórán belüli elérhetősége. A város sorsát hozzá kell igazítani az új geopolitikai helyzethez.

Fontos a két ország autópálya-hálózatának összekapcsolása is, melyre szintén tervek állnak rendelkezésre. De az egységes közlekedési rendszer kialakítása is szolgálná a térségi és emberi kapcsolatok erősítését.

A kapcsolatok természetesen nem csak a materiális, hanem legalább ekkora fontossággal az intellektuális kapcsolatokat is jelentik. Ezeknek a közigazgatási, mindenféle kulturális, természetvédelmi, gazdasági intézményi kapcsolatoknak, a társadalmi szervezeteknek, végső soron pedig a régió lakói közötti kapcsolatoknak is rendszerszerűen működő hálózatokká kell szerveződniük.

Különösen így van ez a hosszasan tárgyalt turisztikai szervezet tekintetében is, ahol a tervezett és szervezett, regionális kiterjedtségű, többszintű, nemzetközivé bővülő intézményesült rendszernek hatékonyan kell működnie. Ezt szolgálják majd az időlegesen elbukott, tervezett, ugyancsak többszintű, turisztikai desztináció menedzsment szervezetek.

Politikai értelemben itt az ideje a ma még bizonyos ügyekben tapasztalható bénító bizalmatlanság megszűnésének és a közös érdekek és kooperatív stratégiák minden fél számára gyümölcsöző volta felismerésének.

Sopron sajátos szellemiségének jelentősége

Végezetül megkerülhetetlen és alapvető, bár kétségtelenül kissé megfoghatatlan faktora a város fejlődésének a városlakók gondolkodásmódja, világlátása, viszonya a város ügyeihez, Hegel szavát idézve a „népszellem” kérdése.

Egy város életét, fejlődését, állapotát, jövőjét és esélyeit alapvetően határozza meg, hogy polgárai milyen szelleműek, hogyan gondolkodnak magukról, helyzetükről, lehetőségeikről. Kissé szakmaiban fogalmazva milyen általánosan elfogadott, koherens jövőképpel rendelkeznek, és a mindennapi létben milyen kooperatív, bizonyos értelemben önzetlen viselkedésmintákat követnek.

Sopron létét és virágzását a történelem megelőző szakaszaiban az összefogás, a közös érdekek felismerése és szolgálata – és benne az egyéni sorsok kiszámítható igazgatása – tette erőssé és fejlődőképessé. A huszadik század második fele talán azzal ártott a legmesszebbhatóan, hogy a lakosságcsere és az agymosás révén ez az összezárási reflex erodálódott, és kialakult a domináns stratégiák általános gyakorlata – történelmi tapasztalatok alapján mindenki a saját céljait igyekszik megvalósítani, átmenetileg sem mond le előnyökről közös célok érdekében. Ami megmaradt a múltból, az a lokálpatrióta kötelezettségek nélküli és ma már a háttérrel is nélküli büszkesége.

Egy átlagos mai állampolgárt – és ezek sorában sajnos egy mai soproni polgárt is – általában az jellemzi, hogy helyzetével, körülményeivel alapvetően elégedetlen, ugyanakkor mindenféle változást ingerülten hárít el magától. (Nem indokolatlanul, hiszen körülményei messze nem ideálisak, a változásokról pedig alapvetően negatív élményei vannak.)

Gondjainak megoldását egy számára elidegenedett külső hatalomtól várja, mellyel szemben személyes tapasztalatai alapján gyanakvó és bizalmatlan. A város, melynek például múlt század eleji építészete imponáló érzékenységgel fogadta be a modernitás legfrissebb megnyilvánulásait, ezzel az ismert világ építészeti élvonalába tartozott, és melynek szellemi elitje ma is áldozatos munkával ápolja városa történeti és kulturális hagyományait, e város polgárainak derékhada ma roppant kevés érzékenységet mutat a fenti, közösségi tudatot is erősítő kérdések, maga az identitás-tudat, a társadalmi szolidaritás megszületése iránt.

Pedig Sopronban a hely szelleme egy ilyen irányú fejlődési pálya, egy ilyen irányú kibontakozás lehetőségét még ma is magába hordozza (*4. illusztráció*).

4. illusztráció

Epilógus

E városfejlesztésről szóló, alapvetően azonban mégiscsak a soproni építészet ügyéhez visszakanyarodó tanulmány végére egy keserű tanulság még idekíváncozik. Az, hogy egy város mit és mennyit épít, nem szépészeti szempontok, hanem az adott pillanat gazdasági-pénzügyi, társadalmi és kulturális állapota határozza meg. Természetesen lehet organikus – nem közösségi, vagy intézményes – építési szándékokat elfojtani, de ennek a céltalan lépésnek tragikus vagy legalábbis messze ható kedvezőtlen következményei lesznek. Magasabbrendű szándékok érvényesítése csak az építési akarat bölcs igazgatásával, terelésével lehetséges.

Sopron mai építészeti állapotában nem az a problematikus, hogy sokat építenek vagy keveset, hanem az, hogy ezt jellemzően alacsony építészeti színvonalon teszik. Nem az okoz problémát, hogy a magántőke építési vállalkozásai túl nagy haszonnal dolgoznak – az építési ritkán volt karitatív tevékenység –, hanem az, hogy az igénytelen építészet is eladható.

Sopron mai építészetében az a tragikus, hogy az épített környezete sok évszázados magas építészeti színvonalához illő módon csak roppant akadozva képes kora nyelvén megszólalni.

A kötet szerzői

- Alföldi György DLA** egyetemi docens, Budapesti Műszaki Egyetem
Építészmérnöki Kar Urbanisztikai Tanszék
- Dr. Baranyi Béla** tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem
Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma Mezőgazdaság-,
Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar Terület-
és Régiófejlesztési Tanszék,
az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető,
Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások
Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Osztály
- Dr. Barta Györgyi** egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem
Gazdaságtudományi Kar,
az MTA doktora, intézetigazgató, Magyar Tudományos
Akadémia Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-
magyarországi Intézet
- Dr. Beluszky Pál** professzor emeritusz, tudományos tanácsadó, az MTA
doktora, Magyar Tudományos Akadémia Regionális
Kutatások Központja Közép- és Észak-magyarországi
Tudományos Intézet Budapesti Osztály
- Bertalan Laura** egyetemi tanársegéd, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet
- Dr. Bódi Ferenc** főiskolai tanár, Apor Vilmos Katolikus Főiskola,
tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia
Politika Tudományok Intézete
- Dr. Buday-Sántha Attila** egyetemi tanár, az MTA doktora, doktori iskola
vezető, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete
- Dr. Czinner Antal** egyetemi tanár, Semmelweis Egyetem
Egészségtudományi Kar I. Gyermekgyógyászati Tanszék,
tudományos igazgató, Fővárosi Önkormányzat Heim Pál
Gyermekekórháza
- Dr. Enyedi György** akadémikus, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor,
geográfus, közgazdász, a regionális tudományok professzora,
Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok
Osztálya

- Dr. Fábíán Attila** *egyetemi docens, oktatási dékán-helyettes, intézetigazgató*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet
- Dr. Faragó László** *egyetemi docens*, Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági- és Regionális
Tudományok Intézete,
főigazgató-helyettes, tudományos főmunkatárs, Magyar
Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja
- Dr. Horváth Gyula** *egyetemi tanár*, Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági- és Regionális
Tudományok Intézete,
az MTA doktora, főigazgató, Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
- Dr. Jankó Ferenc** *adjunktus*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet
- Kaufman Ilona** *egyetemi adjunktus*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet
- Dr. Kiss Edit Éva** *egyetemi tanár*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet,
tudományos tanácsadó, az MTA doktora, Magyar
Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet
- Dr. Kovács Katalin** *osztályvezető, tudományos főmunkatárs*, Magyar
Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja
Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet,
Térségfejlesztési Kutatások Osztálya
- Dr. Kulcsár László** *egyetemi tanár*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Benedek Elek Pedagógiai Kar Társadalomtudományi és
Pszichológiai Intézet
- Kuslits Tibor** *egyetemi adjunktus*, Széchenyi István Egyetem Műszaki
Tudományi Kar Építészettörténeti és Városépítészeti Tanszék,
főépítész

- Dr. Ladányi János** egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia és Társadalompolitikai Intézet
- Dr. Lengyel Imre** intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, az MTA doktora, elnök, MTA IX. osztály Regionális Tudományos Bizottság
- Lukács Amarilla PhD** hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet
- Dr. Michalkó Gábor** egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola Turizmus Tanszék, tudományos tanácsadó, az MTA doktora, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet
- Dr. Obádovics Csilla** egyetemi docens, Szent István Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar Közgazdaságtudományi és Módszertani Intézet
- Dr. Pogátsa Zoltán** egyetemi docens, MTA kutató, szociológus, közgazdász, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet
- Dr. Rechnitzer János** egyetemi tanár, általános és tudományos rektor-helyettes, Széchenyi István Egyetem, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet
- Dr. Szirmai Viktória** tanszékvezető egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola, tudományos tanácsadó, osztályvezető, az MTA doktora, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Középdunántúli Osztály
- Tóth Balázs István PhD** hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet

Dr. Tóth Imre *egyetemi docens*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet

Dr. Vértesy László *egyetemi docens*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet

Vissi András *címzetes egyetemi docens*, Nyugat-magyarországi Egyetem
Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális
Gazdaságtani Intézet
ügyvezető, Scardobona Consulting Kft.

Életrépek

Jónás Tamás

Jónás Tamás Soros-, Herder- Arany János- és Writers in Residens alkotói ösztöndíjas költő, író, programozó.

Ózd városában született, Budapesten, valamint Győrben végezte egyetemi tanulmányait. Tizenhat-tizenhét évesen publikált először a szombathelyi Vas Népében. Azóta négy önálló verseskötete és két prózaskötete jelent meg. Az elsővel, önéletrajzi kisregényével az olaszországi Them Romano nemzetközi, cigányoknak kiírt prózapályázaton harmadik lett.

Jónás Tamás publikált, illetve folyamatosan publikál szinte az összes fontosabb irodalmi folyóiratban többek között a Holmiban, a Mozgó Világban, az ÉS-ben, a Ligetben, a Nappali Házban, a Népszabadságban. Munkatársa az Amaro Drom havilapnak, ahol rendszeresen megjelennek írásai.

A még csak 37 éves Jónás Tamás egy interjúban így vall magáról: „Az ózdi kórházban születtem. Sokak szerint cigány vagyok, s mivel a sokak között ott van anyám és apám is, muszáj ezt a tény elfogadnom. Nem szeretek cigány lenni, mert olyan, mint egy gyógyíthatatlan betegség”.

Hősei szerencsétlen, reményvesztett szegény emberek, akik napra nap a túlélésre játszanak. Versei a hidegvalóságról szólnak, élő történetek, melyek a költő-író lehunyhatatlan szemén, nyughatatlan tekintetén átszűrve lesznek szép-borzasztó, taszító-vonzó irodalom.

Vigasz

*Sebesen sikló sérült kígyó az idő
Átszalad kátrányos réteken
Szétszórja a vágy a kincsből
Amiről nem tud a szerelem
Béna a halál nincsen lába
Kertnyi az Isten királysága
Kozmosznyi benne a türelem
Lábujjhegyen álló margaréták
Között morog a világ fája
Tartja a szél a földes létrát
Korhadt út amin menni kell
Szirmot hullat a szél hiába
Nem múlik soha semmi el
Nyugodj meg halott nyugtalansá-
gom
Látlak és várlak a semmiben*

Szerelmes vers a győztesnek

*Az ellenállni gyenge lélek
Tanulja már az öklök érveit
Van félelem mi térdre kényszerít
A hitet ne hazudd kenyérnek*

*A test fáj remeg álmos éhes
Háborús időkben száll a lélek
Ízletes katonák az emlékek
Már csak szenved a szenvedélyes*

*Éhes vagyok grill-békegalambot
Ennek mohón és barbár módra
Lenne Isten: svájci karóra*

*Megbízható de luxus harangot
kondítanak helyette a szegénynek
És gyűlnek a komor cigány legé-
nyek*

Kivágás

a föld vezet. körútja csend.
ki tudja, mit jelent.
én nem bíznám rá a fiaimat,
de még muszáj.
a föld langyos, akár a száj.
ha elzuhansz
(magadtól vagy a vágtyól)
még falatot kapsz ebből a szájból,
rágott, anyás táplálékot ad.
meg kell ismerned magad.
rá kell, hogy lépj a fűre.
járnod kell minden úton.
tanulni, hogy ha valami eltűnne,
mi lenne akkor az új gond,
ami figyelmedre, mint a tűre
a szakadás: rátartozik. csont
a hústra. anyura én.
a földben ég szegény.
hiszen tudjátok: halott.
csont és bőr volt, mint a remény.
ha eszembe jut, el-elhallgatok.
már nincs bennem szégyen.
hiszen én is ugyanolyan mélyen
élek, ahogyan ő nem él.
így foszlik össze a föld, a költe-
mény.
a föld vezet, csitít, mert forog.
ma megint egyediül vagyok.

Éhe a vérnek

A meggyilkolt vadak
után a szemben megmarad
a vér utáni vágy.
És nincsen igazi érv,
miért ne kívánd a vért
újra és tovább.
A folyton hallgatag,
figyeld meg, még vadabb
lesz, mint a hangos fegyveres.
Ölni se érdemes,
élni se érdemes,
amíg a nem földi rend
a földön nem jelent
himnuszt, ünnepet.
Máma, barátom, az erős a beteg.
S ha kénye-kedve van,
legalább nem boldogtalan:
kiéli.
A túl sok munkától kíméli
magát.
És közöttünk járnak az erős osto-
bák.
Kiknek szívében logikátlanul
hol a pusztítás, hol az építés az úr.
Beszélgetésre mindig kész szegény,
tőlük rettegek én,
hogy leszólítanak.

Vadászveszejtő

Vérezni a szív ha felejt
 Varázserdő vadászt veszejt
 Nyüszít a nyár hánynak a fák
 Béreljetelek édesanyát

Szaggat mint a papírt a kín
 Kőpatakok én-partjain
 Cigány méhek lopnak csendet
 Édesanyád kinő benned

Széle hossza az időnek
 Mint mikor a falnak dőlnek
 Fiatal örömlányok
 Édesanyákat teázok

Kiugatok az út mellé
 Rámlógatja lombos mellét
 Egyetlen fám diótlanul
 Fiú édesanyát tanul

Horpad az ég gumiból van
 Rosszul esik ami jól van
 Bűzös szájból édes a nyál
 Édesanyám édes anyám

Szívlap

éjes szemű szemérmesem
 megáldozlak személyesen
 érdes szárnyú kevély sasom
 a szerelem kevés haszon
 félélmény

kihazudlak puha sárból
 belehellem ami lángol
 a múltadba a jövődbe
 önmagamból kinövök be
 sorsodba

amíg a viták harsognak
 kinevezlek új arcomnak
 benevezlek örömömbé
 csalódásaim töröm be
 melleddel

Marsalkó Péter Albert

1954-ben Pécsen született és szerzett fényképész végzettség 1974-ben. Katonaként hadosztály fényképész, majd a Pécsi nyomdában dolgozik. 1984-től önálló fényképész, a Mecseki Fotóklub Fókusz Csoportjának tagja napjainkban is. Nős, felesége Marsalkó Rebeka, két fia Richárd és Dávid. Tervei között szerepel szülővárosában, Pécsen a Fókusz Galéria megnyitása, ahol a pécsi kortárs fotóművészetet mutatkozhatna be időről időre.

Jelenleg egy portrészorozat elkészítésén dolgozik, ahol a város asszonyainak és kisasszonyainak szépségét, karaktereit ábrázolja, majd és tárja a közönség elé. Tervei közt szerepel Pécsről egy kiadvány megjelentetése, amelyben a Zsolnay képanyagának könyvbe formálása, és a Fókusz Csoporttal készült önálló képeinek az összeállítása kapna helyt.

Önálló kiállításai:

1982. Pécs, Művészetek Háza
1983. Baja, Tanítóképző Főiskola
1996. Pécs, Kisgaléria
2004. Budapest, Bem Mozi
2006. Berlin
2008. Pécs, Parti Galéria

Önálló díjai:

1980. Pécs-Lahti, Nemzetközi Fotókiállítás: fődíj
1981. Magyarország, Esztergomi Fotóbiennálé: nívódíj
1982. Zadar (YU), Nemzetközi Fotókiállítás: diploma
1996. Magyar Fotóbiennálé portré kategória: fődíj Pécsen, 2010. július 28.

Pettendi Szabó Péter

Pettendi Szabó Péter 1970-ben született Debrecenben.

Villamosmérnökként és műszaki tanárként végzett 1993-ban. A fényképész szakiskola elvégzése után, 1996-tól szabadúszó fotográfus, valamint számos iskolában oktatja a fotográfia elméleti és gyakorlati tantárgyait. A fotográfiai szakképzés két tantárgya központi programjának kidolgozója. Több fotótechnikáról szóló írása jelent meg, fotográfiai témájú könyvek szakmai lektora.

Az FFS-nek 2000-től 2005-ig, az MFSZ-nek 2007-től tagja. 2004-től művészeti vezetője a Mediawave Fesztivál Fotográfiai Alkotótáborának. A 2001-ben elnyerte az FFS dokumentarista fotópályázatának 1. díját. és 2. díjat nyer a Magyar Sajtófotó Pályázat, Művészet és tudomány kategóriájában. 2008-ban a Camera obscura pályázat egyik kategóriájának 1. díjasa. 2005-ben Pécsi József fotóművészeti ösztöndíjban, 2009-ben Moholy-Nagy László fotóművészeti ösztöndíjban részesült.

Több rövidfilm és színházi látványterv alkotója.

2000-től, itthon és külföldön, számos egyéni és csoportos kiállításon mutatja be, a dokumentarista fotográfia új lehetőségeit kutató, sorozatait.

A Tiszai emberek (2000), a Hátter – Járt-e már Budapesten? (2006), a Kétütem (2009) munkái nagy hazai és nemzetközi elismerésben részesültek.

Lőkös Imréné (1913)

Alsószuha

Orsós József (1972)
Orsós Gábor Imre (2000) Orsós László (2002)

Hirics

Lukovics Elek (1922)
Lukovics Elekné (1924)

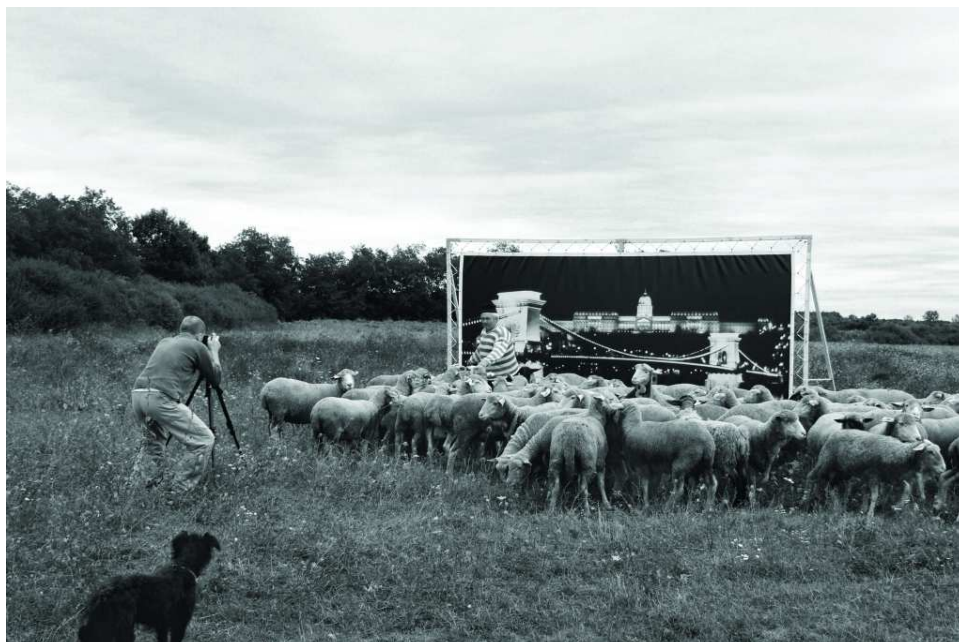
Bregdaróc

Szőke Bertalan (1951)

Kisvarsány

Kerényi István (1995)
Kerényi Róbert (2003)

Besenyező

Eddigi előadások

2006 TAVASZ

2006. március 1.

TUDUNK-E TANULNI AZ ELSŐ NEMZETI FEJLESZTÉSI TERV TAPASZTALATAIBÓL?

Megnyitó:

Horváth Gyula MTA RKK főigazgató
Kárpáti László MTA MRTT Nyugat-dunántúli Tagozat vezetője
Székely Csaba NYME - Közgazdaságtudományi Kar dékán
Faragó László MTA RKK főigazgató helyettes

Meghívott előadók:

Heil Péter Nemzeti Fejlesztési Hivatal elnökhelyettes
Lunk Tamás VitalPro KFT (ROP IH egykori vezetője)

A vitafórum résztvevői:

Györffy Gábor NYDRFÜ Kht. ügyvezető igazgató
Lados Mihály MTA RKK NYUTI igazgató helyettes

2006. március 29.

A KÖZIGAZGATÁSI REFORM TERÜLETI VETÜLETEI – VAN-E ESÉLY A KÖZIGAZGATÁSI RÉGIÓRA, KISTÉRSÉGRE?

Meghívott előadók:

Pálné Kovács Ilona MTA RKK DTI igazgató, IDEA Regionális
Munkacsoport vezet

A vitafórum résztvevői:

Dorogi Árpád Zsira község polgármestere
Fodor Dóra Zalaegerszeg és Térsége Többcélú Társulás, Munkaszervezet-
vezető
Kuntner Ferenc Kőszeg város polgármestere

2006. április 19.

SIKERES TELEPÜLÉS ÉS TELEPÜLÉS MARKETING – EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA 2010

Meghívott előadók:

Bódi Ferenc MTA Politika Tudományok Intézete
Tarrósy István International House Pécs, Pécs 2010 Európa Kulturális Főváros Irányító egyeztető Tanács tagja

A vitafórum résztvevői:

Tama István Nyugat-dunántúli Regionális Marketing Igazgatóság
Taschner Tamás Fertő-táj Világörökség Egyesület

2006. május 24.

REGIONÁLIS ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS AZ EURÓPAI PARLAMENTBEN

Meghívott előadók:

Pálfi István, Harangozó Gábor az Európai Parlament tagjai (Regionális Fejlesztési Bizottság)

A vitafórum résztvevői:

Kiss Judit Nyugat-dunántúli Régió Brüsszeli Képvisellete

2006. június 7.

NEM A RÉGIÓT KELL ETNICIZÁLNI, HANEM AZ ETNIKUMOT KELL REGIONALIZÁLNI

Meghívott előadók:

Törzsök Erika Európai Összehasonlító Kisebbség-kutatások
Közalapítvány elnöke

A vitafórum résztvevői:

Payrits Ferenc Horvát nemzetiségi Önkormányzat elnöke, Kópháza
Wild Róbert Német nemzetiségi Önkormányzat elnöke, Fertőrákos
Tóth Imre Soproni Múzeum

2006 ŐSZ

2006. október 17.

**TELEPÜLÉSI AUTONÓMIA – MIKÉNT FEJLŐDNETNEK FALVAINK,
VÁROSAINK SAJÁT ERŐFORRÁSAIKRA ALAPOZVA**

Meghívott előadók:

Bozzay Balázs BFH Kft

Zongor Gábor Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége főtisztár

A vitafórum résztvevői:

Radics László Répceszemere község polgármestere

Szabados Zsuzsanna FAMULUS Sümeg Kistérségéért Egyesület elnöke

2006. november 16.

A VIDÉKI ÉLETTÉR JÖVŐJE – SZEGÉNYSÉG VAGY ÉLHETŐ KÖRNYEZET

Meghívott előadók:

Kovács Katalin MTA RKK KÉTI osztályvezetője

Velez Zoltán NYME MÉK, c. egyetemi docens, SZIE Gödöllő, Gazdasági
Tanács elnöke

2006. november 21.

**DARÁZSFÉSZEK VAGY A RENDSZERVÁLTOZÁS KORONÁJA?
– A RÉGIÓÉPÍTÉS DILEMMÁI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

Meghívott előadók:

Horváth Gyula egyetemi tanár, MTA RKK főigazgató

Debreczeni Ferenc Észak-alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.
ügyvezető igazgató

2006. december 5.

**MIÉRT ÉLNEK JOBBAN AZ EMBEREK A DUNÁNTÚLON, MINT AZ
ALFÖLDÖN? – REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK ÉS KEZELÉSI TECHNIKÁK**

Meghívott előadók:

Rechnitzer János egyetemi tanár, MTA RKK NYUTI igazgató
Rózsás Árpád Budapesti Corvinus Egyetem, tudományos kutató, Gyula
város önkormányzata, főtanácsadó

2007 TAVASZ

2007. március 20.

LEADER+ A KISTÉRSÉGI INTEGRÁLT FEJLESZTÉSEK ÚJ DIMENZIÓJA

Előadó:

Márczis Márta Vidék Parlamentjének elnöke, ENSZ Fejlesztési
Programok Regionális Központjának munkatársa

Hozzászólók:

Grundtner Gábor Felső- és Közép-szigetközi Leader Akciócsoport
Páliné Keller Csilla Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség

2007. április 17.

ÁLDÁS VAGY ÁTOK-E A HATÁRMENTISÉG

– AZ OSZTRÁK-MAGYAR EGYÜTTMŰKÖDÉS ELMÚLT 10 ESZTENDEJE

Előadók:

Lados Mihály, MTA RKK NYUTI, intézetigazgató helyettes
Polgár Tibor, VÁTI Kht. Szombathelyi Területi Iroda, irodavezető

Hozzászólók:

Palkovits János Fertőrákos polgármestere
Dorogi Árpád Zsira polgármestere

2007. május 8.

INNOVÁCIÓ ÉS VERSENYKÉPESSÉG

– ÉRTJÜK-E AZ ELŐTTÜNK ÁLLÓ FELADATOT?

Előadók:

Parragh László, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elnöke
Budavári László, Magyar Innovációs Szövetség, INNONET Innovációs és
Technológiai Központ Kht. ügyvezető igazgatója

Hozzászólók:

Simone Hagenauer Ecoplus – Alsó-Ausztria Gazdaságfejlesztési
Ügynökség

2007. június 6.

VÉGZŐS SZAKIRÁNYOS HALLGATÓK BEMUTATKOZÁSA

**– ELŐZETES MINŐSÍTÉS ALAPJÁN A 3 LEGJOBB DIPLOMADOLGOZAT
BEMUTATÁSA ÉS DIPLOMADÍJ ÁTADÁSA**

Beke Marianna, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Hevér Andrea, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Márkus Judit, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Tímár Andrea, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

2007 ŐSZ

2007. október 16.

A VÁROSFEJLESZTÉS RÖGÖS ÚTJA SOPRONBAN

Előadó:

Kerekes Attila városi főmérnök, Sopron

Beszélgetőpartnerei:

Gálné Kapás Márta, Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség
Kaufman Ilona, NYME KTK Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani
Intézet

2007. november 13.

KORUNK URBANISZTIKÁJÁNAK KIHÍVÁSAI

– AZ EGYÜTTMŰKÖDŐ VÁROSOK VERSENYE

Előadók:

Dr. Lukovich Tamás, alelnök, Magyar Urbanisztikai Társaság,
Kósa Lajos, polgármester, Debrecen

2007. november 20.

KULTÚRAALAPÚ VÁROSFEJLESZTÉS – KULTURÁLT VÁROSFEJLESZTÉS

Előadók:

Dr. Csák Máté, építész, műgyűjtő, akvarellista, Köztársasági Aranyérem
díj tulajdonosa

Dr. Körmendi Anna, jogász, műgyűjtő, Pro-Európa díj tulajdonosa

Beszélgetőpartnerek:

Dr. Szilágyi László, főorvos, tulajdonos, elnök-vezérigazgató BW
Pannonia Med Hotel, Bartók Béla emlékdíj tulajdonosa

Dr. Szilágyiné dr. Fodor Zsuzsanna, tulajdonos, BW Pannonia Med Hotel,
Bartók Béla emlékdíj tulajdonosa

2007. december 4.

JÖTTEK, MENTEK, ITT MARADTAK

– LEHET-E VONZÓ SOPRON, A BEFEKTETŐK SZÁMÁRA?

A kerekasztal beszélgetés résztvevői:

Fonyi Tamás, gazdasági és logisztikai igazgató, Swedwood Sopron Bútor
Kft.

Dr. Krisch Róbert, ügyvezető igazgató, Roto Elzett Vasalatkereskedelmi
Kft.

Salamon Zoltán, ügyvezető igazgató, SAMAS Hungária Kft.

Dr. Székely Csaba, vezérigazgató, GYSEV Rt.

Tóth Sándor, minőségbiztosítási igazgató, AUTOLIV Kft.

2008 TAVASZ

2008. március 25.

„MI VAN BENNÜNK?

**– TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK ÉS TORZULÁSOK A SOK RÉSZRE
SZAKADÓ MAGYARORSZÁGON”**

Előadók:

Bajnai Gordon miniszter, Önkormányzati és Területfejlesztési
Minisztérium

Prof. Dr. Tamás Pál egyetemi tanár, az MTA Szociológiai Kutató Intézet
igazgatója

2008. április 8.

„EGÉSZSÉGES IFJÚSÁG – EGÉSZSÉGES-E A JÖVŐNK?”

Előadók:

Prof. Dr. Czinner Antal egyetemi tanár, tudományos igazgató, Heim Pál
Gyermekkórház

Prof. Dr. Oroszlán György tanár, kutató professzor, Nyugat-
magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ

Gyórfy Gábor szakmai tanácsadó, NYDRFÜ

2008. április 29.

„ÉGI ÜGYEK, FÖLDI SZABÁLYOK”

– AZ EGYHÁZAK GAZDASÁGI SZEREPE A XX-XXI. SZÁZADBAN ”

Előadók:

Prof. Dr. Gergely Jenő egyetemi tanár, tanszékvezető, ELTE

Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Hortobágyi T. Cirill OSB perjel atya, Pannonhalmi Főapátság

2008. június 3.

VÉGZŐS RÉGIÓGAZDASÁGTAN SZAKIRÁNYOS HALLGATÓK

DIPLOMADOLGOZATÁNAK BEMUTATÁSA

– ELŐZETES MINŐSÍTÉS, DIPLOMAVÉDÉS ALAPJÁN A LEGJOBB 3 MUNKA

Fódi Veronika, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Horváth Krisztina, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Kulbert Zsófia, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Lukács Amarilla, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

2008 ŐSZ

2008. október 21.

TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK, ELSZEGÉNYEDÉS VAGY

ESÉLYTEREMTÉS?

REINTEGRÁCIÓS KÖRZETEK KIALAKÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGE

MAGYARORSZÁGON

Előadó:

Prof. Dr. Ladányi János, egyetemi tanár Budapesti Corvinus Egyetem,
Szociológia és Társadalompolitikai Intézet

2008. november 4.

CIGÁNYNAK LENNI MAGYARORSZÁGON

Előadók:

Jónás Tamás Herder-díjas költő

Zolnay János kutató, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások

Közalapítvány

2008. november 25.

JÁRT-E MÁR BUDAPESTEN?

– PERIFÉRIKUS TÉRSÉGEK ERŐFESZÍTÉSEI ORMÁNSÁGI TÜKÖRBEN

Előadók:

Pettendi Szabó Péter fotográfus

Pörös Béla programvezető „Gondoskodó Falu Program”

Hozzászólók:

Ignác József polgármester, Besence

Szederné Kummer Mária, irodavezető titkár, Zalai Falvakért Egyesület

Szekeres Jánosné, képviselővezető, KSH Győri Igazgatósága

Zalaegerszegi Képviselő

2008. december 9.

SZÍNEVÁLTOZÁSOK

– A TERMÉSZETVÉDELEM ÉS A TURIZMUS TÁJALAKÍTÓ FOLYAMATAI
AZ ŐRSÉGBEN

Meghívott előadó:

Dr. Beluszky Pál tudományos tanácsadó, MTA RKK KÉTI Budapesti
Osztálya

Előadók:

Balázs Pál környezetmérnök szakos hallgató

Budai Katalin turizmus-vendéglátás szakos hallgató

Mocsi Ádám természetvédelmi-mérnök hallgató

Nagy Nóra építőművész szakos hallgató

Németh Laura közgazdász szakos hallgató

Tóth Zoltán közgazdász szakos hallgató

Hozzászóló:

Őr Zoltán polgármester, Őriszentpéter

2009 TAVASZ

2009. március 24.**„EURÓPA SZÍVE” – OSZTRÁK–MAGYAR ÁLLAMKÖZI
EGYÜTTMŰKÖDÉSEK A REGIONÁLIS FEJLESZTÉSBEN****Előadó:**

Kali Iván tanácsos, vezető szakdiplomata, a Magyar Köztársaság
Nagykövetsége, Bécs, Ausztria

2009. április 14.**FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLESZTÉS – KÖRNYEZETTUDATOSSÁG ÉS
KORTÁRS ÉPÍTÉSZET A XXI. SZÁZADBAN****Előadók:**

Beliczay Erzsébet építész, elnökhelyettes, Levegő Munkacsoport
Medgyasszay Péter építész, Független Ökológiai Központ
Böresök László építész, SZIE Ybl Miklós Építéstudományi Kar

2009. május 5.**FENNTARTHATÓ KÖZLEKEDÉSFEJLESZTÉS, KÖZLEKEDÉSI HÁLÓZATOK
ÉS SZÖVETSÉGEK****Előadók:**

Németh Béla titkár, Közlekedéstudományi Intézet
Dr. Tiboldi Tibor igazgató, Lufthansa Consulting Group, repülőtér-
fejlesztés

A kerekasztal beszélgetés résztvevői:

Dr. Székely Csaba elnök-vezérigazgató, GYSEV Zrt.
Dr. Szeri István, vezérigazgató, Tisza Volán Zrt. c. főiskolai docens
DI. Thomas Perlaky, Tartományi közlekedéskoordinátor, Burgenland
Dr. Berényi János tagozatvezető, Közlekedéstudományi Intézet

2009. június 30.

VÉGZŐS RÉGIÓGAZDASÁGTAN SZAKIRÁNYOS HALLGATÓK

DIPLOMADOLGOZATÁNAK BEMUTATÁSA

– ELŐZETES MINŐSÍTÉS, DIPLOMAVÉDÉS ALAPJÁN A LEGJOBB 3 MUNKA

Horváth András, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Schrott Réka, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Szűcs Katalin, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

Tóth Balázs István, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

2009 ŐSZ

2009. november 3.

**A TURISZTIKAI INGATLAN- ÉS TERMÉKFEJLESZTÉS TÉRSPECIFIKUS
VONÁSAI**

Előadók:

Dr. Michalkó Gábor, egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola

Georg Folian, ügyvezető igazgató, WARIMPEX AG, Bécs, Ausztria

2009. november 17.

HOGYAN TOVÁBB MAGYAR FEJLESZTÉSPOLITIKA – 2010

Előadók:

Pelczné Dr. Gáll Ildikó, parlamenti képviselő, intézetvezető, egyetemi
docens, Miskolci Egyetem

Dr. Baráth Etele, parlamenti képviselő

2009. december 15.

A VERSENYKÉPESSÉG TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

Előadók:

Prof. Dr. Szirmai Viktória, egyetemi tanár, MTA RKK NYUTI Közép-
dunántúli Osztály, tudományos tanácsadó, osztályvezető

Prof. Dr. Kulcsár László, szociológus, egyetemi tanár, NYME Benedek
Elek Pedagógiai Főiskola

2010 TAVASZ

2010. március 2.**TÉR- ÉS KORSZAKVÁLTÁS AZ EZREDFORDULÓ IFJÚSÁGÁNÁL****Előadók:**

Ercsei Kálmán, ifjúságkutató, doktorandusz, ELTE Társadalomtudományi
Kar

Papp Ábris, ifjúságkutató, doktorandusz, ELTE Társadalomtudományi
Kar

Lukács László, a VIVA TV korábbi munkatársa, ifjúsági rádióprogram
szerkesztő

Várady Zsolt, iwiw közösségi portál kitalálója

2010. március 30.**FESZTIVÁLOK, KULTÚRARCOK****Előadók:**

Geszi Péter, reklámszakember, a Magyar Vágta főszervezője,
dalszövegíró

Müller Péter Sziámi, Sziget Fesztivál fesztiváligazgatója

Lobenwein Norbert, VOLT Fesztivál fesztiváligazgatója

2010. április 20.**BEMUTATKOZNAK A KÁRPÁT-MEDENCE RÉGIÓI – A VAJDASÁG****Előadók:**

Dr. Pásztor István, elnök, Vajdasági Magyar Szövetség, a Vajdaság
Autonóm Tartomány miniszterelnök-helyettese, gazdasági miniszter

Dr. Gábrity Molnár Irén, egyetemi tanár, elnök, Magyarságkutató
Tudományos Társaság

2010. június 22.

**VÉGZŐS RÉGIÓGAZDASÁGTAN SZAKIRÁNYOS HALLGATÓK
DIPLOMADOLGOZATÁNAK BEMUTATÁSA**

Előadók:

Friderits Anita, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Lébár Tünde, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Lukács Zsuzsanna, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Magyar Eszter, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Pápa Nikolett, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Pethő Eszter, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász
Sass Gergely, NYME KTK, diplomadíjas közgazdász

2010 ŐSZ

2010. szeptember 22.

REGIONÁLIS GAZDASÁGFEJLESZTÉS, INNOVÁCIÓS HÁLÓZATOK

Előadók:

Prof. Dr. Lengyel Imre, egyetemi tanár, elnök, MTA IX. osztálya
Regionális Tudományos Bizottság, intézetvezető, Szegedi
Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és
Gazdaságfejlesztési Intézet
Dr. Csizmadia Zoltán, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Nyugat-
magyarországi Tudományos Intézet, egyetemi adjunktus, Széchenyi
István Egyetem

2010. október 12.

BEMUTATKOZNAK A KÁRPÁT-MEDENCE RÉGIÓI – A FELVIDÉK

Előadó:

Duray Miklós, ügyvezető alelnök, Magyar Koalíció Pártja, geológus,
közíró

2010. november 17.

**AZ EURÓPAI ÉS A NEMZETI REGIONÁLIS POLITIKÁK EREDMÉNYESSÉGE.
AZ EU CSATLAKOZÁS ESÉLYEI ÉS REGIONALIZÁCIÓ
A NYUGAT-BALKÁNON**

Előadók:

Luc Van den Brande, CIVEX (Citizenship, Governance, Institutional Affairs and External Relations) Bizottság elnöke, az EU Régiók Bizottságának (Committee of the Regions of EU) korábbi elnöke (2008-2010)

Franz Schausberger, az Európai Régiók Intézetének igazgatója, Salzburg tartomány korábbi vezetője, az EU Régiók Bizottságának tagja

2010. december 7.

**ZÖLD VÁROS, ZÖLD EGYETEM? – A KÖRNYEZETSZEMPONTÚ
TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS ESÉLYEI ÉS PERSPEKTÍVÁI**

Előadó:

Alföldi György DLA, egyetemi adjunktus, BME Építészmérnöki Kar Urbanisztika Tanszék

Prof. Dr. Faragó Sándor, egyetemi tanár, rektor, Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron Megyei Jogú Város Polgármestere

A kerekasztal beszélgetés résztvevői:

Dr. Fodor Tamás polgármester, Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata

Dr. Józán Tibor, elnök, Soproni Városszépítő Egyesület

Hárs Olivér, társelnök, Castanea Környezetvédelmi Egyesület
